

И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

СОЧИНЕНИЯ
В ДВЕНАДЦАТИ
ТОМАХ

ТОМ

XI

К 26.419
516.419

1998 · ТБИЛИСИ

65824083206
34670886006
06085720
8082000033

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ივანე ჯავახიშვილი

ტომი

XI

თბილისი • 1998

9(C41)+34(C41)(09)
63.3(2Г)+67. 3(2Г)
9(47922)+34(47. 922)(09)
ქ 146

ივანე ჯავახიშვილის თხზულებათა 12-ტომეულის
მთავარი სარედაქციო კოლეგია:

წ. ლორთქიფანიძე (მთ. რედაქტორი), ზ. ალექსიძე,
ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, თ. გამყრელიძე, ქ. ლომთა-
თიძე, გ. მელიქიშვილი, ე. მეტრეველი, რ. მეტრე-
ველი, წა. ჯავახიშვილი.

მთავარი სარედაქციო კოლეგიის მდივანი მ. ინასარიძე

ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა მეთერთმეტე ტომში იბეჭდება დიდი ქარ-
თველი მეცნიერის სამი ნაშრომი: 1. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი
აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები; 2. ძველი სომხური
საისტორიო მწერლობა; 3. ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები.

ტექნიკური მიზეზების გამო „ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი
საკითხები“ იბეჭდება ტაბულუბის გარეშე.

ტომის რედაქტორები: გ. მელიქიშვილი, ზ. ალექსი-
ძე, ი. ჟორდანიას, გ. ტორაძე

0601000000

ქ M 607(06)—98

© „მეცნიერება“, 1998

ISBN 5-520-00558-3

**ქართველი ერის
ისტორიის შესავალი**

წიგნი პირველი

**საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი
აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური
პრობლემები**

Handwritten text in a bubble at the top of the page.

Handwritten musical notation on four staves, including notes, stems, and some illegible text.

1. Handwritten musical notation on four staves, including notes, stems, and some illegible text. A bubble containing the word "Wunder" is visible in the lower right of this section.

პირველი გამოცემის რელაქტორისაგან

როგორც ივ. ჯავახიშვილის წიგნის „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“-ს წინასიტყვაობიდან ნათლად ჩანს, ავტორს „ქართველი ერის ისტორიის შესავალი“ სამ წიგნად ჰქონდა განზრახული. ამათგან პირველ წიგნში უნდა ყოფილიყო განხილული საქართველოს, ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, მეორე წიგნში ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ხოლო უკანასკნელ წიგნში ქართველთა და კავკასიელთა უძველესი ხანის კულტურული ვითარებისა და ისტორიის ზოგადი მონახაზი იქნებოდა მოცემული ენისა, ზნე-ჩვეულებათა ანალიზისა და ნივთიერი არქეოლოგიური ძეგლების მარაგის მიხედვით. ამ სამეულისაგან ავტორის სიცოცხლეში დაიბეჭდა ნაშრომის მეორე წიგნი, სახელდობრ: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937 წ. ამჟამად იბეჭდება პირველი წიგნი.

ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის შესავლის“ პირველი წიგნი იბეჭდება ავტორის ხელნაწერი დედნის მიხედვით, რომელიც განსვენებულის არქივში არის დაცული. ხელნაწერი ხუთი შეკვრის სახითაა წარმოდგენილი (ხელნ. ფონდი ბ. დრ. № 1—5), რომელთაგან თვითვეული შეკვრა ზემოდასახელებული წიგნის ცალკეული თავისათვის იყო განკუთვნილი. როგორც ჩანს, დედანი წლების მანძილზე იწერებოდა: დაახლოებით 1930 წლიდან 1940 წლამდე. სხვადასხვა დროს დედანში ავტორის მიერ შიგადაშიგ სხვადასხვა მელნით შესწორებები და ჩამატებებია შეტანილი.

დედანს არა აქვს საბოლოოდ დასრულებული სახე, პარაგრაფები და თავები დასათაურებული არ არის ორი გამოჩაყლისის გარდა („ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა. კოსმოლოგია და რწმენა“ და „ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმომშობელი ტომები. ღმერთი“). ხელნაწერს არა აქვს პაგინაცია, რომელსაც ავტორი ჩვეულებისამებრ შრომას საბოლოოდ დამუშავებისას უკეთებდა ხოლმე. ნაშრომში წამოყენებული საკითხები მეტწილად დამუშავების საბოლოო საფეხურამდეა მიყვანილი, მაგრამ აკლია დეტალებების სახით ჩამოყალიბებული დასკვნითი ნაწილი.

ხელნაწერი, რომლის მიხედვითაც ტექსტი აიწყო, ავტოგრაფიდან გადმოწერა ნ. ჯავახიშვილმა. ბეჭდვის პროცესში საკორექტურო ფურცლები შედარებულ იქნა უშუალოდ ავტორისეულ ხელნაწერთან. ჩვენ შევეცადეთ დედანი შეუშლელად და შეუშეცდარად დაგვებეჭდა. გასწორებულია ავტორის მიერ დამეხებული უნებლიე შეცდომები. ტექსტში, კვადრატულ ფრჩხილებში მოთავსებული მცირე დამატებები ეკუთვნის რედაქციას. რედაქციასვე ეკუთვნის ყველა თავისა და პარაგრაფის დასათაურება, გარდა ზემოდასახელებული ორი შემთხვევისა.

რედაქციამ საჭიროდ დაინახა და წინამდებარე ნაშრომს დაურთო როგორც დამატება ავტორის მიერ საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის სესიაზე 1939 წელს წაკითხული მოხსენება „Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи“, რომელშიც შეკამბულია ავტორის შეხედულებები წინამდებარე ტომში განხილული პრობლემების შესახებ (იბეჭდება ჟურნალ „Вестник Древней Истории“, 1939 წლის IV ტომში მოთავსებული ტექსტის მიხედვით). დამატებაშივე მოთავსდა ავტორის მიერ დაწერილი ცალკე ექსკურსები და ამონაწერები, დაკავშირებული ამ ტომში განხილულ საკითხებთან.

კორექტურის შიმში საბუშათა ვაიზიარეს ირ. მახაშვილმა და ივ. ჯავახიშვილის კაბინეტის გამგემ ნ. ჯავახიშვილმა. უკანასკნელმა შეადგინა თანდართული საძიებლებიც.

გ. ჩ ი ტ ა ი ა

P. S. წინამდებარე მეორე გამოცემა იმეორებს პირველ გამოცემას. საეკვო აღვლეები კვლავ შემოწმდა ავტორისველ დედანთან დოც. თ. ცაგარეიშვილის მიერ.

თ ა შ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

წინააზიის კველი მოსახლეობა

1. ს უ მ ე რ ე ბ ი

სუმერების საისტორიო ასპარეზზე გამოჩენის ხანა მეოთხე ათასეულია ჩვენ წელთაღრიცხვამდე. ამ ხანითგან მხოლოდ არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით მოპოვებული ნივთიერი ნაშთი არსებობს. რამდენადაც იგი ისტორიის უწინარესი ხანაა და მისი სამეცნიერო შესწავლა ჯერ კიდევ სწარმოებს, ბევრი რამე ჯერ გამოსარკვევია. მატერიალური კულტურის ამ საყურადღებო ნაშთების ქრონოლოგიური განსაზღვრის საკითხი განხილულია I. Jordan-ისა და A. Nöldeke-ს Berichte über die Grabungen in Uruk (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil-hist. Klasse 1929 წ. 3, 1930 წ. 4, 1932 წ. 2 და 6. და 1935 წ. 5.), V. Christian-ის 1933 წ. Archiv für Orientforschung-ში გამოქვეყნებულ (8. გვ. 207—215) ნაშრომში და H. Frankfort-ის Archeology and the Sumerian Problem-ში (Or. Inst. Chicago, Stud. in Anc. Or. Civil, 4, 1932 წ.).

მესამე ათასეულის პირველ ნახევარში სუმერებმა თავიანთი პოლიტიკური და კულტურული უპირატესობის წყალობით მესოპოტამია, შუამდინარეთი სუმერულ ქვეყნად აქციეს. სუმერთა ისტორიის ამ შუამდინარეთის ხანას მკვლევარნი [ადრეულ დინასტიის ხანას] (frühdynastische Zeit) უწოდებენ (გრტცე Heth. 9—10). უძველეს ხანაში სუმერული კულტურა მთელს სამხრეთს შუამდინარეთზე იყო გავრცელებული. მისი არის ჩრდილო საზღვარი ჯერ დანამდვილებით გამორკვეული არ არის, მაგრამ ეტყობა, რომ იგი ევფრატისა და ტიგროსის ხეობებსა და ველობებამდე აღწევდა. სუმერული კულტურის უმნიშვნელოვანეს ადგილებად უნდა ურ-ი, ერიდუ, ლარსა, ლავაშ-ი, შურუბაკა-ი, ალაბ-ი, ქიშ-ი (Kish), ეშენა და უბი ჩაითვალოს (გრტცე Heth. 12—13).

ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს მესამე ათასეული შუამდინარეთის საისტორიო ასპარეზზე, რომელიც სუმერებს ეკუთვნოდათ, სემიანთა მოდგმის უბინადრო ტომების შეჭრისა და დამკვიდრების ხანაა (გრტცე Heth. 26).

დაახლოებით 2600 წ. ახლო ხანებში¹ ეს ქვეყანა აკადის მეფეთა მეთაურობით სემიანთ ჩაუვარდათ ხელში, რომელთაც პოლიტიკურ ძლიერებასთან ერთად თავიანთი ენა დამწერლობიანად და კულტურაც გააბატონეს, თუმცა კი დამწერლობა მათ სუმერებისაგან შეითვისეს (გრტცე Heth. 15—16). ევ-

¹ თარიღი ჯერ ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის და საკამათოა. ეს რიცხვი გრტცე-ს მოსაზრებაზეა დამყარებული (იხ. იქვე Heth. 15—16, შენ. 2).

ფრატის სანახებშიც ამ ხანაში სემიანთა მოღმის ამორიტელთა ტომები ყოფილან გაბატონებულნი. ისენი სემიანთა დასავლურ შტოს ეკუთვნოდნენ და ქანანებთან უფრო ახლოს მდგარან, ვიდრე აღმოსავლური შტოს წარმომადგენლებთან, რომელთაგან ენობრივად მკაფიოდ განსხვავდებიან. ამ ამორიტელებსაც ემჩნევათ სუმერული კულტურის გავლენა (გრტცე Heth. 17—18).

შუამდინარეთის სამხრეთი ნაწილი ბაბილონის სახელმწიფოს ეპყრა, ჩრდილო ნაწილი კი—ასურს, ასურეთს. პირველის დედაქალაქს ბაბილონი ეწოდებოდა, მეორესას—ასური. მათი საზღვრები პოლიტიკურ გარემოებათა გამოცვალბადი იყო და ხედმიწევნითი ცნობებიც ყოველი მხრითგან გასაშინჯავად და ხახის გამოსარკვევად ჯერ არ არსებობს. აღმოსავლეთით ბაბილონს ელაში ქსაზღვრამდა, მებრამ სად სახელდობრ, ჯერ არ ჩანს (Bilabel, G. Vorderasiens, 4 და 5). დასავლეთით ბაბილონს მოსაზღვრედ უდაბნო აკრავდა (იქვე 5).

აკადელების ბატონობის დროს ამ მიწა-წყალზე უპირატესობა სემურმა ენამ მოიპოვა და ამას არ შეეძლო სუმერულზე თავისი გავლენა არ მოეხდინა, ისევე, როგორც გაბატონებულმა სემიანებმა, აკადელებმა, სუმერთა ძალიან კულტურას ვერ გაუძღეს და მათაც მისი ძლიერი გავლენა საგრძობლად დავტყვით. რაჟი ახალი პოლიტიკური მდგომარეობა ხანგრძლივი იყო, ურთიერთ გავლენასაც და ბრძოლასაც, ურომლოდაც საქმეთა მიმდინარეობის წარმოდგენა შეუძლებელია, რასაკვირველია, არ შეეძლო ამ ორი განსხვავებული ერის როგორც შედგენილობა, ისევე ენა და კულტურაც თვალსაჩინოდ არ შეეცვალა. ასეთ გარემოებაში ტომობრივი და ენობრივი ურთიერთი შერევა აუცილებელი იყო. როგორც გაბატონებულ სემიანთ. აკადელებს მრავლად უნდა შერთოდნენ გააკადელებული სუმერები და, ბუნებრივია, რომ ამასთანავე თავიანთი ენის როგორც ლექსიკური მარაგი, ისევე თავისებურება უნებლიედ მიიწე შეეტანათ სემურში, ისევე სუმერულის სიტყვათა საგანძურშიც სემიანთა ბატონობის ხანაში აკადური სიტყვები მრავლად არ შესულიყო და თვით სუმერული ენის აღნაგობასაც უცხო, სემური ენის ძლიერი გავლენის, მით უმეტეს ბატონობის ანარეკლი თვალსაჩინოდ არ დასტყობოდა.

ზემო აღნიშნულ გარემოებათა გამო, როდესაც აღმოსავლეთის მთიანეთის ნახევრად-ველურმა ტომებმა გუტეებმა აკადელთა ბატონობის დამხობას ხელი შეუწყეს და სუმერებმა ამით ისარგებლეს და თავიანთი ოდინდელი უპირატესობის კვლავ აღდგენა შესძლეს, ცხადია, რომ მათ წარსული ვითარების მთლიანად აღდგენა არასავსით აღარ შეეძლოთ და მათ ენასაცა და მთელ ყოფა-ცხოვრებასაც ისევე, როგორც კულტურასაც საუკუნეთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება უნებლიედ უნდა შეენარჩუნებინა. ამით იახსნება, რომ სუმერების ამ განახლებულ სახელმწიფოებრივი ზანის ენას მეცნიერებაში ახალი სუმერული ეწოდება. ეს სწორედ ის ენაა, რომელიც უმთავრესად არის ცნობილი (გრტცე Heth. 19—20), უძველესი ხანის სუმერული ენა-კი ჯერ შესწავლილი არ არის.

სუმერთა განახლებულს სახელმწიფოს ისევ ამორიტებმა მოუღეს ბოლო, რომელნიც ეტყობა ზემო შუამდინარეთითგან ტიგროსის აღმოსავლეთის სანახებშიც შეპრილან და ამრიგად სუმერთა სამხრეთი შუამდინარეთი ორი მხრით მოუწყობთ და თავიანთი პოლიტიკური ძალა სამხრეთშიც განუმტკიცებიათ. მთელი ამ ქვეყნების პოლიტიკური გაერთიანება ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასწლეულის მიჯნაზე პამურაბიმ შესძლო. ამ ამორიტებს ასურეთზეც

ჰქონდათ გავლენა, ამ სახელმწიფოს ძლიერებისდა მიუხედავად, კაპადუკიაში ნაპოვნი კრამიტის წარწერიანი დაფებითგან ჩანს, რომ ასურეთის გავლენა მცირე აზიის ამ დასავლურ ნაწილამდისაც-კი აღწევდა და ეს გარემოება ამჟღავნებს, რომ ზემო შუამდინარეთიც უნდა სჭეროდათ (გრტცე Heth. 20—22). მრავალსაუკუნოვანი ბრძოლა. რომელიც სუმერთა და სემიანთა წინააღმდეგ სწარმოებდა მესამე ათასეულის განმავლობაში, სემიანთა გამარჯვებით დამთავრდა: სუმერებმა თავიანთი ეროვნული სახე დაკარგეს, საკუთარი ენა დაკარგეს და უცხო, სემური ენა შეითვისეს. ამრიგად ისინი სემიანთა მოდგმას შეერთდნენ და სემიანნი თავიანთი კულტურით გაანაყოფიერეს. ისევე, როგორც შუამდინარეთის ეს სემიანნი, ამ ხანითგან მოყოლებული უკვე თავიანთ წილში მრავლად შეიცავდნენ გააკადებულ სუმერებს, მათი კულტურაც სუმერულ-სემურ შენაღობს წარმოადგენდა (გრტცე Heth. 22—23 და 26).

მეორე ათასეულითგან მოყოლებული ჩვენ წელთაღრიცხვამდე შუამდინარეთისა და მცირე აზიის საისტორიო არეზე ხალხთა დიდი მოძრაობა მოჩანს და მოსახლეობის ეროვნულს შემადგენლობაში და პოლიტიკურს ვითარებაშიც უაღრესად მნიშვნელოვანი ცვლილება მომხდარა (გრტცე Heth. 26—27).

როგორც ეტყობა, 1950 და 1750 წლებს შუა ჩვენ წელთაღრიცხვამდე ზემო შუამდინარეთს ჰურიტები შეჰსევნიან, ქვეყანა დაუპყრიათ და გაბატონებულან. ამით აიხსნება, გრტცეს მოსაზრებით, რომ სწორედ ამ ხანითგან მოყოლებული ასირიელთა გაცხოველებული მიწერმოწერა კაპადუკიასთან უცბად წყდება: კავშირი ამ ორ ქვეყანას შორის შეწყდა და ვაჭრობაც ბუნებრივად უნდა შეფერხებულიყო (Heth. 31—32).

2. ჰურიტები

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულში ზემო შუამდინარეთში მიტანელ მეფეთა სახელმწიფო შეიქმნა. მან ასურეთისა და ასურის დამორჩილება შესძლო (გრტცე Heth. 32). მიტანელთა სახელმწიფო ჰურიტებს ეკუთვნოდათ (იქვე — 33). ამ ხალხს ჰურრი ეწოდებოდა და ბოლანჯრეგლს ხეთურს საბუთებში მიტანის სახელმწიფოს ჰურრის ქვეყნებს უწოდებენ და ენასაცა და თვით ხალხსაც ჰურრი-ების ენა [და ჰურრი-ები] ერქვათ (იქვე 101). აკადელები მათ სუბარუ-ს ეძახდნენ. P. Jensen-ი და A. Ungnad-ი ამიტომ მიტანელების ენას **სუბარულს** უწოდებენ (იქვე 101). Subari-, Subartu-ს (სუმერულად Subir) სახელზე უფრო მარჯვედ. Fr. Bilabel-ს ჰურრი-ს სახელი მიაჩნია, რათგან **სუბარტუ** გეოგრაფიული სახელია და ბაბილონიის ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთის აღმნიშვნელია (იქვე 250—251). საყურადღებოა, რომ ხეთების უწინარეს იმავე მიწა-წყალზე მობინადრე არა-ინდოევროპულ ტომებსა და ერებს შორის, თვით ხეთებს გარდა, ყველაზე განთქმული ჰურრი-ები იყვნენ. ებრაელთა ძეგლებში მათი სახელი ო ხმოვანა ჰორი-ს სახით არის აღბეჭდილი; ეგვიპტელები მათ სახელს ჰარუ-დ სწერდნენ (Fr. Bilabel, *Geschichte Vorderasiens und Aegyptens vom 16.—11. Jahrhundert v. Chr.*, Heidelberg 1927 წ., გვ. 183 § 127.). მიტანელებიც თავიანთ თავს ჰურრის ერად სთვლიდნენ (Fr. Bilabel, *Gesch. Vorderas.* 250).

იმისდა მიუხედავად, რომ ხეთები მიტანელთა სახელმწიფოს ჰურიტების ქვეყნებს უწოდებდნენ, გრტცე მანც ფიქრობს, რომ თუმცა ჰურრი შემყრებლობით, ზოგად სახელდაც უხმარიათ, მაგრამ მაინც ეს სახელიც თავდაპირ-

(Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, 1928 წ. II, 1, გვ. 609; — Joh. Friedrich, *Arier in Syrien und Mesopotamien*; *Reallex. d. Assy*, 144—148 და Alb. Götze, *Heth.* 33—34). ამავე საკითხის გასაშუქებლად იხ. მიტანელი ვინე კიკკული-სგან შედგენილი ნაშრომი ცხენის გაშინაურება-გახედნაზე, რომელშიც ამასთან დაკავშირებით ნახშირი ტერმინები და რიცხვითი სახელები უცილობლად ჰინდურია, მაგ.: ეკა ერთი, ტრი სამი, პანკა ხუთი, სატტა შვიდი და ნავა ცხრა (გრტცე. *Heth.* 34 და შენ. 2, სადაც ამ საკითხის მკვლევარნი მათი ნაშრომებიანად არიან დასახელებულნი), ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება გრტცესა და სხვა მკვლევართ არწმუნებს, რომ ჰურრიტებს აღმოსავლეთთან უნდა მჭიდრო კავშირი ჰქონოდათ, რომ მათი თავდაპირველი სამშობლო უნდა წინააზიის მთების ქედს იმიერ, ჩრდილო-აღმოსავლეთში ყოფილიყო: მათი მოძრაობა აღმოსავლეთითგან იწყება და დასავლეთისაკენ არის მიმართული, მცირე აზიასა და თვით ეგვიპტის საზღვრებსაც-კი აღწევს (*Heth.* 34).

3. კ ა ს ი ტ ე ბ ი

ქვემო შუამდინარეთშიც ამავე ხანაში მდგომარეობა იცვლება, მაგრამ აქ უკვე კასიტების შესვლის გამო. მათი მოძრაობა ჯერ კიდევ 1900 წ. უნდა დაწყებულიყო ჩვენ წელთაღრიცხვამდე, მაგრამ საბოლოო გამარჯვება მხოლოდ 1750 წ. მოუხერხებიათ, როდესაც კასიტების მთავარმა განდამ-შ-მა ბაბელ-ის აღება შესძლო და მისი შემკვიდრებები საუკუნეთა განმავლობაში ბაბილონის მეფეებად იყვნენ (გრტცე *Heth.* 35).

იმისდა მიუხედავად, რომ კასიტური ენის აგებულებასაცა და თვით კულტურაზეც ძალიან ცოტა რამ არის ჯერჯერობით ცნობილი, მაინც Ed. Meyer-ი და გრტცე ფიქრობენ, რომ მაინც იმ ხალხის, რომელსაც მათზე ძლიერი გავლენა მოუხდენია ეროვნული ვინაობის საკითხის გადაწყვეტა შეიძლება. იმის გამო, რომ კასიტების მზის ღვთაების სახელი შურიშ უნდა იგივე ძველი ჰინდური მზის ღვთაება სურჯა იყოს, და იმ გარემოებაზე დაყრდნობით, რომ კასიტების ბაბილონში დამკვიდრებასთან ერთად იქ საბრძოლო ეტლს და ცხენიც ჩნდება, რომელიც ინდოეთითგან შემოტანილად არის მიჩნეული, ფიქრობენ, რომ კასიტებზეც ანუ კოსსეველებზეც ჰინდოეთის პოლიტიკურ-კულტურული გავლენა საკმაოდ ძლიერა უნდა ყოფილიყო (Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, I, 2^a, გვ. 651 და მომდევნო გვერდები და II, 1^a, გვ. 40 და მომდ., 1928 წ. გამოცემა;—გრტცე *Heth.*—35—36).

საგრძნობი ცვლილება ამავე ხანაში ყველაზე სამხრეთით მდებარე ქვეყანას, ელამსაც დასტკობია. თუ ჰამმურაბის დროითგან მოყოლებული ელამში ნაბონე მრავალრიცხოვანი საბუთებითგან ცხადად ჩანს, რომ ბაბილონის კულტურას ელამზე ამ ხანაში ძლიერი გავლენა ჰქონია, ჰამმურაბის სამეფო ხაგვარეულოს დამარცხებისა და დამხობის შემდეგ ამგვარი საბუთები ქრება და მხოლოდ XIV ს-თან კვლავ ჩნდება ელამური საბუთები. მაგრამ იქ დასახელებულია მეფე, რომელსაც ჰურპატილა ეწოდება. ეს სახელი ჰურრიტული, ანდა კასიტურ-ჰურრიტულია და ამაზე უწინარეს ხანას მცირე რაოდენობით აღმოჩენილს საბუთებში ასეთივე სახელები გვხვდება. ამ მოსაზრების გამო ფიქრობენ, რომ ჰურრიტების ტალღასა და გავლენას უკიდურეს სამხრეთ საზღვრამდის მიულწევია და ელამსაც შეჭვებია (გრტცე *Heth.* 36).

4. ხ ე თ ე ბ ი

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულის პირველ საუკუნეებში მომხდარი ცვლილება მართო პოლიტიკური არ ყოფილა, არამედ ამასთან ერთად საისტორიო ასპარეზზე მანამდე უცნობი, სრულებით ახალი ეროვნული ერთეული ჩნდება. ბოლანჯოში ნაპოვნმა მრავალრიცხოვანმა კრამიტოვანმა ლუსრმულ წარწერიანმა ძეგლებმა მეცნიერებას, ხანგრძლივი ძიებისა და არაერთგზისი შეცდომების შემდგომ, საშუალება მისცეს ამ ახალი დიდი ერთეულის ეროვნული ვინაობა და მონათესაობა გამოერკვია. მას შემდგომ, რაც ბ ე რ ი ხ ჰ რ ო ზ ნ ი მ 1917 წ. პირველად გამოარკვია, რომ ამ ხეთური წარწერების ენა ინდოევროპული ენაა (Fr. Hrozny, Die Sprache der Hethiter, *Boghazkoi—Stydien* 1/2), ამ საკითხის შესწავლა სხვადასხვა მკვლევართა მონაწილეობით იმდენად დაწინაურდა, რომ 1929 წ. უკვე L. Delaporte-ის ამ ნის გრამატიკა გამოვიდა (*Eléments de la Grammaire Hittite*), ხოლო 1933 წ. ხეთურის შედარებითი გრამატიკის გამოქვეყნებაც კი შესძლო E. H. Sturtevant-მა (*A Comparative Grammar of the Hittite Language*). თუ თავდაპირველად ჰ რ ო ზ ნ ი-ს აღმოჩენას არა ერთი მეცნიერი ეჭვის თვალით შეხვდა, ამ ეამად უკვე საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ხეთური მართლაც ინდოევროპულ ენათა მოდგმის ჰკუთნებია და თავისი თვისებებით ყველაზე ახლო კელტურთანა და იტალიურთან ყოფილა დაკავშირებული. ასე ფიქრობს გ რ ტ ც ე (*Heth.* 30). მაგრამ Sturtevant-ის აზრით ხეთური ინდოევროპულის მოძმე ენაა. თუმცა ბილაბელიც თანახმაა, რომ ხეთური ენა უცილობლად ინდოევროპული ენა იყო, მაგრამ აღნიშნული აქვს, რომ მის ზმნას დანარჩენ ინდოევროპულ ენების უხვ ფორმიანობის მაგიერ გამარტივება ეტყობა და ამასთანავე სიტყვათა საგანძურის უდიდესი ნაწილიც ინდოევროპული კი არ არის, არამედ სხვა ჯერეთ გამოურკვეველი წარმოშობისაა. ამნაირად გაბატონებული ხეთები ნარევეს ეროვნებას წარმოადგენენ. ბილაბელი ფიქრობს, რომ ინდოევროპულუბთან შერეული ხალხის ეროვნულენოვანი ვინაობა გამოურკვეველია და მაინც და მაინც პროტოხეთები არ უნდა ყოფილიყვნენო (*G. Vorderasiens etc.* 136).

ხეთურის იტალიურთანა და კელტურთან ახლო ნათესაობის მოსაზრებით, გ რ ტ ც ე ამტკიცებს, რომ ხეთები მცირე აზიაში უნდა ევროპიტივან იყვნენ მოსულნი. თუნდაც რომ ხეთების ზემოდასახელებული მახლობლობის დებულება უარყოფილ იყეს, მაინც ისინი უნდა ევროპიტივან მოსულად კიგულისხმითო (*Heth.* 30).

რაკი ხეთები და ჰურრიტები გაინდოევროპულუბლები აღმოჩნდნენ და მათი უზედაესი ფენა ნამდვილი ინდოევროპული მოდგმის წარმომადგენელი გამოდგნენ და ხეთები დასავლეთითგან შემოესივნენ მცირე აზიას, ჰურრიტების მოძრაობა-კი პირიქით აღმოსავლეთითგან მომდინარეობს, ამიტომ ინდოევროპულ ხალხთა ეს დიდი მოძრაობა აზიაში ორი მხრით დაწყებული შესვლის შთაბეჭდილებას ახდენს და, რაკი იგი ამასთანავე ერთსა და იმავე ხანაში იყო, საფიქრებელი ხდება, რომ მთელი ეს ხალხთა აღძვრის ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენა უნდა ერთი და იმავე ქვეყნითგან მომდინარეობდესო. ასეთ ქვეყანად გ რ ტ ც ე-ს იმიერკავკასიის ფართო ველობები მიიჩნია, საითგანაც, კავკასიონის უღელტეხილისა და ზღვებისგან შექმნილი დაბრკოლების გამო, ამ ინდოევროპულ ხალხებს შედარებით უფრო შორეული გზით მოუხდათ

წამოსვლა და მიზნის მიღწევა: დასავლეთით ბოსფორსა და დარდანელზე გამოვლით, აღმოსავლეთის მხრით ტრანსოქსანიით (Heth. 38—39). ხეთების ბატონობისა და ზეობის ხანა აღმოსავლეთს მცირე აზიაში 1900 წ. იწყება ჩვენ წელთაღრიცხვამდე და 1200 წ-დე გრძელდება, როდესაც ისენი მცირე აზიის საისტორიო ასპარეზითგან ქრებიან (Heth. 51).

მეორე ათასწლეულის დასაწყისათვის ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მცირე აზიის მოსახლეობის შედგენილობა თვალსაჩინოდ შეცვლილა. ხეთების სახელმწიფო (Das Hethiter Reich) უკვე გამქრალია და მისს მიწა-წყალს უკვე ახალი ხალხნი დაპატრონებიან კასკები (Die Kasker) უკვე ჰალისის [საქცევში] (in Halysbogen) დაბინავებულან. ხოლო მათ გვერდით დასავლეთით მუშკები (die Musker), ყოველ შემთხვევაში ინდოევროპელი ენის მქონეებელი ერთი თრაკულ-ფრიგიული მოდგმის ტომთაგანი. ინდოევროპელთა მოდგმის ახალი ბალკანეთითგან მომდინარე ტომები ფლობენ უკვე ამ ქვეყანას და აქ უკვე ფრიგიის სახელმწიფო იქმნებაო, ამბობს ალ ბ. გრტცე (Heth. Chur. etc. 155)!

ასურელები თავიანთი სახელმწიფოს ჩრდილო ქვეყანას ნაირი-ს ქვეყნებს უწოდებდნენ. ეს სახელი გრტცეს აზრით ეგვიპტური სახელის ნაჰარან-ისაგან უნდა იყოს ვითომც წარმომდგარი. ამ ქვეყნის დასავლეთის საზღვარს მელიტენე ჩრდილოეთით მდებარე ადგილი შეადგენდა და არბელამდე აღწევს. სამხრეთის საზღვარი პოლიტიკური პირობებისდა მიხედვით იცვლებოდა, მაგრამ მისი შუაგული ვანის ტბის სანახები იყო (Heth. 103—104).

პირველ ათასწლეულში ჩ. წ-მდე ნაირის ცალკეული სამთავროების შეერთებით ურარტელების ანუ ხალდების სახელმწიფო შეიქმნა, რომლის დედა-ქალაქი თუშა ანუ მერმინდელი ვანი იყო. რაკი ვანის ტბის სანახები ჰურრიტების ძველი მიწა-წყალი იყო, ამიტომ გრტცე ფიქრობს ხალდები-ურარტელები თავიანთი წინამორბედი ჰურრიტების პოლიტიკური ტრადიციების გამგრძელებელნი იყვნენ (Heth. 104). საყურადღებოა, რომ ეგვიპტელები სამხრეთ პალესტინისა და ხშირად მთელი სირიის სახელად ჰარუ (Haru: Hrw) ხმარობდნენ (Fr Bilabel, G. Vorderasiens etc. — 9). ბილაბელის სიტყვით ეს სახელი ჰურრიტების მოსახლეობას მოგვაგონებს (იქვე)².

ბერკნებს უწინარესი მოსახლეობის გეოგრაფიულ სახელებზე, მცირე აზიის ფართობზე არაერთი მნიშვნელოვანი მონოგრაფია აქვთ გამოქვეყნებული, მაგ. Kretschmer, Einleitung in die griechische Sprache; A. Fick, Vorgriech. Ortsnamen und Hattiden und Danubier in Griechenland; I. Sundwall-Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme (Klio, Beiheft 11).

5. ლუვიელები, პროტოხეთები, მუშკები

მცირე აზიის მიწა-წყალი ორ მთავარ, აღმოსავლურ და დასავლურ, ნაწილად იყოფა. მოსახლეობის ტომობრივი მიკუთვნილობითაც განსხვავდება

¹ „Neben ihnen westwärts die Musker, jedenfalls ein thrakisch-phrygischer Volkstamm indogermanischer Zunge.“

² „Südpalästina ist bei den Agyptern Haru (H, rw) genannt worden, was an die kleinasiatische Bevölkerung erinnert“...

ეს ორი ნაწილი: დასავლური ნაწილი თუ ლუვიელებს ეპყრათ, აღმოსავლურ-ში პროტოხეთური მოსახლეობა (hattische) იყო (გ რ ტ ც ე Heth. 27—28).

რაკი იქ ნაპოვნი ლურსმულ-წარწერიანი საბუთებიდან გამოირკვა, რომ კაბადუკიასთან სარგონის დროს ასურეთს მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია, ცხადი ხდება, რომ ასურელებს მეორე ათასწლეულში ზემო შუამდინარე-თიცი, რომლის გზითაც უნდა კაბადუკიასთან ჰქონოდათ კავშირი, ხელთ უნდა სკვროდათ. ევფრატის ველობის შუა ნაწილში ამორიტელნი ბინდრობდნენ (გ რ ტ ც ე Heth. 30—31).

ალბრეხტ გ რ ტ ც ე [პროტოხეთებს] (die Hattier) მცირე აზიის მოსახლეობის უღრმეს ფენად და თანაც ადგილობრივ მკვიდრ მოსახლეობად სოველის (Heth., Chur. u. Assyrer 59)¹. პროტოხეთური ენა თავსართოვანი წარმოების მქონებული ენა იყო (Fr. Bilabel u. A. Grohmann, Geschichte Vorderasiens und Agyptens vom 16. Jahrhundert v. Chr. bis auf die Neuzeit, 1927 წ., 135). პროტოხეთური ენის თვისება ხეთური ენის თვისებისაგან ცხადად განსხვავდება: მას თავსართოვანი წარმოება აქვს (Fr. Bilabel, Geschichte Vorderasiens 135). გ რ ტ ც ე ს აზრით პროტო-ხეთური ენის თავისებურებას ის წარმოადგენს, რომ არსებითი სახლისა და ზმნის ფორმების წარმოება თავსართების საშუალებით აქვსო. ამ თვისებებით ის მახლობელი აღმოსავლეთის ყველა ცნობილი ენებისაგან განსხვავდება — ინდოევროპულისაგანაც, სემურისა და კავკასიურისაგანაცო. საეჭვოდ მიაჩნია გ რ ტ ც ე ს ფორრერის დებულებაც, რომ პროტოხეთური სუმერულს მონათესავე ენაა, რათგან სუმერულს თავსართოვანი წარმოება მხოლოდ ზმნაში აქვსო (Kulturgeschichte des Alten Orients, München, 1933 წ., გვ. 50 და შენ. 10).

პურრიტების ენის შესასწავლად ჯერჯერობით მცირე მასალა მოიპოვება. მთავარ წყაროს მიტანენტა მეფის ტუ შ რ ა ტ ა ს ეგვიპტის ფარაოსადმი მიტანულად მიწერილი წერილი შეადგენს, რომელიც პირველად O. Weber-მა გამოსცა (Knudtzons Ausgabe 1915 წ., № 24), მეორედ-კი შესწორებით Joh. Friedrich-მა (Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Bonner kleine Texte 163, 1932 წ.). მის განმარტება F. Bork-სა აქვს (Die Mitannischprache: Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 1909 წ. 14, 1/2) და Th. Kluge-ს (იქვე 1907 წ., 12,5).

რაკი პურრიტული და მიტანური გ რ ტ ც ე ს ერთ და იმავე ენად მიაჩნია, ამიტომ მათი ბუნების გამოსარკვევად ორივე ენოვანი მასალის გამოყენება საჭირო. ბოლანგერში ნაპოვნი საბუთებს შორის-კი პურრიტული სარწმუნოებრივი და მითოლოგიური შინაარსის ნაწყვეტებიც არის აღმოჩენილი, რომელთა შესახებ E. Forrer-სა აქვს მსჯელობა (ZDMG. NF, 1922 წ., გვ. 224—228) და A. Ungnad-ს (Zeitschrift für Assyriologie, NF, 1924 წ., 1, გვ. 138—140), ხოლო ახალი მასალები გამოქვეყნებულია 1934 წ. (Keilschrifturkunden aus Boghazkői XXVII-ში).

პურრიტული ენა განსხვავდება ინდოევროპულისა და სემური ენებისაგანაც. მის დამახასიათებელ თავისებურებას სახელებთანა და ზმნასთან სუფიქსების ვანცალკეებული ხმარების წესი შეადგენს. ამით ის ყველაზე მეტად სუმერულს მიაგავს, თუმცა მასთან ნათესაობრივი კავშირის დამტკიცება ვერ

¹ „Die tiefste erkennbare Schicht, die Hattier, müssen wir vorläufig als eingeborene kleinasiatisch ansehen und als Einheit Westkleinasiaten“.

ხერხდება. კლუგე-მა და ფ. ბოროკმა კავკასიურ ენებთან წათესაობის დამტკიცება სცადეს, მაგრამ დამაჯერებელი საბუთები ვერა მოიყვანეს რა და ამიტომ საკითხი ჯერ კიდევ გამოურკვეველია (Heth. 107).

თუმცა Fr. Bilabel-ი უარყოფს Kittel-ის აზრს იმის შესახებ, რომ ჰურრი-ები ასურეთში ძალზე გასემიანდნენ და სემური ენა შეითვისეს (G. Vorderasiens 251—252), მაგრამ ეს თუნდაც იმიტაც მტკიცდება, რომ ქართულად იგი ებრაელთა ე. ი. სწორედ სემიანთა სახელად იქცა.

ფორტერი იმ ხალხის ერთ ენათაგანს ლუვი-ურს უწოდებს, ბილაბელი ფიქრობს, რომ ლუვი-ური უფრო სწორე მართლწერა იქნებოდა. უნგანდ-ის მოსაზრება ამ ლუვი-ებისა და ბერძენთა ლუკიელების სახელების იგივეობაზე ძალიან ვაბედულად მიაჩნია თუნდაც იმიტომ, რომ უცხო ხალხის სახელის გადათარგმნა ძნელი დასაჯერებელიაო. მეტად სათუოდ სთვლის ბილაბელი უნგანდ-ის აზრსაც, რომ აფრიკის ლუბიელებს ამ ლუვიებთან ნათესაური კავშირი ჰქონოდა. Hüsing-იც რომ ამ ლუვი-ებს ბერძნულ წყაროებში ნახსენებს კოლხეთის ლიბუ-ს იგივეობად აცხადებს, ბილაბელს არ სჯერა, რათგან ერთმანეთზე მათი მიწა-წყალი ძალზე დამორბეულიაო (G. Vorderasiens 249—250).

უნგანდ-ი ლუვი-ებს პირველ ინდოგერმანელებად სთვლის, რომელთაც თავიანთი სამშობლო შუა და სამხრეთ ევროპაში მიატოვეს და მახლობელ აღმოსავლეთში გადასახლდნენ, სადაც დაპყრობილი ერების ენებისაგან ბევრი რამე შეითვისესო. ბილაბელს უნგანდ-ის ეს დებულება შეუყამათებლივ მოჰყავს და ეტყობა უცილობელ ჭეშმარიტებად მიაჩნია (G. Vorderasiens 267). ლუვიელი (Luwier) ალბ. გრტცეს ინდოგერმანელებად მიაჩნია (Heth... Chur. u. Assy. 52)¹, რომელთაც დასავლეთის მცირეაზიელებად სთვლის (იქვე 59)².

მუშკები გრტცეს ინდოგერმანული ენის მქონებელი თრაკიულ-ფრიგიული ხალხის მოდგმად მიაჩნია (Heth. 153)³, რომელთაც ის, როგორც ეტყობა, ბალკანეთითგან ახლად მოსულ ინდოგერმანულ ტომებად სთვლის და რომელნიც სხვებთან ერთად მისი აზრით ფრიგიის სახელმწიფოს დამაარსებელნი უნდა იყვნენ (იქვე)³.

თ ა ვ ი მ ი ო რ ე

ამიერკავკასიის ძველი მოსახლეობა

1. კოლხები

კოლხთა ბინადრობის სივრცე ბერძენთა ისტორიკოსს ჰეროდოტეს ზედმიწევნით განსაზღვრული არა აქვს. მას მხოლოდ ზოგადად კოლხთა მო-

¹ „luwische Eisprenungen—ebenso-indogermanisch.“

² „zugewanderte Westkleinasiaten“.

³ „die Musker jedenfalls ein thrakisch-phrygischer Volksstamm indogermanischer Zunge.“

საზღვრე ერები ჰყავს დასახლებული და ამ ცნობითგან ირკვევა, რომ სამხრეთით მათ სასპეარნი ჰსაზღვრავდენ (IV, 37), მაშასადამე ისპირი კოლხთა მაშინდელი ბინადრობის სამხრეთით მომიჯნავე თემად უნდა ვიგულისხმოთ.

კოლხთა მოსახლეობის მიწა-წყალი ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდის ვერ აღწევდა. ეს გარემოება ჰეროდოტეს იმ ცნობითგან ირკვევა, სადაც მას აღნიშნული აქვს, რომ სპარსეთის ახემენიანთა მეფეებს ნებაყოფლობით ოთხწელიწადში ერთხელ ძღვეს უგზავნიდნენ კოლხები და მათი მეზობლები კავკასიონის ქედამდე („Κόλχοι... καὶ περισεχέες μέγροι Καυκάσιος ὄρειος“: III, 97). საფიქრებელია, რომ მათ ჩრდილოელ მეზობლად სვანები იქნებოდნენ.

სად უნდა ყოფილიყო ამ დროს სვანთა და კოლხთა ბინადრობის შორის საზღვარი, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, სრულებით ცხადია მხოლოდ, რომ ფაზისი, ანუ რიონი კოლხთა მიწა-წყალი ყოფილა ჰეროდოტეს და პინდაროსის დროსაც და ჩამოდენიმე საუკუნით უწინარესაც; არგონაველთა ხანაშიც რიონი კოლხთა ბინადრობის არედ ითვლებოდა. მაგრამ საკმარისია აღმაინაჲ ჰეროდოტესგანვე ჩაწერილი ცნობები გადაიკითხოს, რომ ცხადა შეიქმნეს ის დიდი ცვლილება, რომელსაც კოლხთა წინანდელი ბინადრობის საზღვრები შეუქმნიდნენ. თერმოლონტისა და მდ. პართენიონის სანახებში მცხოვრებ ასურებს ბერძენთა ისტორიკოსისათვის უთქვამთ, რომ წინანდაცვეთის ჩვეულება მათ კოლხებისაგან შეუთვისებიათ (II, 104). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ წინათ კოლხებს თერმოლონტისა და მდ. პართენიონის სანახების მეზობლად თუ არა, მახლობლად მაინც უნდა მცხოვრათ.

ქსენოფონტეს აღწერილობითგან ირკვევა, რომ IV ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდე კოლხებს შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპირო სქერიათ. აღმოსავლეთით მეზობლად მაკრონები ჰყოლიათ (IV, 8, § 8), კოლხეთის საზღვარი სამი დღის სავალზე ყოფილა მაკრონების მიწა-წყლისაგან დაშორებული. კოლხთა სამკვიდრებელი-კი, რომელსაც ქსენოფონტე კოლხეთს, კოლხიდას („ტენ კოლხიდა“) უწოდებს, სწორედ იმ ადგილას ყოფილა გადაჭიმული, სადაც შავი ზღვის სანაპიროზე სინოპელ ბერძენთა ახალშენი ქალაქი ტრაპიზონი მდებარეობდა, რომელიც საზღვარს 2 გარდასავლისა და 2 ფარსანის მანძილზე ყოფილა დაშორებული (IV, 8, 22—24).

აქაური კოლხების დასავლეთით, როგორც ვიცით, ჯერ დრილები, შემდეგ მოსსუნიკები, მერმე ხალუბები და სულ ბოლოს ტიბარენები ბინადრობდნენ. ტიბარენებს ზღვის სანაპირო ქვეყანა ეპყრათ იმ სანახებში, სადაც სინოპელ ბერძენებს ახალშენი ქალაქი კოტვიორა ქონდათ გაშენებული (V, 2, § 1—6, 5 § 1—3). სტ. ბიზანტიელის ცნობით-კი ჰეკატაოსს მიღებული ს აღნიშნული ჰქონია, რომ პონტში მობინადრე ეს ხალუბები თერმოლონტის ხეობაში ყოფილან დამკვიდრებულნი, ზოლო სამხრეთით მათ თურმე სომხები ყოლიათ მოსაზღვრედ (Frag. 195)¹. ამ ცნობით ჰეროდოტეს დროინდელი მოსაუბრე ასურების მონათხრობი უფრო დამაჯერებელი ხდება, რათგან ირკვევა, რომ კოლხთა თუ არა, მათი მონათესავე ტომის ხალუბების მოსახლეობა, ვითარცა მათ მსგავსად თერმოლონტზე მობინადრე, მართლაც მათი მე-

¹ „Χάλυβες, περι τὸν Πόντον ἐπιτοὺς ἐπὶ τῷ θερμάδοντι... καὶ Χάλυβιν παρ' Ἑκαταίῳ: „χαλβίνοισι πρὸς νότον Ἀρμένιοι δμουζῖουσι.“

ზობელი ყოფილა. მაკრონებიც, როგორც დავრწმუნდით, კოლხების მეზობლები იყვნენ, მაგრამ აღმოსავლეთით; ამის გამო ცხადი ხდება, რომ ასურნიც ხალხებისა და კოლხების მომიჯნავედ შესაძლებელია მხოლოდ დასავლეთით ყოფილიყვნენ.

რაკი ჰეროდოტეს დროს თერმოდონტელი ასურნი ამტკიცებდნენ, რომ წინადაცვეთის ჩვეულება კოლხებისაგან შეითვისეს, მაშ კოლხები და ასურნი ერთმანეთის მეზობლად უნდა ჰყოლოდათ ნაგულისხმევი. ცხადია, რომ ეს ამბავი მათ და ჰეროდოტეზე უწინარეს ხანაში უნდა მომხდარიყო, რათა ჰეროდოტეს კოლხეთის მიწა-წყალი, როგორც დავრწმუნდით, შვიი ზღვის აღმ. სანაპიროსა და რიონის აუზის არეში აქვს აღნიშნული. ჰეროდოტეზე უწინარეს ხანაში კი, როგორც ასურთა ზემომოყვანილი გარდმოცემითგან ჩანს, კოლხები მდ. თერმოდონტის არეშიც ყოფილან. ამ ცნობის სისწორეს ქსენოფონტეს აღწერილობაც ამტკიცებს, რომელშიც კოლხეთად და კოლხთა მიწა-წყლად ტრაპიზონის სანახებში მდებარე სივრცე არის დასახლებული. ამნაირად, ცხადი ხდება რომ არგონაველთა თქმულებიდან მოყოლებული, პინდაროსისა და ჰეროდოტეს დროსაც კარგად ცნობილ, მდ. რიონის აუზში გადაჭიმულ კოლხეთს გარდა, IV ს. ქსენოფონტეს დროს, მეორე, ტრაპიზონის სანახებში მდებარე კოლხეთიც არსებობდა. თუ მდ. რიონის მიწა-წყლის კოლხეთს, ტერიტორიის დიდი სივრცისა და იქ სხვა ტომთა ბინადრობაზე უცილობელი ცნობის არსებობის გამოც უეჭველია ზოგადი, პოლიტიკურ ჰეგემონიის წყალობით გაჩენილი მნიშვნელობა ჰქონდა, ტრაპიზონის სანახების კოლხეთს, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია მხოლოდ ვიწრო, ტომობრივი მნიშვნელობა ჰქონოდა.

კოლხი-ს სახელის ზოგადი შემკრებლობითი მნიშვნელობა ჰეკატაიოსის თხზულებითგანაც ჩანს. მას მესხებიც-კი კოლხთა ტომად ჰყოლია დასახლებული ისევე, როგორც კორაქს-ები (Fr. 185 და Fr. 188). მაგრამ ცხადია რომ დიდ კოლხეთშიც ქვეყანას კოლხთა ტომის სახელი ზოგად სახელად ვერ დაერქმეოდა, თუ რომ იქ კოლხებს წინათაც თავიანთი, ვიწროდ შემოფარგლული, მხოლოდ მათი ტომით დასახლებული თემი არ ექნებოდათ. ასეთ თემად უნდა ის მიწა-წყალი ვიგულისხმოთ, რომელსაც კოლხების სახელის კვალი თვით გეოგრაფიულ სახელწოდებაშივე ემჩნევა. კოლხი-ს სახელი სატომო სახელების ბოლოსართს ზი-ს შეიცავს, რომლის ჩამოცილების შემდგომ ვერჩება კოლ. ცნობილია, რომ საქართველოში არსებობდა და ეხლაც არსებობს¹ თემი, რომელსაც კოლა ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც. ჰეკატაიოსსაც აქვს კოლას მთები („კოლოკს ორე“) დასახლებული. ტომიც იყო, რომელსაც კოლაელებს („კოლაე“) უწოდებდნენ და რომელიც სწორედ კოლაში ბინადრობდა. იმავე ჰეკატაიოსით კორაქსთა ქვეყანაც არსებობდა („კორაქსიკე ხორა“) და კორაქსთა ტომი, რომელიც კოლხთა ტომად ითვლებოდა და კოლაელთ მეზობლად ბინადრობდა (Fr. 185 და 186). უფრო ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ კოლხთა და კოლას სახელები ერთმანერთთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

თუ თერმოდონტელ ასურთა გარდმოცემა წინადაცვეთის კოლხთაგან შეთვისებაზე მათ მეზობლად ოდესღაც კოლხთა მოსახლეობას გვაგულისხმებინებს, ქსენოფონტესა და ვგონებ თვით ჰეკატაიოსის ხანაშიც-კი თერმო-

¹ ამ ქამად ოსმალეთის ხელშია.

ლონტზე უკვე ხალხნი ჩანან და კოლხთა მიწა-წყალი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, მხოლოდ ტრაპიზონის სანახებრით-ღა განისაზღვრებოდა. ეს შესაძლებელია მარტო ორი გარემოების შედეგი იყოს: ან იმ დროს, რა ხანასაც ასურთა ცნობა ეხება, აქაური კოლხების ჰეგემონია თერმოლონტამდე იქმნებოდა გავრცელებული და შემდეგ პოლიტიკური ვითარება შეიცვალა, კოლხების მიწა-წყლის ფართობი ისე შემცირდა, რომ ტრაპიზონის სანახებრითღა განისაზღვრებოდა და თერმოლონტზე ასურთა მეზობლად ხალხები გაჩნდნენ, — ანღა ამ გარდმოცემაში კოლხების სახელი ზოგადი, შემკრებლობითი მნიშვნელობით იყო ნახმარი და ასურთა მომიჯნავედ მაშინაც კოლხთა ტომად მიჩნეული ხალხები იყვნენ.

I ს. დამლევისათვის ჩვენ წელთაღრიცხვამდე სტრაბონის დროს მცირე კოლხეთის მიწა-წყალი უფრო დაბატარაებულა და იმ დროს ეს კოლხეთი თურმე უკვე ქ. ტრაპიზონის აღმოსავლეთით-ღა მდებარეობდა (Lib. XII, cap. 3, § 17). ასევე ყოფილა 134 წ. ჩვენი წელთაღრიცხვით არიანეს დროს, როდესაც კოლხთა მეზობლად აღმოსავლეთით ჭანეთი ყოფილა. მათ შორის საზღვრად თურმე მდ. ოფი ყოფილა, რომელიც ნავთსადგურ ჰქსსოს დაახლოებით 90 სტადიონით ჰშორავდა (§ 8).

საქმარისია ადამიანმა არიანეს 134 წ. ჩვენი წელთაღრიცხვით შედგენილი მოხსენება გადაიკითხოს, რომ მისთვის კოლხთა სახელის გაქრობა უცილობელ ჭეშმარიტებად შეიქმნეს. ამიერკავკასიაში, შავი ზღვის აღმ. სანაპიროზე ზუდრიტებსა და აფშილებს შუა კოლხების მაგიერ მას ლაზები ჰყავს დასახლებული, რომელთა მეფესაც მალასი ჰრქმევია სახელად (§ 15). ამიტომ საფიქრებელია, რომ პტოლემეაოსის გეოგრაფიაში კოლხეთის სახელი წარსულის გეოგრაფიულ-პოლიტიკური ვითარების ანარქულად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამ მოსაზრებას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თვით პტოლემეაოსსაც კოლხეთის მოსახლეობაში მხოლოდ ლაზები, მეგრელები და ეგრისის მცხოვრები ჰყავს დასახლებულნი, ხოლო კოლხთა ტომის ხსენებაც-კი არ მოეოვება (Lib. V, cap. IX, § 1 და 5).

აღსანიშნავია, რომ კლავდიოზ პტოლემეაოსის გეოგრაფიაში კოლხეთის („ქე კოლხის“) საზღვრად ჩრდილოეთით სარმატია არის დასახლებული კორაქის მთასთან და შავ ზღვასთან (Lib. V, cap. 8, § 14 და cap. 9, § 1). სამხრეთით კოლხეთის მომიჯნავედ აღნიშნულია კაბადუკიის პონტი იქ, სადაც იგი იწყება, და მის იქით მდებარე დიდი სომხეთის ნაწილი შეადგენდაო (იქვე, Lib. V, cap. 9. § 3).

პტოლემეაოსის ნაშრომზე დამყარებული სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელ რედაქციაში, რომელშიც ბერძნული კლექსის-ის სახელზე ნათქვამია „ეგრი არის“-ო, კოლხეთის ნაწილად ჭანეთიცაა დასახლებული ჭანებილურთ, „რომელნიც ხალხები არიან და რომელნიც მდ. მეგალო-პოტომია [დის]“-ო. მას, ამავე წყაროს ცნობით, სხვა მდინარეებიც ჰქონია: „აკამ-ქხის, რომელიც აობ (მირ) არის და დიდი სომხეთითგან მომდინარეობს. აუთი ქალაქი გააჩნია იანი (ჩანჩი) ქოთა სპოტა“ სიოთა, ბერძ. „პეტრაია“, ქართული ქუთაისი), როდოპოლის-ი (ე. ი. ვარდციხე), ათინა, რიზე (ჩიქიზ—

¹ დაბეჭდილია Θραυσιχ თაანიკე, საფიქრებელია დედანში Θραυσιχ თსანიკე, რაც ჭანეთს ნიშნავს. სტრაბონსაც ხომ ნათქვამი აქვს, რომ მაკრონებს, რომელნიც კოლხების მეზობლები იყვნენ აღმოსავლეთით, მის დროს სანოა ე. ი. ჭანნი ეწოდებოდა.

ზეზების გამო, ამა თუ იმ ტომის ბინადრობა იცვლება სიერცისა და მდებარეობის მხრივაც, ზოგჯერ მისი კერის მთლიანობაც ირღვევა უცხო ტომისა, თუ ხალხის შემოჭრისა. თუ პირიქით, ამ ტომის სხვა ტომისა თუ ერის მიწა-წყალში შეჭრა-დაპყრობის წყალობით.

მკვლევარის ყურადღება უნდა მიიპყროს იმ გარემოებამ, რომ გარკვეულ ხანაში ორი კოლხეთი არსებობდა: ერთი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროს არეში, ტრაპიზონის სანახებში, მეორე — ამავე ზღვის აღმ. სანაპიროს ზოლში, კარგად ცნობილ კოლხეთში, რომელსაც, პირველი, პატარასავან გასარჩევად, შესაძლებელია დიდი კოლხეთი ვუწოდოთ. რა თქმა უნდა უკვე მარტო ის გარემოებაც, რომ კოლხთა ტომის თავდაპირველი შემადგენლობა ორად განკვეთილა და ერთი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, მეორე ამიერკავკასიაში, ამავე ზღვის აღმ. სანაპიროში აღმოჩენილა, ფრიად საყურადღებოა და ამას თავისი ღრმა მიზეზი უნდა ჰქონოდა. მარტო კოლხთა მოსახლეობის ორი, განცალკევებული ტერიტორიის არსებობაც, სხვაც არაფერი რომ არ გვცოდნოდა, იმ დიდი ბრძოლისა და შენლა-შეცილების, შეჭრა-ჩასახლებისა და აყრა-გადასახლების ძლიერი პროცესის გამოძედავენებელია, რომელიც ჯართველ ტომებსა და მათ მიწა-წყალს გამოუვლია.

კოლხთა გარეგნულ თვისებებზე უძველესი ცნობა გამოჩენილ ბერძენ ლირიკოსს პინდაროსსა (522—442 წ. ახ. ხ. ჩვ. წ. აღ-მდე) და განთქმულ ისტორიკოსს ჰეროდოტეს (484 წ. ახ. ხ. — 425 წ. ახ. ხ.) მოეპოვებათ. ამათგან პირველს აღნიშნული აქვს მხოლოდ, რომ კოლხები მუქკანიანები ყოფილან. მას ნათქვამი აქვს, რომ არგონაველები ფაზისში მოვიდენ და იქ ადელთან მუქსახიან კოლხებს შეებრძოლენ (Πισίαινας: Δ' Vv. 211—213. SC. I 324)¹.

კოლხების მუქკანიანობაზე ცნობა ჰეროდოტესაც მოეპოვება, რომელსაც ამასთანავე ისიც აქვს აღნიშნული, რომ კოლხები ხუჭუჭთმიანები ყოფილან. ეს ცნობა იმიტომაც უფროა ყურადღების ღირსი და კოლხთა გარეგნული თვისების უტყუარ აღწერილობად უნდა ჩაითვალოს, რომ თვით ჰეროდოტე ამ ორ ნიშანს არსებით თვისებად არ სთვლიდა და თუმცა ესეც კოლხების ეგვიპტელობის მოსაზრების დამადასტურებლად აქვს გამოყენებული, მაგრამ იქვე ნათქვამი აქვს, რომ ეს ორი თვისება: მუქკანიანობა და გრუხობა, თავისიდა-თავად არაფერს ამტკიცებს, რადგან ასეთი თვისება სხვა ხალხებსაც აქვთ (Histiae II, 104)².

ჰეროდოტეს აზრით, კოლხების ეგვიპტიზმთან წარმომდინარეობას უფრო უცილობლად თითქოს ის გარემოება ამტკიცებდა, რომ ეგვიპტელები, ეთიოპელები და კოლხები წინადაცვეთას მისდევდნენ. ამ შემთხვევაშიც ბერძენთა ისტორიკოსს არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ წინადაცვეთაც მარტო ეგვიპტელთა ჩვეულება არ იყო, არამედ, რომ ასეთსავე ჩვეულებას ფინიკიელი თერმოლონტთან და მდ. პართენიონთან მცხოვრები ჰურნიც, ისევე, როგორც მაკრონებიც მისდევდნენ. მაგრამ მას გამოუკითხავს და გამოუჩვენებია, რომ თვით ფინიკიელთა, ასურთა და მაკრონთა ცნობით ეს ჩვეულება მათ მე-

¹ ἐξ Ἰασίον ὀπίπειται ἰλίθιον. ἐνθα κελαινάπεσσι Κόλχοισιν βίαν μίξαν Αἰήτα παρ' ἄνθρω.

² „οἱ Κόλχοι... μελέγχροες εἰσὶ καὶ οὐλότριχες. καὶ τοῦτο μὲν ἐς οὐδὲν ἀνήκει: οἱ γὰρ καὶ ἕτεροι τοιοῦτοι.“

თანამედროვე მეცნიერებისათვის არც ჰეროდოტეს და არც ეგვიპტელთა მოსაზრება კოლხთა მუქკანიანობისა და გრუზობის ასახსნელად, თითქოს ეს გარემოება სენოსტრისეს, ანუ რამზეს II-ის ჯარის ნაწილის კავკასიაში დასახლების შედეგი იყოს (იქვე, II, 103), სრულებით სავალდებულო არ არის, მით უმეტეს, რომ ეგვიპტელებს ეს გარემოება, ჰეროდოტესავე სიტყვით, არ სსომებიათ, კოლხებს კი თავიანთი ეგვიპტური ჩამომავლობის ამბავი უკეთესად სცოდნოდეთ (იქვე, II, 104). ნამდვილად-კი, როგორც ეტყობა, მთელი ეს თეორია ჰეროდოტეს ნასიბრძნი უნდა იყოს. ამ გარემოებას თვით ჰეროდოტეს მონათხრობიც ამკლავნებს. მას ნათქვამი აქვს: კოლხების ეგვიპტელობის აზრი მე თითონ დამებადა და ამან იმდენად დამაინტერესა, რომ ორთავეს, ეგვიპტელებსაცა და კოლხებსაც, გამოკითხვა დაეწყო. ამ გზით გამორკვეულია, რომ კოლხებს ვითომც ეგვიპტელებზე უკეთესად ჰსომებიათ თავიანთი ეგვიპტელობის ამბავი. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ჰეროდოტეს მოსაუბრე ეგვიპტელებს თავიანთი მოსაზრება მაინც გამოუთქვამთ, ვფიქრობთ რომ კოლხები სენოსტრისეს ჯარის ეგვიპტელთა შთამომავალნი უნდა იყვნენო (II, 104). ცხადი ხდება, რომ აზრი კოლხთა ეგვიპტელობაზე თავის ეგვიპტელ და კოლხ მოსაუბრეთათვის ჰეროდოტეს ჩაუნერგია. ერთი სიტყვით, აქ ისეთსავე მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე, როგორმაც ხევსურთა ვითომცდა ჯვაროსანთაგან შთამომავლობის თეორია წარმოშვა, რომელიც უცხოელ მოგზაურებმა მოხევეებსა და ხევსურებსაც კი ჩაუნერგეს.

თუ J. Morgan-ი სამართლიანად უარჰყოფს პროფ. Ritter-ის ნაშრომში „Vorhalle Europ. Völkersch.“ გამოთქმულ მოსაზრებას, თითქოს კოლხეთის შავკანიანები, თავიანთი ქვეყნის საქონლით სავაჭროდ მოსული ჰინდოელნი უნდა ყოფილიყვნენ იმ საბუთით, რომ ჰინდოელნი ჰინდოეთის უსამხრეთს ნაწილში ბინადრობდნენ, რომელიც კოლხეთს მეტად დაშორებული იყო (MSC II, 79), თითონ მას ჰეროდოტეს თეორია უფრო დამაჯერებლად მიიჩნდა. ძველ ეგვიპტესთან კოლხეთის ოდინდელი კავშირის ანარეკლს დემორგან-ი ე.წ. კოლხურ ფულსაც ამჩნევდა: მართალია ამ ფულების ზედაპირზე ადამიანის გრუხას მაგივრ სწორობიანი თავია გამოსახული, მაგრამ სამაგიეროდ ქვედაპირზე ხარის თავია გამოყვანილი, რომელიც ნუმიზმატთა უმრავლესობას კერძო აპისად მიიჩნიათ. ამნაირად ფრანგი მეცნიერი ფიქრობდა, რომ ამ კოლხურ ფულს მხოლოდ ეგვიპტური ხელგუნების კვალი ეტყობოდა (MSC II, 81). ეგვიპტელმა შავკანიანებმა რომ ფაზისის, ანუ მდ. რიონის შესართავამდე მოაღწიეს და დასახლდნენ, დემორგანს უცილობელ ჭეშმარიტებად მიიჩნდა, მას მხოლოდ იმ გზის გამორკვევა ჰსურდა, რომლითაც მათ ნილოსის სანაპიროებიდან რიონამდის მიღწევა შეეძლოთ. ის ფიქრობდა, რომ უშუალოდ თვით ეგვიპტელი შავკანიანები ამას ვერ მოახერხებდნენ და ამის გამო ფრანგი მეცნიერის აზრით, ჰქუასთან უფრო ახლოს იქმნებოდა გვიფიქრა, რომ მათ ფინიკიელთა დახმარებით, მათი ხომალდებით, შესძლეს ეგვიპტიდან მდ. რიონის აუზამდე მოღწევა (MSC II, 81). ეგვიპტელ შავკანიანების რიონის აუზში დამკვიდრების ხანად დემორგანს X—IX სს. ქ. წ. მიიჩნდა. თავისი ეს ქრონოლოგიური განსაზღვრა მას იმ მოსაზრებაზე აქვს დამყარებული, რომ არგონავტელთა შესახებ თქმულებაში ამ შავკანიანების არავითარი კვალი არ ჩანს და VI ს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ხანაში, სსოვნა უკვე ბუნდოვანი იყო, ქსენოფონტესა და სტრა-

ბონის ხანაში-კი კოლხეთში შავკანიანები უკვე აღარსად ჩანდნენ, თეთრკანიან მოსახლეობაში გადაჯიშებულიყვნენ, ან ამოწყვეტილიყვნენ (MSC II, 82).

2. მოსხები ანუ მესხები

მოსხების, ანუ მესხთა ამიერკავკასიაში ბინადრობის სივრცის ზედმიწევნით გამორკვევა, დაცული ცნობების სიმცირის გამო უძველეს ხანაში, შეუძლებელია. ჰეროდოტის მოწმობით მოსხები, რომელსაც ისინი კოლხთა ტომად მიაჩნდა, მათიენების მეზობლები ყოფილან (Fr. 188). მეორე მხრით ჰეროდოტეს თხზულებითგან ჩანს, რომ მოსხები აგრეთვე ტიბარენებისა, მაკრონებისა და მოსუნეების მეზობლებიც ყოფილან, რათგან ისინი ყველანი მარებთან ერთად ახემენიანთა სპარსეთის მე-19 საგადასახადო ოლქს შეადგენდნენ თურმე (III, 94).

თუმცა ჰეროდოტეს ორგან საზგასმით აქვს ნათქვამი, რომ კოლხებსა და მიდიელებს შუა მხოლოდ სასპეარები, ანუ ისპირელნი ბინადრობდნენ (I, 104), მაგრამ ამავე ისტორიკოსის სხვა ცნობითგან ირკვევა, რომ სასპეარების მეზობლად მათიენებიც ყოფილან. ამას ის გარემოებაც ამყარებებს, რომ ჰეროდოტეს ავე სიტყვით, ისინი აღაროდებთან ერთად თურმე ახემენიანთა სპარსეთის მე-18 საგადასახადო ოლქს ეკუთვნოდნენ (III, 94). ცხადია, რომ მათიენები ისპირელთა აღმოს. მეზობლები უნდა ყოფილიყვნენ. ზემომოყვანილი ცნობების მიხედვით მესხეთის მაშინდელი მდებარეობის გამოსარკვევად წინასწარ მათიენთა ქვეყნის მდებარეობის ცოდნაა საჭირო. ამის გაგებას ჰეროდოტეს ნაშრომი გვშველის, რათგან იქ ერთგან აღნიშნულია, რომ მდ. არაქსის სათავე მათიენთა ქვეყანაში ყოფილა (I, 202). მაშასადამე, მათიენთა მიწაწყალი ზასიანის მახლობლად უნდა ვიგულისხმოთ. ამისდა მიხედვით მათიენები მაშინდელ მესხეთის სამხრელ მეზობლებად უნდა ვიცნათ და თვით მესხეთი ზასიანის თემის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო, თუ მათიენები მოსხთა სამხრელი, ისპირელნი სამხ. დასავლეთისა, ტიბარენები, მაკრონები და მოსუნეები მათი დასავლეთელი მეზობლები უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ რაკი ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ ქსერქსის ლაშქრობაში მესხებსა და ტიბარენებს საერთო წინამძღოლი, მაკრონებსა და მოსუნეებს კიდევ სხვა საერთოვე წინამძღოლი ჰყოლიათ (VII, 78), ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ტიბარენთა, მაკრონთა და მოსუნეებთან მოსხების უახლოეს მეზობლებად ტიბარენნი უნდა ყოფილიყვნენ.

მესხეთი დროთა განმავლობაში დამცირებულა და მეზობელთა წყალობით სამ ნაწილადაც გაყოფილა. სტრაბონს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს მესხეთის ერთი ნაწილი კოლხებს სჭერიათ. მეორე ნაწილი კიდევ იბერებს ჰქონიათ ხელთ, მესამე კიდევ სომხებს ჩაუგდიათ (lib. XI, cap. 2, § 18). მესხეთის ოდინდელი სიდიდის გასათვალისწინებლად კარგი იყო გვეცოდნოდა თუ რომელი თემი, რომელ მათგანს და როდის შეუერთებიათ თავიანთ სამფლობელოსათვის. პლუტარქოსის ცნობის თანახმად კავკასიის მთავარ ერებად ალბანელები და იბერნი იყვნენ, რომელთაგან იბერნი დასავლეთით ბინადრობენ, მესხეთის მთებთანა და პონტოს ზღვასთან, ალბანელები კი აღმოსავლეთით კასპიის ზღვისაკენ (Vitae parall. ბომპეოსი XXXIV — ლატიშევი I, 491).

სტრაბონის ცნობით იბერიას თავდაპირველად ეკუთვნოდა ის სამი თემიც, რომელიც ანტიოქოზ დიდის ორმა შემდეგში გამეფებულმა სარდალმა არტაქ-

ზობლებისაგან შეუთვისებიათ: ფინიკიელთ უთქვამთ, რომ წინადაცვეთა ეგვიპტელებისაგან ვისწავლეთო, ასურელებსა და მაკრონებს-კი განუცხადებიათ, რომ დიდი ხანი არ არის მას აქეთ, რაც ეს ჩვეულება კოლხებისაგან შევითვისეთო (იქვე, II, 104).

თანამედროვე მეცნიერება რა თქმა უნდა ბერძენთა გამოჩენილი ისტორიკოსის მსჯელობას ვერასვებით ვერ დაეთანხმება, რადგან ამა თუ იმ ერისა თუ ტომის მონათესავეობის საკითხის გადასაწყვეტად, ცხადია, მის ფიზიკურ თვისებებს, ვითარცა მტკიცე და ძირითად ნიშანს აქვს გადაწყვეტი მნიშვნელობა, რომელთა შეცვლა არავითარ გარეშე-გავლენას, ფიზიკური მემკვიდრეობის კანონებს გარდა არ ძალუძს. ისეთ ზნე-ჩვეულებას-კი, როგორც წინადაცვეთაა, ვითარცა დროთა განმავლობაში შექმნილს ანდა მეზობელთაგან შეთვისებულს და ცვალებად გარემოებას, შეუძლებელია ანგარიში გაეწიოს. პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ცნობებითგან ირკვევა, რომ კოლხები მუქქანიანები და გრუზა ყოფილან. ყველანი? ეს არა ჩანს, მაგრამ ჰეროდოტეს სიტყვებისდა მიხედვით საფიქრებელია, რომ თუ ყველა არა, კოლხთა უმრავლესობა მაინც ხუჭუჭთმიანი უნდა ყოფილიყო. ამავე ისტორიკოსის მსჯელობითგან ჩანს, რომ ამ ორი ფიზიკური თავისებურებით, მუქქანიანობითა და გრუზობით, კოლხები დანარჩენ ქართველურ ტომთაგან, მაგ., მაკრონებისაგან, განირჩეოდნენ. ეს განსხვავება იმდენად დიდი და თვალსაჩინო ყოფილა, რომ ბერძენთა მეცნიერს კოლხები სხვა შთამომავლობის ტომად-კი მიუჩნევიან, მაინცდამაინც დაჰზადვია აზრი, რომ ისინი სხვა შთამომავლობის ტომი უნდა ყოფილიყო. ჰეროდოტე გადაქრით ამბობდა: საგონებელია, რომ კოლხები უნდა ეგვიპტელები იყვნენ. ეს მოსაზრება მე თითონ დამებადა მანამდე, ვიდრე ამს სხვებისაგან გავიგონებდიო! (იქვე, II, 104). მაშასადამე კოლხთა სხვაგნებურობის აზრი მარტო ბერძენთა ამ ისტორიკოსის ნასიბრძნი არ ყოფილა, არამედ სხვებსაც მოსეგლიათ ფიქრად. შეუძლებელია თანამედროვე მეცნიერებამ ამ ცნობასა და კოლხთა ფიზიკური თვისების ამ გარემოებას ანგარიში არ გაუწიოს. უპირველესად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს იმ კოლხთა ბინადრობის ადგილი, რომელნიც პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ცნობით, მუქქანიანნი და ხუჭუჭთმიანი ყოფილან. ჰეროდოტეს დროს კოლხებს, როგორც დავრწმუნდით, საქმაოდ ფართო მიწა-წყალი ეპყრათ და ამიტომ, ცხადია, უნდა ვიცოდეთ, თუ რა ადგილას მცხოვრებ კოლხებს გული-სხმობდა იგი მუქქანიანებათა და გრუზად: იმისდა მიუხედავად, თუ მათ მოსახლეობის ჩრდილო, შუასა, თუ სამხრეთის ზოლში მობინადრე კოლხებზე ჰქონდა ბერძენთა ისტორიკოსს საუბარი, ამ ნიშნების სადატურობის საკითხიც სხვადასხვანაირად უნდა იყოს გაშუქებული. ჰეროდოტე ამაზე გარკვევით არაფერს ამბობს, მაგრამ მისი იმ თეორიისდა მიხედვით, თითქოს სეზოსტრისე ეგვიპტელთა მეფეს თავისი ჯარის ნაწილი სწორედ მდ. ფაზისზე განზრახ დაესახლებინოს, თუ თვით ჯარი თვითნებობით დარჩენილიყოს, ცხადი ხდება, რომ ბერძ. ისტორიკოსი მუქქანიანებადა და ხუჭუჭთმიანებადა მდ. რიონის აუზის კოლხებს გული-სხმობდა. მაშასადამე ეს ორი ფიზიკური თვისება კოლხთა ტომის მოსახლეობას, თუ შეაგულში არა, თითქმის მაშინდელ უკიდურეს ჩრდილო ზოლამდე ემჩნეოდა.

¹ „φαίνονται μὲν γὰρ ἔσονται οἱ Κόλχοι Αἰγύπτου, νοήσαι δὲ πρότερον, αὐτὸς ἦ ἀχούσαι· ἄλλων λέγει.“

სიმ და ზარიადრმა სომხეთის გასაფართოებლად ჩამოაჭრეს, სახელდობრ „პარიადრის ფერდობები, ხორზენე და გოგარენე მტკვრის იქით მდებარე“¹ (Strabo, Geographia, I. c. XIV, § 5).

ბერძნული ხორძენე და ხორძანენეს, აგრეთვე პროკოპი კესარიელის *Κερασίου*-ს შესატყვისად სომხურში იხმარებოდა *შირძაქს* ხორძაინ. ნ. ადონცის² აღნიშნული აქვს, რომ, უცნობი ავტორის სომხური გეოგრაფიის სიტყვით ხორძაინს ჩრდილოეთის ქვეყანა შეადგენდა, რომელშიაც მდინარე გაღალ კოლობერდის გვერდით მიექანება, ხოლო ხორძენის დასავლეთის სანახებში პალანის ციხის პირდაპირ, რომლის სამხრეთით ბალახოვითის სანახები იყო.³

ამასთანავე არისტაკეს ლასტივერელის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ხორძაინის თემის თავში მდებარეობდა სოფელი მორჩანსი, ან მორმჩანსი⁴, რომელიც ნ. ადონცის აზრით ეხლანდელ მელთმეჩანსს. ანუ, როგორც ლინჩის რუკაზეა, დამახინჯებულს Mola Omer, Mulla Omar-ს [უღრას].

ამისდა მიხედვით ნ. ადონცი ფიქრობს, რომ ხორძინს ჩრდილოეთით საზღვრავდა მთები ზალხალ და ხაჩ, რომელნიც მდინარე კოლის (მერმინდელ სომხურ-თურქული გამოთქმით კრლის) ანუ ლიჩიკის სათავეებს ეკედლებოდნენ, სამხრეთით აშტიანენა ეკვროდა, დასავლეთით მდინარე კრლის ერთ-ერთ შემდინარეზე მდებარე პალანის ანუ პალინის ციხის მიდამოები. ამ ციხე-ქალაქის ნაშთი ეხლაც არის შენახული ქ. პერის მახლობლად მყოფი პატარა სოფლის სახითაო, აშტიანენსა და ხორძენს შორის საზღვარი მდ. გონიუკის სათავეს ტეობა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ხორძიანში შედიოდა („Армения в эпоху Юстиниана“, 14—15).

ს. კაკაბაძის აზრით სტრაბონი ხორძენედ ჰგულისხმობდა „შემდგდროინდელ სამცხეს და მის სამხრეთით მდებარე ოლქებს ვიღრე ჭოროხამდე“ („ქართ. სახელმწიფოებრივობის გენეზისის საკითხები“. „საისტ. მოამბე“ 1924 წ. წიგნი I, 20). ს. კაკაბაძის აზრით „ცხადია, რომ პარიადრის მთებად უნდა იგულისხმებოდეს პონტოს ანუ ლაზისტანის ქედი, რომელიც... ჩრდილო-აღმოსავლეთით აჭარაძის უწყევს. პარიადრის ქვეყანაც ამის მიხედვით ჭოროხის ხეობაში უნდა ყოფილიყო... ეხლანდელ კარჩხალის მთების მიდგამის. პარიადრი ამგვარად წარმოადგენდა უმთავრესად შემდგდროინდელ ისპირს და ტაოსაც“ („ქართული სახელმწიფოებრივობის გენეზისის საკითხები“. „საისტორიო მოამბე“ 1924 წ. I, 33. 19), ხოლო „ხორძენესთვის რჩება ქვეყანა

¹ „Ἰστορικῶσι δὲ τὴν Ἀρμενίαν, μικρὰν πρότερον ὄψαν, ἀβήθηται διὰ τῶν περὶ Ἀρταξίαν καὶ Ζαριάδριον, οἱ πρότερον μὲν ἦσαν Ἀντιόχου τοῦ μεγάλου στρατηγῶν, βίαιουσιν τε, δ' ὕστερον μετὰ τὴν ἐκείνου ἵτταν, ὁ μὲν τῆς Σαφηνῆς καὶ τῆς Ἀμισσηῆς καὶ Ὀδαμαντίδος καὶ ἄλλων τινῶν, ὁ δὲ τῆς περὶ Ἀρτάξατα, συνηῆσαν, ἐκ τῶν περιχευμένων ἐθνῶν ἀποτεταμένους μέρη... Ἰβήρων δὲ τὴν τε παρῶρειαν τοῦ Παρσάδρου καὶ τὴν Χορζηνην καὶ Γωγαρηνῶν πέραν ὄψαν τοῦ Κύρου.“ (Strabo, Geographica, lib. XI, c. XIV, § 5).

² „Она называлась в древности Пархарскими или Париадрскими горами и часть ее продолжается вдоль Чороха, и по ныне носит древнее название Пархал или Болхар“ („Армения в эпоху Юстиниана“, 33. 62).

³ *„შირძაქს ქიჲგ ზრახითი... რნი ირ ქვანი.“*

⁴ Н. Адонц, „Армения в эпоху Юстиниана“.

მტკვრის დასავლეთით ვიდრე ჭოროხამდის და მესხეთის მთებამდის“-ო (იქვე). ზორძენე-ს ანუ ჭორძენე-ს რაობის გამოსარკვევად უნდა ვათვალიწინებული იყოს სტრაბონის ცნობა, რომ ზორძენე და კამბუზენე სომხეთის თემთაგან ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე და უფრო თოვლიანი არიან და კავკასიის მთებს. იბერიასა და კოლხეთს ესაზღვრებიან, ამბობენ რომ მთის გადასავლებზე ხშირად მთელი ქარავენები თოვლში იფლებიანო (Geographica, I, XI, 144). ამ ცნობის მიხედვით ეს ორი თემი მთავორიანი მალლობი უნდა ყოფილიყო, რომელშიც დიდი და თოვლიანი ზამთარი უნდა სცოდნოდა. ამასთანავე ეს ორი თემი იბერიისა და კოლხეთის მოსაზღვრე ყოფილა. რაკი კამბუზენე ანუ კამბეჩიანი აღმ. საქართველოს, იბერიის უკიდურესი აღმოსავლეთის თემად არის აღნიშნული თვით სტრაბონის მიერვე, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ იმ ორ თემთაგან სწორედ „ზორძენე“ უნდა ყოფილიყო კოლხეთის მოსაზღვრე თემი. ამ თემის გადასავლების დიდთოვლიანობისა და სიძნელის შესახებ ცნობას კარგად უდგება მარკვარტის შესწორების წყალობით აღდგენილი „ზორძენე“ ანუ კლარჯეთი, რომელიც მართლაც კოლხეთის მოსაზღვრე იყო, უაღრესად მთავორიანია და ზამთარში დიდი თოვლის გამო მეტად ძნელი გადასალახავია.

აპოლოდორის ერთი ცნობით, რომელიც სტრაბონსა აქვს თავის გეოგრაფიაში მოყვანილი, საქართველოსა და სომხეთს შორის საზღვრად მდ. არაქსი ყოფილა¹.

3. იბერნი, ალბანელები, სომხები

კლ. პტოლემეაოსს იბერიის სამხრეთი საზღვარის ხაზი ზედმიწევნით აღნიშნული არა აქვს. თვით იბერიის აღწერილობაში ნათქვამია: „იბერია განისაზღვრება... სამხრეთითგან დიდი სომხეთის იმ ნაწილით, რომელიც კოლხეთის საზღვრითგან მომდინარეობს $76^{\circ}10'$ — $40^{\circ}40'$ მდებარე საზღვრამდე“ (lib. V, cap. X)².

ხოლო ალბანეთსა და სომხეთს შორის არსებულ სამხრეთის საზღვრის შესახებ იმავე პტოლემეაოსს უწერია: „ალბანია განისაზღვრება... სამხრეთით დიდი სომხეთის იმ ნაწილით, რომელიც იბერიის საზღვართან იწყება ვიდრე პირკანის (გურგანის) ზღვამდე მდ. მტკვრის შესართავთან, რომელიც $79^{\circ}40'$ — $44^{\circ}30'$ -ზე იმყოფებაო“ (κατὰ τὴν ἐπιπέδου τὸν Κύρον ποταμὸν, lib. V, cap. XI, 1). აქ მასსადავს სომხეთსა და ალბანეთს შორის მყოფი საზღვრის უკიდურესი აღმოსავლეთი სამხრეთის წერტილად მტკვრის შესართავია დასახელებული. თვით დიდი სომხეთის აღწერილობაში-კი პტოლემეაოსს ნათქვამი აქვს. „დიდი სომხეთი ჩრდილოეთით განისაზღვრება კოლხეთის ნაწილით და იბერიითა და ალბანიით ზემოაღნიშნული ხაზის გას-

¹ „...Ἰβήριαν μὲν... ὑπὲρ τοῦ Πόντου καὶ τῆς Κολχίδος τόπου μετακισμένων οὐκ ἂν Ἀραξῆος ἢ φησὶν Ἀπολλωνίου, ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας ὀρίξει. Κύρος δὲ μάλλον καὶ τὰ ἕτη τῶν Μοσχικῶν.“ (Strabo, Geogr., I, I, c, § 21).

² „Ἡ Ἰβηρία περιόριζεται... ἀπὸ δὲ μεσημβρίας μέρος τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας τῶν ἀπὸ τοῦ πρὸς τῇ Κολχίδι ὀρίου μέχρι πύρατος, οὗ ἡ θέσις ἐπεχει μείζους οὐκ ἔμν γο“.

წვივ მტკვარზე“ (lib. V, cap. XII, 1)¹. სომხეთის აღმოსავლეთის საზღვრის შესახებ ამავე მეცნიერს უწერია, რომ სომხეთი აღმოსავლეთით ჰერკანის (გურჯანის) ზღვის ნაწილით განისაზღვრება მტკვრის შესართავითგან 79°45'—43°20'-ზე მდებარე ზღვრამდისა (იქვე, lib. V, cap. XII, 3).

იბადება საკითხი, თუ რას ეკუთვნის პტოლემეაოსის ცნობა „ზემოაღნიშნული ხაზის გასწვრივ მტკვარზე“: ალბანიასა და სომხეთს შორის არსებულ საზღვარს, თუ იბერიას შორის მოსაზღვრე ხაზსაც. ის გარემოება, რომ თვით იბერიის საზღვრების აღწერილობაში სომხეთსა და იბერიას განმსაზღვრელ თანაც სომხეთის საზღვრების აღწერილობაშიც ცნობა მტკვრის ხაზის შესახებ უშუალოდ სწორედ ალბანიის სახელს მისდევს, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ პტოლემეაოსს მტკვარი განმსაზღვრელ ხაზად, ისიც შესართავთან, ალბანიასა და სომხეთს შორის უნდა ჰქონოდა ნაგულისხმევი.

იბერიისა და სომხეთის სხვადასხვა დროინდელი საზღვრების ხაზის გამოსარკვევად ყურადღების ღირსია სტრაბონის ცნობა, რომ მდ. მტკვარს სათავე სომხეთში ჰქონდა („*ἡ δὲ ἀρχὴ ἔχων ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας*“ Geographica, lib. XI, cap. III, 2). რაკი მტკვარს სათავე კოლას მთებში აქვს, ცხადი ხდება, რომ კოლა I ს. ქ. წ. სომხების ხელში ყოფილა. მტკვარს, პლუტარხოსის სიტყვით კი, სათავე იბერთა მთებში ჰქონდა, სომხეთითგან გამომდინარე არაქსი ერთვის და თორმეტ ტოტად კასპიის ზღვას უერთდება. (Vitae parall. პომპეაუსი XXXIV. ლატიშევი I, 491).

იბერიისა და სომხეთს შორის I ს. ქ. წ. არსებული საზღვრის გამორკვევის დროს უნდა აგრეთვე სტრაბონის შემდეგი ცნობაც იქმნეს გათვალისწინებული. მისი სიტყვით იბერიაში სომხეთითგან გადასავლელად მტკვართან და არაგვთან მდებარე ვიწროებია („*ἀπὸ δὲ τῆς Ἀρμενίας τὰ ἐπὶ τῇ Κιρκῶ στενῶ καὶ τὰ ἐπὶ τῇ Ἀράρῳ*“: Geogr., lib. XI, cap. III, 5).

ეს ცნობა შინაგანი წინააღმდეგობის შემცველია: ერთსა და იმავე დროს რამდენიმე გარდასავალია დასახელებული, რათგან ბერძნულად მრავლობითად არის ნათქვამი — გარდასავლნიო (σὺ στενῶ). ისე გამოდის, რომ თითქოს არაგვთან ცალკე გარდასავლები უნდა ყოფილიყო სომხეთითგან იბერიაში. ეს ცნობა რომ სწორე ყოფილიყო, მაშინ იბერიასა და სომხეთს შორის საზღვრად არაგვიც უნდა ყოფილიყო, ე. ი. არაგვის აღმოსავლეთით მდებარე კახეთიც მთლად თუ არა, მისი უფრო სამხრეთისაკენ მყოფი ნაწილი სომხეთის ხელთ უნდა ეკუთვნის. ეს იმის მომსაწავებელი უნდა ყოფილიყო, თითქოს იბერიისა და სომხეთს შორის საზღვარი მტკვრის ჩრდილოეთითაც-კი უნდა ყოფილიყო წაწეული, რაც ყველა არსებულ ცნობებზე ეწინააღმდეგება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ სტრაბონის ეს ცნობა დროთა განმავლობაში გადაწყვერთავან დამახინჯებული უნდა იყოს.

ალსანიშნავია, რომ პტოლემეაოსის სომხურ შეგებულ თარგმანში, ე. წ. VII ს. უსახელო გეოგრაფიაში, სახელდობრ მის მოკლე რედაქციაში მტკვარი იბერიისა და ალბანეთის შორის არის მოსაზღვრე ხაზად დასახელებული. იქ

¹ „*ἀπὸ μὲν ἀρχῶν σὺ τε τῆς Κολχίδος μέρει καὶ Ἰβηρίας καὶ Ἀλβανίας κατὰ τὴν ἐκτεθειμένην διὰ Κόρῶν τῶν ποταμῶν γράμμην*“.

ნათქვამია: ალბანიის ზღვრამდის მდ. მტკვრისაკენ (პროფ. კერ. პატკანიანის გამ. გვ. 16—17). ამავე ძველის ვრცელ რედაქციაში კი სწერია: *აჩხუჯს ესკვი-ანსიჟე საარმანს ხ მჩხუჯს გღაკიჟე საარმანს' ათი ლიჟრე გხთიჟს*“ (Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée, par Arsène Soukry, Venise 1881 წ., გვ. 28).

ამგვარად ის, რაც მოკლე და უძველეს რედაქციაში ალბანიასთან მოსაზღვრე ზაზად არის აღნიშნული, ვრცელსა და მერმინდელ რედაქციაში სომხეთის ვანმსაზღვრელად არის ქცეული და ამნაირად მტკვარი იბერიისა და სომხეთის მიწა-წყლის გამყოფელ ზაზად არის მიჩნეული. რაკი სტრაბონს იბერიისა და ხალიბ-მოსინიკებისაგან წართმეული მიწა-წყლის მხოლოდ თემთა სახელები აქვს მოყვანილი, მათი საზღვრები კი აღნიშნული არ არის, ამიტომ ქართველთა აწინდელი და მაშინდელი სამფლობელოს ოდენობის გამოსარკვევად სტრაბონის მიერ დასახელებული თემთა საზღვრები დაახლოვებით მაინც უნდა ვიცოდეთ.

პროფ. მარკვარტისა არტაქსატითან გამომავალი გზის სადგურების რომაულ რუკაზე აღნიშნული სახელების რავენნის ანონიმის კომპილაციის ცნობებთან შედარებით გამოარკვია, რომ ამ გზის საბოლოო სადგური, რომელიც რომაულ რუკაზე მხაზველს სახელ-ალენიშნავად დაპრჩენია, Armastica არმასის ციხე ყოფილა (Skizze 830, 833).

რაკი რომაულ რუკაზე აღნიშნულს არტაშატითან არმასში მიმავალ გზას, სანამ არმასამდის მიაღწევდა, აღმ. საქართველოს, ანუ იბერიის საზღვარი უნდა გადმოელახა, პროფ. მარკვარტი შეეცადა საქართველოსა და სომხეთს შორის არსებული მაშინდელი საზღვარი გამოერკვია. ამ მიზნით მას ორი ცნობა აქვს გამოყენებული: ერთი სომხური მოკლე გზისმაჩვენებელია. რომელშიაც დვინითგან ტფილისში მიმავალი გზის მთავარი სადგურები და მანძილებია აღნიშნული (იხ. Saint-Martin-ის Mém. sur l'Arménie, II, 397), მეორე კიდევ რომაული რუკის ცნობაა.

სომხური გზის მაჩვენებლის მიხედვით გზა მიდიოდა: დვინითგან ჯერ კოლბამდის, კოლბითგან სოფელ კოტოამდე და შემდგომად ტფილისს აღწევდა. პროფ. მარკვარტის აზრით კოლბითგან გზა იმ გზითვე უნდა წასულიყო, რომელიც ეხლაც არსებობს არაპანას დასავლეთით გუმბრამდის (Skizze 859). გერმანელი მეცნიერის სიტყვით, იბერიასა და სომხეთს შორის საზღვარი სწორედ ამ სოფელ კოტ-თან უნდა ყოფილიყო (იქვე). რაკი დვინითგან ტფილისამდე დასახელებული კოლბი, ცხადია სომხეთის სადგური იყო, ამ გზას უეჭველია, უკვე საქართველოს დედა-ქალაქამდე დიდ მანძილზე საქართველოს საზღვარი, რომელსამე სადგურთან უნდა გადმოელახა, ამიტომ რაკი კოლბსა და ტფილისს შუა ს. კოტ-ის გარდა სხვა არაფერია დასახელებული, მართლაც საფიქრებელია, რომ მარკვარტის აზრი სწორედ უნდა იყოს და საქართველოსა და სომხეთის საზღვარი ს. კოტ-თან უნდა ყოფილიყო.

მეორეს მხრით იმ მოსაზრებით, რომ სად. უგუმბრე-მდის რომაულ რუკაზე ნნ ისეთი საზომის ერთეულია აღნიშნული, რომელიც რომაულ მილიონზე მოზრდილი უნდა იყოს, მაგრამ სპარსულ ფარსასზე მომცრო, და მხოლოდ უგუმბრე-თან მოყოლებული მანძილები ისევ რომაულ მილიონად არის ხოლმე აღრიცხული, პროფ. მარკვარტი ფიქრობს, რომ ეს ვარემოება უგუმბრე-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამომამყვანებელია, სახელ-

დობრ, რომ უგუბრე ხომხეთსა და ხაქართველოს შორის ხასაზღვრო სადგური უნდა ყოფილიყო (Skizze, 859)¹.

არტაშატივან არმაზში მიმავალი გზის გეზის გამოსარკვევად პროფ. მარკვარტს რომაულ რუკაზე აღნიშნული სად. Gélaina გელუინა-ს სახელი, რომელსაც რავენნის ანონიმის კომპილაციის Tegamia ტეგამია-ს უდრის, აქვს გამოყენებული. მარკვარტის აზრით Tegamia ბგერათა ვადასმულობისა და გრაფიკული შეცდომის წყალობით L ლასის T ტარად წაკითხვის გამო თავდაპირველი Gélamia გელამია-სგან უნდა იყოს წარმომდგარი, რომაული რუკის Gélaina გელუინა-ც მას თავდაპირველი გელამია-სგან წარმომდგარად მიიჩნია. გელამია-კი უდრის სომხური გელამის ტბის (Մոլ Գեղամա) ანუ გელარქუნის, რომელსაც შემდეგ სევენგის ან გოჭჩის ტბა ეწოდა, სანაპიროზე მდებარე თემს, რომელიც სივნიეთის ერთერთ ნაწილს შეადგენდა (Skizze 831).

მარკვარტს ამასთანავე აღნიშნული აქვს, რომ ზემოდსახელებულ თემს გარდა აარარატის სანახებობის მახაზის თემშიაც არსებობდა ადგილი Գեղამაჯნ გელამაჯნ, რომელსაც შემდეგ გარნისი ეწოდა. მაგრამ მარკვარტის აზრით ეს კარგად ცნობილი ქ. გარნისი არტაშატთან მეტად ახლო მდებარეობდა და ამის გამო რომაული რუკის სადგურ გელუინასთან საერთო არაფერი უნდა ჰქონდესო (Skizze 831—832). თუ რომაული რუკისა და რავენნის ანონიმის Gélaina მართლაც გელამს უდრის, მაშინ მარკვარტის დებულება, რომ არტაშატივან არმაზში მიმავალი გზა ჯერ არეზის ხეობას მიყვებოდა („scheinbar dem Araxestale folgend), სწორე უნდა იყოს (Skizze 827).

იბერთაგან ჩამორთმეულ თემთაგან² Γαλαργιუნი გოგარენეს მდებარეობა სტრაბონს ზედმიწევნით აღწერილი არა აქვს, ზოგადად ნათქვამი აქვს მხოლოდ, რომ პარხალისა და ხოლარქენესგან განსხვავებით „გუგარენე“ მტკვარგალმა მდებარეობდა, ცხადია, იგულისხმება მტკვრის სამხრეთით. მაგრამ მტკვრის სამხრეთით ბევრი ტერიტორიაა და ასეთი ზოგადი ცნობა რასაკვირველია საკმარისი არ არის. რაკი სტრაბონს ამაზე მეტი არაფერი აქვს ნათქვამი, ამიტომ საკითხის გამოსარკვევად უნდა სომეხ ავტორების ცნობები იქმნეს გამოყენებული. სახელდობრ მ. ხორენელს ნათქვამი აქვს, ვითომც სომეხთა მეფე ვალარშაკმა სხვათა შორის „დიდი, სახელოვანი და მრავალრიცხოვანი ჩრდილო-აღმოსავლეთი ქვეყნის ქვეყანისმფლობელობა მოაწყო და არანის (Արան), კაცი სახელოვანი და გონიერება-ჭკვის საქმეში დაწინაურებული დააყენა მტკვრად წოდებულ დიდ მდინარესთან, რომელიც დიდ ველსა სკრის (Հատանჯ)“. სომეხთა ამ ისტორიკოსის სიტყვით სხვაკისაგან წარმომდგამა ტომმა ალუანთა ველი და მისი მთიანეთი მდ. რანსითვან მნარაკერტის (ციხემდე დაიშვილრა) (Մասանդեսայ գգաշտն სղուանիք և զլխանակովն Նորին դաշտին. Ի դსտիւն სբասիսայ Ժինչև ցամուխն որ ասի Հնարակերտ). ამ ქვეყანას მისი ბუნების კეთილი თვისებების გამო ალუანქ-ი ეწოდა, რათვან მას ე. ი. არანს ალუ-ს, ე. ი. კეთილს უძახდნენ². ერთი მის ჩამომავალ-

¹ სად. Philado ფილადო რომ ფოლადაურს არ უდრის, ხოლო Telada, Teleda, ბელდია თელდის? Ugubre, Ucnabri-გუმბრ-ს? ლუმბრა გურბისა და იმერეთში გვიმრას ანუ ჩადუნას Pteris aquilina ს ჰქვიან (რ. ერისთავის ბოტანიკ. ლ. და ბოლოლოვის ДРК 401—402). იქნება ამასთან არის დაკავშირებული? უნდა გამოირკვეს იქ იზრდება, თუ არა?

² სომხურად այլ ალუ კეთილს, სსიამოვნოს ჩიწნადა.

თავანი არანი ვალარშაკ პართეველისაგან ქვეყნის მფლობელად დაინიშნა და ამბობენ, რომ მის შთამომავალთაგან წარმოსდგა უტიელთა, გარდმანელთა, წავდეელთა და გარგარელთა ტომებიო (ყაყვზ მსახეიცი კ ჴარყმანაყიცი კ შაღქაყიცი კ ჴარყარაყიცი ხქსანოქხანს“ შ. ჯ. II. ლ. გვ. 113).

= აღსანიშნავია, რომ მ. ხორენელის ერთ საისტორიო წყაროთაგანს სკოდნია, რომ სომეხთა მოსახლეობის ისტორიულ სომხეთში მოსვლამდე იქ უკვე მკვიდრი მცხოვრები იყვნენ¹. მ. ხორენელის თეორიით „გუშარაჲ-მ, რომელიც შარაჲ-ს შვილთაგანია, დაიპყვიდრა მთა მთინ², რომელიც არის კანგარქი, და ჯავახეთის ნახევარი, კოლბი, წობი, წორი ჰნარაკერტის ციხემდე. ხოლო აშოტის საუფლო და ტაშის სამფლობელო ვალარშაკმა გუშარაჲ-ს ჩამომავალს ჰაჲჯანს დაუმტყიცა“-ო (შ. ჯ. II. ლ. გვ. 113). ამ ცნობაში საყურადღებოა, რომ „გუშარაჲ“, რომელიც კანგარის, ჯავახეთის ნაწილისა, კოლბისა, წობისა და ძორის მფლობელ მამამთავრად ჰყავს სომეხთა ისტორიკოსს წარმოდგენილი, თავის საკუთარ სახელად ქვეყნის სახელის მსტარებელი უნდა იყოს: ასე აქვთ ჩვეულებრივ დაბადებასა და საშუალო საუკუნეების ქრისტიანე ისტორიკოსებს, მათ შორის მ. ხორენელსაც თავიანთი ქვეყნის ვითომც მამამთავართა სახელები შეთხზული. მაშასადამე, ებონიმი გუშარაჲს არსებობა ამის მსგავსი სახელის მქონებული ქვეყნის არსებობას გვაგულისხმებინებს. „გუშარაჲ“ სავოკრაფიო სახელთა შორის არ გვხვდება, მაგრამ იმ მიწა-წყალს, რომელსაც ზემომოყვანილი ცნობა ეხება, სომეხურად „გუგარქ“-ი ეწოდებოდა, ბერძნულში-კი „გოგარენე“ ერქვა. ამიტომ ბუნებრივია, თუ ვიფიქრებთ, რომ გუშარა სწორედ ამ გუგარენე — გუგარქის ებონიმი უნდა იყოს. თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ ცხადია, რომ მ. ხორენელს, ან ეგების მის წყაროს, ამ ებონიმის სახელის შექმნის დროს მის სამფლობელოდ მიჩნეული მიწაწყლის სახელად „გუგარქი“ არ შეიძლება ჰქონოდა მიჩნეული, რათგან ამ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა, თუ საითგან და როგორ განჩნდა „გუშარა“ მოსალოდნელი „გუგარ“-ის მაგიერ. მ. ხორენელისაგან დასახელებული „გუშარაჲ“ ქვეყნის სახელად „გუშარ“, ან „გუშარენე“-ს გვაგულისხმებინებს. ქართული დაბოლოებით იგი უნდა „გუშარ-ეთ“-ად წარმოგვედგინა. მართლაც ეხლაც შენახულია ხეობა, რომელსაც „გუგარეთი“ ჰქვიან.

რაკი შ² და ჯ² სომეხურ დამწერლობაში ერთიმეორეს მიაგვანან, ამიტომ შესაძლებელია მ. ხორენელს თავდაპირველ ტექსტში, ან ეგების მის წყა-

¹ *ჩაყე ადნანჯელე ხანს ათქ იყათაოყერს, მქ ხ ქოიქ ახეჩო ყათხქსრ რნთხსადე ხ მარეჲანსქ ქსქსქო მსრიამ ყანხეჩო ათქოად ეათოჲ კან ყდარათ რნსქს მსრილ ნათხსოც ჯაქაქ*“ (შ. ჯ. 39).

² *„ჴოჯარაყ, იო ქოეოყენ ზარაქი, შათანჯსაყ ექსან შქქინ, იო ქ ჴანჯარე. ხ ექსა მათსრნ ჴათასაყ, ეხოყ, ებო, ებო მქხჯსა ეათოჲ ჴნარაქხრა: ჩაყე ეატრაქხან შიეიოჲ კ ესოჯაქანოქქხან შაჯაყ ჴაყექ ჴაოეჲასქ ხ ეათასაყ ჴოჯარაყ ჴაქაეჲი“*. ხოლო გუშარაჲ, რომელიც შარაჲს ძეთაგან იყო, დაიპყვიდრა მთა მთინი, რომელიც არის კანგარქი, და ჯავახეთის ნაწილი, კოლბი წობი და ძორი ჰნარაკერტის სიმაგრემდია. ხოლო აშოტის საუფლოს და ტაშორელთა სეპჰანაკნოთობას უწეიებს ვალარშს, რომელიც გუშარ ჰაიკელის შთამომავალთაგანი იყო“ (სომხ. ისტ., 113).

როში გუშარაჲ-კი არა, არამედ გუჯარაჲ ეწერა კიდევ. ერთი სიტყვით, ცხადი ზღვება, რომ მ. ხორენელს, ან მის წერილობითსა, თუ ზეპირ წყაროს, ამ ეპონიმის სახელის შეთხზვის დროს ამ კუთხის სომხური, ან ბერძნულით-კი არა, არამედ სწორედ ქართული სახელით უხელმძღვანელია (ან იქნებ ქართული წყაროს ცნობა გამოუყენებია და გადაუკეთებია?). აღსანიშნავია, რომ გუშარა — გუჯარის სამფლობელოდ მ. ხორენელს კანგარქი, ჯავახეთის ერთი ნახევარი, კოლხისა, წობისა და ძორის ხეობები აქვს დასახელებული. აბოცი და ტაშირი-კი ცალკეა გამოყოფილი და გუშარას შთამომავლის ჰააკახანის სამფლობელოდ არის აღნიშნული. საყურადღებოა მ. ხორენელის ცნობა, რომ შარამ დაემკვიდრა *ყხანს ოქჩინ, ირ ჭ ხანყარე*, მთა მთინ, რომელიც კანგარქი-ის არის“-ო, რაკი „მთინ“ ძველ სომხურში ბნელს, უცნობს, ნაკლებცნობილსა პნიშნავდა, პროფ. ემინი ამ ადგილს სთარგმნიდა „темную гору — Кангарк“, „ბნელი მთა კანგარქი“ ე. ი. „მთინ“ საკუთარ საგეოგრაფიო სახელად-კი არა, არამედ ზედსართავად მიიჩნდა. მ. ხორენელის ისტორიის კრიტიკულად აღდგენილი ტექსტის გამომცემლებმა იგი სრულებით სამართლიანად გეოგრაფიულ სახელად მიიჩნიეს და თავიანთ გამოცემაში მთავრული ასოთი დაბეჭდეს.

მ. ხორენელისაგან ნახმარი გამონათქვამი *ყხანს ოქჩინ* ამავე დროს ცხადყოფს, რომ „მთინ“-ს აქ ზედსართავის ადგილი უკავია და ამიტომ იგი ერთსა და იმავე დროს ზედსართავ სახელადაც არის და საგეოგრაფიოდაც, მაშასადამე, ნაგულისხმევი. ცნობა ასე უნდა გავიგოთ: „მთა მთინ (ე. ი. ბნელი), რომელიც კანგარქი-ის არის“-ო, შესაძლებელია „ბნელი მთის“ სახელით აქ ის მთა იგულისხმებოდეს, რომელსაც შემდეგში დაახლოებით ასეთივე სახელი ერქვა, მგრამ სომხურად-კი არა, არამედ თურქულად, სახელდობრ „მთა ყარაღაჯი“. თურქულად *قار* ყარ პნიშნავს შავს, ხოლო *داغ* ადაჯ ხეს, ტყეს. ამგვარად „ყარაღაჯი“ შავტყეს აღნიშნავს. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის და სომხური „მთა მთინ“ ანუ „ბნელი მთა“ და ყარაღაჯის მთა ერთმანეთის შესატყვისობაა, მაშინ, რაკი ყარაღაჯის მთის მდებარეობა ვხლაც ცნობილია, ამისდა მიხედვით კანგარქის მდებარეობის დაახლოვებით მინც გამოჩვენება შესაძლებელი გახდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ კლავ. პტოლემეაოსს თემი გოგარენე მოხსენებული არა აქვს, მგვრამ ისიც იხსენიებს იმ მიწაწყალს, რომელიც მტკვრის სამხრეთით მდებარეობდა და სომხეთის სამფლობელოს შეადგენდა. არსებითად, მაშასადამე, მასაც დაახლოებით იგივე ცნობა მოეპოვება, როგორც სტრაბონისა აქვს, ამის გამო სტრაბონისაგან დასახელებული თემი გოგარენე-ს შესატყვისად უნდა კლ. პტოლემეაოსის მიერ მტკვრის გამოღმა მდებარე *ἡ Τασαρηνη ἢ ἡ Τασρηνη* „ტოსარენე და ტოჯენე“ ვიცნოთ. „ტოსარენე“-ს სახელის მქონებელი ადგილი იბერიაში, ანუ აღმოს. საქართველოში არ არსებობს, მაგრამ, რაკი ეს აღმოსავლეთ საქართველოში და სახელდობრ მტკვრის სამხრეთით მდებარე თემის სახელია, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ტოსარენე მართლაც აღმ. საქართველოში მტკვრის სამხრეთით მდებარე თემის „ტაშირი“-ს, გადამწერთაგან დამახინჯებული სახელი უნდა იყოს. რაკი ბერძნულში „შინი“ არ არსებობს, ამის მაგიერ ყველა ამისთანა შემთხვევაში „ს“ არის ნახმარი. ამგვარად თავდაპირველ დედანში ალბათ *τασιρηνη* „ტასირენე“ ეწერებოდა.

გუგარეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრების გამოსარკვევად შეიძლება ის გარემოება გამოვიყენოთ, რომ ფსევდოებ. სომხური გეოგრაფიის ცნობით, ეს თემი უტის ეკროდა და შეიცავდა ხევებს *ჯირიჩორ*, *კიყრაჩორ*, *შირაჩორ*, *შაჯერ*, *ჩახი* და *ხანყარ* ძორთფორს, კოლბის ხეობას, წოფაბორსანე, წობის ხეობას, ტაშირს, თრიალფს და კანგაარს (იხ. სომხ. ტ. გვ. 34, ფ. თარგ. 46)¹.

ჩამოთვლილ ხეობათგან მნიშვნელობა ზემოდასახელებული საკითხის გამოსარკვევად ძორთფორს, კოლბის ხეობას, ტაშირსა და კანგაარსა აქვს. კოლბის ხეობა რასაკვირველია ეხლანდელ ყაზახის თემს უდრის, სადაც გეოგრაფიული სახელი კულში მართლაც არსებობდა და ჩვენ დრომდისაც შენახულია. საგეოგრაფიო სახელების თანამიმდევრობისა და მიხედვით ძორთფი კოლბის ხეობის აღმოსავლეთით არის საგულისხმებელი.

კორუნსაც ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება ჰერეთისა და ქართლის სამხრეთის საზღვრებში შემავალი თემების გამოსარკვევად. მას ნათქვამი აქვს, რომ მაშტოც-მესრობი ქართველთა იმდროინდელ მეფე არჩილთან (*„სანესაქ ჯიქიშანს აო ირიქ შამანსაქია სრქიქ ანონ ქაყაქირსაქ 'ქრავ“*) გაემგზავრა თუ არა, იმავე დროს ტაშირის მთავარმა (სომხურად სწერია „ტაშირელთა“ მთავარმა *„ქქასანს შაჯრავსი“*) არშუშამაც (*სკოჯაქ*), კაცმა პატროსანმა და ღვთისმოყვარემ თავისი თავიცა და თავისი სანახებიც მას შეუვრდოო. მაშტოცმა აქაც ისევე იმოდგრა, როგორც სხვა სანახებში და ჩააბარა ისინი იმ წა ეპისკოპოზს სამუელს, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ, თვით-კი დიდ სომხეთში დაბრუნდაო (*წათმ. ქაროც ხ მაროანს სრციანს სსარიყაქ*, ლუკასიანის 1913 წ. გამოცემის გვ. 29—30).

თუმცა კორუნის ზემომოყვანილ მოთხრობაში ტაშირის მთავრის ქართლის მეფის არჩილისადმი დამოკიდებულების შესახებ გარკვევით არაფერია ნათქვამი, მაგრამ საქმეთა მიმდინარეობითგან ნათლად ჩანს, რომ არშუშა იბერიის მეფისა და სამეფოს მთავარი იყო: ჯერ კორუნს ნათქვამი აქვს, რომ მაშტოცი ქართველთა მეფის სამფლობელოებში მივიდა (*„ქქასაქ ჯიქიშანს აო ირიქ შამანსაქია სრქიქ ანონ ქაყაქირსაქ 'ქრავ“*) შემდგმ არშუშაზეც არის საუბარი და მერმე აღნიშნულია, რომ მაშტოცი აქეთგან ისევ სომხეთში დაბრუნდაო.

არშუშას სამფლობელო რომ ქართლის სამეფოსა და ქართული ეკლესიის კუთვნილებად ჰქონდა კორუნს ნაგულისხმევი, ამას ის მისივე ცნობაც ცხადპყლს, რომ მაშტოცმა არშუშას სამფლობელოს მოსახლეობა სამუელ ეპისკოპოზს ჩააბარაო. ეს სამუელი-კი კორუნისავე სიტყვით იბერიის, ანუ აღმოს. საქართველოს „სამეფო სახლის ეპისკოპოზი“ ყოფილა (*„საქსილიყია თანანს სრციონსაქანს“*: იქვე, გვ. 23).

კორუნს არშუშისათვის არაჩვეულებრივი წოდებულება მიუკუთვნებია: ტაშირელთა, ე. ი. ტაშირის მთავარად იხსენიებს. არშუშები-კი, როგორც ქართული და სომხური საისტორიო წყაროებითგან, ისევე როგორც არშუშას ბექ-

¹ არაქსის ველის შემდგომ *μει ταπεια, η Σακασγη, και απτη τη 'Αλβανία προςχαρας και τη Κύρη, εις Γαγαρηγη* (Strabo, Geogr., I, XI, c 14, s.). *„Γαγαρηγη, πέραν ενσαν τιν Κυρου“* (იქვე 1, XI, c. 14, s.).

(სუქრის გამ. 28). ეს ცნობა არეულია და წესიერადაც დალაგებული ვერ არის. ამავე ძეგლის იმ წ-ში, რომელიც გუგარქის აღწერილობას შეიცავს ყველა შემოდისახელბული ჩეობები გუგარქის თემის შემადგენელ ნაწილებად იხსენიებიან (გვ. 34), თვით შემო-ჯავახეთი-კი (*გუგარქის ქსრქ*) თითქოს ამავე გუგარქს უნდა ჰკუთნებოდა (იქვე), რაც წინა ცნობაში სრულდებით მოხსენიებული არ არის. იბერიის აღწერილობის მიხედვით ჯავახეთი და სამცხე სომხებისად არც უსახელო გეოგრაფიის ავტორს აქვს მიჩნეული.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელი რედაქციის ცნობით პარუარის თემი (*შაროარ ყალაა*) ქალაქ თბილისს ეკვროდა (*ყალაქი შაროარ ყალაა*). ამავე წყაროს მეორე ადგილითგან ჩანს, რომ პარუარის სანახები ქ. თბილისის აღმოსავლეთით მდებარე თემი უნდა ყოფილიყო. იქ სახელდობრ ნათქვამია რომ, შემო ქართლითგან მომავალი მტკვარი ქართველთა დედაქალაქ ტფილისზედის, ხოლო იქიდან (*გუგარქის შაროარაა*) პარუარზე აქვს მიმდინარეობა (სუქრის გამ. გვ. 28). ტფილისი თავის სანახებითურთ და პარუარის სანახებიც იბერიის უცილობელი სამფლობელო ყოფილა და სომხებს დაპყრობილი არ ჰქონიათ. სომხური უსახ. გეოგრაფიის მიხედვით სომეხთაგან დაკავებული ტერიტორიის ჩრდილოეთის უკიდურეს ზოლს თითქოს ბოლნის-მანგლისის ხეობები შეადგენდნენ. სომხური უსახელო გეოგრაფიის შემოგანხილული ცნობებითგანაც ირკვევა, რომ იბერიასა და სომხეთს შორის არსებული იმდროინდელი საზღვარი-კი, როდესაც სომხებს იბერიის ზოგიერთი თემი ჰქონდათ დასაკუთრებული, სრულდებით მტკვრის გასწვრივ არ მიმდინარეობდა.

საკასენეს მდებარეობას სტრაბონის სიტყვები გვიჩვენებენ: არაქსის ველი, რომელზედაც მდ. არაქსი დღეს აღბანეთის მთებში და შემდეგ კასპიის ზღვას ერთვის, ხოლო იმის შემდეგ „საკასენე (ή Σακασηνή), რომელიც აგრეთვე აღბანიისა და მტკვრის მოსაზღვრეა, მერმე გოგარენე“ (Geographica, lib. XI, c. XIV, 4; ლათინევი I, 154). საფიქრებელია, რომ კლავდიოს პტოლემემა ბოლნისს *ή Σακασηνή* „საკასენე“, რომელიც პარუარის მთასთან იდო და სტრაბონის „საკასენე“ ერთი და იგივე უნდა იყოს და პტოლემემა ბოლნისს თხზულებაში ეს საგეოგრაფიო სახელი გადამწერთაგან უნდა იყოს დამახინჯებული „საკასენე“-ს მაგიერ, ამასთანავე იქვე იმ მთის სახელიც „პარუარდი“ უნდა იყოს დამახინჯებული, რომელთანაც იგი იმყოფებოდა. თვით პტოლემემა ბოლნისს აღმათ ამ მთის სახელად ეწერებოდა *τὴν Παραχισίμωρα* — პარახისიმორას მთები. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სტრაბონის სიტყვით აღმოსავლეთ კავკასიაში კასპიის ზღვამდე და ზღვის გასწვრივ აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთის სანაპიროებზე მდებარე მთებს სწორედ პარახისიმორას მთები ეწოდებოდა (*αὐτὸν δὲ τὰματὰ τὴν μέρη πάντα τὰν βόρην Παραχισίμωρον*) პარუარდი-კი სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში სახელდობრ იბერიის საზღვარზე მდებარეობდა.

ქართლის მოქცევის მატინის წარმოდგენით მტკვრის აუზის მოსახლეებად იხეობებოდა ნათესავნი იყვნენ“ და იქვე ყოფილან „ნათესავნი სასტიკნი ბუნ-ურქნი, მსხლმობარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით ოთხ ქალაქად“ სარკინე ქალაქად, კასპად, ურბნისად და ოძრავედ თავ-თავიანთი ციხეებითურთ (Onuc. II, 708). ალექსანდრე მაკედონელს ამას გარდა თავის წინ წარმოუქცე-ვია და შემოურევია „ქედარსა მას ქუეყანასა“ რომელიდაც „ნათესავნი იგი

ლოთის შვილთანი“ (იქვე), ლ. მროველს სომეხთაგან ქართლის ნაწილის დაპყრობის ამბავი ასე აქვს მოთხრობილი: როდესაც „მეფე იქმნა სომხისთ დიდი იგი მეფე იარავანდ“ ... „დაიფიწყა მან კეთილი ქართველთა, ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა და მიუღო საზღუარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტანი მტკუარამდინ, დასხნა წუნდას შინა კაცი მკეცი ნათესავნი და უწოდა სახელად ქაჯატუნი, რომელი-ესე ითარგმანების „დევთა სახლად“ და „ვერ ძებნეს მეფეთა ქართლისათა საზღუარნი“ და მწუხარებაში მიიცვალენო (ცა მფთა* 149, გვ. 31—32).

მათი შვილები არმაზ და საზუკ საქმის გამოსწორებას შეეცადნენ და განიზრახეს „ძიება საზღუართა ქართლისათა“. როდესაც სუმბატ ბივრიტიანმა არავანდ სომეხთა მეფე მოკლა და მის მაგიერ არტაბანი¹ ვაამეფა, ამ დროს ქართველთა მეფეებმა იმიერკავკასიითგან მთიელნი გადმოასხეს და შეერთებული ძალით სომხეთს შეერივნენ, „წარმოსტყუენეს შირაკავანი და ვანანდი ბაგრევანდამდე და ბასიანამდე“. აქეთვან დიდძალი ტყვითა და ნატყვენავით დავირთულნი რომ კამბეჩოანში მოვიდნენ და ნადავლს იყოფდენ, სუმბატ ბივრიტიანი დაეწია და შეთანხმება სთხოვა იმ პირობით, რომ მხოლოდ ტყვეები განეთავისუფლებინათ. რაკი შეთანხმება ვერ მოხდა, ბრძოლა დაიწყო, რომელიც სომეხთა გამარჯვებით დამთავრდა. ამით წაქეზებული „სუმბატ გამარჯებული შემთვიდა ქართლად და მოაოცრა ქართლი, რომელი პოვა ციხეთა და ქალაქთა არღარა ებრძოდა, რამეთუ არა მზად იყო მსწრაფლ გამოსული-საგან. აღაშენა ციხე ქუეყანასა ოძრჯისასა, რომელს ეწოდებოდა სამცხე, ადვილსა, რომელსა ჰქვან დემოთი მოკიდებულად მთასა ღადოსსა, დაუტევნა მას შინა ლაშქარნი შემწედ წუნდათ და მბრძოლად ოძრჯეველთა და წარვიდა“.

ქართველები თავიანთ ჩრდილოელ მოკავშირეებითურთ წართმეულის უკან დაბრუნებასა და სამხაგიეროს გადახდას ცდილობდნენ. ოძრჯეს ერისთავი მეგრელთა დახმარებით ებრძოდა წუნდა-დემოთის სომეხთა მეციხოვნეებს და „უფროსი ბრძოლა მათი იყუს მდინარესა ზედა, რომელსა ჰქვან ნოსტე“. ხოლო კლარჯეთში იყო „ერისთავი არძუკ მეფისა აზნაურთაგანი და იგი ავნებდის აზნაურთა სომხითისათა ქუეყანასა პარზლისასა, რომელ არს ტაო და ვერავინ შეუვიდა მავნე კლარჯეთს, რამეთუ შეუვალნი და მავარი იყო ტყითა და კლდითა და მკვდრნი კლარჯეთისანი იყუნეს მკვრცხლნი მკნენიცა“. თავიანთ მხრით რასაკვირველია „ოთ მეფენი ქართლისანი მცხეთით გაღმართ ევენებოდინ სომხითს გზასა აბოცხსა და მარადის ესრეთ ეკირთებოდის ქართულენი და ოვხნი“. ამის გამო „წარმოემართა ძალითა მისითა ყოვლითა არტაბან მეფე სომეხთა და სპასპეტი სუმბატ ბივრიტიანი“ და „მოვიდეს სომეხნი და დადგეს მცხეთას“. 5 თვის ბრძოლს შემდეგ ქართველებს გაუჭირდათ და „ითხოვეს შვიდობა და აღუთქვეს მორჩილება და არღარა ძიება ხისხლისა და ზღუარისა“ სომეხთა მეფე დთანხმდა და ამისდაგვარად „ქმნეს ფიცი და აღთქმა და დაიმონნა იგინი ქართველნი და ოვხნი სომეხთა მეფემან და წარვიდა“.

მაგრამ როდესაც ამის შემდგომ „გარდაჯდეს.. წელინი რაოდენნიმე“ და ქართლი კვლავ მოეშენა და თანაც „უცალო იქმნეს სომეხნი“, რათგან „იწყეს ბრძოლა სპარსთა და ბერძენთა“, მოკავშირეებმა ამით ისარგებლეს—„პოვეს მას შინა უამი მარჯულ ქართულთა და ოვხთა, იწყეს კირთებად სომეხთა“.

¹ შ. მ. ლ. წ. არტაბან, ქ. არტაშან.

სომხეთის მეფემ არტაბანმა თავისი ჯარი „წარმოგზავნა ქართველთა ზედა და ოვსთა“, რომელსაც ქართველები თავიანთი მოკავშირეებითურთ „მიეგებნეს ქუეყანასა ჭავანეთისასა, ეწყუნეს და დასძლივნეს ქართველთა და ოვსთა, დაატუფივნეს ზარენ, ძე სომეხთა მეფისა, და მოსრეს სპა მისი ყოველი და სდევნეს საზღუართამდე სომხეთისა და შეიპყრეს ზარენ ძე მეფისა ტბის პირსა, რომელსა ცელი სახელ-ედების“. ოსებს სომეხთა ამ უფლისწულის მოკვლა უნდოდათ, მაგრამ „ქართულთა დაიცუეს ცოცხლებით „ძიებისათვის საზღუართა მათთასა“ და ამიტომ იგი დარიალანის ციხეში ჩასვეს. ორი წლის შემდგომ „წელსა მესამესა მოვიდა სუმბატ ბივრიტიანი და ძენი მეფისანი არტავაზ და ტიგრანი ყოვლითა სპითა სომხეთიანითა“. შემოჭრილი „სომეხნი.. დადგეს თრიალეთს“. ამ შემთხვევაში საქმე ბრძოლამდე არ მისულა, რათგან საზავო მოლაპარაკება გაჩაღებულა. ქართველებს სომეხთა დატყვევებული უფლისწული განუთავისუფლებიათ, სომეხთათვის მტრის შესევის დროს სამხედრო დახმარებას შეჰპირებინ, თანაც აღუთქვამთ „ვქმნეთ ქალაქსა ამას ჩუენსა ქართულთასა დრამა არტაბან მეფისა ხატითა“ და სამაგიეროდ ყველა „ამისთვისა უკმოსცეს სომეხთა საზღუარი ქართლისა წუნდა და ციხე დემოთისა, ჭავანეთი და არტანი და მიერიტვან იქმნეს მოყუარენი სომეხნი და ქართულენი და ოვსნი და სამნივე ერთობით ბრძოდეს მტერთა“-ო (ცა მფთა * 149—158, გვ. 31—36). ვახტანგ გორგასალს „უკუსცა კისარმან საზღუარი ქართლისა ციხე თუხარისი და კლარჯეთი ზღვითვან ვიდრე არსიანთამდეს და კევნი, რომელნი მოსდგმენ დადოთა“-თ (ჯუანშერი — ცა ვახტანგსი * 357—358, გვ. 156—157).

მ. ხორენელის ცნობით, ვალარშაკ სომეხთა მეფემ „ჩრდილოეთის, კავკასიონის მთის პირდაპირ (მდებარე ქვეყნის) მფლობელად დიდი და ძლიერი ტომი ვანაწყესა და მის მთავრობას სახელად გუგართა პიტიახშობა უწოდა. იგი დარიონის მთავრის მიპრდატის ჩამომავალი იყო, რომელიც ალექსანდრემ მოიყვანა და ნაბუქოდონოსორისაგან მოსრულ ივარიელთა დაყმევებულ ტომებზე მთავრად დასტოვა, როგორც ამას აბუდენოს-ი ასე მომთხრობელი გვიამბობს: „ერმრავალი ნაბუქოდონოსორი, რომელიც პერკულესზე ძლიერი იყო, შეყრილი ჯარითურთ ლიბიელთა და იბერიელთა ქვეყანაში მოვიდა და განადგურა რა, დაიმორჩილა, ხოლო მის მცხოვრებთა ერთი წილი იქითგან წამოსხმული პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დაასახლა“-ო (მ. ჯ. II, 1, გვ. 114). მ. ხორენელის სიტყვებითგან ჩანს, რომ გუგართა ტომი და საპიტიახშო მას ჩრდილოეთით ევფლებოდა, მაგრამ ნათქვამი არ არის, თუ რის ჩრდილოეთით. ამ თემის მდებარეობა მხოლოდ დაახლოვებითაა განსაზღვრული, კავკასიონის პირდაპირ მყოფ ქვეყანად არის აღნიშნული. კავკასიონის ქედის მისი პირისპირ მდებარეობის შესახები ცნობა ამტკიცებს, რომ ის კავკასიონის ქედის არეში არ ყოფილა და თითონაც ამ ქედის პირისპირ მდებარე მაღლობი თემი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საფიქრებელია, რომ მ. ხორენელს გუგართა თემი გუშარა, თუ გუგარას სამფლობელოს ჩრდილოეთით, ე. ი. კანგარ, აზოც და ტაშირის მოსაზღვრედ და უფრო ჩრდილოეთით მდებარე კუთხედ აქვს ნაგულისხმევი.

საგულისხმოა, რომ მ. ხორენელსაც გუგართა ტომი იბერიელთა ტომად ჰყავდა მიჩნეული. პროფ. ემინს თავის რუსულ თარგმანში სომეხთა ისტორიკოსის სიტყვები სწორედ არა აქვს გადმოცემული, თითქოს გუგართა

ტომი იქ დარიოზ მეფის მთავრის მიპრდატის შთამომავლობად ყოფილიყოს („Племя это происходит от Михрдата, сатрана Дареха“, იხ. История Армении М. Хоренского, пер. Н. Эмми, Москва, 1858 წ., გვ. 84). თუმცა მ. ხორენელის წინადადება წესიერად და გრამატიკულად სწორედ აგებული ვერ არის და ეს გარემოება მის აზრს ოდნავ ბუნდოვნად ჰხდის, მაგრამ მაინც მთელი ამ ადგილის შინაარსითგან მტკიცდება, რომ სომეხთა ეს ისტორიკოსი გუგარტა პიტიახშს სთვლიდა დარიოზის მთავრის შთამომავლად, ხოლო თვით ტომის სადაურობა მას აბუდენოსის ცნობის თანახმად აქვს განმარტებული: გუგარტლი იბერიელთა ერთ-ერთ იმ ტომად მიაჩნდა, რომელიც ვითომც ნაბუქოდონოსორ მეფეს თავიანთ თავდაპირველ სამშობლოთგან შავი ზღვის აღმოს. სანაპიროზე უნდა გადმოესახლებინა.

მ. ხორენელის სიტყვით არტაშეს სომეხთა მეფემ ჯარის მხედართმთავრობა ოთხად ვაჟყო და აღმოსავლეთის ჯარი დაუტოვა არტავაზს, დასავლეთის ჯარი ტირანს მისცა, სამხრეთის ჯარი სმბატს ჩააბარა, ხოლო ჩრდილოეთისა ზარეჰ-ს. ზარეჰი მკვებარა კაცი და გარეულ ცხოველებზე მარჯვე მონადირე გამოდგა, ბრძოლაში-კი მხდალი. ამ გარემოების მცოდნე ქარქამ ქართველთა მეფემ ქვეყანა ააჯანყა, თვით ზარეჰიც შეიპყრა და შებორკილი კავკასიაში საპყრობილეში ჩაავდო. არტაშადმა ტირანთანა და სმბატთან ერთად თავიანთი ბრძოლით ძმა დაიხსნეს (წ. ჯ. II ძე, გვ. 183—184). ტრდატ სომეხთა მეფის თანამედროვედ დასახული მიპრანი, ანუ მირიპანი მ. ხორენელს მოხსენებული ჰყავს ქართველთა მეფედ-კი არა, არამედ წინამძღოლად და გუგარტლთა პიტიახშად, ამასთანავე ჩრდილოეთის ჯარის სარდლად („Միքրան առաջնորդ Վրացե բռնաշխ Գուգարտուց, սպարապետ Նիսիսաქին գիրոն“ წ. ჯ. III, գ. გვ. 262, შეად. II ძე, 231). ამავე ავტორს ნათქვამი აქვს, რომ ხოსრო სომეხთა მეფის დროს ჩრდილოეთ კავკასიის მცხოვრებნი შაბუჰ სპარსთა მეფის წაქეზებით სომხეთს შემოესივნენ, რომელთანაც თითქოს მიპრანი ჩრდილოეთის ჯარის მეთაური, ე. ი. მირიანი უნდა დამარცხებული და მოკლული ყოფილიყოს (III, ძე, გვ. 266—267).

უკვე პროფ. გრ. ხალათიანცს ჰქონდა აღნიშნული, რომ მ. ხორენელს მირიანი ტენდენციურად ჩამომცრობილი და სომეხთა მეფის ხელქვეშე ხელისუფლად ჰყავს გამოყვანილი, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ტომთა სომხეთში შემოსევის ამბავი ფაუსტოს ბიზანტიელს აქვს მოთხრობილი, მაგრამ სულ სხვანაირად და მის მოთხრობაში „მიპრანი“-კი არა, არამედ მეტუნდაკია, რომელიც ქართველთა წინამძღოლი-კი არ ყოფილა, არამედ რშტუნელი მთავარი (იხ. გრ. ხალათიანცის Арм. Аршакиды, 149 და 183—196).

„უამსა მას, ოდეს თვთმპყრობელი იუსტინიანოს მეფე ბერძენთა ჰბრძოდა კერძოთა ოცხეთისათა საზღურასა ავაზგისასა ნათესავსა ტასკუნთასა, რამეთუ ექმნა მათ განდგომილება, მაშინ მიუძღუნა ნიჭი დიდი იუსტინიანოს ფარსმანს ქართუელთა მეფესა და ევედრა, რათა შეეწიოს მეკდრობასა მისსა ყოველითა ძალითა თვისითა და ბრძოლა-უყოს ტასკუნთა. ისმინა უკუე ფარსმანვედრება ბერძენთა მეფისა და დაუტევა ევაგრე მცველ სამეფოსა თვისსა, ხოლო უკუე თვთ წარვიდა და შეწვენითა ღმრთისათა დაიმორჩილა ნათესავი იგი ტასკუნთა და მთავარნი მათნი ყოველნი შეპყრობილნი წარავლინნა წინაშე იუსტინიანესსა. მერმე მოიქცა თვისადვე სამეფოდ“ (ცა შიოქსი, საქ. სამოთხე 236). მ. ხორენელის ცნობითგანა ჩანს, რომ აღბანეთის მოსახლეობა

მას ოთხი ტომისაგან შემდგარად მიიჩნდა: უტიელთა, გარდმანელთა, წავდეელთა და გარგარელთაგან (ტ. ჯ. გვ. 113). ხოლო ალბანეთის მიწაწყალი მას ალბანეთის დიდ ველად და მის მთა ადგილებად აქვს წარმოდგენილი რახსის მდინართგან მოყოლებული ციხე ჰნარკერტამდე (იქვე)².

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

ამიერ-იმიერკავკასიური და წინააზიური სახელები

1. წყარო, მდინარე, ტბა, ღელე, მთა

ისტორიული საქართველოს მიწაწყლის ოდინდელი მოსახლეობის ეროვნული ვინაობის გამოსარკვევად ერთ საუკეთესო საშუალებათაგანად უნდა გეოგრაფიული სახელების ანალიზი იყოს მიჩნეული. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ერთი განმარტებითგან ირკვევა, რომ დიაბეტს, ანუ ე. წ. შაქრის ავადმყოფობას ქართულად წყურტი სწოდებია ძველად. მას ნათქვამი აქვს: „წყურტი სნეულობა არს, რომელი მრავალს წყალს ასმევს კაცს და განავლობს სიმკლითო“-ო (ლექსიკონი). საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს წყლების სხვადასხვა თვისებისა და გემოს მიზეზი ასე აქვს განმარტებული: „ზღუათა და მდირეთაგან განვლიან სოროთა ქვეყანი სათა და ზღვისა ხიმწარესა ქვეყანა დასწურავს და შესუამს და ვითართა ადგილთა განვლიან წყარონი, კეთილთა ანუ ცუდთა, ეგვეთარნი იდინებიან გემოთა: და უკეთუ გოგირდისა ლითონთა განვლო, ტფილი იქნებიან წყალნი, ვითარცა მღულარე“-ო (ლექს.: წყარო).

საბას კარგად აქვს განმარტებული ფშა-ს და ფშანი-ს რეალური მნიშვნელობა. მისი სიტყვით, „უკეთუ მდინარისა მახლობლად მისგანვე გამოდიან წყალნი არა უწოდთ წყაროდ, არამედ ფშანად“-ო (ლექს.: წყარო). არსებითად ასევე, მაგრამ მოკლედ მოჭრილი განმარტება თვით ფშა-ს ქვეშე: ფშა არის „მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი“-ო, ხოლო ფშანი უკვე „მრავალი ფშა“-ო (იქვე).

საყურადღებოა, რომ ქართულში ფშატალა-ც ყოფილა ტერმინად და საბას განმარტებით ფშატალა არის „გაზაფხულის წყალი თოვლიანი“ (ლექს.) ცხადია, რომ ეს სიტყვა ოპრი ნაწილისაგან შესდგება ფშა-სა და ტალა-საგან. პირველი ამოთგანის მნიშვნელობა უცილობელია, ამიტომ სიძნელეს აქ მხოლოდ მეორეს, ტალა-ს რეალური რაობის გამორკვევა წარმოადგენს.

3 მეფეთა 1832-ს დამოწმებით ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ვ გიმტიცებს, რომ „ტბა, ზღვა არის მომცრო“, ხოლო, საქმე მოციქულთას 2712-ზე დაყრდნობით, რომ ამასთანავე „ტბას უწოდენ ნავთსაყუდელსა“-ც (ლექს.: ტბა). ტბორე-ზე კიდევ ცალკეულად ნათქვამი აქვს, რომ „ავი გუბე“-ა, მაგრამ წყა-

¹ „იხიორა (ა. ე. შთანაქ) დასაკყავ თანხს ახრსაქ დაყვზ ილანყელიც
ქ ზარქმარწყელიც ქ შაღისწყელიც ქ ზარქარწყელიც ქქანსოქქინა“.

² „შაიანგსყე დაჯაიანს სიღანსიყე ქ კხინსაქიქანს ზიქინ დაჯაიანს, ქი
ქსანსიქ სერასსაქ მქზს ჟამიღანს ირ ასიქ ჰნარქსიქო“

რო-ს ქვეშე განმარტებული აქვს, რომ ტბორე უფრო „ცუღსა, მ ც ი რ ე ს ა ტ ბ ა თ ა გ ა ნ ს ა“ ნიშნავდა (ლექს.).

აღსანიშნავია, რომ ყაბარდოულად სულს, სულეირებას, სიცოცხლეს, ცხოველურ ძალას „ფსე“ ჰყვოდება, ხოლო წყალს, მდინარეს, წყაროს — ფსე ჰა, (იხ. Н. Яковлев-ის Материалы для кабард. словаря, I, 79). ვახუშტის აღნიშნული აქვს, რომ „ლიახვის მდინარეს აქათ ტაშისქარამდე, რომელნიცა მდინარე-ვეენი აღვსწერენით, უწოდებენ თვინიერ შოლისა, ფრონეთა“-ო (გვგრფა — 268). მდ. ლიახვის სახელი შესაძლებელია ყინულის დნობის აღმნიშვნელი ლხობა ზმნასთან იყოს დაკავშირებული. იელხ-არ (ვ. ა, დ, ბ), იელხუ — წვიმის მოსვლას, გაწვიმებას და თვალბთან დაკავშირებით ტირილსაც ნიშნავს (ჩაჩნ. ე. 179). საბას განმარტებით, „რა თოვლი აჭრედდეს, იგი არს ღილო“ (ლექს.). თვით ამ სიტყვის ქვეშეც მას ნათქვამი აქვს, რომ „ღილო თოვლჭრელი“-ს სახელი იყო (იქვე). საგულისხმოა, რომ საბას ცნობით „თუთა შემბალი თოვლი შეყინა“, ქართულად ამას „ეწოდება ბზარი და, რა ბზარი მხემან შეაღბოს, ეწოდება ლედმა“-ო (ლექს.).

ს. ორბელიანის ცნობით, ქართულად „ღერწმონათა საფლობთა ეწოდებიან ღია და, წყალთა და ზღვათა საფლობთა უყე და ტვერთა შინა და მინდოთასა ეწოდებიან ნოყა“ (ლექს.: საფლობი).

უქველია, ამავე ფესვისაგან ნაწარმოები სიტყვებად უნდა იქმნეს მიჩნეული: „ფშა“ და „ფშანი“, რომელთაგან მეორე მხოლოდ მრ. რ-ის ფორმად აქვს საბა ორბელიანს მიჩნეული: „ფშანი მრავალ ფშა“ არისო (ლექს.). ხოლო თითონ „ფშა“ ასე აქვს ამავე ავტორს განმარტებული: „მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი“ (იქვე), „უქვეთუ მდინარისა მახლობლად მისგანვე გამოდიან წყარონი, არა უწოდთ წყაროდ, არამედ ფშად“ (იქვე, იხ. წყაროს ქვეშე).

დასასრულ ს. ორბელიანს შეტანილი აქვს სიტყვა „ფშატალა“, რომელიც მისივე განმარტებით ვახაფხულში თოვლნარევ წყალს ეწოდებოდა (ლექს.).

ს. ორბელიანის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ფშა მახლობელ მდინარისაგან გამომდინარე წყაროს, ან წყალს ეწოდებოდა. ამ შემთხვევაში, რომ სიტყვის მთავარი დედაპირი წყლის სიმციობის ცნების გამომხატველი არ უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული გეო-ჰიდროგრაფიული სახელებიც ცხად-ჰყოფენ. ცნობილია, რომ ქ. გორი ირწყვება „ფშანით“, რომელიც სრულებით წყაროს მსგავსად პატარა არ არის, არამედ საკმაოდ მოზრდილია, ისე რომ იქაურ ბალებსა რწყავს. ასეთი სახელი ამ პატარა მდინარეს მხოლოდ იმიტომ ეწოდება, რომ მდ. ლიახვის გამონათონ მდინარეს წარმოადგენს.

„ფშმა“ ს. ორბელიანის განმარტებით „ფსლის დათხევა“-ს აღნიშნავს (ლექს.), ხოლო თვით „ფსელი“ 4 მეფეთა 1837-ის დამოწმებით შარდად აქვს განმარტებული (იქვე).

მეგრულად ფსმას „ბსემა“, „ფსემა“, და „სემა“ ეწოდება, ხოლო ფსელს — „ნა-ბსემა“, „ნა-სემა“ და „ფსელა“ (მ. გ. 208).

ქანურად — „ფსუმ“ — „ფსი“ — ვფს-ამ, ვფსი და „ფსელი“ (A), ან „მსელი (V) — ფსელი (ჟ. გ. 194).

ქანურად — „ოფშა“ ჰნიშნავს სავსეს, — „ეფშერი“ და „ფშაფერი“ გამსებულს — „გე-ბო-ფშამ“ — გა-ვამსებ (ჟ. გ. 177).

მეგრულად: „მო-ბშა“ — სამსე, გამსებული (მ. გ. 210), — „შშაფა“, „ფშაფა“ — ვსება, გა-მსება (იქვე 340).

მაგრამ არსებობს ზმნა „ფშვა-ც, რომელიც სუნის გამოღებას, გამოცემას აღნიშნავდა ძველ ქართულში. ქება-ქებათაჲს 513 ბაქარის გამოცემით ნათქვამია: „ლაწენი მისნი, ვითარცა ფიალნი ნელსაცხებელთანი, ჰფშვიან კეთილსულნელებასა-თ“. ეს ადგილი ოშკ-ათონის დაბადების ხელთნაწერში სხვანაირად არის ნათარგმნი. „ლაწენი მისნი ვითარცა ფიალნი სუნნელთანი, რომელნი აღმოაცენებენ ნელსაცხებელსა გბოლვილსა“ (იხ. პროფ. ალ. ცაგარელის СПГ 1, დამატ. გვ. 42). ეს პარალელური ადგილი იმ მხრივაც არის საგულისხმო, რომ სახელზმნა „ფშვის“ თანამნიშვნელოვან სახელზმნად „აღმოცენება“-ს შეიცავს. „ფშვა“-სგან არის ნაწარმოები მიმღეობა „მფშუელი“ (იხ. ს. ორბელიანის ლექსიკონი) და „მფშვინვარება“. ვახუშტი ამბობს: მესხეთის „მთა და ველნი შროშნითა ფშვიანო“-ო (გგარფ. 78).

ძველ ქართულში „შუმინვა“ სუნთქვას ჰნიშნავდა. პროფ. ნ. მარჩის იბოლიტეს „აღთქუმიტვან“ მოყვანილი აქვს წინადადება: „შობასა მას პირველსა შუმინვითა ცხოველითა შეიქმნების კაცი იგი მუცელსა მას შინა დედისა თუსისასა“-ო (TP, III, გვ. LI), ე. ი. დედის საშვილოსნოთგან ახალშობილი პირველი სუნთქვით ცხოველი შეიქმნებაო.

აქეთგანვეა ნაწარმოები „საშუმინველი“ (იხ. გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმნა“ მ. ჯანაშვილის „მწერლობა IX—X ს.“, გვ. 102 და 103) სასუნთქის მნიშვნელობის მქონებული. აგრეთვე „მშუმინვიერი“ („კაც. შეს.“, გვ. 116) მსუნთქველი, სულიერი, რომელიც ნ. მარჩის სამართლიანი დაკვირვებით უდრის სომხურს *շնչաւոր*-ს (TP, III, გვ. LII) იმგვარადვე, როგორც „შუმინვა“ სომხურს *շնչել*-ს (იქვე, გვ. LI).

როგორც ძველს, ისევე თანამედროვე ქართულში „სული“-სა და „სულთქმის“ ცნება ერთი სიტყვით გამოითქმის და მხოლოდ „სუნი“-სათვის არსებობს განსაკუთრებული ტერმინი. საგულისხმოა, რომ ძველად „სუნის“ აღსანიშნავად „სური“ გვევლინება. ამ სახით არის იგი დაცული სიტყვაში „სურნელება“, და „სურნელი“, რომელიც ს. ორბელიანს უკვე სპეციალ ტერმინად ესმის და ამბობს, რომ „სურნელი მხალნი სუნნელნი შენაყილნი“ არისო (ლექს.). თვით „სურნელი“-კი მას „სუნნელ“-ად აქვს დაწერილი (იქვე), მაგრამ იქ დაძენილია, რომ ეს სიტყვა „მრავალთა სულნელად აღუწერიათ“-ო.

საბაბს ეს შეცდომად მიაჩნდა: „არა ეწოდების სულნელ, არამედ სუნნელი, ვინათგან სული ეწოდების სულსა კაცისასა, ხოლო სახელი სუნნელისა არს სუნი, ვინათგან უსუნებთ და ვისუნებთ საყნოსლითა, რომელსამე ავი სუნი უფა და რომელსამე კეთილი სუნი და ნელი“-ო (იქვე).

ს. ორბელიანის მიერ მოყვანილი მაგალითებთგან ჩანს, რომ სუნის აღსანიშნავადაც „სული“-ც. იხმარებოდა (სულ-ნელი), ე. ი. სამივე (სული, სულთქმა, სუნი) ცნებისათვის ერთი სიტყვა იხმარებოდა. მაგრამ სულთქმისა (სუნთქვა) და სუნისათვისაც ერთი სიტყვა (სუნი) იხმარება. დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ სუნი ძველ ქართულში „სური“-ს სახითაც გვევლინება. თუ გავიხსენებთ, რომ მეგრულად და ქანურად „შური“ სულსაც, სუნთქვასაც და სუნსაც აღნიშნავდა, მაშინ ცხადი გახდება, რომ სამწერლობო უძველესი ქართული „სური“-ც ამასვე ეკუთვნის (მეგრ. „შური“, სული, სუნი. მ. გ. 358). სუნვა „ვიშურამ“ — ვფშვი, სუნი მაქვს (пахну), „ოშურა“ — (сдуваю), „ვოშურაფამ“ — ვასუნებინებ, „შურა“-სული, „შური“ — სიო, სუნთქვა, სული, სუნი, — „შური გონტამს“ — სუნი გამოაქვს, — „შურონი“ —

სუნიანი, — „შურონი“ — დედა-თხა, „შურონი თიკანი“ — თიკანი (ჭ. გრ. 207—208). ამგვარად „შუმინვა“ სულის გამოღებას, ამოსუნთქვასა და შესუნთქვას ჰნიშნავდა. ეს ზმნა ნაწარმოებია, როგორც „გმინვა“.

ერთი სიტყვით „ფვისა“ და „ფშანი“-ს ცნების ძირითადს მნიშვნელობას მიწითგან გამომდინარეობა, მდინარის გამოყოფნა შეადგენდა და გამომდინარის და გამომდინარის აღმნიშვნელი იყო. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი იქმნება, რომ ამ ტერმინს ეტიმოლოგიურად კავშირი უნდა ჰქონდეს „ფშვა“-სთან, რომელიც როგორც დავრწმუნდით აგრეთვე გამოცემას, გამოღებას ჰნიშნავდა, მხოლოდ სუნისას. ამ ორ ტერმინს შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ „ფშვა“ სუნის გამოცემასა და გამოღებას ნიშნავდა, „ფშანი“-კი გამოცემულ სითხეს, წყალს აღნიშნავდა. საფიქრებელია, რომ ეს განსხვავება მნიშვნელობათა მერმინდელი დიფერენციაციის შედეგი უნდა იყოს.

მეორეს მხრით ძველ ქართულშივე იყო ზმნა „ფშვინვა“, რომელიც ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს სამართლიანი განმარტებით „მძინარისაგან სულის ბერვა“-ს ანუ სუნთქვას ჰნიშნავს (ლექსიკ.), აქეთგანვეა ფონეტიკური შენაცვლებით ნაწარმოები თანამედროვე და უკვე ძველდაც არსებული „ქშინვა“, „ქშენა“, რომელიც ს. ორბელიანსაც მოეპოვება და „არს სნეულისაგან საძნელო სულის-კუთა, რომელი მკართა ატანებინებდეს“-ო (იქვე). ამასთანავე უნდა იყოს დაკავშირებული „დამაშურალისა და ნარბენისა ცხოველისაგან სულის-კუთაჲ, რომელსა მსოფლიონი ქოშინსა უწოდებენ-ო“ (ლექს.).

რაკი „ფშვ“-ც სუნის გამოღებას, გამოცემას ჰნიშნავდა, ბუნებრივად იბადება საკითხი სულის გამოღება — შესუნთქვის აღმნიშვნელი ზმნის „შუმინვა“-ს, „ფშინვა“ და „ფოშინ“-ის და სუნის ან სითხის გამოღება-გამოცემის აღმნიშვნელი ზმნის „ფშვის“ იგივეობის შესახებ: „შუმინვა“ და „შვმინვა“-ს „ფშვი“-საგან არსებითად მხოლოდ თავიკიდური „ფ“ ბგერა განასხვავებს, მაგრამ ასეთივე თავიკიდური ბგერა სუნთქვის აღმნიშვნელ ზმნას „ფშინვა“-სა და „ფოშინ“-საც აქვს. ამიტომ ეს განსხვავება მათი იგივეობის საწინააღმდეგო გარემოებად არ შეიძლება გამოყენებულ იქმნეს. ამ ორი ზმნის იგივეობის აზრის გამო თავისდათავად უნდა წამოიჭრეს ერთი მათგანის პირველადობის საკითხი. ამ საკითხის გამორკვევის დროს უნდა ყურადღება როგორც ზმნას, ისევე არსებითი სახელის ფორმასაც მიექცეს. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია „ფშანი“ და „ფშა“. რაკი „ფშვა“ ზმნაა, „ფშანი“ და „ფშა“-კი არსებითი სახელი, რომელიც გამოღებულს, გამოცემულს, გამოწეონს ჰნიშნავს, მაშ „ფშანი“ და „ფშა“ მაძლეობად უნდა ვიგულისხმობთ. თუ ეს სიტყვა მიმღეობაა და მიმღეობის მაწარმოებელი შერჩენილი აქვს, ის შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოიძებნოს, თუ ამ სიტყვას „შუმინვა“, შვმინვისაგან ნაწარმოებად ვიგულისხმებთ, მაშინ „ფ“ მიმღეობის მაწარმოებელი თავსრთი იქმნებოდა.

ამასთანავე ფშინვა და ფშვა-ში, როგორც ჩანს, პირველადწარმოების ზმნები-კი არა გვაქვს, არამედ ნასახულარ — წამომღეობარი ზმნები. ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს ძველ ქართულ თარგმანებში. მაგ. დაბადებაში მიღებული ტერმინი „შუმინვარი“, რომელიც შხეგალის მნიშვნელობით იხმარებოდა, თავდაპირველად და არსებითად-კი სულიერსა და ცხოველს, იმავე „შშუმინვიერს“ ჰნიშნავდა. იმგვარადვე, როგორც აღმოცენება მარტო მცენარეს შესახებ-კი არ ითქმის, არამედ წყლის შესახებაც, „ფშანი“-ც მარტო გამოწეონ

წყალსა და შინარეს-კი არ ჰნიშნავდა და ჰნიშნავს, არამედ ჰილოსა და ნერგ-წყალსა და შინარეს-კი ჰნიშნავს. სახელდობრ იმერულსა და რაჭულ თქმაში „ფშანი“ საც. წნელსაც ჰნიშნავს. სახელდობრ იმერულსა და რაჭულ თქმაში „ფშანი“ იგივე „ჰილვეა“ და „ნერვი“ არის, ხოლო „ჰილვეა“ ანუ „ჰილვეა“ არის „წნე-ლი“ შემოვლბული ხარდნის ირგვლივ ვაზის დასამავრებლად, ჰიგო, ფშანი“ (იხ. ვ. ბე რი ძის სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, პეტერბურგი, 1912 წ.). მაგრამ თითქოს გაუგებარია და რატომღაც **ფშალა** ქართულად სვია-საც ეწოდება (საბას ლექსიკონი).

„ლიფშირი“ სვანურად შობას და გამრავლებას ჰნიშნავს (იხ. ივ. ნიჟარაძის p. — c. სლ.: ПЛОДИТЬ, ПЛОДИТЬСЯ). „ლი“ აქ თავსართი ფორმანტია, ფუძედ გვრჩება „ფშირი“, ძირად კი „ფშ“. ეს ძირი, უმკველია, „ფშვა“ ზმნასთან არის დაკავშირებული, რომელიც გამოვლბას, გამოცემას ჰნიშნავს. მაგრამ სვანური სახელზმნა ცხადპყოფს, რომ ნაყოფის გამოვლბისა და შობის აღმნიშვნელიც ყოფილა.

ივ. ნიჟარაძის ლექსიკონის მიხედვით ПЛОДИТЬ და ПЛОДИТЬСЯ-ს სვანურად „ლიშნავი“ ეწოდება. „ლი-შნავი“-ს ძირს „შნავი“ წარმოადგენს, რომელიც ვასაოცრად გვაგონებს დედალი ირმის ხევსურულ სახელს „შუნ“-ს და ძუქნა ძიღლის აღმნიშვნელ სომხურ სიტყვას ჯინ „შუნ“-ს.

წყაროს სუმერული იდიოგრამმა არის ტულ ანუ თულ, ხოლო ბოლახ-კლას ტექსტებში არიანა ამასვე ნიშნავსო. უკანასკნელი სიტყვა ფორრერის აზრით წყაროს ლუვიტური სახელი უნდა იყოს, რომელიც პროტოხეთურითგან არ ჩანს ნასესხებო, არამედ ნამდვილი ლუვიტური სიტყვა უნდა იყოს. (E. Forrer, Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien: Glotta 1938 წ. XXVI. B. 3—4 Heft, გვ. 178, 194).

რაკი-უ და-ვა ბოლოკიდურიანი წარმოება ნამდვილ კანისურს სიტყვებში არ გვხვდება, ამიტომაც, ფორრერი ამბობს, საფიქრებელია, რომ vattaru უნდა სხვა რომელიმე ინდოევროპულს მაგვარი ენითგან (einer anderen indogermanoiden Sprache) იყოს შეთვისებული, სახელდობრ ლუვიტურითგანაო. (Quelle und Brunnen in Ali-Vorderasien იქვე, 180). სუმერული Tul და ხეთური (კანისური) vattaru წყაროს კი (Quelle) არ უნდა ნიშნავდეს არამედ (Stehbrunne) (იქვე 180), წყაროს (Brunnen) აღმნიშვნელი მეორე კანისურა სახელი altannis ალტანის-ია, რომელსაც წინდასმული Tul იდიოგრამითაც Tul—altanni-სადაც არის ზომე აღბეჭდილი (E. Forrer, Quelle u. Brunnen 180—181). ეს სიტყვა ძეგლებში აგრეთვე altdannies, aldannis, aldanis და aldanni-დაც გვხვდება (იქვე 180 შენ. 4).

Altanna ქალაქის სახელია, ჩემი აზრით პაფლაგონიაში Kassu-Olgassys მთის ძირას მდებარე. ამავე ძირის სიტყვაა მდ. Alta-ს სახელიც, ხეთების აღმოს. ქვეყანაში უნდა ყოფილიყო. ვეგების ამავე ძირის სახელი იყოს რუმინეთის მდინარის Aluta-ს სახელიცო (Forrer-ის Quelle und Brunnen, გვ. 181).

წყაროს, კლდის წყაროს (Sprudel, Sprudel-Quelle), მესამე კანისური სახელი saknis. ეს სახელი ნაწარმოებია sakunis-ისაგან, რომელიც იმ მიწასა და ნიადაგს და ფართოს (იმ სიღრმესაც?) [ნიშნავს]¹, საითგან წყალი ზევით სცემს (Forrer, Quelle und Brunnen 181). ეს სახელი იმითაა, საყურადღებო, რომ ზღვის აღმნიშვნელ პირველად გერმანულ ძირს * saigwi—See-ს უკავშირდება, რო-

¹ საკუნის-ი შედ. საკან-ს, რომელიც მიწისქვეშა საცეს ნიშნავდა. პირი-სახეში ხომ სახე თელს არ ნიშნავს.

მელიც თავის მხრით ზოგად გერმანულის განშტოებას, გუთურს *saiwse Landsee, Sumpfland*, ძველს ზემოგერმანულს *se(o) see, Meer* = *asächs. Seo*, ნიდერლანდურს (*ndl.*), *Zee*, ანგლ-საქსურს *soe*, ინგლისურს *se(e)*, ძვ. ჩრდ. *soer, Meer*, მეორე მხრით-კი ძვ.გ. *gisig See, Sumpf*-ს ემყარებაო (*Quelle und Brunnen, 181—182*), ფრიდრიხმა გამოარკვეაო, რომ კანისურში *sakua „die Augen (singularis sakni neutr.)“* ნიშნავს, რომელიც მხოლოდ სქესით განსხვავდება კოდის წყაროს (*der Sprudel*) აღმნიშვნელ *sakuis*-ისაგანო (*E. Forrer, Quelle und Brunnen 182*).

ხეთების მეფის სახელი *Soppiluliuma* (ზოგჯერ *Soppiluliuma*-დაცაა დაწერილი) ერთგან ილიოგრაფიულად *KNG-TUL-ma*-დ სწერია. რაკი *tul* წყაროსა ნიშნავს, *kug* კანისურად წმინდას, სუფთას ნიშნავს, ლუვიტური *soappi*-ც ამასვე უნდა ნიშნავდესო, ამიტომ *Iulio*, ანუ *Iulia*, ლულია აგრეთვე წყაროს (*Quelle, Brunnen*) აღმნიშვნელი უნდა იყოსო (*Forrer, Q. u. B. 183—184*).

ხეთებს შორის 7 განთქმული მდინარე იყო, რომელთაგან ერთს სწორედ სოპი-ლულია ეწოდებოდა და ფორერი ფიქრობს ასეთი სახელი იმ მდინარეს უნდა პრქმეოდა, რომელსაც ეხლა ჩარშემბებს წყალი ეწოდება და რომელიც ბეაშერ-გზლის ალპურ ტბითგან გამომდინარეობს, შემდეგ ზულ-ლი-გზლის ტბას ერთვის და ისევ გამოსდის და კონიის ველობს ანაყოფიერებსო (*Quelle u. Brunnen გვ. 184*). *Labarnas luluaza* — „*Quelleich des Kaisers*“ ანუ „*Teich des Labarna oder Keisers*“ ალბათ ქ. ბოლაზკოას არეზე უნდა ვეგულისხმოთო (*E. Forrer, Quelle und Brunnen 184—185*).

„*Tapasvanti lili*“ „*am fieberschwangeren Teich*“ ლუვიტურიდან ნასესხებ სიტყვად არის მიჩნეული. უკვე *Hrozny*-მ *tapas-a-s* სწორედ განმარტა და ციების სახელად სცნა, ძველ ერანულს *tapas* სიცხეს, პაპანაქებასა და ლათინურს *tepor*-ს, სითბოს დაუკავშირაო (*Boghaskoi-Studien III, იქვე 185 და შენ. 2 და 3*).

ქ. პატტუშაში (ბოლაზ-კოაში) ტაროსის ღვთაების ტაძარში ლულია¹ („*Teich*“) იყო, რომელშიაც ერთგვარი ნათლობაა ერთს (*Bo. 115*) ტექსტში აღწერილი².

წყლის (*Wasser*) სახელად გვლდენშტედტს ორსავე აბხაზურში *Dse* ძე აქვს აღნიშნული (*R. II, 531*) ეხლა კი აძგ-ს ხმარობენ, რომლის მრავლობითი რიცხ. აძქუა (არის უსლ.), — ლეღესა და მდინარისათვის (*Strom*) სამხრეთ-დასავლეთში *Dsedu* ძედუ, ჩრდილო-აღმოსავლეთში კი *Sedu* სედუ უწერია (იქვე). თანამედროვე აფხაზურში მდინარეს ეწოდება აძდუ, რომელიც წყლის — აძგ-სა და დიდის აღმნიშვნელი აძგუ-საგან არის შედგენილი და რომელსაც, როგორც უკვე უსლარსაც აქვს განმარტებული დიდ წყალს (აბხ.), უფრო წყალ დიდ-სა ნიშნავს.

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერში წყლის აბხ. სახელის ძე (აძე)-ს ხმოვანი შეცდომით ანდა სათანადო ასოს უქონლობით აქვს ნახმარი გ-ს მაგიერ, ე. ი. რომ წყალს მაშინაც ისეთივე სახელი ჰქონდა, როგორიც ეხლა აქვს. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ჩანაწერში ამ სიტყვის მაშინდელი სახე უტყუარად უნდა იყოს აღბეჭდილი. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თანამედროვე აბხაზურსაც-კი არამც თუ ასე-

¹ ლულია შად. ლიას ლიამაღს და მეტადრე ლიახუ-ს. *Soppi*-სუფთას.

² E. Forrer, *Quelle und Brunnen, 186*.

თი, არამედ ამ სიტყვის ამაზე უფრო აღრინდელი საზე აქვს დაცული. სახელ-
ლობრ წყლის სახელთან დაკავშირებულ ზმნებში აბზაზურს ამ ცნების გამო-
მხატველად ძან აქვს. მაგ. მე წყალში ვიცქირები იქნება სუძან ფშვლუშაძე (აბზ.
გვ. 216), რომელშიც სუ მე-ს გამომხატველი თავსართოვანი ნიშანია, — ძან —
წყალს ნიშნავს, ფშვ გამომხატვას ცქერას, ეატ-კი ზმნის მაწარმოებელია. ამ
შემთხვევაში, რომ წყლის ამ ძან სახელში მართლაც ამ სიტყვის ძველი სახე
გვაქვს დაცული, იქითგანაც ჩანს, რომ ზმნებში შემაველ ამ ძან-ს მართო
წყლის მნიშვნელობა-კი არა აქვს ხოლმე, არამედ ზოგადად სითხის, კერძოდ
მაგ. შესაძლებელია ღვინოს გამომხატველიც იყოს: ქაღალდი ღვინოში მე ჩავ-
დე აბზაზურად ითქმის აქლანდ (ქაღალდი) აძგ (ღვინო) იძანსნიტ (ჩავედე) და
ძან თუმცა წყლის სახელია, მაგრამ აქ ღვინოდ იგულისხმება, ე. ი. ზოგადად
სითხის მნიშვნელობა აქვს. რასაკვირველია, ასეთივე ზოგადი აღმნიშვნელობა
უნდა ჰქონოდა ამ სიტყვას წინადაც; ამრიგად ძან ამ სიტყვის ძველი სახეც
არის და ძველი მნიშვნელობის მქონებელიც. აფხაზური ძველი ძან და მერმინ-
დელი და თანამედროვე ა-ძე და ა-ძგ უეჭველია იმავე ძირის სიტყვაა: როგორც
ქართული ვეძა-ა.

წყაროს (Quell) ორივე აფხაზურის სახელად გვლდენშტედტს აქვს Sig —
ზიგ (R II, 531) ჩაწერილი, თანამედროვე აფხაზურში ა-ძგზ-ს ხმარობენ, რო-
მელიც წყლისა ა-ძგ და სიცივის გამომხატველი ხათა-ს პირველი თანხმონი-
საგან არის შედგენილი და სიტყვა-სიტყვით წყალ-ცივის ნიშნავს (დონდ. რ. —
აბზ. ლ. родник). ტბის აბზაზურად ა-ძოატია ეწოდება (ესლარი — აბზ. ე.
215 ლით.), ე. ი. აძოატვად გამოითქმის. ტბის ამ აფხაზური სახელის მეორე
ნაწილი თატაა, უსლარის განმარტებით შთა-ს მნიშვნელობის მქონებელი
თა ზმნის წინდებულისა და ჯდომის აღმნიშვნელი ტია ძირისაგან შესდგება და
ერთად ჩასჯდომის, საჯდომის, ხოლო მთლიანად ა-ძოატია უკვე წყლის საცავს
ნიშნავს (იქვე, გვ. 215—216, 252 და 254).

მაგრამ ჯდომის, საჯდომის ან უფრო სწორედ რომ ითქვას საცავის გამო-
მხატველი ეს ტვა შესაძლებელია ძირუღლად ქართულ ტვეა-სა და ტაბა-ს და
მეგრულ-ჭანურ ტობა-საც დაუკავშირდეს. წყალს (Wasser) ყაბარდოულად
გულდენშტედტით Psi — პსი ეწოდებოდა (R. II, 531) და ეხლაც პსე ჰქვიან
(რ. ყაბ. ლ.: вода). წყაროს (Quell) კი წინათ Pcinna პსინა სწოდებოდა (R. II
533), ამჟამად პსენეპს ეძახიან (იქვე), რომელიც სამნაწილედ სიტყვას წარ-
მოადგენს (პსე წყალი + ნე თვალი + პს წყალი) და ნიშნავს წყალის თვალის
წყალი. წყაროს ეხლა ყაბარდოულად პსენ-იც ეწოდება. (რ. ყაბ. ლ.; родник),
რომელიც შესაძლებელია წყლის აღმნიშვნელი პსე + თვალის გამომხატველს —
ნე-ს ხმოვანს მოკვეცილს შერწყმულს ფორმას წარმოადგენდეს, მაგრამ რომ-
ლის ბოლოკიდურ ნ-ს შესაძლებელია სხვა განმარტებაც მოეძებნოს.

მდინარე-წყალს ყაბარდოულად შჟე ჰქვიან (ლობ. რ.-დაბ. ლ. 166;
текущий). პსეხუაზე ყაბარდოულად აბანოს მდინარეული წყალის სახელია
(იქვე), მაგრამ სიტყვა-სიტყვით წყალ-ცხელსა ნიშნავს. ყაბარდოულსა და აფ-
ხაზურს, რომ წყლის სახელად წინად პშა ანუ ფშა-ც ჰქონია ეს შესაძლებელია
ლამისა და ქვიშის ყაბარდოულის Pschachau ფშახაუ-სა და ორივე აფხაზუ-
რის Pschacha ფშახა-ს (R. II, 533:Sand) სახელითაც დამტკიცდეს. ეხლაც
ნომ ქვიშას ყაბარდოულად ასევე ფშაკო ეწოდება (რ. ყაბ. ლ.: песок), ჩერ-
ქებულადაც ფშაკუა ჰქვიან (რ.-ჩ. ლ.). ორსავე სიტყვაში კო, ანუ ხო უნდა

ფეტვის მარცვლის აღმნიშვნელი ხუგუი-ს პირველი ნაწილი და მთლიანად წყლის ფეტვის) მარცვლის აღმნიშვნელი ყოფილიყო თავდაპირველად. ქართული სილა სიტყვის უფრო აღრინდელი შედგენილობა მეგრულს აქვს დაცული, სადაც ფსილა გვაქვს, მაგრამ ამ სიტყვის ამაზე უფრო სრულ სახეს მკვლევარი მხოლოდ აფხაზურში იპოვის, სილას იქ აფსიელგმძ-ს ეძახიან. ამ სახელის ა — ართრონის ჩამოცილების შემდეგ ფსაელგმძ დაგვრჩება; იგი რთული აგებულების, ორი ნაწილის ფსაელგ-სა და მძ-საგან შედგენილი სიტყვა უნდა იყოს. ფსაელგ ჩერქეზული, წყლის აღმნიშვნელი, აწინდელი ფსე-ს ძველი ფორმა უნდა იყოს, მძ-კი ჩერქეზულივე, ქვის გამომხატველი, მჰუჰ-ს შეკუმშული, ხმოვნებმოცლებული, ფორმა ჩანს. ამ რიგად მთლიანად ეს სიტყვა თავდაპირველად წყლის ქვების აღმნიშვნელი ყოფილა, როგორც ეტყობა, აფხაზურსაც და ქართულსაც ეს სიტყვა ჩერქეზულითგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული. ჩერქეზულად წყალს ჰქვიან პხე, წყაროს-კი პსინეჩაჩე (რ.-ჩ-ზელი ლ.: вода, родник). წყალს (Wasser) ჩაჩნურადაც, ქისტურად და წოვურადაც Chi ხი-ს ეძახდნენ (R. II, 508). ეხლაც ასევე ჰქვიან (ჩაჩ. კ. 221), მაგრამ მდინარესაც ამასვე სახელს უწოდებენ (იქვე). ჩაჩნურში მდინარისა და წყლის დამახასიათებელი შემდეგი გამონათქვამები არსებობს: სასმელს ანუ ტბილ წყალს ეწოდება მირზინაი ხი, მლაშე წყალს — დუირინი ხი, გემრიელ წყალს — ჩამ (გემო) ბოლუნძი, — ღრმა მდინარეს — ქორგუნი ხი და ჩქარ მდინარეს — ჩესკინხი (ჩაჩნ., 221).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით წყაროს (Quell) სახელად ჩაჩნურად Kulau-კულაუ, ქისტურად chichaiast ხიხაიასტ, ხოლო წოვურად ქართულით შეთვისებული Tzkaro წყარო ჰქონიათ (R. II, 510). წყაროს გვლდენშტედტის ჩანაწერში აღბეჭდილი ქისტურის სახელი ხიხასტ chichaast (R. II, 510), ცხადია, რომ ორი ნაწილისაგან არის შედგენილი. პირველი ამ ნაწილთაგანის გამოყოფა ადვილია და რასაკვირველია, ხი არის, რომელიც დილლურს სამსავე ენაში წყალს ნიშნავს. ამით ირკვევა, რომ სიტყვის მეორე ნაწილი ხასტ-ია. ისევე როგორც ამ ტერმინის პირველი ნაწილი ცალკეული სიტყვა აღმოჩნდა, მეორე ნაწილიც ხასტ მით უმეტეს ასეთივე თვისებისა უნდა იყოს. ჩაჩნური სათანადო ლექსიკური მასალის უქონლობის გამო, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ საკითხის წამოყენება შეიძლებოდა. სახელდობრ ეს ხასტ ხომ იმავე ძირის სიტყვა არ არის, რომლისგან უნდა ნაწარმოები იყოს სამსქვალის ანუ ლურსმნის აღმნიშვნელი ჯასტამ-ი? გვლდენშტედტის ჩანაწერით მდინარეს Fluss, ჩაჩნურად Dokonchi დოკონხი ანდა დოჟონხი, — ქისტურად Dokachi დოკახი, ანდა დოჟახი და წოვურად მარტივად Chi — ხი ეწოდებოდა (R. II, 510).

ორი პირველი სიტყვის ბოლო მარცვალი ხი ცხადია, იგივეა, რაც წოვური სახელი ხი-ა. თანამედროვე ჩაჩნურადაც ხი წყალსაცა და მდინარესაც ნიშნავს (უსლ. ჩ. 221), გამოსარკვევი ამრიგად მხოლოდ პირველი ორი სიტყვის პირველი ნაწილია: დოკონ, ანუ დოჟონ და დოკა ანუ დოჟა. შესაძლებელია ეფიქრა ვისმე, რომ დოკონ ანუ დოჟონ ჩაჩნური სიტყვის წვიმის აღმნიშვნელი დოლუ-ს ნათ. ბრუნვის დოლუნუნ-ის ბოლო შეკვეცილი ფორმაა. მაგრამ ამაზე უფრო სწორე იქმნება, თუ დოლუ-ს მოხვლა და დენის აღმნიშვნელი პრ ზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობა მე-4 და 5 სქესკატ. ფორმად (1 სქ. კატ. ფორმა რდუნს იქნება) დრდუნს. ე. ი. მომხვედლის ქართული მდინა-

რე-ს სრული შესატყვისობად მივიჩნევდით. ამრიგად ჩაჩნური დოღონი, სიტყვა-სიტყვით ვადმოთარგმნილი, „მდინარე წყალი“ იქმნება.

უიშველია, წვიმის თანამედროვე ჩაჩნური სახელი დოღუ-ც ასეთივე მიმ-
ლეობის ფორმაა და იგიც თავდაპირველად მხოლოდ მომსვლელის აღმნიშვნე-
ლი უნდა ყოფილიყო. ქართულად და სხვა ენებზეც ხომ ეხლაც ვამბობთ
ხოლმე „წიმა მოდის“, რუს. ДОЖДЬ ИДЕТ? მდინარის ქისტური სახელის
დოყახი-ს პირველი ნაწილი დოყა უნდა დიდი-ს აღმნიშვნელი ჩაჩნური
ოკუუნ-ის აგრეთვე მე-4—5 სქესკატეგორიის ფორმის დოკუუნ-ის ქისტური
შესატყვისობა იყოს. სწორედ ზედსართავის ეს ფორმა იმიტომაც უნდა იყოს
აქ ნახმარი, რომ წყლის სახელი ხი-სთან დუ — ე. ი. სწორედ ამ სქესკატეგო-
რიის ფორმა იხმარება. მაშასადამე მდინარის ქისტური სახელი დოყარი არსე-
ბითად დიდი წყლის აღმნიშვნელი ყოფილა.

წყაროს აკუშური სახელად გულდენშტედტს აღნიშნული აქვს Hinitsch —
ჰინიჰ (R. II, 525); თანამედროვე ჰურკილურად-კი ზინიძ-ი ეწოდება. ამავე,
დროს გონი ჰურკილურად ზამთრის სახელია (ჰურკ. 421). ამის გამო საფიქრე-
ბელი ხდება, რომ წყაროს სახელი შესაძლებელია გინი-სა და ძ-საგან იყოს
შედგენილი. პირველი ამათგანი ცივის ცნების გამომხატველი ყოფილიყო, მეო-
რე ძ- მაშინ წყლის ძველ სახელად უნდა გვეგულისხმა, რათგან თანამედროვე
ჰურკილურში წყალს ეწოდება შინ (ჰურ. ე. 466), ძი-კი მარალს ეწოდება (იქ-
ვე 339), ძავ კიდევ წვიმას (იქვე). აკუშურადაც XVIII ს. წყლის სახელი
Tschim ჰიმ და Schin შინ ყოფილა (R. II, 523). მაშასადამე წყაროს აკუშური
სახელი ჰინიჰ ორნაწილადი სიტყვა ყოფილა და ცივის გამომხატველი გინი-სა
და წყლის ჰიმ-ის პირველი თანხმონის შემცველი და ერთად მთლიანად ცივი
წყლის აღმნიშვნელი ყოფილა. დრმას (tief) გამოსახატავად ჩაჩნებსა და ქის-
ტებს, გულდენშტედტის ჩანაწერით, Kargunda ქარგუნდა უხმარიათ, წო-
ვეშ-კი Kokurun (P. II, 511). თანამედროვე ჩაჩნურად დრმა იქმნება ქორ-
გუნს (ჩაჩნ. ე. 187), რომელშიც ო უნდა უკუქცივითი ასიმილაციით იყოს პირ-
ველადი ა-საგან გაჩენილი. მდ. არდუნის სახელი უნდა ჩაჩნური ქორგუნ-ის
XVIII ს. სახელისაგან იყოს წარმომდგარი თავკიდური ქ-ს გაქრობით. ჩაჩ-
ნურად ქორგუნს ეხლაც დრმასა ნიშნავს და დრმა მდინარეს — ქორგუნს -ხი
ეწოდება (ჩაჩნ. ე. 187 და 221), მაგრამ XVIII ს. ა — ხმოვანა ფორმა ყოფი-
ლა და თურქე ქარგუნ-დად გამოითქმოდა (R. II 511)..

ზანაპი-ს გარდა საქართველოში გეოგრაფიულ სახელად ზანა-ცა და
ზანათა-ც გვხვდება. ზანა ზუგდიდის სანახებში სოფლის სახელიც არის (დიდი
და პატარა ზანა არსებობს, 5-ვერს. რუკით გნ 59°45'—42°30') და მდინარე-
საც. ზანას წყალი სენაკისა და ზუგდიდის სანახებში დის (5 ვერს. რ. გ-ნ
59°45'—42°30'). სენაკის სანახებში ზანაპი-ც არსებობდა (5 ვერს. რ. გ-ნ
59°45'—42°15'). მაგრამ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ოდინდელი მოსახ-
ლეობის ტომობრივი მიკუთვნილობის გამოსარკვევად ზემო აღნიშნულზე უფრო
საყურადღებო ის გეოგრაფიული სახელებია, რომელთა მეორე ნაწილსაც ფსგ,
ფს და ფშ შეადგენს, როგორცაა მაგ. მდინარის სახელები აფხაზეთში: ახგფს,
აფსგ, ხგფს, ლაშაფსგ ერთი მხრით და გულრგფშ, ხეცრგფშ, დარარგფშ,
დარგფშ, გარგფშ და რაფშ. ყველა ზემომოყვანილი სახელები იმ თვალსაზრი-
სითა და იმიტომ არის საყურადღებო, რომ ამ ფს-სა და ფშ-ს მდინარის სახელ-
ში აბხაზურად ვერავითარი განმარტება ვერ მოეძებნება. სამაგიეროდ-კი ფსუ
ნერქეზულად წყალს ნიშნავს, ფსუზუო-კი მდინარეს. ცხადია, რომ ეს გარემო-

ება ამჟღავნებს ზემოჩამოთვლილი აფხაზეთის წყლების ფს-ბოლოკიდურიან სახელების სახელმდებელთა ტომობრივ ვინაობას; ასეთი სახელების დარქმევა ჩერქეზებს შეეძლოთ. თუმცა ფშ კომპლექსი თანამედროვე ჩერქეზულს წყლის სახელად აღარა აქვს, მაგრამ წინათ რომ ჰქონია, ეს იქითგანაც ჩანს, რომ ქვიშას, ღამს ჩერქეზულად ეხლაც ფშახტა და ყაბარდოულად ფშაკო ეწოდება (ლულ. რ.-ჩერქ. ლ. ლაბე. რ.-ყაბ. ლ.: песок), რომელიც წყალს ნიშნავს. ეს ვარემოებაც მდინარეების ფშ-ბოლოკიდურიანი სახელების სახელმდებლად იმავე ჩერქეზ-ყაბარდოელთა ტომებს გვაგულისხმებინებს. მაგრამ ამავე მასალის ანალიზით აბხაზეთსა და სამეგრელოზე უფრო სამხრეთით მდებარე მიწაწყლის ძველის-ძველი მოსახლეობის ტომობრივი ვინაობის გაგებაც ხერხდება. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ გურიის ერთ მდინარეთაგანსაც სუფსა ეწოდება. ამ სახელის ფსა ბოლოკიდური მკაფიოდ მეტყველებს და მის საღაურობასაც ამჟღავნებს, ამასთანავე საყურადღებოა, რომ ამ მდინარის მართო ბოლოკიდური წყლის აღმნიშვნელი ფსა-კი არ ამჟღავნებს მის ადილეურობას, არამედ თვით ამ სახელის პირველი სუფ ნაწილიც: ყუბანის ერთ შემდინარეთაგანს, რომელიც კავკასიის უღელტეხილის ჩრდილო ფერდობისაგან გამოდის და შაფსუგების მიწაწყალს აბაძეხების თემისაგან საზღვრავს, სწორედ სუფ ეწოდება. შაფსუგები სუფსა და ადეკუმს შუა მდინარე ხეობებში ბინადრობდნენ (ლულაგს ეს „Общий взгляд“ და „О натухажцах, шапсугах и абадзехах“).

იო ა ნ ე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ი ს თხზულებების ადგილი, სადაც აფხაზეთის სამთავროს სამხრეთი საზღვარია აღნიშნული, დამახინჯებული ჩანს გადამწერთაგან. იქ ნათქვამია: „საზღუარ მათდა არს ზღუაი იგი პონტოხაჲ... მისაზღვრადმდე ქალდიჲასა ტრაპეზუნტაჲ მუნ არს სოფელი იგი აფხარეჲასაჲ და ნაფსაჲს (მეორე ხელთნაწერში: ნაფსეის) ნავთსადგური“-ო (წმბაჲ ჰაბოღისი 19. შენ. 1).

სოფელი აფხარეჲასაჲ აფსარის ხეობას უდრის. ფლ. ა რ რ ი ა ნ ე ს მ ო ხ ს ე ნ ე ბ ი თ ა ნ ვ ი ც ი თ, რომ მდ. აფსარი არქაბეს წყალზე 60 სტად. ყოფილა დაშორებული (Peripl. § 8 (7), SC I, 219), ე. ი. ეხლანდელი ქანეთის თემში იყო. ამასვე აღასტურებს იო ა ნ ე ს ა ბ ა ნ ი ს ძ ი ს სიტყვები მისი ქალდიასა და ტრაპიზონის მოსაზღვრეობა, რომელნიც მდ. აფსარის ხეობის დასავლეთით მდებარეობდნენ. „ნაფსაჲ ნავთსადგურის სახელი გადამწერთაგან უნდა იყოს დამახინჯებული. რაკი აფსარის მდინარის უახლოესი ადგილი აკამფსის ხეობა და მდინარე იყო, რომელიც სანაოსნოდ (ναυσιπιδι) ითვლებოდა (იხ. ფლ. ა რ რ ი ა ნ ე ს Perip. § 9, SC I, 219), ამიტომ იბადება საკითხი, ნაფსაჲ ხომ აკამფსაჲს დამახინჯებას არ წარმოადგენს?

თანამედროვე აფხაზეთის საზღვრებში მრავლად ჰხვდება ადამიანს ისეთი გეოგრაფიული სახელები, რომელთა მეორე ნაწილი მშარბა. უ ს ლ ა რ ს ჰქონდა აღნიშნული, რომ ბაშარბ, რომელში ა ართრონია, ხოლო ყუარა ფუძე, აფხაზურად მდინარის ქვეყნარი რიყისა და ნაპირების სახელია. აფხაზეთში ასეთი მდინარეების ქვიანი, ზოგჯერ რამდენიმე კილომეტრის სიგრძის მკონებელი რიყე ზღვის შესართავთან ყველა მდინარეებს აქვთ. ამ სიტყვის ძირი ცნობილი არ არისო. ბაშუბ აფხაზურად ზღვის რიყესა ჰნიშნავს და სოხუმის ადგილობრივი სახელი აყუა-ც აღბათ ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოსო (ANX.

მ. 3. გვ. 246). რაკი აყუარა-ს პირველი ხმოვანი ა ჩვეულებრივი აბხაზური არ-
თრონი არის და ფუძედ ყუარა-ა, რომელიც სწორედ ქვეანარის ცნების გამომ-
ხატველია, ამიტომ თუ მისი თვისტომის მოძებნა აფხაზურში შეუძლებელია,
ქართლის მკვლევარს ამას შეადგებინებს. უეჭველია, რომ ყუარა უნდა ქარ-
თულ ყორესთან იყოს დაკავშირებული. უორმ ხომ „არს ქვით უკიროდ აღ-
ნაგები ზღუდე, გინა კედელი“, „უტალახოდ“ და „უკიროდ, ლიტონის ქვით
ნაშენები“ (ს ა ბ ა, ლექს.: ზღუდე, ყორე). აბხაზურად ა-შუარბ ხელოვნურად
უკიროტალახოდ აგებულს-კი, არა, არამედ ბუნებრივად აზინებული გამორი-
ყულა ქვისაგან გაჩენილი მდინარის ერთგვარ ზღუდეს, ნაპირებს ჰნიშნავს¹.

დაკავშირებულია თუ არა ყუარა-სთან ღელეს აფხაზური სახელი კუარა,
ქერ კიდევ გამოსარკვევია მხოლოდ ეს სიტყვა აბხაზეთის მდინარეების არა ერთი
სახელის მეორე ნაწილად გვხვდება, მაგ. რაშაკუარა, კაბგრდაშვიკვარა, ხენძკვარა,
ჭუმალკვარა, სეუაკვარა, მეზაკვარა, მაშეშვიკვარა, ქიაჩიკვარა, შცკვარა, ხეც-
კუარა და ღერაკუარა. ამრიგად ასეთი სახელების სიხშირე აბხაზეთში და
კუარას ცალკეულ სიტყვად არსებობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ
ამისთანა სახელები აბხაზური გეოგრაფიული სახელებია. ამის შემდეგ ფრიად
საყურადღებო გარემოებაა, რომ კვარა-ს სახით ეს გეოგრაფიული სახელი რა-
ქაშიც არის დაცული, სადაც მდინარისაცა და ციხის სახელი იყო და არის ეხ-
ლაც (იხ. ვ ა ხ უ შ ტ ი ს გ გ რ ფ ა 376 და 442).

ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ ასეთი სახელი თიანეთშიც არის ორგან
დაცული (იხ. 5 ვერსიანი რუკის ეხ 62—30—42—30). ამა-თუ-იმ მიწაწყლის
მო-ახლოების, როგორც წინანდელი ტომობრივობისა, ისევე მისი ოდინდელი
ფართობის გამოსარკვევად ერთი და იმავე გეოგრაფიული სახელების გავრცე-
ლების არსაც აქვს მნიშვნელობა. რა თქმა უნდა, ამ ვზით მოპოვებულ ცნო-
ბებს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება უცილობელი ღირებულება მიენიჭოს,
თუ იმ სახელის სადაურობა, რომელიც დიდ ფართობზე არა ერთხელ გვხვდე-
ბა, დანამდვილებით ირკვევა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა გეოგრაფიული
სახელი ფიჩორა, რომელიც შავი ზღვის სანაპირო ფართობზე ამ უამად უკვე
სამ სხვა და სხვა ტომის მოსახლეობის ალაგას გვხვდება. ფიჩორა აბხაზეთშიც
არსებობს, სახელდობრ სოხუმის მახლობლად, სამეგრელოშიც, სენაკის მახ-
ლობლად, არის ოტობაიას სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ადგილი, რომელსაც
ავრეთვე ფიჩორა ეწოდება და გურიისშიც მოიპოვება მდ. ფიჩორა, რომელიც
პალესტომის ტბას ერთვის. ცხადია, რომ ეს გეოგრაფიული სახელი ერთი და
იმავე ხალხის მიერ უნდა იყოს დარქმეული.

ამრიგად ფიჩორა ან ერთი იმ ტომთაგანის ან აბხაზთა, ან მეგრელთა ან
გერულ წინაპართაგან უნდა იყოს დარქმეული, ან შესაძლებელია იგი არც
ერთს მათგანს არ ეკუთვნოდეს, არამედ რომელიმე სულ სხვა, წინათ მთელი
ამ მიწაწყლის მფლობელი ტომის ნაშთიც აღმოჩნდეს. ამ საკითხის გამორკვე-
ვა შესაძლებელია მხოლოდ თვით ამ სახელის აგებულებისა და პირველადი
მნიშვნელობის მიგნებით მოხერხდეს. ფიჩორა-ს-კი უკვე ისეთი დამახასიათებე-
ლი რა დამოლოვება აქვს, რომელიც ქართულში და მეგრულში ბოლოსართად არ
გვხვდება. სენაურსა და აბხაზურში-კი ამჟამადაც არსებობს და ამისთანავე,
რაც უფრო საყურადღებოა, რა — ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები

¹ ყუარა, ყუარა იხ. წყარო-ის გვ. 246. შეად. ყორეს, კვარა-ს რაქაში და თიანეთში, ნა-
ხე რაქაში-ყუარა-ს კომპოზიტიანი სახელები და მდ. აკამდისს=აყუა+დისი? (ვახუშტი, 376 და
442).

აბხაზეთში მრავლად მოიპოვება, სვანურში-კი მხოლოდ რამდენიმე, სულ რვა, მოგვეპოვება¹. აბხაზეთში კი 77 რა-ბოლოკიდურიანი საგეოგრაფიო სახელი არსებობს. ეს გარემოება ამნაირი სახელების სადაურობის საკითხის გადაწყვეტას გვიადვილებს: მათი სახელმძღვანელი უქვევლია აბხაზთა ტომის წინაპრები უნდა ყოფილიყვნენ. საყურადღებოა, რომ რამდენიმე რა-ბოლოკიდურიანი გეოგრ. სახელი სენაკის რაიონის ჩრდილო ნაწილშიც მოიპოვება (მთები მაარა და მუერა). მეტად საყურადღებოა რომ ჭანები ქ. ტრაპიზონს სულ სხვა სახელს უწოდებენ ტამტრა-ს, ან და ტრამტრა-ს (ჭ. გ. 188). ეს სახელი თავის სავერთო თავისებურებას ვარდა, ბოლოკიდური რა-თიც იპყრობს უნებლიეთ ყურადღებას.

საყურადღებოა არგვეთის თემის ს. ბუინევის სახელიც, რომელსაც ქართულად არავითარი განმარტება არ მოეძებნა, ჩერქეზულად-კი ბუინჭ და ყაბარდოულად ბჟუნუხუხუ ნიშნავს ნიორს (ლვლ. და ლობ. ლექსიკ.), ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან შესდგება: ბუინე ჩერქეზულად და ბჟუნ ყაბარდოულად ხახვის სახელია, ჭე და ხუხუ ამავე ენებში თეთრის აღმნიშვნელი. ამრიგად ნიორის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები ხახვის სახელისაგან ყოფილა ნაწარმოები და თავდაპირველად მისი სახელი თეთრი ხახვის გამომხატველი ყოფილა. მაშასადამე ჩერქეზულად ნიორის აღმნიშვნელი ს. სახელი ბუინევი საფიქრებელია ქართველებზე უწინარეს აქ ჩერქეზთა ტომის ოდინდელი სახლობის გამომჟღავნებელი ნაშთი უნდა იყოს. ეს სახელი ისეთივეა, როგორცაა კახეთში დაცული გეოგრაფიულივე, მაგრამ უკვე მთლიანად ქართული სახელი სანიორე.

ამნაირადვე საყურადღებოა ს. გოსტიბეს და გოშტიბეს სახელები, რომელნიც დასავლეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოში მდებარეობენ. ვერავითარს განმარტებასა და გააზრიანებას ქართულად ამ სახელებს ვერ მოვუძებნით, ჩერქეზულად-კი გუახტოლა (ლვლ. რ. ჩერ. ლ.: сохна) და ყაბარდოულად უოზდღუჟ ნიშნავს ფიჭვს (ლობ. რ.-ყაბ. ლ. 158). მაშასადამე, აქ ისეთივე გეოგრაფიული ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი გვეკონია შერჩენილი, როგორც ქართული სოჭია შავი ზღვის სანაპიროზე, აბხაზეთში. საგულისხმოა, რომ ასეთი გეოგრაფიული სახელი თვით ადიღევთშიც არსებობს და ერთ ხეობათაგანს, რომელიც ყუბანს ერთვის სწორედ გოსტიგაჟ (რუს. რუკაზე გოსტუკაჟ) ეწოდება (იხ. ლვლავს. Общий взгляд: Черкессия 7).

აფხაზეთის მდინარეთა სახელებში გვხვდება სხა-ბოლოკიდურიანი, მაგ. ფსგრტ სხა (ფსგრძხა უნდა ყოფილიყო თითქოს ისმის: ფსგრტცხა, ფსგრტ-სხა, ცხა, თხა თხემ². ასეთ სახელების დაბოლოებას აბხაზური განმარტება არ მოეძებნება. ჩერქეზულად და ყაბარდოულად-კი თავს და სათავეს ნიშნავს. აბხაზეთშივე ზოგი ადგილების სახელები, როგორც მაგ. ობცხტა, მუგუ ძქრხტა, ჩუბურხტა და ბლამურხტა მით იპყრობს ყურადღებას, რომ ყველა სხვა-ბოლოკიდურიანი წარმოების შთაბეჭდილებას ახდენს (ა-ხტე მთა. ბზიფ-ა-აჰტე). ასეთი არც ბოლოსართი და არც სიტყვა აბხაზურს არ უჩანს, ამიტომ მათი აბხაზურ გეოგრაფიულ სახელებად მიჩნევა არც შეიძლება ჩერქეზულად-კი შხტო და ყაბარდოულად შხო ნიშნავს მსხვილსა და დიდსა და ყოველთვის მართლაც

¹ სვანეთის რა-ბოლოკიდურიანი გეოგრ. სახელებია: მდ. ყოშარა (ჩეაბე და ჟაბე), მდ. მუხრა, მთავრ. ნაშკოღრა, მდ. გუბრა, მდ. ლახუშტერა, მდ. წილღრა, მდ. ბელრა და მთა ღვანდრა.

² ეს ადგილი დაწერილია სხვისი ხელით, ცალკე ფურცელზე (რედ.)

სიტყვის ბოლოს ისმის ხოლმე და მასთან ერთად შერწყმული იხმარება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს გეოგრაფიული სახელებიც ჩერქეზული უნდა იყოს.

ქართულ საისტორიო ძველ ძეგლებში რომ გვხვდება **ჭართალითა და ქართალითის** კახეთში მცხოვრები ტომისა და მყოფი თემის სახელი აგრეთვე ქართული ტომის სახელი არ უნდა ყოფილიყო. **ჭართალი** ვახუშტის დროს უკვე მხოლოდ გეოგრაფიული ტერმინია, რომ **ჭართალიენიც** იყვნენ ეს მან ან აღარც-კი იცის ან ამის მოხსენება ავიწყდება. მის გეოგრაფიაში მარტო **ჭართალის მთა** და **ჭართალის კვეთა** დასახელებული. ბაზალეთის სოფლების სიაში ვახუშტს ციხის-ძირის შემდეგ, ს. **ჭართალიც** აქვს დასახელებული (იხ. ბროსე ვამ. გვ. 474).

ჭართალის მთა ბაზალეთის ჩრდილო საზღვარი ყოფილა ალევის მთასთან ერთად, რომელიც დასავლეთის საზღვარი ყოფილა. **ჭართალის კვეთა-კი** „ანანურს ზეით ერთვის არავს დასავლიდამ“-ო (გვრფა იქვე 220). მართალია საბა ფიქრობდა, რომ „**ჭარტალი** სომხურია, ქართულად მრავალ მეტყველსა კაცსა ჰქვიან“-ო (ლექსიკ.), მაგრამ **ენა-ჭარტალი** საძრახისი სახელია, ავენიანობის გამომხატველი. **ჭართალი**, ვითარცა ტომის სახელი უნდა **ჭარ-**ისა და **თალი-**სგან შედგენილი სახელი იყოს. **ჭარი** ისედაც ცნობილი ლეგური ტომის სახელია, **თალი-კი** ღუნძურში დაცული **შენობისა** (хутор) და **სკის** აღმნიშვნელი **თაღა-ს** (მრ. რ. თაღბ: იხ. ღუნ. ე. 184) ხმოვან ჩამოცილებული ფორმა უნდა იყოს. ამ რიგად **ჭართალი** თავდაპირველად თემის სახელი უნდა ყოფილიყო. წინათ რომ **ჭართალი**, მარტო პატარა თემისა-კი არა, არამედ ვაცელებით უფრო ფრთო მრწაწყლის სახელი ყოფილა და მთელ კახეთსაც სწოდებია, ეს იმიტაც მტკიცდება, რომ ანდიელები კახეთს ეხლაც **ჭორ-ს** უძახიან და **კახურ დიდრქა ხარებს** სწორედ **ჭორთოლ უნსოლ-ს** უწოდებენ (ნ. მარის Кавк. плем. названия 34) (ეგების **შალეთის** სახელი ჩერქეზთა ტომის **ჟან-ების** სახელთან იყოს დაკავშირებული?).

ისტორიულად ცნობილი საქართველოს მიწაწყლის ოდინდელი მოსახლეობის ტომობრივობის გამოსარკვევად წოვათა საკითხსაც აქვს მნიშვნელობა. წოვას შესახებ ვახუშტს შემდეგი ცნობა მოეპოვება: „ბანკისის გარდასწორ, კავკასს იქით არის **წოვა**, **წოვას** იქით **გომეწარი** და მას ქვეით ჩაღმა და ჩაღმიდამ გარდავალს გზა თორდას და ლობოტის ჯეზედ... ამის ჩრდილოთ არს ფარსმანის თუშეთის კვეი, რომელთა უძეს შორის კავკასივე... და **გამყოფს** ფარსმანსა და **წოვა-გომეწერ-ჩაღმართის** კვეთა ქისტ-ღლიდვიდამ **წამოსული** კავკასი, აღმოსავლეთ-ჩრდილოთ **შუა-მდებარე**... ხოლო სარწმუნოებითა და ენითა არიან **ქართულითა**... ხოლო რომელნი შინა არიან **მკარეთა ქისტთა** და **ღლიდვთა** უწყიან უფროს ენანი მათნი, ვარნა **ფარსმანის კვეისანი** სარწმუნოებით და ენით **შერეულნი** არიან, ვითარცა **ქისტნი**“-ო. (გვრფა, ბროს. 328).

როგორც ვახუშტის ზემომოყვანილი სიტყვებითგან ირკვევა, **წოვებს** ის იმავე ქართველ თუშებად სთვლიდა, ოღონდ ფიქრობდა, რომ ქისტ-ღლიდვებთან მეზობლობის გამო მათი ენაც ჰქონდათ შეთვისებული და ნარევს ეწოდებოდა და უსლარმა წოვური სამართლიანად სცნეს ჩაჩნურისა და ქისტურის მონათესავედ და ღლიდურ ენათა ჯგუფს მიაკუთვნეს. არც ერთს მათგანს ფიქრად არ მოსვლია, რასაკერაველია, წოვური დამახინგებულ

ჩაჩნურად მიეჩნია, თუმცა ორივემ კარგად იცოდა, თუ რამდენად დიდი გავლენა ჰქონდა ქართულს წოვეურზე, უმთავრესად მის სიტყვათა საგანძურზე.

წოვეურის ენობრივს რაობა-ნათესაობის ში ფ ნ ე რ ი ს ა და უ ს ლ ა რ ი ს აზრს ად. დიორრიც იზიარებდა, მხოლოდ ის წოვებს თუშეთის ადგილობრივ ტომად-კი არა, არამედ ვადმოსახლებულ და გაქრისტიანებულ ჩაჩნურ ტომად სთვლიდა¹. ამ საკითხთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ ქართველთა განმანათლებლის ცხოვრების მოკლე რედაქცია, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატრიანეში არის შეტანილი. იქ მოთხრობილია: ქრისტიანობის გასაფრცვლებლად ნინო „წარვიდა და დადგა წობენს და მოუწოდა მთეულთა: ქართალელთა, ფხოველთა და წილკანელთა“, რომ ახალი სარწმუნოება მიეღოთ, მაგრამ მათ უარი უთქვამთ (Опис. II, 716).

წობენის სახელი შემდეგშიც გვხვდება: მცხეთის საკათალიკოზო უძრავი ქონებისა და სოფლების გამსაზღვრელს 1579 წ. ალექსანდრე კახთა მეფისაგან ბოძებულს წიგნში სხვა სოფლებს შორის დასახელებულია „წირღალი, ხატის წობენა, ნოჯა² და ნაჯიკეთი“. (ს¹ქს სიძ³ვლნი I, 10).

ასეთი გეოგრაფიული სახელი დღევანდლამდისაც არის შერჩენილი და რუსულ 5-ვერსიანს გეოგრაფიულ რუკაზე, იორსა და არაგვს შუა ს. ს. ნოჯიკეთისა და ნოჯის ჩრდილოეთით მართლაც აღნიშნულია: „წობონო-მთა და ს. წობონა (იხ. ეხ 62°30'—42°15'). ხოლო მდ. ლენურაზეც ს. ზახორის სამხრეთით იქვე აღნიშნულია წუბენი (12°07'—42°15').

განა დასაჯერებელია, რომ ძველი წობენის, ხატის-წობენისა და სოფლების თანამედროვე სახელების წუბენი, წობონო და წობონო-მთას და თუშეთში მოსახლე ტომის სახელ წოვა-ს სახელების მსგავსების უარყოფა? რაკი მსგავსება ცხადია, შემთხვევითი ხომ არ იქნება ეს მსგავსება? ამიტომაც თავისდათავად იბადება აზრი, რომ ეს სახელები წოვათჲ ტომის ლენურ-ქსნისა და არაგვ-იორის ხეობათა შორის მდებარე ფართობზე ოდინდელი სახლობისა და ბინადრობის მათუწყებელ-გამომჟღავნებელი ნაშთი უნდა იყოს⁴.

მაგრამ უეჭველია, არც საქართველოს მიწაწყლის ზემო აღნიშნული შუა ნაწილის ზოლი იყო ამ წოვათა ტომის თავდაპირველი ბინადრობის ადგილი. აქაც ისინი უნდა სხვაგნითგან იყვნენ მოსულნი. მათი უფრო ადრინდელი ბინადრობის მიწაწყლის მიგნებას ამ შემთხვევაშიც გეოგრაფიული სახელი გვშველის. უკვე სტრაბონს აქვს აღნიშნული, რომ მის დროს და უფრო ადრეც სომხებს ეპყრათ სხვათაშორის ერთი თემიც, რომელსაც სრძქენე ეწოდებოდა. ბერძნულად ამ თემის მეორე ნაწილს სრფანენეს ეძახდნენ, მისი სომხური სახელი-კი იყო შიჰე წოფქ. ასურები ამავე ქვეყნის მცხოვრებთა სახელად ცოფანაე-ს ხმარობდნენ, პროფ. ნ. აღონცს⁵ სწორედ აქვს აღნიშნული, რომ სოფენეს-ანუ წოფენეს სახელი უდრის სომეხთა უწინარესი ხანის Supani-ს სახელწოდებას. მას ამასთანავე კარგად აქვს შემჩნეული, [რომ] ეს სუპანი და

¹ „Diese tsower Thuschen sind ein eingewanderter und christlich gewordener Tscheschenestamm“ (Einführung 5.)

² აკად. ნ. მარსაც აქვს აღნიშნული კავშირი წობენისა და წოვას სახელებს შორის, მაგრამ იგი წორბანსაც, ერწოხაც, წორბისხაც, წუნარხაც ამასთანავე დაკავშირებულად სთლიდა და ამტკიცებდა. ამ ადგილების სახელმდებელ ტომს წორ-ი უნდა ჰქმეოდა და რომ წორ და წოვ ერთობლივად, ერთი და იმავე ჩაჩნების ტომის სახელიაო (იხ. Кавказские племенные названия и их местные параллели. 28—31, Петроград 1922 г.).

³ იხ. მთა Армения в эпоху Юстиниана გვ. 38—43, სადაც ყველა ცნობები მოყვანილია ამ თემის შესახებ, მაგრამ სახელის სადაურობაზე გირკვევით არაფერს ამბობს.

სომხ. წოფქ აგებულებითაჲსი ერთი და იგივეა, რათგან ისევე, როგორც სომხური ბოლოციდური ქ. მრ. რ. ნიშანია, ძველი სუპანი-ს დაბოლოება ანი-ც იქ წინათ მოზინადრე ერის ენის მრ. რ. ნიშანივეაო. რომელი ერის ენა უნდა ყოფილიყო და რა ენა უნდა ყოფილიყო სახელდობრ, ავტორს ნათქვამი არა აქვს (Армения в эпоху Юстиниана 40). რა თქმა უნდა, სუპანი და ისევე წოფანი ნაკლულევანი ტრანსლიტერაციაა, როგორც ბერძნული სოქენე სომხური წოფქ-ის. მაგრამ ამის თქმა მხოლოდ ამ სახელის პირველი ორი თანხმოვანის შესახებ შეიძლება, პირიქით ანი და ენი დაბოლოება ბერძნულს სამხურზე იმ მხრივ აქვს უკეთესად დაცული, რომ მრ. რ. თავდაპირველი ნიშანი შეცვლილი არ არის.

ამრიგად ამ ქვეყნისა და ერის სახელად წოფანი და წოფენი გვრჩება. საკმარისია ქართული წობენი ვავისენით, რომ წოფენი და წოფანი-ს ტომობრივ-გეოგრაფიული რაობის მასთან იგივეობის აზრმა გაგვიღვოს, რათგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ აქ ორი სხვადასხვა ტომის სრულებით მსგავს სახელთან გვეჩვენდეს საქმე. მაშასადამე, წობენნი, ანუ წოფანი ლეხურა-იორის შუამოქცეულ მიწაწყალზე დასახლებამდე მრავალი საუკუნით უწინარეს ვაცილებით უფრო სამხრეთით, ტივროსისა და მის შემდინარეების არეში ყოფილა დაბინავებული.

ვახუშტის საქ. გეოგრაფიაში აღნიშნული აქვს ფიფინეთი, ვითარცა ადგილისა და ფიფინეთის წყალი, როგორც მდინარის სახელი. ამჟამად რუკაზე ასეთი სახელები არ მოიპოვება. ვახუშტის ამ ადგილისა და წყლის გეოგრაფიული მდებარეობა ასე აქვს განსაზღვრული: „ხორონთას ზეით ალაზანს ერთვის წყალი ფიფინეთისა, გამოსდის იმასვე კავკასს, მოდის ფიფინეთამდე ჩრდილოდჲმ სამკრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლით, მერმე ჩრდილოდამ სამკრით, ხოლო მთის ძირს არს ფიფინეთი, სადა დასხნა ე მეფემან ლევან ლეკნი, რათა უზიღონ ზაფხულს კავკასიიდან ყინული. და იყო არჩილამდე ვერეთ, შემდგომად იწოდა ქარი“-ო. (ბროსეს გამ. 306). როგორც ვახუშტის სიტყვებითანაც ჩანს ფიფინეთისა და ფიფინეთის წყალის სახელები ლეკების იმ ხეობაში ლევან მეფისაგან დასახლებამდე ყოფილა. თვით ეს სახელი თავისი აგებულებით უპირველესად ბოლოციდური ეთი-ც თავის ქართულობას ამჟღავნებს და ცხადპყოფს, რომ ლეკების აქ ჩასახლებამდე აქ ხეობაში ქართული მოსახლეობა ყოფილა. მაგრამ ამ გეოგრაფიული სახელის პირველი ნაწილი გვაძენებს, რომ ვერც ეს ქართული მოსახლეობა ჩაითვლება ამ ადგილისა და წყლის პირველ სახელმდებლად.

მართალია ფიფინა საბაჲს განმარტებით „ბრინჯის ფუშრუქის“ აღმნიშვნელი ყოფილა (ლექს.), მაგრამ ასეთი ცნების გამოხატველი სიტყვა გეოგრაფიული სახელისათვის გამოყენებული ვერ იქნებოდა. ჩვეულებრივ ამ მცენარეების, ან გეოფიზიკური მოყვანილობის, ან მოსახლეობის ამა-თუ-იმ ტომისა, თუ საგვარეულოსადმი მიკუთვნილობისა ანდა საქმურნივით, თუ სამხედრო დანიშნულების გამოხატველი სახელებია ხოლმე ადგილების სახელების დროს გამოყენებული. ამის გარდა რ. ერისთავს ბოტანიკურ ლექსიკონში მოყვანილი აქვს ფიფი როგორც ნიჩვისა და ფითრის მეგრული სახელი. მაგრამ ასეთი საქხელის მეორეული ადგილი არც სამეგრელოში ჩანს და ამიტომაც ფიფინეთის სახელის ამ სიტყვისთან დაკავშირებას დაამაჯერებელი ძალა ვგონებ არ უნდა ჰქონოდა.

უფრო საფიქრებელია, რომ ფიფინეთის ძირითადი ნაწილი **ფიფინ** უნდა იყოს კურული პიპინი, რომელიც კურულად **წიფელას** ნიშნავს (იხ. კვრ. ე. 517). ამრიგად **ფიფინეთი** თავდაპირველად **წიფელარის** აღმნიშვნელი [უნდა] ყოფილიყო და ქართული გეოგრაფიული სახელების **წითელგორის**, **წიფლავაკის**, **წიფლოვანისხევის**, **წიფნარისა** და სხვაც ბევრი ამნაირივე სახელწოდების შესატყვისობას უნდა წარმოადგენდეს. თუ შემოგამოთქმული მოსაზრება სწორია, მაშინ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ამ მიწაწყალს ქართველებზე წინათ ლეკების ერთი ტომთაგანი, ეტყობა კურენი, უნდა ყოფილიყო. მამასადამე ქართველებზე ადრე და ლეკების ხელმეორედ ჩამოსახლებაზე დიდი ხნით უწინარეს ეს ადგილი ლეკების მიწაწყალი ყოფილა. ამნაირივე თვალსაზრისით საყურადღებოა გეოგრაფიული სახელი **ძეგამის**, რომელიც კახეთის სამეფოშიც იყო და ესლაც საქართველოს აღმოს. მდებარე მეზობელი რესპუბლიკაშიც შერჩენილია, ამ სახელის მქონებელი რკინის გზის სადგურიც არსებობს, არც ქართულად და არც შით უმეტეს თურქულად ამ გეოგრაფიულ სახელს არავითარი განმარტება არ მოეპოვება, ლეგურ ენათაგანს კურულში-კი **ძიღამ** მოიპოვება და **მაყვლის ბუჩქის** სახელია (კვრ. ე. 428). ამრიგად **ძეგამი** თავდაპირველად ლეგურ ენათა ჯგუფის მოსახლეობას უნდა ჰქონოდა და მიწივე სახელდებულა ვითარცა **მაყვლის ბუჩქებით** მოფენილი **მაყვლოვანი** ადგილი.

გეოგრაფიული სახელების გავრცელების არეს თვალსაზრისით საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ჯერ კიდევ VI ს. ქ. წ. მდ. ბუგსა და დნებრს შუა კაილიპიდების შემოთ ბინადრობდა ტომი, რომელსაც **ალაძონე** ჰრქმევია, ხოლო მათ კარგა აღმოსავლეთით მდ. პანტიკაპოს 14 დღის სავალის აღმოსავლეთით ყოფილა მდინარე, რომელსაც სახელად **გერროსი**-ი სწოდებოდა.

ხოლო, როგორც სტრაბონისა და პტოლემეაძის აღწერილობებითგან ვიცით საქართველოშიც, სახელდობრ იბერიაში იყო მდინარე, რომელსაც **ალაძონი**-ი ეწოდებოდა და დღევანდლამდე ალზანი ჰქვია, ალზანეთში კი ყოფილა მდინარე, რომელსაც აგრეთვე **გერროსი**-ი ჰრქმევია. ალზანეთში იყვნენ აგრეთვე, ერთი თემის მკვიდრნი, რომელთაც ბერძნები **გერროსი** (პტოლემეაძის I, V, cap. 8) ქართველ **ჰერ-ებსა** და მათ თემს **ჰერეთს** უწოდებდნენ. ზემოაღნიშნულზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ პენიონები, როგორც ვიცით შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზეც მაკრონების გვერდით იყვნენ და (არიანე § 15) ჩრდილოეთ სანაპიროზეც, იმერ-კავკასიაშიც ჯიქების მეზობლად (სტრაბონის G., lib. XI, c. 2, § 12) ამნაირადვე კავკასიის შუა და აღმოსავლეთ ნაწილშიც იყვნენ. თუ ჩრდილოეთ კავკასიაში სინდების გვერდით **სირაკები** (იხ. Σιρακες; „ჰოა სირაკეს“) ბინადრობდნენ, ამერ-კავკასიაშიც არსებობდა **სირაკენე**-დ **სირაკე**-ად წოდებული თემი. თუ კასპიის ზღვის დას. სანაპიროს არეში ცნობილი იყვნენ **უტი**-ები, ამერ-კავკასიაშიც, იბერიის მეზობლად, აღმოსავლეთით არსებობდა თემი **ოტენე**-დ სახელდებული და ტომი **უტიენი**. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ყაბარდოელები შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე აბხაზებს **აიბგა**-ს უწოდებენ. **მეგრელებს**-კი ტოლოას-ეძახიან (ლულაეს Черкессия 9, შენ. 1), სახელს, რომელიც **თობელის** ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. ლუნიები კუმუხ-ლეკებს „თუმალ“-ს ეძახიან, ერთს — „თუმატ“-ს. მეორეს მხრით დამახასიათებელია, რომ ლუნიები ლუმიქელ ლეგებს **თუმალ**-ს ეძახიან. უკვე კ ლ ა პ რ ო თ ს ა აქვს აღნიშნული, რომ ლეკები ალზანის სათავეების მიდამოებში მცხოვრებ თუმებს „მოსსონ“-ს

(Mossok) უწოდებდნენ (V. II, 353). ლეკები ქართველ თემებს მოსოხს უწოდებენ. უსლარს სამართლიანად ჰქონდა აღნიშნული, რომ ეს გარემოება იმ შორეული წარსულის ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც მოსოხი ქართველთა ზოგადი სახელი იყო (Древнейшие сказания с Кавказе: Сборник свед. о кавк. горах X, გვ. 312).¹

ლენძები ყველა მთიელებს, მათ შორის თავიანთ თავსაც „ჰობორლ-ალ“-ს უწოდებენ. ერთ მთიელს „ჰობორლაჲ“-ი ჰქვიან. — ხალებები სკვითების ტომად იყვნენ მიჩნეულნი ძველ ბერძნულ მწერლობაში. ისინი თუმცა შავი ზღვის სამხრეთ აღმოსავლეთის სანაპიროზე ბინადრობდნენ, სკვითები-კი იმიერკავკასიაში, მაგრამ ეს ქილს კავკასიაც სკვითეთში აქვს მოთავსებული (როსტოვეცი CB 20—21), სოფოკლესთვისაც სკვითები კოლხეთის მოსახლდვრეა (იქვე, 21).

საქართველოს დასახლებული ადგილების სახელებში საყურადღებოა ბოლოკიდურ ანი-ანი სოფლების სახელები, როგორცაა ქიზიყში და კახეთში ლუკანი, ოზანი, მირზანი, ტიბანი, ფანიანი, ჭუგანი, მაჩხანი, გურჯანი, შაშიანი, მატანი, ბურდიანი, არტოზანი, არტანი, ბარსიმანი, ახატანი.

განსაკუთრებული ყურადღებისა და განხილვის ღირსია ერთი დამახასიათებელი თვისება, რომელიც ალბანეთისა და დაღესტნის სატომო სახელებს ემჩნევათ. ამ სატომო სახელებს ბოლოში „ონ“ ახლავთ. რაკი შემომოყვანილ შემთხვევებში მრავლობითის ცნება ნათლად არის გამოჩატული, ამიტომ ბუნებრივად იბადება აზრი, აქ ხომ მრავლობითი რიცხვის „ონ“ ნიშანი არა გვაქვს, რომელიც, როგორც ცნობილია, ახალ სპარსულშიც არსებობს.

თავისთავად იბადება აზრი, რომ ლათინურ Lupeniū, Lupones, Lepon—სომხური *Լիქնք* „ლფინ-ქ“-სა და ლათინურსავე „Masageton“-ში „ონ“ და „ინ“ სუფიქსი „ან“-ის შესატყვისი მრავლობისავე აღმნიშვნელი სუფიქსი უნდა იყოს. რაკი „ან“ და „ონ“ სუფიქსების არსებობა უკვე რომაული მწერლობით არის დადასტურებული, ამიტომ მისი ახალ სპარსულ სუფიქსად მიჩნევა. რასაკვირველია, არ შეიძლება.

ქართულში, როგორც ცნობილია, არსებობდა და ეხლაც არსებობს სუფიქსი „იან-ი“ და „ან“-ი, რომელიც გვაროვნული სახელების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ასე ნაწარმოები გვაროვნული სახელებისაგან გეოგრაფიული სახელებიც მრავლად მოგვეპოვება, მაგ. თინიკანთ-კარი, მიდელანთ-კარი, ქენქანთ-კარი, გურამიანთ-კარი, წინამძღვრიანთ-კარი.

საფიქრებელია, რომ ალბანეთისა და დაღესტნის ტომთა სახელებში დაცული „ან“ და „ონ“ სუფიქსებიც მათი ფონეტიკური სახენაცვალბითურთ ამჟვე წარმოშობილობისა და თვისების სუფიქსები უნდა ყოფილიყვნენ.

აღსანიშნავია, რომ რომაულ რუკაზე ლუპონეს Lupones, ტომი, რომელსაც პლინიუს სეკუნდუსი Lupenii-სა და სომხები *Լիქნք*-ს უწოდებდნენ

¹ რაკი წიგნ-თუში (ტუსკოა) ჩაწების ანუ ნახჭუის ტომი, ლეკები კი მათ „მოსოხ“-ს უწოდებენ, ამიტომ ეს სახელი „მოსოხ“-ი ნახჭუის ტომს სახელადაც გამოდის და ჩვეულებრივ-ქართველთა ტომის, მესხების სახელად იხმარებოდა. თიბელი, ან ტუბალი ტიბარებისა და იბერების წინაპარი ტომის სახელად იყო და არის მიჩნეული, მაგრამ ლენძები კუმუხ - ლეკებს „თუმალ“ (მრ. რ. თუმლა) უძახიან, რაც იმავე იუბალის სახენაცვალაა. ია იგივე ლენძები ყველა მთიელებს, მათ შორის თავიანთ თავსაც „ჰობორლ-ალ“ (მრ. რ. ჰობოლაჲ)-ს უწოდებენ, რაც თუბალის ფონეტიკური ცვლილებების (ჰუბალ-ჰაბერ) ერთი საფეხურის ფორმათავანია. ამგვარად ერთი და იგივე სახელი აქვს ლეკთა ტომებსა და ქართველ ტომებს.

მტკვრის, სახელდობრ მტკვრის მიმდინარეობის ქვემო ნაწილს სამხრეთითა და კასპიის ზღვის დასავლეთით არიან მოთავსებულნი (იხ. რუკა) ე. ი. კობანეთში, რაც საფუძვლით სწორეა. მტკვრის სამხრეთით, სად. ფილალო-ს (Phyllo) სამხრეთ-დასავლეთით და სად. უგუბრე-ს Ugubre-ს აღმოსავლეთით აღნიშნულია რომაულ რუკაზე ტომი Hiroae „ჰიროე“, რომლის შესახებაც მარკვარტს ნათქვამი აქვს, რომ ეგების ეს იმავე ტომის სახლი იყოს, რომელიც კავკასიონის ჩრდილოეთით Chiroac-ს სახელი ამავე რუკის სათანადო ადგილას (იხ. Segm. X. 1) იხსენიება (Skizze 831, შენ. 8). მდებარეობის მიხედვით უფრო საფიქრებელია, რომ აქ იგივე ტომი იგულისხმებოდეს, რომელსაც ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში „ჰერნი“ ეწოდებოდა და ბერძნულ მწერლობაში Γέρραι-ს სახელით იყო ცნობილი.

პროფ. ნ. ადონცის უტიელთა ტომის მოსახლეობის გარდანაცვლების მთავარი საფუძვრები კარგად აქვს გამოჩვენული¹.

ი. მარკვარტს სტრაბონის Σακασηνῶν „საკასენე“-ს შესატყვისობის გამოსარკვევად აღნიშნული აქვს, რომ სტრაბონის აღწერილობისამებრ საკასენე მტკვრის მახლობლად მდებარეობდა და ალბანეთს ეკვროდა. ეს ცნობა „შეკაშენ“-სა და ფაუსტოს ბიზანტიელის „შეკაშენ“-ს (5, 13 და II, 36) უღრის, რომელიც უტიში შედიოდა. ამგვარად „საკასენე“ და „შეკაშენ“ ერთი და იმავე თემის სახელია. ამ ქვეყნის სახელი უკვე ერთნაირად იხსენიება სკოდნია. სტრაბონს წყაროდ ამ შემთხვევაში პოსეიდონიუსის თხზულება უნდა ჰქონოდა და მას აქვს აღნიშნული, რომ საკასენე საკების ტომის ახალშენი იყო. ეს აზრი მარკვარტს ამ გეოგრაფიული სახელის, ზერძენი მწერლის მიერ შეთხზულ, უბრალო ეტიმოლოგიად მიაჩნია (J. Marguart, Eransahr 120—121 შენ. 3). ჰუბშმანიც საკასენეში საკების სახელისაგან წარმოგებს არ ეთანხმება (Armenische Grammatik I 213. შენ. 1).

საკების ერთი ნაწილი სომხეთის გზით დასავლეთისაკენ გაემგზავრა და შავი ზღვის სანაპიროებში დასახლდა. საკების ერთი ნაწილი სომხეთში დამკვიდრდა ნაყოფიერ ქვეყანაში, რომელსაც საკასენე ეწოდა. ამ ბოლო დროსო საკასენეს სახელსა და საკებს შორის რაიმე დამოკიდებულებას უარყოფენო, მაგრამ უსაფუძვლოდ, ამბობს ნ. ადონცი. ჯერ კიდევ დარიოზ კოდომანის [დროს] ალბანელთა და კადუსიებს გვერდით ტომი Σακσινα: იხსენიება. ჰუბშმანის აზრი, რომ სომხურად saka უნდა „საკ“-ად დარჩენილიყო და არა „შაკ“-ად გამხდარიყო, ნ. ადონცი იმიტომ არ მიაჩნია უცილობელ მოსაზრებად, რომ „შაკ“ შეიძლება ალბანური ან უტიური გამოთქმის ნაყოფი იყოსო (Армения 420—421).

არტუნ-ი საჩაჩნეთში არა ერთი მდინარის სახელია, მაგ.: არსებობს ჩანცუ-არგუნ, შარო-არგუნ.

ბი-ბოლოკიდურიან მრავალი მდინარეების ჩაჩნურ-ქისტურ სახელებს გარდა, საჩაჩნეთში არა ერთი ხოა—ბოლოკიდურიანი წყლების სახელებიც გვხვდება. მაგ. მდ. ფორტანგის შემდინარეები: აჩხოა, ნეტხოა, თუ ნითხოა, დალისტ-

¹ „Атропатена и побережья Каспийского моря издревле были населены многочисленными племенами пастушеского или кочевого образа жизни. При Тигране многие из них, бродившие по Араксу, явились к нему на помощь против римлян. Рядом с гелами, кадусиями, амардами упоминаются ентыи утии или уттии, с которыми находятся в родстве“ (Н. Адонц 420).

ნის ლეგური ტომების მიწაწყალზე კიდევ გეოგრაფიულ სახელებს სხვანაირი თავისებურება ემჩნევა. უკვე ეს სახელები სხვა თემის ასეთივე სახელები საგან განსხვავდება. ცხადია მერმინდელი თურქული საგეოგრაფიო სახელები ჩვენი მიზნისათვის, რასაკვირველია, ამჟამად საჭირო არ არის და მხოლოდ ადგილობრივი სახელების დამახასიათებელ თავისებურების აღნუსხვას უნდა შევუდგეთ. ზოგს გეოგრაფიულ სახელს დაღისტანში მეორე ნაწილად ბეთერ-ი უჩანს, მაგ.: მთა ცინაღ-ბეთერ, მთა კულდაკალ-ბეთერ, მთა ომარ-ვახუნაუ-ბეთერ, მთა გაკო-შანი-ბეთერ, მთა ნაგოლ-ლუსულ-ბეთერ.

ისეთი გეოგრაფიული სახელებიც გვხვდება, რომელთა მეორე ნაწილს ბაკლი შეადგენს, მაგ.: მთა კულდა-კალ-ბაკლი.

გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს გოა აქვს კიდურად, მაგ.: მთა ბეერგოა, მთა ატარა-გოა, მთა ზაზი-გოა, მთა ნუხჩიჩ-გოა.

მთების სახელების ერთი ჯგუფის მეორე ნაწილი არის ბოლმე მეერი. მაგ.: სუაბი-მეერი, კილდერ-მეერი, კორკენუ-მეერი, შუგუ-მეერი, სებე-მეერი, როგდო-მეერი.

თუმცა ორ (მრ. რ. რარალ) ლუნძურად ეწაა თხრილსა ნიშნავს (ლუნძ. ენ. 142), მაგრამ ლუნძეთის გეოგრაფიული სახელებითგან ჩანს, რომ წინათ ხევისა და ღელეს მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მაგალითად საყურადღებოა, რომ ლუნძეთის მთავარი მდინარის კოხსტ-ს ბევრ შემდინარეს სახელი ორ — ბოლოკიდურია, მაგ.: თიანა-ორ, ანუ კანა-ორ, გოხლ-ორ, ჯოოხ-ორ, კულდა-ორ. ცემა-ორ, ხვან-ორ, ორია-ორ. დაღისტნის სამხრეთით მომდინარე ზოგს წყალსაც ორ-ბოლოკიდურია სახელი აქვს, მაგ.: კაბალის წყლის შემდინარეს რარა-ხალდა-ორ ეწოდება, არსებობს ანწალ-ორ და ლაგოდებ-ორ-იც.

მდინარე-ხეცების ორ-ბოლოკიდურია სახელების არსებობა დაღისტნის ფართობზე უფრო საყურადღებო ვარემოებდა გვეჩვენება თუ კახეთ-ჰერეთის მდინარის იორის სახელსაც გავიხსენებთ. აზრი ორ-ისა და იორ-ის სახელების იგივეობაზე თავისდათავად იბადება. საყურადღებოა, რომ პატარა შემდინარეების ზოგი სახელი საჩანეთში უი-და ჩუ-ბოლოკიდურია, მაგ. მდ. ფორტანგის შემდინარეები შალაუი არღუნის შემდინარეს ხეობათა სახელი: ვეგი-ჩუ. კიხის შემდინარეების ხეობანი: კიი-ჩუ, ხაჩი-ჩუ, ჩერდუ-ჩუ, ბუგი-ჩუ.

უკვე ის ვარემოება, რომ ძველ ქართულში დიდი და მცირე ალაზანის სახელები არსებობდა, რომელთაგან მეორე სათავითა და დიდ მანძილზე პირველისაგან სრულებით დამოუკიდებელი მდინარე იყო და თავისი საკუთარი სახელიც იორი ჰქონდა, ალაზნის სახელის ოდინდელს ზოგადს მნიშვნელობას ამტკიცებს. ამ რიგად ალაზანი საფიქრებელია წინათ ზოგადად მდინარის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში ჩანს ჯერ ორი პარალელური მიმდინარეობის მქონებელი ზემოდასახელებული წყლების, ხოლო შემდეგ უკვე საკუთრივ მარტო ერთად-ერთი და მდინარის სახელად ქცეული. ზემოვამოთქმული მოსაზრება, რომ სრულ ჰემოარტებად მისაჩნევი გახდეს. უნდა თვით ამ სახელს ალაზან-ში ან მთლიანად, ან ნაწილობრივ მაინც მდინარის ან და წყლის, გინდ სასმელის ოდინდელი აღმნიშვნელობის რაიმე კვალი მაინც ჩანდეს. ადიღურს, ჩერქეზულ-ყაბარდოულს ენოვან ჯგუფს ეს სიტყვა მარტო სასმელის მნიშვნელობით-კი არა აქვს დაცული, არამედ წყაროს წყლის სახელებადც მოეპოვება. უკვე აკ. კლავროთ-მა განმარტა, რომ ჩრდილო კავკასიის ვანტქმული ვეძას სახელი ნარზანი წარმოდგარია ნართზანი-საგან და ორი ცალკეული-ნაწილისაგან ნართ-ისა და ზან-ისაგან არის შემ-

დგარი. ზან სახმელს, წყაროსა ნიშნავს, ხოლო ნართ ადიღეველთა წარმართულ-ლი პანთეონის გმირების სახელია.

საკმარისია ამის შემდეგ ჩვენი ანალიზის საგნად კვლავ ალაჰანი ვაქციოთ, რომ მდინარის ამ სახელის აგებულების ორნაწილედობის ექვი თავისთავად აღგვეძრას: საფიქრებელია, რომ იგიც ალა-სა და ზანისაგან იყოს შემდგარი, და რაკი ბუნებრივია, რომ ზანი აქც სახმელის, წყაროს და წყლის აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ, ამიტომ ნართ-ის მსგავსად ალა ეგების ამ წყლის ან განკუთვნილობის ან კუთვნილების გამომკლავნებელი იყოს.

გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს დალისტანში ბოლოკიდურად ხი, ახ, ოხ, იხ, უხ მოეპოვება, მაგ., კუანხი, ხარახი, კახი, შაპხ, მთა ცინკიხ, ხუნჯახ, კახი-კალახ, ჩარახ, ხინდახ, ახვახ, ტლახ, ამოატლახ, რუკდახ, ტლახ, ბოთლიხ, ციხალ-ბოთლახ, მოროხ, ჩოხ, ხეტოხ, მდ. რუტლუხ-ხეიანუხ, ანუ ინუხ, ვინუხ, მთა ურუხ-ნუხ, მუსრუხ, ანწუხ, ნეტლეიდუხ, მურუხ, ლუმუქ. გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს მეორე ნაწილად კოლო აქვს, რომელიც ცალკეულ სახელადაც გვხვდება, მაგ. ორთა-კოლო, გოხა-კოლო, თად-კოლო, კოლო-ხარა-დერიკ, კოლო, ღართლ-კოლო, გოზოლო-კოლო, ხარი-კოლო, გონოტო-კოლო, ხოდა-კოლო, ჩოდა-კოლო, ნუხუტლ-კოლო, ოლო-კოლო, გარა-კოლო, მდ. კოლოროსოლ, კოლო, გენი-კოლო. საგულისხმოა, რომ ერთ მთას ტოლო-კორო ეწოდება (არის ინხო-კორ-იკ). კოლრ, ანუ კოლრ ლუნძურად хутор-ს ნიშნავს (ღუნ. ე. 114).

დაღესტნის გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს ბოლოკიდურად ტა აქვს, მაგ.: მეთლეღნტა, ტლარატა, აშიღნტა, ტასუნტა, ინკალიტა, ოროტა, ტმეიტა, გამაშტა, წალკიტა, კარატა, ტოკიტა, შოტოტა, ზანატა, ხოდოტა, ვინტა, ტალაროტა, სანიარტა, ტახოტა. მრავალ გეოგრაფიულ სახელს დალისტანში ბოლოკიდურ მარცვლად და აქვს, მაგ.: შოდროდა, შახადა, ოზოდა, ცადა, ტხლემენდადა, ხუშდადა, უუანადა, ხუმადა, გონოდა, დარადა, ანგცდა, კოროდა, მურადა, კუიდა, ხოჩადა, მაჩადა, ოროდა, მთა ოზოდა, რუგელიდა, სამოდა. ბაცადა. მთა ბეკოდა, მთა ბაკარადა, ცულადა, საქადა, ტაგოდა, ხარადა, კარადა, კალადა, მაზადა, ტამუდა, სინინა, ნიტლიდა, ბეჟუდა, მთა შიტლნდა, გოგოდა, აოდა, გაბზუდა, ნახადა, ვინდა, ტლახადა, შილიდა, ტლანადა, ჩოროდა, მთა უეკოდა. გეოგრაფიული სახელების სხვა ჯგუფს ბოლოკიდურად ტხლა ან ტჟლა ან და ტკლა მოეპოვება, მაგ. მთა რახვადალიტხლა, ვაგატლა, ცილიტხლა, ჩიტხლა, კილატხლა, მთა და დაბა ზეტხლი ქედი როცოტხლა.

დაღესტნის მიწაწყლის სახლებს ერთ ჯგუფს კიდევ მეორე ნაწილად ღირალა-ი ახლავს. მაგ. ზილოღირალა, გარდასავალი არტხლადერილა.

ჩრდილოეთისა და ამიერ-კავკასიის გეოგრაფიული სახელების თავისებურებისა და დამახასიათებელი თვისებების ცოდნა საშუალებას გვაძლევს ხალღურ წარწერებში აღბეჭდილი გეოგრაფიული სახელების თავდაპირველ სახელმდებელთა ტომობრივ ვინაობასაც მივაგნოთ.

იქ მოხსენებული სახელების ორი დადი ჯგუფის გამოყოფა შეიძლება: ერთს ჯგუფს ბოლოკიდურ მარცვლად ახი, ეხი, უხი ან და ხა აქვს, როგორც მაგ. ერახი, ივანეხი, კუმუხი, ვიტირუხი, ველიკუხი, არგუხი, დიაუხი.—ში-შირიხა, ხალციდიხა, კულხა, ზაბახა.

მეორე ჯგუფს ბოლოკიდურად ანი, იანი, უნი და აინი მოეპოვება. მაგ., იგანი, ალკანი, ალზირანი, აბილიანი, კურიანი, ეტიუნი, მაკალტუნი, მელაიანი, ზამაინი, ელაინი, უშედუაინი, ტურიანი.

გეოგრაფიული სახელების ანალიზით შემომოპოვებულ დაკვირება მგონია სრული სიცხადით უნდა ამეღვენებდეს, რომ ხალღურ წარწერებში მოხსენებული ადგილების სახელების დამრქმევი შესაძლებელია მხოლოდ ქართულ-შარმატული ტომები ყოფილიყვნენ. რათგან ასეთი ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები დღევანდლამდე მხოლოდ მათ მოეპოვებათ და მარტო მათი ენით შეიძლება ამ ბოლოკიდურების მნიშვნელობის გაგება.

ფრ. ბილაბელი ამტკიცებს, რომ ხეთების ექსპანსია დასავლეთით ეგეას აღწევდა, ხოლო აღმოსავლეთით ხურთა ქვეყანაში, მერმინდელს სომხეთში, არასდროს ევფრატის ზემო ნაწილს მაინცდამაინც ძალიან შორს არ გასცილობია. შუბპილულიუმას გაბედული შეტევა იშუტა-ზე, ალშე-სა მიტტანი-ზე მათი სამფლობლოს გაფართოების უკიდურესი საზღვარი იყო და ეტყობა, რომ აღმოსავლეთის ამ ადგილების დამორჩილება ყოველთვის სათუო ყოფილა. სად იყო ჩრდილო აღმოსავლეთით კიძატნა და „ზემო ქვეყანა“-ში საზღვარი ჯერ ვერ ირკვევა. ხეთების ხელისუფლების არეს საზღვარი ყველაზე კარგად სამხრეთით არის ცნობილი ეგეასა და ევფრატს შუაო. ხოლო, იყო თუ არა დასავლეთს მცირე აზიაში ერთიანი ხეთების მოსახლეობა, ამის გამორკვევა მომავალი კვლევებიების ამოცანას შეადგენსო. გეოგრაფიული სახელების ანალიზი მაინც გვარწმუნებს, რომ ოდესღაც ადგილობრივი დასავლეთ მცირეაზიის მკვიდრი ერთენოვანი მოსახლეობა ხეთების მიწაწყლის ფართობის დიდ არეზე უნდა ყოფილიყო, რასაც -ს(ს)ოს და-ანდა ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელების ქრსებობა ცხადპყოფსო (G. Vorderasiens 281, § 71).

-ანდა, -ანტა -ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები უძველესი ხანის ლუროსმული დანწერლობის ძეგლებში მცირე აზიის მიწაწყალზე ბევრია ცნობილი, რომელთაგან ბილაბელს შემდეგი აქვს მოყვანილი: „Allanda, (Hitt. Texts Brit. Mus. II, 1, 13), Arianda, Pūrandā, (in Arzawa), Buruḫanda, Lānda (KBo. I, 1. Rs. 50, I, 4. Kol. IV, 35), Maraḫanda (-Maraḫantijaš), Maḫḫanta (KBo. III, 1. Kol. I, 10; Kol. III, 31), Sijanta, Taḫanta (in der Nähe des Flusses Kumiḫmaḫaš), Taitanda (Hitt. Texts Brit. Mus. II 1, 13), Tappaḫanda, Uḫḫtauwanda (KBo. III, 6, Kol. II, 26), Wajanawanda (-Oinoanda), Ziplanda-Ziplanda (aus den Forrerschen Aufsätzen), jerner Jjalanda, Millawanda (Milawata).“

-შაშ (ბერძნულად-ა[σ]ი) -ბოლოკიდურიანი სახელებითგან იმავე მეცნიერს ჩამოთვლილი აქვს: „Adḫulisīš (KBo. V, 5, Rs. 1, 2), Apāšaš, Aripšaš (KBo. III, 4, Rs. IV, 37; IV, 4, Kol. IV, 4 im Lande Azzi), Pišaš (KBo. III, 1, Kol. III 26), Pitašaš (KBo. IV, 10, Vs. 16 u. ö. VI, 41, Kol. I. 32), Pitahḫtaš (KBo. III, 5, Kol. I, 4), Daddašaš, Harruwaš (?) aš, Hattušaš, Jaḫrišaš=Jjahrišaš, (KBo. IV, 4. Kol. III, 29, 40), Nennašaš (KBo. VI, 28, Kol. 1, 7), Wargašaš, Zaparašaš (G. Vorderasiens 281). ბილაბელს აღნიშნული აქვს ის გარემოება, რომ -შაშ-ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები ხეთების სამფლობლოს მთელ ფართობზე გვხვდება, -ანდა, ანუ -ანტა -ბოლოკიდუ-

რიანი გეოგრაფიული სახელები კი იქ არ ჩანს, ჯერჯერობით მაინც (G. Vorderasiens 281).

უკვე Kretschmer-მა აღნიშნა, რომ ძველ ბერძნულში სახელების მთელი ჯგუფია, რომელთაც „ინთ“ სუფიქსი აქვთ. ამავე გერმანელმა მეცნიერმა და შემდგომი სხვებმაც ამ სუფიქსის უცხოურობა სცნეს: ყველანი დარწმუნებული არიან, რომ ეს ფორმანტი არც ბერძნულია და საერთოდ არც ინდოევროპულია, მაგრამ მისი სადაურობა აქამდე გამოურკვეველი დარჩა. ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება მაინც უკვე გამორკვეულია, სახელდობრ, რომ ის ენა, რომლითგანაც ძველ ბერძნულს ეს „ინთ“-სუფიქსიანი სიტყვები შეუთვისებია, მცირე აზიასი მცხოვრები ერის ენა უნდა ყოფილიყო.

ძველ ქართულში არსებობდა სუფიქსი „ედ“ და „ად“-ი, რომლებიც ეხლაც იხმარება, თუმცა წინანდელთან შედარებით გაცილებით უფრო ნაკლებად. ეს „ედ“ სუფიქსი მქონებლობის გამომხატველია, „ად“-ი კი ამისთანავე დანიშნულებისა, მაგ. კუთხედი—კარედი, მაგ. კარედი ხატი, ე. ი. რომელიც ორად ან სამკარად არის გაკეთებული და იკეცება და იხურება,—მუხლედი, მაგ. ლერწამზე ითქმის და სხვ.—თვალედი. ხატი, ან სხვა ნივთი ძვირდასი თვლებით შემკული, — თვალადი ე. ი. თვალად კარგი შესახედადი, გამოსაჩენი, ტანადი,—ხელადა (ხელში დასაჭერი ჭურჭელი),—გულადი (მამაცი გულის პატრონი) და სხვაც არა ერთი.

ამის შესატყვისად ჭანურში „დო“ ან „ილო“ ფორმანტი იხმარება: მაგ. „ჭარიდო“, „ხაშკიდო“ (იხ. ჭანური გ. 63 § 185).

მეგრულში მოქმედებითი მიმღობის ფორმები „მა“ თავსართითა და „და“ ან „ჯა“ ბოლოსართით არის ნაწარმოები, მაგ. „მა-ჩამინ-და“, ან „მა-ჩამინ-ჯა“ მკებნავი (მ. გ. გვ. 094, § 105, 5).

მეორე მხრით არის „მა“ თავსართითა და „მეწი“ ბოლოსართით ნაწარმოები მოქმედებითი მიმღობის ფორმებიც, ზოგჯერ უთავსართოდ მხოლოდ ბოლოსართიანი ფორმებიც იხმარება, მაგ. „მა-რ-მეწი“ არსებული, მყოფი, „მი-მა-რ-მეწი“ მდგომარე, „ლურ-მეწი“ მძინარე (მ. გ. გვ. 094, § 105, 3).

ეს „მეწი“ ბოლოსართი აგრეთვე „ო“ თავსართიან წარმოებაშიც გვხვდება, მაგ. „ო-რ-მეწი“ სამყოფელო, თავშესაფარი, — „მულარენჯი“ („მულ-ორენჯი“) საცხოვრებელი (მ. გ. 096, § 105, C, 2). მეგრულში „ხმინა“ ჯდომა ზმნისაგან ნაწარმოებია მიმღობა: „მახმინეწი“ მჯდომარე „ნახმინეწი“ ნაჯდომი „ოხმინეწი“ საჯდომი (მ. გ. 408). იბადება საკითხი ბერძნული ნასესხები სიტყვების „ინთ“-ი ბოლოსართი ხომ იგივე ინდ, ინჯ ბოლოსართი არ არის?

მ. ხორენელი იბერიელნი, აბუდენოსის ცნობის თანახმად, ნაბუქოდონოსორ მეფისაგან თავიანთ პირვანდელ სამშობლოთგან ამიერკავკასიაში გადმოსახლებულად მიაჩნდა. პროფ. ვრ. ხალათიანცმა აღნიშნა, რომ ეს ცნობა სომეხთა ისტორიკოსს უშუალოდ აბუდენოსითგან-კი არა, არამედ ეგვიპტე კესარიელის ქრონოგრაფითგან, სახელდობრ მისი სომხური თარგმანიდან, უნდა ჰქონდეს ამოღებული (Арм. эпос в Истории Армении Мюссея Хоренского, 52).

მ. ხორენელის მიერ მოყვანილი აბუდენოსის ცნობა მოიპოვება ეგვიპტეში კესარიელის თხზულებაში Προπαραστασις ἑσυχυστικῆ“ „პროპარასევე ევანგელიკი“ ე. ი. „სახარებისადმი წინამომხადება“-ში, რომელშიც ნათქვამია: Ἐἶπον δὲ καὶ ἐν τῇ Ἀβιθῆϊσι περὶ Ἀσσυρίων γράφῃ περὶ τοῦ Ναβου-

χοδόνισσος ταῦτα „Μεγαθοθεν: δὲ φησι Ναβουχοδονόσορ Ἡρακλεῖος ἀκλιμώτερον
 γεγιότα ἐπὶ τε Λιβύην καὶ Ἰβηρίην στρατεῖσαι ταύτας δε χειρωσάμενον ἀπό-
 δασιον αὐτῶν εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ Πόντου καταικίσει“ (IX, 41, 1—ლატიშვე SC I,
 664—665) „აბუდენოსის ასსირიელთა შესახებ ნაწერში ნაბუქოდონოსორზე
 შემდეგი ვიბოვ: „ხოლო მეგასთენე ამბობს, რომ ნაბუქოდონოსორმა, ჰერკუ-
 ლესზე უძლიერესმა, ლიბუსა და იბერიაში გაილაშქრა. ხოლო დაიმორჩილა
 და ხელთ იგდო რა ისინი, ნაწილი მათგანი პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეზე
 (ე. ი. პონტოს აღმოსავლეთით) დასახლა“-ო. ევსეები კესარიელის
 თხზულების ამ ადგილითგან ჩანს, რომ ცნობა იბერიელთა ნაბუქოდონოსორი-
 საგან გადმოსახლების შესახებ პირადად აბუდენოსისკი არ ეკუთვნის,
 არამედ მეგასთენეს. ამგვარად ეს ცნობა ქ. წ. III ს-ის დროისა ყოფილა. ეს გა-
 რემოება ცხადჰყოფს, რომ იბერიელნი უკვე ამაზე დიდი ხნით უწინარეს უნდა
 ამიერკავკასიაში ვიგულისხმობთ და კერძოდ შავი ზღვის აღმოსავლეთის სანა-
 პიროს მახლობლად. მეგასთენეს ცნობა ამტკიცებს, რომ იბერთა პოლი-
 ტიკური ჰეგემონია III ს. უწინარეს უნდა დაწყებულიყო. მესამე საუკუნის
 ბერძენთა ამ ისტორიკოსის აზრით იბერთა კავკასიაში დასახლება თითქოს
 VI ს. პირველ ნახევარში უნდა მომხდარიყო. გამოსარკვევია თუ რომელ ქვე-
 ყანას გულისხმობდა მეგასთენე იბერიელთა პირვანდელ სამშობლოდ.

ლიბუსა აფრიკაში მდებარეობდა ეგვიპტის დასავლეთით და ნაბუქოდო-
 ნოსორს მართლაც ეგვიპტეში ძლევამოსილი ლაშქრობა მოუწყვია. უეჭველია
 სამხრეთითვე უნდა ვიგულისხმობთ იბერიელთა წინანდელი მიწაწყალიც, მაგ-
 რამ, სად ეგულებოდა იგი მეგასთენეს, ძნელი სათქმელია. საფიქრებელია
 მხოლოდ, რომ რაკი ქართველ ტომთა უკანასკნელი ტალღა VII ს. ქ. წ. დაძრუ-
 ლა, საეჭვოა, რომ ნაბუქოდონოსორს VI ს. იბერიელთა ამიერკავკასიაში გად-
 მოსახლება შესძლებოდა. ამიტომაც ეგების მეგასთენეს ამ ცნობაში იბერი-
 ელთაგან თავიანთი წინანდელი ბინადრობის ადგილის მონაცვლების მიზეზის
 გამოსარკვევად შეთხზულს თეორიასთან გვემხედვს საქმე, ვიდრე ცხოვრების
 სინამდვილის ანარეკლთან.

ზემოაღნიშნული გარემოების გამო დასახული მიზნის მისაღწევად და
 საკითხების გადასაწყვეტად უნდა იმის გამოკრევევა ვცადოთ, თუ როდის უნდა
 იყვნენ სკოლოტ-შარომატთა ტომ-ერები ქედს იქით გადასულ-დაბინავებულნი.
 ამის გამოკრევევისათვის შესაძლებელია ერთი ხალხური ვადმოცემა იყოს გა-
 მოყენებული, რომელიც უკვე ჰეროდოტეს ჰქონია გავონილი და ჩაუწერია
 და სწორედ ამ თქმულების განხილვას უნდა შევუდგეთ.

ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ სკოლოტ-ები, რომელთაც ბერძ-
 ნები სკუთებს ეძახდნენ, თავიანთ ერს სხვა ყველა ხალხებზე უფრო ახალგაზრ-
 და ახალ-ხალხად სთვლიდნენ [და] თავიანთ წინაპრად და მამამთავრად ტარგი-
 ტას სთვლიდნენ. მათი გარდმოცემით ეს ტარგიტა ღვთაებრივი თვისების არსე-
 ბა უნდა ყოფილიყო. ჰეროდოტეს სიტყვით სკუთებს ტარგიტა დიოსა და მდ.
 ბორუსთენის ასულის შვილად მიაჩნდათ, მაგრამ ბერძენთა ისტორიკოსი უმა-
 ტებს, ჩემის აზრით შეცდომითათო.

მათ სამი ძე მისცემიათო: ლიპოქსაჲ, აპოქსაჲ და მესამე და უმცროსი კო-
 ლაქსაჲ (Κολαξαι-ς). ამ სამი ძმის მამის ტარგიტაჲს მეფობის ხანა, სკვითებს,
 ანუ სკოლოტებს ქრონოლოგიურად ასე ჰქონიათ განსაზღვრული: დარიოს მე-
 ფის ჩვენ წინააღმდეგ გამოლაშქრებამდე ათასი წლის წინად ყოფილაო (Lib.
 IV, cap. 5 და 7). სკოლოტების ამ გარდმოცემას თუ დავყრდნობით და და-

რომ მეფის ამ ხალხის წინააღმდეგ გალაშქრების წელიწადს, 513 წ. (იხ. Ferd. Justi Geschichte Irans: Grundriss der iran. Philologie, II Band., გვ. 440—443) თუ მივიღებთ სკოლოტების ისტორიის დასაწყისი ხანის გამოსაანგარიშებლად, გამოვა, რომ სკოლოტები საისტორიო ასპარეზზე 1513 წ. უნდა გაჩენილიყვნენ ქ. წ., რაც, თუ ეს თარიღი ოდნავად მაინც სინამდვილეს უახლოვდება, სკოლოტებს სრულებით ისეთ ახალ ხალხად არ ჰხდის, როგორც მათ წარმოდგენილი ჰქონდათ.

სკოლოტების ჩრდილოეთ კავკასიაში დასახლების ხანის ზემომოყვანილს განსაზღვრავს ნივთიერი კულტურის ის საფეხურიც კარგად უდგება, რომელიც სკოლოტ-შარომატულ ტომ-ერებს უძველეს ხანაში ჰქონიათ. ჰეროდოტეს აგან ჩაწერილ სკოლოტურ გარდმოცემა-თქმულებაში მათი წინაპრების-მამამთავრების ზეცითგან ჩამოვარდნილი სამივე ნივთი ოქროსია, თვით ისეთიც — კი, როგორც სახენელია. ცნობილია სკეითურ-შარომატული ძველი სამარხების საგანძურებში ოქროს ნივთების განმაცვიფრებელი სიუხვე. რკინა იქ არა ჩანს. ეს გარემოება განსაკუთრებით არის საყურადღებო.

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ ტომებს რკინა არ გამოეყენებინათ, ეს ლითონი და მისი დამუშავება, რომ იმ ქვეყანაში, საითგანაც ისინი იყვნენ წამოსულნი, იმ ხანაში უკვე ცნობილი ყოფილიყო. ეს მოსაზრება გვაფიქრებინებს, რომ შარომატული ტომები ქედს იქით უნდა რკინის აღმოჩენამდე იყვნენ გადასულ-დასახლებულნი. ხოლო უკვე გამოჩვეულია, რომ რკინის ლითონის არსებობის დასაწყისი ხანა ეგვიპტის და ხეთის მეფეების მიწერმოწერით საკმაოდ კარგად არის უკვე გამოჩვეული და XIV ს. მიეკუთვნება ქ. წ. ამისდა მიხედვით, მასასადამე, უნდა დავასკვნათ, რომ სკოლოტ-შარომატები ამაზე უწინარეს ხანაში უნდა იყვნენ ჩრდილოეთში გადასახლებულები.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანეში ნათქვამია: „პირველ ოდეს ალექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ლოთის შვილთანი წარიქცინა და შეკადნა იგინი კედარსა მას ქყნასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით ოთხ ქალაქად და დაბნები მათი“ (Опис. II, 708).

ამ ცნობაში ნახშირი სიტყვა **კედარი**-ს მნიშვნელობა საბა-ს 119^გ ფსალმუნის დამოწმებით, განმარტებული აქვს: „ბნელი საკმუნავი“-ს აღმნიშვნელი არისო (ლექსკ.). მაგრამ ეს განმარტება რომ მცდარია თვით მატიანის ცნობის შინაარსითგანაც ჩანს, რათგან აქ **კედარი** იმ ქვეყნის სახელი გამოდის, სადაც ვითომც ლოთის ნათესავნი ალექსანდრე მეფეს შეუდგენია და რომელშიც ბუნთურქთა ტომი დაჰხვედრია. ამავე ძეგლის მომდევნო მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ამ **კედარ** ქვეყანად მტკვრის აუზის ის ნაწილი იგულისხმებოდა, რომელშიც ქალაქები **სარკინე-ქალაქი**, **კასპი**, **ურბნისი** და **ოძრავე მდებარეობდა**, ანუ **ზემო ქართლი ანუ მესხეთი და შიდა ქართლი**.

ს. ორბელიანის აგან დამოწმებული ფსალმუნის 119^გ-ითგან სრულებით არა ჩანს, რომ **კედარი** „ბნელ საკმუნავი“-ს აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილიყოს. როგორც ბერძნული, ისევე ლათინური და სომხური თარგმანების ავტორებს ეს სიტყვა გეოგრაფიულ სახელად აქვთ მიჩნეული. იქ სწერია: *ὁμοῖα δὲ ἢ παροῖα μὲν ἔλασσαν ἢ, κατὰ τὴν ἰσθμὸν μὲν τὸν ταχυαἰάτων Κρητῶν* (CXIX_g). — „*Heumih, quia incolastas meus prolongatus est: habitavi cum habitantibus-Cedar*“, — „*ქაქ ჩნა ვს რხე ხეჲსო ხეტ აჲსანყსოთქჩან*

ქმ, რასსიხე სი 'ს ქიანს სხყარო (20^მ § 5). ქართულადაც ასევეა ნათქვამი: „ვამ მე რამეთუ განმიგრძდა მე მწირობა ჩემი და დავიმკვიდრე მე საყოფელთა თანა კედარისათა“—ო (რით, 5).

კედარი რომ მართლაც გეოგრაფიული სახელია, ეს ფსალმუნის ამ ადგილის ებრაული დედნიდანაც ჩანს, ისე, რომ ბერძნული, ლათინური, სომხური და ქართული თარგმანების ავტორებს ეს სიტყვა სწორედ ვადმოუთარგმნიათ, ამავე მუხლისა და წინადადების პირველი ნაწილის შინაარსი-კი მთლად სწორედ ვერ გაუგიათ. მაგრამ სანამ ამის განხილვას შევუდგებოდეთ, ჯერ კედარის რაობა უნდა გამოვარკვიოთ. Socini-ის სიტყვივით, კედარ ასურეთ-არაბეთის-უდაბნოს უბინადრო, მაგრამ მნიშვნელოვანი ტომი იყო. მისი აზრით ეს ტომი არაბთა ეროვნებისა იყო, რაც შესაქმეთა წიგნში შეტანილი (25₁₃) ცნობითაც მტკიცდება. მისი ისმელოსაგან შთამომავლობის შესახებ ამ ადგილას ნათქვამია: „ესე სახელნი ძეთა ისმელოსთანი, სახელებისაებრ ნათესავთა მისთასა: პირმშო ისმელოსი ნებეთ და კიდარ და აბდილ და მასსან და [და] მასკან და ილუმა და მასსი და ქორდად და თიმან და იეცურ და ნაფეს და კედმან“. მაგრამ ამ ტომის სახელი კედარი კიდევ ბევრგან სხვაგანაც იხსენიება: ესაიას 21₁₆—და 42₁₁, იფზეკიელის 27₂₁, იერემიას 49₂₈ — და ქება-ქებათაჲს 15-შიო. იერემიას ცნობაში შესაძლებელია კედარი ზოგადად არაბთა უბინადრო ტომების მნიშვნელობით იყოს ნახმარიო (H. Guthe-ს Bibelbwort.: Kedar). ებრაულად ნათქვამია: „ვამ მე, რომ ვმწირობ მოსოხთან, ვმკვიდრობ კარებსა თანა კედარისათა“ (Psal. CXIX 5).

ამაირად ებრაული ტექსტიდან ცხადი ხდება, რომ კედარი სწორედ მოსოხის ე. ი. მესხთა ქვეყნის ერთი ადგილთაგანის სახელი ყოფილა, მაშასადამე, ქართველთა ამ ტომის მიწაწყალს შეადგენდა. ძნელი გადასაწყვეტია, ჰქონდა თუ არა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მემატინენს ამ ცნობისათვის რაიმე ძველი ქართული წყარო, როდესაც „კედარსჲ მას ქუეყანასა“ თავის მკითხველს საქართველოს გარკვეულ ადგილად უსახელებდა და აცნობდა. თუ ამისათვის მას ქართ. წყარო არ ჰქონდა და ფსალმუნის საბაბსაგანაც დამოწმებულ მუხლს ემყარებოდა, მაშინ მას ან ებრაული დედანი, ან ებრაულითგან ნათარგმნი ქართული ტექსტი უნდა ჰქონოდა, რათგან სხვა თარგმანებში, როგორც დავრწმუნდით, ეს ადგილი მცდარად არის ნათარგმნი, მოსოხის სახელი აქ მოიპოვება. საგულისხმოა, რომ კედარი ქუეყანა მემატინენს ეგულებოდა ოძრხითგან მოყოლებული სარკინე-ქალაქამდე გადაჭიმულ მტკვრის ხეობის არედ. ისტორიულ ხანაში ასეთი სახელი, არსებული წყაროებისა და მიწაწყალს არ ჰქმევია, მაგრამ კავკასიონის სანახებში დატული იყო XVIII ს-ის დამლევამდე კუდარო-დ წოდებული ადგილის სახელი. ვახუშტის სიტყვივით ჯეჯორის მდინარის „ზეით მოსახლენი არიან ოგსნი და უვენახო, უხილო, ვითარცა სხვანი მთის ადგილნი, უწოდებენ ამას კუდაროს“—აო. ამავე მეცნიერს აღნიშნული აქვს, რომ „გარდავალს აქილამ (ე. ი. წონითგან) და კუდაროლამ გზა ქრცხინვალის ვეობასა ზედა, დბანას ზედა, ქართლში“. ყოფილა ადგილი, რომელსაც კუდაროს ჩასხვალნი ჰრქმევია სახელად: „ჯეჯორის მდინარე... გამოსდის კედელას კავკასსა და დის კუდაროს ჩასხვალის კარგა ქვეითამდე“ (გვრფ^ა 378).

უძველეს ენობის „მდინარის სათავედამ გარდავალს გზა კედელის კავკასსა ზედა კუდაროს და რაჭას და ქართლს“—აო (გვრფ^ა 444—446).

ამ ცნობებისდა თანახმად კუდაროდ უნდა ჯეჯორას ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე მიწაწყალი ვიგულისხმით წედისის აღმოსავლეთით მოყოლებული ჩასავლამდე და უფრო აღმოსავლეთით ჩაქავლისა და ჯეჯორას ჩრდილოეთით.

2. მ ზ ე

გვლდენშტედტის სიტყვით მზეს (Sonne) ორსავე აბხაზურში *Marā მარა*, ჰრქმევია სახელად (R II, 533).

ყაბარდოულად-კი მზეს მაშინვე *Digga დიღა* სწოდებია (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს მზის სახელად *მ-მრა* და მრავლ აქვს (უსლ., დონდ.), ჩერქეზულად *ტტოგო თუ ტტოღო* ეწოდება (ლვლ.), ხოლო ყაბარდოულად *ღგლა* ჰქვია (ლოპ.).

მზის სახელად ჩაჩნებს აქვთ *მალხ*, რომლის ნათ. ბრ. არის *მელხინე*, მიც. *მალხანა*, მოქმ. *მალხურ*, მრ. რ. *მელხიშ* (ჩაჩ. ე. 194). აღსანიშნავია, რომ მასთან ბუ (მხ.) და დუ (მრ. რ.) სქესკატეგორიად იხმარება (იქვე). ქისტურადაც *მალხ* ჰქვია და იმავე სქესკატეგორიისაა (ზ. მალსაგოვი, *Ингушская грам.* 180).

წოვურად მზის სახელი ოდნავ განსხვავებულია და *მათხ* ეწოდება. მასთანაც ბ სქესკატ. ხმარობენ (შიფ 148). მზის (Sonne) სახელად გვლდენშტედტს ღუნძურისათვის *Boak ბოაკ*, ჭარულისათვის და ანწუხურისა *Baak ბააკ* და დიდოურისთვის *Buk ბუკ* აქვს აღნიშნული. (R II, 517).

თანამედროვე ღუნძურში მზეს ეწოდება *ბაკ*, მრ. რ. *ბაყალ* (ღუნ. ე. 48), დიდოურად-კი მართლაც *ბუკ*, ყაფუჩურად *ბოკ* და ხვარშულად *ბუჯ* (ანდიდ. მას. 110), უღურად-კი მზეს ეძახიან *ბუღ-ს* (აღ. 165). მზეს (Sonne) გვლდენშტედტით, ღუმუქურად *Barch ბარხ*, აკუმურად-კი *Beri ბერი* ჰრქმევია (R II, 525).

თანამედროვე ღუმუქურს საქმაოდ კარგად დაუცავს მზის წინანდელი სახელი და ესლაც *ბარღ-ს* უწოდებს. საგულისხმოა, რომ ამ სიტყვასთან ბ სქესკატ, ნიშანი იხმარება და რომ მზის სახელის მრ. რ. ფორმა ბურღილ უკვე უ-ხმოვანაა.

მზის არქული სახელი *ბარჯ* (ბერჯენ: არქ. ე. 133) ძველ ღუმუქურთან უფრო ახლოა, ვიდრე თანამედროვესთან, რომელსაც უკანასკნელი თანხმოვანი გამჟღერებული აქვს. საყურადღებოა, რომ არქ. *ბარჯ-იც* მესამე სქესკატეგორიის სიტყვად ითვლება (არქ. ე. 133).

აკუმურის მონათესავე ჰკრიკურს მზის ძველი სახელის მხოლოდ პირველი ბ თანხმოვანი უჩანს შენაცვლებული და, წინანდელი ბარ[ჰ]ის მაგიერ, ესლა უკვე ვარჰრ-ია (ჰკრჯ. ე. 300).

მზეს ჯეჯურად ვურად-ს ეძახიან (აღლუ. ე. 165), ხოლო ბუღუხურად ვირად-სა (აღლუ. ე. 165) და წახურულად ჟირღ-ს (წახ. ე. 143), ეს სიტყვაც წახურულში მესამე სქესკატეგორიისად ითვლება (იქვე). რუთულურადაც მზეს ვირგლ ეწოდება, მაგრამ მისი ნათ. ბრ. უკვე ვირღრ-ია. აქაც ეს სახელი მესამე სქესკატეგორიის ეკუთვნის (რუთ. ე. 127).

შემდეგ საყურადღებოა აღლურის მზის სახელი რად, რომლის ნათ. ბრ. იქნება რადუნ (აღ. ე. 139). ასეთვე სიტყვა მხოლოდ კვრულსა აქვს კიდევ ამ მნათობისათვის და კვრულის მზის სახელიც რად-ია, რომელსაც სხვა ბრუნებლად აქვს რაწღინი, რაწღინა და რაწღარ (კვრ. ე. 536) და თანასაბუნლო

კიდევ ხმარობს რედ-ს, რომლის დანარჩენი ბრუნებია რედინ და რედარ (თაბახ. ე. 203). მხოლოდ მზის ანდიურ სახელად აქვს გვლდენშტედტს Mit'li მიტხლიი აღნიშნული (R II, 525) და ეხლაც ანდიელნი მზეს მართლაც ასევე უწოდებენ (ანდ. ე. 141). ამასთანავე ლოდობერულად, ახვახურად და ტინდალურადაც მზეს ასევე მიტხლიი ჰქვიან (ანდ.-დიდ. მას. 110).

კარატელები მზეს უკვე მითხლამ-ს ეძახიან, ჭამალალურად-კი მიტელა ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 110).

დასასრულ მზის ბოთლიხური სახელია მიპი (იქვე) და მართო ხინალურ-ლურსა აქვს მზისათვის სრულებით განსხვავებულ გონჯს სახელი (ადულ. ე. 165).

3. დღე და ღამე

დღეს სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად, გვლდენშტედტის ჩანაწერით Misch მიშ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად Mischtsche მიშჩე ჰქმევიან (R II, 533).

მაგრამ დღეს, ამ დღეს სამხ.-დას. Jechba ეგხბა და ჩრდილო-აღმოსავლურად Wachtza ჭახწა ყოფილა (იქვე). თანამედროვე აფხაზური დღის სახელად წ-მგუ და მგუჟგ-ს ხმარობს (უსლ. დონდ.), ჩერქეზული კიდევ მაჭნ-ს (ლულ.). მაგრამ დღეს აბხაზურად იქნება ახხა (უსლ.) აგხა (მარ.-დონდ.), რომელშიც აა ანუ აე ძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელის ნაშთი უნდა იყოს, ხოლო ხაა, ანუ ხაა უკვე დღის გამომხატველი გამოდის. გამონათქვამის დღეს ჩერქეზ. ნჭე-ს (ლულ.) არც ჩერქეზულსა და არც სხვა ენის დღის სახელთან საერთო არა უჩანს რა.

დღის ყაბარდოულ სახელად ძველად Machua მახუა ყოფილა (R II, 533), მაგრამ გამონათქვამი დღეს თურმე Noba ნობა იქნებოდა (იქვე), თანამედროვე ყაბარდოულში დღისათვის სახელად მახო-ა, დღეს-კი ეხლაც ნობე იქნება მართლაც (ლოპ.).

დღის სახელად ჩაჩნებს აქვთ დე, რომლის ნათ. ბრ. დინინ, მიც. დიენნა, მოქ. დინუო, მრ. რ დიენუოჟ იქნება. დღის ამ სახელთან დუ სქს. კატ. იხმარება ორსავე რიცხვში (ჩაჩ. ე. 170).

თუმცა წოვურადაც დღეს ასევე დე ეწოდება, მაგრ. ნათ. ბრ. იქნება დენი, დღე-ღამეს ჰქვიან დებუისა (შიფ. 137). გვლდენშტედტით დღეს დუნძურად Dschoka ჯოყა და დიდოურად Dschekul ჭეჟულ უწოდებდნენ, ანწუხელებსა და ჭარელებს-კი დღის სახელად Ko ყო ჰქონიათ (R II, 517). თანამედროვე დუნძურშიც დღეს ძველი ჭარულის მსგავსად ყო ეწოდება (ლუნძ. ე. 152) და ჭ ბგერა არც-კი მოეპოვება, მაგრამ რომ ჯოყა არც მოგონილი უნდა იყოს და არც შეცდომას წარმოადგენდეს, ამას დღეს გამონათქვამის თანამედროვე დუნძური ფორმა ჭაყა-ც (ლუნ. ე. 80) კარგად ამჟღავნებს. ახვახურადაც კი დღის სახელიც-კია (ანდ.-დიდ. მას. 92). დიდოურს დღის თანამედროვე სახელად ძველი, გვლდენშტედტის ჩანაწერში აღბეჭდილს ჭეჟულ-ის მაგიერ, აქვს დუიდი, რომლის მრ. რ. დუიდიბი-ა, ხოლო ყაფუჩურს—ჭოდო (ანდ.-დიდ. მას. 92).

ადულურ დღის სახელი არის აად (ადულ. ე. 123), კურული აოდ (კურ. ე. 451), თაბასარანული-კი აიდ, რომლის ნათ. ბრ. აედან-ია მრ. რიცხ. აედარ

¹ უსლარო აზრობს, ამ აა-ს მნიშვნელობა ვერ ამოხსნიო (იქვე).

(თაბ. ე. 179). ასევე რუთულურსა და წახურულშიც: **აილ-დღეა**, **დღისით** რუთულურად იქნება **აილა** (რუთ. ე. 147 და წახ. ე. 170). არქულად. **დღეს** ეწოდება **უკვე აჰ**, რომლის ნათ. ბრ. იქნება **იკლინ** (არქ. ე. 153). უდურად **დღის** სახელია **ღი**, **ღენ-ახ**. (უდ. ე. 16).

თანამედროვე წახურულს **დღის** აღსანიშნავად აქვს **აილ**, რომლის მრ. რ. **აილბჟა**. ეს სიტყვა მე-4 სექსკატ. ითვლება (წახ. ე. 170). როგორც ღმერთის წახურული სახელის ანალიზთან დაკავშირებით მოყვანილი მსჯელობით ირკვევა, **დღის** სახელად წახურულს წინათ ღე ჰქონია. **დღის** რუთულური სახელი არის **აილ**, ხოლო **დღისით** იქნება **აილა** (რუთ. ე. 147), მაგრამ **დღეს** რუთულურად უკვე **ღილა**-ა (იქვე 132). რაკი ღა თანდებულია და ზე-სა ნიშნავს, ამიტომ **დღის** გამომხატველი ამ გამონათქვამში **ღი** გამოდის. **დღეს** კვრულად ეწოდება **აოლ** (ეურ. ე. 451). უდურად **დღეს** ეწოდება **ღი**, მაგრამ ნათ. ბრ. ფორმაში **ღენა-ში**, **ღის** სახელს უკვე ღე გამოხატავს (უდ. ე. 14).

დღის ანდიური და ლუმუქური ძველი სახელები ლეგური სხვა ენების სახელებისაგან განსხვავებული ყოფილა: გვლდენშტედტი ანდიურად **Би ბუ** სწოდებია, ხოლო ლუმუქურად **Kini ყინი** (R II, 525). ხოლო ენლაც **დღეს** ლუმუქურად ისევე **ყინი** ჰქვიან, როგორც XVIII ს. მეორე ნახევარში პრქმეგია (ლუმ. ე. 338) და გამონათქვამიც ამ **დღეს** იქნება **ჰაყენუ** (იქვე, 273).

უცნაურია, რომ თანამედროვე ანდიურს **დღის** სახელად **ბუ-კი** არა, არამედ **ზუბუ** აქვს, რომლის ნათ. ბრ. **ზუბუტყლიაი**¹, მრ. რ. **ზუბოდულ**, **ზუბულ**, ნათ. ბრ. **ზუბოდატყლი** (ანდ. ე. 124) მაგრამ „**ამ** **დღეს**“ იქნება უკვე **ჰიტხლასალ**, **დღისით-კი ტხლასალ** (იქვე 166) (შეად. ანდ.-დიდ. ზივუ-ს ფურის სახელს, მზე ვითარცა მდებრ. სქ.).

ანდიურის მსგავსად, კარატულად, ტინდალურად და ხვარზულადაც **დღის** სახელად **ზებუ-ა**, ყუანდიურად **ზედ-ს** უწოდებენ, ბოთლიხურსაჲ და ჭოდობურულად-კი **ზიბუ** ჰქვიან (ანდ.-დიდ. მას. 92). მაგრამ საგულსხმოა, რომ **დღეს** ლუმუქურად გვლდენშტედტის დროს **Dechta დეხტა** ყოფილა და შუადღე (Mittag) **Achten ახთენ**, ანდიურად-კი **დღეს** თურმე ითქმოდა **Shetal ჰეტალ**. ხოლო შუადღე **T'lal ტხლალ** იყო (R II, 525).

დეხტა არის თუ არა თანამედროვე ლუმუქურში, ვერ გამოვარკვეე, სამაგიეროდ მოიპოვება მართლაც **ახტაან**, რომელიც სწორედ **შუადღისას** ნიშნავს (ლუმ. ე. 244).

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ თუ **დღის** სახელად ანდიურს **ზუბუ** აქვს, სამაგიეროდ **დღეს** ანდიურად ენლაც ძველებურად **ჰიტხლასალ** და **დღისით** აგრეთვე **თხლასალ** (ანდ. ე. 166) [ეწოდება]. აკუმურად „**დღეს**“ გვლდენშტედტის დროს ყოფილა **Jsberi** (R II, 525). თანამედროვე პურკილურს ამავე ცნების გამოსახტავად აქვს იშ **ვარჰი** (ჰურ. ე. 301), რომელიც შიშ **ვარჰი-სა-გან** არის წარმომდგარი და ამ **დღეს** ნიშნავს.

ღამე (Nacht) ძველად აზნაზურად სამხრეთ-დასავლურად **Wak უაკ**, ჩრდილო-აღმოსავლურად **Wakla უაკლი** ყოფილა (R II, 533). ყაბარდოულად-კი **ღამეს** სულ სხვა ძირის სიტყვა **Shesch ჟეშ** ჰქმეგია (იქვე). თანამედროვე აზნაზურს **ღამის** სახელად აქვს **აწგზ**, ხოლო **ღამით** იქნება **წგზლან** (უსლ. და დონდ.), მაგრამ ამავე ცნების გამოსახტავად **აჟგლა-საც** ხმარობენ, ისევე, როგორც **ამღამ** იქნება **აჯან** (უსლ.). ორსავე უკანასკნელს გამონათქვამში **ა**

¹ ტყლი ანდიურში ნათ. ბრ. ბოლუსართია.

ძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელი უნდა იყოს, **ღამეს-კი** ჯა გამოხატავს. თანამედროვე ჩერქეზულს **ღამის** სახელად **ჩეშე** აქვს, **ღამით-კი** იქნება **ჩეშტ** და **ჩეშეგ** (ლულ.).

ღამის ყაბარღოული სახელი ამ ერთი საუკუნის განმავლობაში არ შეცვლილა და ისევ ისე უხს-ს ხმარობენ (ლოპ.). რუთულნი **ღამეს** უკვე **ჭუშ-ს** უწოდებენ და ამავე სახელს ხმარობენ საღამოსთვისაც (რუთ. ე. 128). თვით სიტყვა შეიძლება სქესკატეგორიისად ითვლება (იქვე). აღტულად **ღამეს** ეწოდება **გუშ** (ან. ე. 156). თაბასარანულად **ღამის** სახელად არის **აიშუი** (თაბ. ე. 180), ხოლო კვრულად — **აიქ** (კურ. ე. 451). დასასრულ **ღამეს** უდღურად **შაუ** ეწოდება (უდ. ე. 14). არჭული **ღამის** სახელი ეკავა არის, ხოლო „ღამით“ იქნება **ეკაშამის**, საღამითი-კი **ეკაშამინ** (არჭ. ე. 143). **ღამეს** ჩაჩნები ბუნიხი-ს ეძახიან. მისი ნათ. ბრ. იქნება ბუნიხინი, მიც. ბუნიხინა, მოქ. ბუნიხინუ, მრ. ბ. ბუნიხინუ (ჩაჩ. ე. 162). ამ რიგად, სახ. ბრ-ის გარდა სხვა ყველა ბრუნვებში ამ სიტყვის ფუძედ ბუნიხინ-ია. საყურადღებოა, რომ **ღამის** ამ სახელთან ორსავე რიცხვში ჩაჩნები აუ-ს ხმარობენ (იქვე).

წოფურად-კი **ღამეს** ბუნიხ-ს უწოდებენ. ისინიც ამ სიტყვასთან **ა** სქესკატ. ნიშანს ხმარობენ ხოლმე (შიფ. 146). **ღამეს** სახელად, გვლდენშტედტის ცნობით, ლუნძებს, ჭარელებსა და ანჭუხელებს **Surdo** სურდო ჰრქმევია (R II, 517) და ეხლაც ლუნძურად ასევე სოორდრ-ს ეძახიან. მაგრამ მისი ნათ. ბრ. იქნება უკვე **საარღლ** და **მრ. რ. საარდალ** (ლუნ. ე. 183). **ღამის** დიდოურ სახელად გვლდენშტედტს ჩაწერილი აქვს **Gidod** გილოდ (R II, 517), მაგრამ თანამედროვე დიდოურად **ღამეს** სულ სხვანაირი სახელი, **ნეშირუ**, ეწოდება (ანდ.-დიდ.-მას 102). ამის მსგავსი სახელი ნიშე აქვს **ღამის-თვის** ყაფურჩურსაც (იქვე).

ღამეს (Nacht) გვლდენშტედტის დროს ლუმეჭურად **Chu ხუ**, ანდიურად **Ret'lo** რეტხლო და აყუშურად **Dukke** დუყყე სწოდებია (R II, 525). მართლაც თანამედროვე ლუმეჭურსაც **ღამის** სახელად **ხხუ** აქვს (ლუმ. ე. 278). ანდიელებიც **ღამეს** და საღამოსაც სწორედ ასევე რეტხლო-ს უწოდებენ (ანდ. — დიდ. მას 88). ანდიური რეტხლო-ს მსგავსად, ლოდობერულს, კარატულსა, ან-ეახურს, ტინდალურსა და ხტარშულსაც **ღამის** აღსანიშნავად რეტხლა აქვს, ბოთლისურსა და ყუანდურს-კი რემა (ანდ.-დიდ. მას. 102).

აყუშურის მონათესავე ჰურკილურსაც XVIII ს. მსგავსად დუღოი მოეპოვება **ღამის** აღსანიშნავად. (ჰურკ. ე. 331). მზე ამოდის თანამედროვე აბხაზურად იქნება **ამრა გვლუეატ**. — მზე ჩადის კიდევ **ამრა თაშიიუეატ**, ხოლო მზე ანათებს — **მრა მარლაშუეატ** (უსლ. 233—234).

საკვლისხმო **მზის** მოძრაობის გამომხატველი ჩაჩნური გამონათქვამები. **მზე** ანათებს იქნება **მალხ კიეჟუ** (ჩაჩ. ე. 194), რომელშიც ზმნა ჯაჟარ-ისტკან არის ზედშესრული ნაწარმოები. ჯაჟარ-კი 2 უღვლ., რომლის აწმყო სუოჯოუჟუ, მოთხ. დრ. კეჟინა არის, ცქერას, მზერას, ჭეჟტას ნიშნავს. 1. უღვლ.-კი სწორედ კიეჟარია და მრავალგზისობის გამომხატველია. ამრიგად, რომ გამოიხატოს **მზე** ანათებს-ო ჩაჩნურად ითქმის **მზე** იჭვიტებო.

მზე ამოდის ჩაჩნურად ითქმის **მალხ კიე-ტუ** (ჩაჩ. ე. 194). უსლარი ს განმარტებით ეს გამონათქვამი ნამდვილად ნიშნავს „მზე ეცემა“, „ერთკმევია“-ო (იქვე). ე. ი. ზმნა კიეტარ-ისაგან ნაწარმოებად მიიჩნია.

წოფურად **მზის** აღმოსვლას და აღმოსავლეთს ეწოდება **მათხ ჰატხლინ** (შიფ. 148).

მზე ჩადის ჩაჩნურად ითქმის მალხუ ბუჟუ, რაც, უსლარიის განმარტებით, ვითომც მზის ამხებას უნდა ნიშნავდეს სიტყვა-სიტყვით (ჩაჩნ. ე. 194), მაშასადამე, უზარ (ვ, ა, დ, ბ) ზმნისაგან უნდა იყოს ზედშესრული ნაწარმოები.

4. მთვარე

მთვარეს (Mond) XVIII ს. ორსავე აბხაზურში Nésè — მეუჭ ჰრქმევია სახელად, ყაბარდოულად-კი Masa მაზა სწოდებია (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურს ა-მაა და მგუკვ (განსაზღ.) აქვს (უსლ. აბხ. ე. 233 და მარ. დონდ. რ. — აბხ. ლ. луна).

ჩერქეზები ეხლა მთვარეს ეძახიან მაჭრუ-ს (რ. — ჩერ. ლ. 102: луна). ყაბარდოულად-კი მაზე-ს (რ. ყაბ. ლ. 68: луна).

ჯერ კიდევ XVIII ს. ყაბარდოულს მაზა ჰქონია და საფიქრებელია, რომ ჩერქეზულსა და აბხაზურსაც ამაზე უფრო ადრინდელ ხანში ასევე მაზა უნდა ჰქონოდა.

სამწუხაროდ გვლდენშტედტის ჩანაწერში მნათობთა ჩაჩნურ-ქისტურ-წოფური სახელები გამოტოვებულია. სამაგიეროდ კლავტროთის წიგნშია შეტანილი. ჩაჩნურად მთვარეს Bout ბუტ, ქიტურად Buí ბუტ და Bouitto ბუტო და წოფურად But ბუტ ჰრქმევია (V. II, 366. Lune).

მთვარეს ჩაჩნურად ბუტ-ს ეძახიან. მისი დანარჩენი ბრუნვებია: ბეტტინნა, ბატტანა, ბატტურ, ბატტინ, ბატტად და ბეტტინიშ. სცულისხმობა, რომ მთვარის სახელთან ბუტ იხმარება ბუ და დუ (ჩაჩნ. ე. 163).

თანამედროვე ქისტურს მთვარის სახელად აქვს ბუტტ, რომლის მრ. რ. არის ბეტტაშ. ეს სიტყვა ბ სქესკატეგორიისა მზ. რ-ში და დ სქესკატეგორიისა მრ. რ-ში, ამ სიტყვასვე ხმარობენ თვის სახელადაც (ზ. მალასაჯ, ქისტ. მ. 131).

წოფურადაც მთვარეს ეხლა ბუთ ეწოდება, მაგრამ მისი ძირი, შიფნერის აზრით, არის ბათ. აქაც ეს სახელი ბ სქესკატეგორიისად ითვლება.

იმავე სიტყვას ხმარობენ წოფანი თვის აღსანიშნავადაც (შიფ. 146).

მთვარეს, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ლუნბურჟდ, ჭარულად და ანწუხურად Moots მოოწ ჰრქმევია (R II, 517) და თანამედროვე ლუნბურსაც იგივე მოწი სახელი აქვს, რომლის ნათ. ბრ. მოწორლ და მრ. რ. მრწილ არის (ლუნ. ე. 134).

დიდოურად მთვარეს XVIII ს. Butsi ბუჭი ჰრქმევია (R II, 517); თანამედროვე დიდოურში-კი ბუცით და ყაფუჩურად ბოცით (ანდ. -ლიდ. მას. 99), საფიქრებელია, რომ ასევე ბუცით ერქმეოდა XVIII ს-შიც. აყუმელები, გვლდენშტედტის ცნობით, მთვარეს Baz ბაძ-ს ეძახდნენ (R II, 525), ეხლა-კი პურკილურად ბაძ, ე. ი. ბეჟდ ეწოდება (პურკ. ე. 298). ანდიურად მთვარის სახელი XVIII ს. თითქოს Ports — ფორც-ი ყოფილა (R II, 525), ამჟამად-კი ბორცხი ჰქვია. მისი ნათ. ბრ.-კი არის ბორცხილტყლნი, მრ. რ. ბორცხადულ, ნათ. ბრ. ბორცხადულყოი. ეს სიტყვა მესამე სქესკატეგორიისად ითვლება (ანდ. ე. 118).

მთვარის ლუმუქური სახელი XVIII ს. Bers ბერზ ყოფილა, (R II, 525) და თითქმის ასევე ბარზა ეწოდება ეხლაც, მაგრამ საყურადღებოა, რომ ამ სიტყვის ნათ. ბრუნვა უკვე არის ზურულ, ამგვარადვე მრ. რ. ბარზრუ-ა იმავე რიცხვის ნათ. ბრ. ზურდალდილ. აღსანიშნავია, რომ ფურცსუ მთვარის ბოთ-

ლიხური და ღოდობერული სახელია, კართულად პორცხო ჰქვიან, ტინდალურად ბოცხუ, ხინაღულურად ბუცსა, ყუბანდურად და ჭამალაღურად-კი ბოცს (ანდ. — დიდ. მას. 99). ამ სიტყვასთან ბ სქესკატ. ნიშანს ხმარობენ ხოლმე (ლუმ. ე. 250).

საგულისხმოა, რომ კართულად მთვარეს ჰქვიან ჭარძ (კურ. ე. 365). ჯეკურად ჭად; თაბასარანულად ვად, რუთულურად და წახურტულად ჭაზ, და ბუღლუხურად ვოზ არის სახელად.

მთვარის მხოლოდ უღური სახელი ხაშ (უღ. ე.) განსხვავდება ყველა სხვა შარობატული ენების სახელებისაგან.

5. წელიწადის დრონი

აბხაზურს თბილის სახელს ფხა-ს (ძველს) და სითბოს თანამედროვე აღმნიშვნელს აფხარა-ს, რომელშიც ა ართრონია, ხოლო რა განყენებული ცნების გამომხატველი ბოლოსართია, ძირი-კი ფხა, ყაბარდოულში ხუაბა (ძველი) და ბოაბეს (თანამედროვე) უღრის. თუ მთლიანად აბქ და აბე არა ბა და ბე მაინც და მაინც სიტყვის ძირეული ნაწილი არ არის. ამრიგად სითბოს ცნებებს გამომხატველად ყაბარდოულში ხუ, ხო ანდა ხუა, ხოა გვრჩება. ამავე ცნების გამომხატველს აფხაზურ ფხა-სთან შედარებით მას მხოლოდ თავში ფ აკლია, და სხვაფრივ-კი მისი უ და ო ხმოვანი სახესხვაობას წარმოადგენს.

თბილის ჩერქეზული სახელი ჭაბე უმეპველია ხუაბე-საგან არის წარმომდგარი ჯერ ხუაბე-დ, შემდეგ ხაბაბე-დ ქცევითა და სულ ბოლოს ხ-ს გაქრობის გზით.

საფიქრებელია, რომ ქართული ფუნე რომელიც, საბას განმარტებით ვითომც „გმელსა ნეხესა“ ნიშნავდა: „გმელსა ნევესა წივა და თუხე“ ეწოდებო (ლექს. სკორე), ფხუნე-საგან არის წარმომდგარი და თავდაპირველად ხმელსა-კი არა, არამედ სწორედ ცხელს, აფუვებულს ნიშნავდა. ეს მოსაზრება რომ მცდარი არ უნდა იყოს, თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ ფუნაფა და ფუალა მეგრულად დუღილს ნიშნავს (მ. გ. 338). სვანურადაც ფუვე აგრეთვე დუღილს და მანფუვა (— მაფუნვა) კიდევ მდუღარეს ეწოდება (რ. — სვ. ლ. кипение, кипяток). საგულისხმოა, რომ ფხარა აბხაზურად სითბოს ნიშნავს, სიტყვა, რომელიც ამას გაჩნდა აბხაზურიც უმულო ბ ბგერითაც გვხვდება ვაზაფხულის თანამედროვე სახელს ააფგნ-ში უკვე ფგნ-ის სახით. ფგნთ-კი ქართულ ფუნე-სა და მეგრ. ფუნა-ფა-ს მთლიანად უდგება.

მეორე მხრით ქართულშიც თბილისა და ცხელის აღმნიშვნელის, ზემო-მოყვანილი სიტყვების გარდა, ვაზაფხულისა და ვაფხულისა ისევე, როგორც მოწმენდილი ცის გამომხატველს ჭანურსა და სვანურს მაფხა-ში სითბო-სიტყვის აღმნიშვნელი ნაწილი ფხულ-ისა და ფხა-ს საბით, ე. ი. აგრეთვე ხ-თანხმოვნია-ნად გვაქვს დაცული, ამრიგად ქართულსა და აბხაზურს შორის სრული ანალოგია.

რაკი ფხუნ ოდესღაც მართლა ცხელს ნიშნავდა, შესაძლებელია, რომ ცხუნ-ება და ცხელი, რომელნიც ამავე ცნების გამომხატველი სიტყვებია, როგორც ფხუნ-სა და ფხ-ს დაეუკავშიროთ.

ქართულს, როგორც ვიცით, **ზაფხულ**-ში **ფხუნ**-ის მაგიერ **ფხულ**-ი აქვს. **ფხულ**-ისა და **ცხელ**-ის თავკიდური ბგერების, ფ-სა და ც-ს დაკავშირება შეუძლებელია, მაგრამ თუ ვავისხენებთ ძვ. ქართულში თ-სა და ც-ს შენაცვლებას (თიკანი — ციკანი და სხვ.), მაშინ შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ **ცხელ**-ი წინანდელი **თხელის** შენაცვლებას წარმოადგენს. ამნაირადვე **ცხრო**-ც შესაძლებელია **თხრო**-ს ფონეტიკურ სახესხვაობად მივიჩნიოთ. **თხრო**-კი თავისი ბგერითი შედგენილობით ანდ, ლოდ., ახვახ. და ტინდ. **მიტხლი**-სა და კარატ, **მიტხლი**-საგან არსებითად მხოლოდ თავკიდური მი მარცვლის უქონლობით განსხვავდება. ეს ორი სიტყვა-კი, როგორც უკვე ვიცით, **მზის** სახელია. თუ ზემომოყვანილი მოსაზრება **ცხრო**-ს წინამორბედი **თხრო**-საგან წარმომდინარეობისა და **მიტხლი**-ის მსგავს სახელთან ოდინდელი კავშირის შესახებ მცდარი არ არის, მაშინ უნდა გვეფიქრა, რომ **ცხრო** ამ ავადმყოფობის თავდაპირველი სახელის ორნაწილად შედგენილობის მხოლოდ ერთი-ღა შერჩენილი ნაწილი უნდა იყოს და რომ წინათ, ლეგურ ენების მსგავსად, ქართულშიც ციებ-ცხელების სახელი **მზის ავადმყოფობის** გამომხატველი ყოფილა. ამრიგად **ფხული** და **ცხელი** და **ცხრო** ერთმანეთს უშუალოდ დაკავშირებული არ უნდა იყვნენ.

საყურადღებოა, რომ მკაცრს სიცივეს და უაღრეს სიცივეს ქართულში ერთი და იგივე გამომხატველი ჰყავს, მაგ. **სუსხი** ს ა ბ ა ს განმარტებითაც „**მცირე და ზროზა**“ — და „**სიცივის ნაწილი რამ დამწველი, დამწვობელი**“ — (ლექსიკ. სუსხი და სიცივე). მეორე მხრით **მოსუსხვა**, იმავე მეცნიერის სიტყვით, „**შანთის წასმით მოწვა**“ — ს, B — რედაქციით „**მოწვასავით**“ ნიშნავს (ლექს.).

მეგრულად **სიციხეს** ჰქვია **ჩხანა**, ხოლო **ჩხანაფა** ნიშნავს **ცხუნებას** და **ჩხეკიდევ ცხელს** (მ. გ. 367).

მაგრამ **ჩხური** უკვე ცივს გამოხატავს, **ჩხურუ**-კი **სიცივეს** (იქვე 369). **ყინვას** მეგრულად **ჟინი** და **ყინვიანს** — **ყინჩი** ეწოდება (იქვე 419). ჰანურად **ცხელსა** და **თბილ** ჰავასა და ჰაერს ეწოდება **ჩხაფა**, **ჩხაფა** (ვიწ.), — **ჩხოფა**, **ჩხოზა** (ხოფ.), **ტარონი ჩხოფა** (ნ. მარის ჰ. გ. 213), **ცხელ საქმელს**-კი **ტუცა**-ს ეძახიან (იქვე 191), — **თბილს** კიდევ **მოლა** ჰქვია (იქვე 168) და **ჩუჩუნა** (იქვე, 212).

სიციხისა და **ცხელის**, ისევე როგორც **სიცივისა** და **ცივისი** მეგრული სახელების ერთმანეთთან შედარება დაარწმუნებს ყველას, რომ ორივე ამ მოპირდაპირე ცნებას უცნაურად ერთი და იგივე **ჩხ** ძირი აქვს. **ცხელს** სვანურად **ათვი** და **ლუითუნე** ეწოდება (რ — სვ. ლ. 45), **სიციხეს** იგივე **ათვი** დანაითვი (იქვე 73). **თბილი**-კი იქმნება **ტებლი** (იქვე, 458).

ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა, რომ ვკლდენშტედტით **ცხელი** (Warm) სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად **Pchagu** პხაგუ, ანუ **ფხაგუ**, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი **Ipcha** იპხა, ანუ **იფხა** (R II, 524), ხოლო ყაბარდოულად **Chuaba** ჩუაბა ეწოდებოდა (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს **ცხელის** სახელად აც აქვს (უსლ., მარ.-დონდ.), **სიტფოს**-კი მართლაც **აფხარა** და **ფხარა** ეწოდება (უსლ., მარ.-დონდ.). ჩერქეზულად **თბილს** **ჭაბეს**-ს, **სითბოს**-კი **ჭაბაგე** და **ჭაბეს** ეძახიან. (ლულა). ყაბარდოულად **სითბოს** და **თბილს** ეხლაც ხოაბე ჰქვია (ლოპ.).

თბილს (Warm) XVIII ს. სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად **Pchagu** ფხაგუ ჰქმევია, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი **Ipcha** იფხა (R II, 534).

ამავე დროს სიცხეს (Hitze) სამხრეთ-აღმოსავლურად Pchau ფხაუ სწოდებია, ხოლო ჩრდილო-დასავლურად — Pcha ფხა (R II, 534).

თანამედროვე აბხაზურად სითბოს გამოსახატავად არის **ჟფხარა**, ხოლო იფხაროუპ ნიშნავს თბილას (უსლ. აბხ. ე. 241).

ჩერქეზულად თბილს უწოდებენ **ჩაბე**-ს, სითბოს-კი **ჩაბაგე**-ს და **ჩაბერ**-ს (ლულ. теплый, теплота).

ყაბარდოულად თბილს (Warm) XVIII ს. Chuaba ხუაბა ჰრქმევია სახელად, სიცხესაც (Hitze) იგივე chuaba ხუაბა სწოდებია (R II, 534).

ეხლაც თბილიცა და სითბოც ყაბარდოულად ხოაბე იქნება (ლოპ. ყაბ. ლ.). სიცხეს (Wärme) XVIII ს. ჩაჩურადა და ქისტურად laueche ააუეხე, წოფურად-კი Iobche აობხე ჰრქმევია (R II, 510). ამჟამად ცხელსა და თბილს უწოდებენ **ოვზუნ**-ს და სქესკატეგორიისდა გვარად ან ვ, ან ჰ, დ და ბ თავსართით ხმარობენ ხოლმე. სითბოსა და სიცხის აღმნიშვნელად-კი **აოვზუო**-ა მიიღებულა, რომელთანაც აუ იხმარება (ჩაჩ. ე. 199).

ცხელს (Warm) გვლდენშტედტით ჩაჩნები და ქისტები Dauchan დაუხან-ს უწოდებდნენ, წოვები კი Iubche აუბხე-ს (R II, 511).

ზემომოყვანილს თანამედროვე ჩაჩნურში თბილის (теплый) სახელი მიიღვას მხაროდ და ეხლა ვოვზუნე, აოვზუნე დოვზუნე და ბოვზუნე-ს ხმარობენ სათანადო სქესკატეგორიისდა მიხედვით. აოვზუნინე და აოვზულდა უკვე სითბოს (Wärme) chenti ხენტი ჰრქმევია (R II, 519 და 519), ამავე ცნებათა მიჩინია **ოვზუნ** (იქვე).

საყურადღებოა, რომ ჩაჩნებს გვლდენშტედტისათვის ცხელის ზოგად ფორმად — სქესკატეგორიის თავსართოვანი ფორმა დაუსახელებიათ, თითქოს ცხელი (წყალი) ჰქონდეთ ნაგულისხმევი.

თანამედროვე წოფურში-კი სიცხისა და სითბოს გამოსახატავად **დაფხოლ**-ი ცხელის აღსანიშნავად **დაფხე** იხმარება, ისევე, როგორც წვასაც ეწოდება **დაფხაჩ** (შიფ. 137).

თბილი (Warm) ანწუხურად XVIII ს. ყოფილა chenab ხენაბ, ხოლო სითბოს (Wärme) chenti ხენტი ჰრქმევია (R II, 519 და 518), ამავე ცნებათა გამომხატველი ჰარული, ლუნძური და დიდოური სახელები-კი გვლდენშტედტის ჩანაწერში სამწუხაროდ გამოტოვებულია.

ლუნძურად თბილს ეხლა ხნტხლოაილეუ ეწოდება, სითბოს კიდევ ხნტხლოა და ხინ, მაგრამ თბილა იქნება ხინ ბუგო, ან და ხნტხლოაუნ ბუგო. საფიქრებელია, რომ სითბოს ანწუხური XVIII ს. სახელი ხენტი იგივე ხნტხლოაუნდა იყოს, რაც თანამედროვე ლუნძურშია, მხოლოდ ჩანაწერში შეცდომა ჩანს შებარული.

ცხელი (Warm) XVIII ს. ლუმუქურად Gilisa ღილისა, ანდიურად Unsa უნსა და აკუშურად Bozarle ბოცარლე, ანდა ბოწარლე ყოფილა (R II, 526).

ცხელს ლუნძურად ეხლა ქირი ეწოდება და ქირისნა, სიცხეს-კი ქირიშიბუ-ს ეძახიან (ლუმ. ე. 298). ღელისა-კი ამ ჟამად თბილსა ნიშნავს (იქვე 261), მაგრამ სითბოს ეხლაც ღერიშიბუ ეწოდება (იქვე, 262). გვლდენშტედტის ჩანაწერში-კი სითბოს (Wärme) ლუმუქურ სახელად Kirisa კირისა, ანუ ყირისა არის მოყვანილი (R II, 526).

ცხელის ძველი ანდიური სახელი უნსა უდრის თანამედროვე ანდიურის თბილის სახელს უნსა-ს, ანუ ონსა-ს, რომლის შრ. რ. იქნება ონსაოლ. მაგ. თბილი წყალი ანდიურად არის ონსა ცხლენ (ანდ. ე. 143).

სიცხის ძველი ანდიური სახელი გულდენშტედტის წიგნში გამოტოვებულია (R II, 526).

ცხელის აკუმური ძველი სახელის ბოცარლე-ს, ანდა ბოწარლე-ს მსგავსი სიტყვა ჰერკილურში უს ლარს არ მოეპოვება. ცხელის სახელი მას სრულებით მოყვანილი არა აქვს, თბილს-კი, ამ მეცნიერის ცნობით, უანალ ეწოდება; ხოლო უანა იმავე დროს სიბოხსაც ნიშნავს, (ჰერ. ე. 311). მაგრამ გულდენშტედტის ჩანაწერში, რომ დაცული ცხელის სახელი ბოწარლე მართალი უნდა იყოს, ამის დამტკიცება იმითაც შეიძლება, რომ წა ჰერკილურად ცეცხლს ნიშნავს (ჰერ. ე. 454) და გაზაფხულსაც ამ უამად ღუწრუმს უწოდებენ (იქვე 335).

საფიქრებელია, რომ ბოწარლე შესდგება ბო სქესკატ. თავსართისა და წარ-ლე ძირისაგან, რომელიც ცეცხლს ნიშნავს და მთლიანად სიტყვა მწველის გამოძახატველი ჩანს. ამნაირადვე ზაფხულის თანამედროვე სახელს ღუწრუმ-შიც დუ სქესკატ. თავსართისად, წრ ძირი უნდა გვევლინოს, რომელიც აგრეთვე ცეცხლისა და წვის ცნების გამოძახატველი უნდა იყოს.

სიცხის აკუმური სახელიც გულდენშტედტის ჩანაწერში არა ჩანს (R II, 526).

საყურადღებოა, რომ სვანურად სიცივესა და ცივს ერთი და იგივე სახელი აქვს და მცხი ეწოდება (რ.-სვ. ლ. 498), ციებასაც მანცხია-ს ეძახიან (იქვე 182). აქ უმთავრესად ის ვახლავთ ვასაოცარი, რომ ცივისა და სიცივისათვის იგივე ცხ ძირი ჩანს, რომელიც სიცხ-სა და ცხმლ-ში გვაქვს.

ცივს (Kalt) გულდენშტედტის დროს სამხრეთ-აღმოსავლურ აზხაზურად Echta — ახთა, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Ichta იხთა ჰქონია სახელად (R II, 534).

იმავე ხანაში სიცივის (Kält) სახელი სამხრეთ-აღმოსავლურად იგივე Echta ეხთა ყოფილა, რომელიც ცივსა ნიშნავს, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Tchta თხთა (იქვე).

თანამედროვე აზხაზურად ახთა ნიშნავს სიცივეს, ხოლო იხთორუ-ცივს-ს გამოძახატავს (უსლ. აბზ. ე. და დონდ.).

ცივს ეხლა ახ.შიაშია ჰქვიან (დონდ.), ან და ახიშიაშია (უსლ. აბზ. ე.). ჩერქეზულად სიცივეს ეწოდება ჩქარა, ხოლო ცივს-კი ჩქა (უსლ. ხოლო-ნო). ცივს (Kalt) ყაბარდოულად XVII ს. Schaa შაა ჰქონია სახელად და იგივე, მხოლოდ ოდნავ განსხვავებული სახელი Schaa შაა უხმარიათ სიცივის (Kalte) აღსანიშნავად (R II, 534)

თანამედროვე ყაბარდოულს ცივის და სიცივისათვის ერთი და იგივე სიტყვა სშრეა აქვს (ლობ. რ.-ყაბ. ლ.).

გულდენშტედტის ჩანაწერით ცივი (Kalt) ჩაჩურად და ქისტურად Tschiale ჩაჩლე ყოფილა, წოვურად-კი Pschele პშელე ანუ ფშელე, ხოლო სიცივეს (Kälte) ჩაჩურად და ქისტურად Schile შილე, წოვურად-კი ისევე Pschele პშელე ანუ ფშელე (R II, 511 და 510). თანამედროვე ჩაჩურს ცი-

ვის სახელად აქვს შილინი, ხოლო სიცივესათვის შიელუო, რომელთანაც აუ სქესკატ. იხმარება (ჩაჩნ. ე. 231).

წოფურად-კი Pschele პშილე ეწოდება (R II, 510). უსლართ-კი შიელუო სქესკ. ნიშანია. (შიფ. 142).

გვლდენშტედლით სიცივეს Kälte ჩაჩნურად და ქისტურად Schile შილე, წოფურად-კი Pschile პშილე ეწოდება (R II, 510). უსლართ-კი შიელუო ჰქვიან (ჩ. ე. 231).

ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი შიე-სა და ლუო-სა-გან. პირველი ამთავანი ყინულის აღმნიშვნელი შა-ს შექმნითი (отраж.) ბრუნვის ფორმა შიე — უნდა იყოს, მეორე ლუო-კი ჩაჩნურად თოვლსა ნიშნავს. ამგვარად ერთად და მთლიანად ყინულით თოვლის გამომხატველი გამოდის.

ცივის აწუხურ სახელად გვლდენშტედტს უწერია Bucharab ბუხარაბ, ხოლო სიცივეს-კი როჰი Rohi (R II, 519 და 518).

ქართლი, ლუნძური და იდილოური ასეთივე სახელები ამავე მეცნიერის ჩანაწერში გამოტოვებულია (იქვე).

თანამედროვე ლუნძურს ცივის აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა კოჩააბ აქვს, სიცივესაც ეწოდება კოჩ (ლუნ. ე. 112).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ცივს (Kalt) ლუმუქურად Derku დერკუს ან და დერყუს ეძახდნენ (R II, 526).

თანამედროვე ლუმუქურად ცივს ეწოდება სქესკატეგორიისდა მიხედვით, ან დარჯაოსია ან ბაუჯაოსია ანდა აუჯაოსა (ლუმ. ე. 241). ცხადია, რომ მე-XVIII ს. ცივის სახელი დერყუს უდრის ამ ცნების გამომხატველს და სქესკატეგორიან თანამედროვე ფორმას დარჯაოსიას. შესაძლებელია კ მაშინაც კვ-ს გამოხატავდა. საგულისხმოა, რომ ამ ზედსართავის ზოგად ფორმად დ-ს სქესკატეგორიანი ყოფილა მკაშინ მიჩნეული. სიცივეს (Kälte) XVIII ს. ლუმუქურ სახელად გვლდენშტედტს Darusa დარუსა აქვს აღბეჭდილი (R II, 526).

თანამედროვე ლუმუქურად — სიცივეს დარჯაო-ს ან დარჯაოლულ ანდა დაჯაილ (ლუმ. ე. 240—241) [უწოდებენ].

საკმარისია ცივის ლუმუქური სახელი დარჯაოსია გავიხსენოთ და XVIII ს. ჩანაწერის სიცივის სახელს დარუსა-ს შევადაროთ, რომ საქმის ნამდვილი ვითარება ცხადი ვახდება: სიცივის ნამდვილი სახელის მაგიერ ცივი-ს აღმნიშვნელი ზედსართავი ყოფილა ჩაწერილი. ამასთანავე, როგორც ჩანს, დარუსა-ს შეცდომით შუაში კ უნდა აკლდეს და საფიქრებელია, რომ იმ ჩანაწერს დარჯუსა იქნებოდა. შესაძლებელია კ-ს (კ) გამოვარდნა კორექტურულ შეცდომასაც-კი წარმოადგენს. ცივი ანდიურად XVIII ს. ყოფილა Sado სადო (R II, 526) და თანამედროვე ანდიურსაც თითქმის ასევე საოდო აქვს (ანდ. ე. 152). ცივი წყალი ანდიურად იქნება საოდო ტხლუენ (იქვე).

სამწუხაროდ სიცივის ანდიური სახელი გვლდენშტედტის ჩანაწერში გამოტოვებულია (R II, 526).

ცივის აქუშურ სახელად გვლდენშტედტის წიგნში Dále დაცლე არის მოყვანილი (R II, 526), მის მონათესავე თანამედროვე ჰერკილურს-კი ცივის აღსანიშნავად სქესკატეგორიისდა მიხედვით ან უჰარილ ან დუჰალი. ან და ვუჰალი იხმარება. მაგ. წყალი ცივი გახდა იქნება შინ დუჰალი სარი, ხოლო როდესაც მამრ. სქესი იგულისხმება უჰალ-ს ხმა-რობენ (ჟუჰარილ-ის მაგიერ, რათვან ი-სა და უ-ს წინ უ ქრება ხოლმე). სა-

შუალო სქესკატეგორიისათვის ვ თავსართიანი ფორმა მიღებული (პვრ. ე. 441), ზემომოყვანილი გვლდენშტედტის ჩანაწერის ცივის აკუშური სახელი დაგლე ისე მიაგავს თანამედროვე პურკილურის დუჟალი-ს, რომ საფიქრებელია: ან ძველ ჩანაწერში ან ბეჭედის დროს შეცდომა უნდა იყოს შეპარებული და იმ დროსაც დუჟალი იქნებოდა.

სიცივის XVIII ს. აკუშური სახელი გვლდენშტედტს არ მოეპოვება, ეხლა-კი პურკილურად დუჟა ეწოდება (პვრ. ე. 333).

თუ გავიხსენებთ, რომ ცივობა-ს პურკილურად უჟარ-ს უწოდებენ (პვრ. ე. 441) და სიცივის აღმნიშვნელს დუჟა-ს შევადარებთ, ცხადი შეიქმნება, რომ დუჟა-ს ბოლოკიდური რ აკლია, მაგრამ სამაგიეროდ თავში დ აქვს. უეჭველია, რომ იგი სქესკატეგორიის შეზრდილი ნიშანი უნდა იყოს, ისეთივე სქესკატეგორიის თავსართი, როგორიცაა წყალი ცივი-ს გამომხატველი შინ დ უჟა ლლი-ს თავკიდური დ არის.

გაზაფხულის (Frühling) სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Apna აფნა არის მოყვანილი, ჩრდილო-აღმოსავლურისად-კი Gapne ღაფნე (R II, 533).

ააფნე მართლა ეხლაც იბხაზურად გაზაფხულსა ნიშნავს (უსლ. აბხ. ე და დონდ.) ყაბარდოულად და ჩერქეზულად ღათხე ეწოდება (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ. და ლვლ. რ.-ჩერ. ლ.).

გვლდენშტედტის ჩანაწერშიც გაზაფხულის ყაბარდოულ სახელად Gatele ღათხე სწერია (R II, 533).

ამრიგად გაზაფხულის აბხაზური და ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელები კარგად ყოფილა დაცული. გამოსარკვევია ღაფნე ს სახელის მქონებელი თანამედროვე სინდურენოვანი წარმომადგენელი.

გვლდენშტედტის ჩანაწერში გაზაფხულის (Frühling) ჩაჩნურ და ქისტურ სახელად Gura გურა არის აღნიშნული, წოვურისად-კი Gasapul გაზაპულ (R II, 510). მაგრამ, რამდენადაც წოვურს სახელში მხოლოდ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს შეპარული და დედანში საფიქრებელია Gasapchul გაზაფხულ-ი ეწერებოდა, ქართული სახელი, რომელიც წოველებს შეთვისებულ იქვთ და რომელსაც ოდნავ შეცვლილს გაზაფხული-ს სახით ეხლაც ხმარობენ (შიფ. 122), ჩაჩნურ-ქისტური სახელი ცხადს შეცდომას და გაუგებრობის ნაყოფს წარმოადგენს.

გაზაფხულს ჩაჩნურად ბეესტიე ეწოდება და ეს ფუძევე აქვს მას ყველა ბრუნვებში, აუ სქესკატ. იხმარება (ჩაჩ. ე. 162).

გვლდენშტედტის ჩანაწერის გაზაფხულის სახელად მოყვანილი გურა-ს მსგავსი სიტყვა ჩაჩნურში მართლაც არსებობს, გურიჲ, რომელთანაც აუ სქესკატ. იხმარება, მაგრამ ის შემოდგომას ნიშნავს (ჩაჩნ. ე. 166). გაზაფხულს (Frühling) XVIII ს. ანწუხურად Icti იხტი პრქმევია, ღუნძურად-კი Ochossa ოხოსსა, ხოლო დიდოურად Atoch ატოხ. ვარული სახელი ჩანაწერში გამოტოვებულია (R II, 518). გაზაფხულს ღუნძურად ეწოდება იქ, მისი ნათ. ბრ. არის რქალ. გაზაფხულზე იქნება ოლოისა და საგაზაფხულოს ჰქვიან კრლილ (ღუნძ. ე. 104).

ეტყობა, რომ გაზაფხულის გამომხატველი წინათ მართლაც ოკოლ უნდა ყოფილიყო: ეს საგაზაფხულოს აღმნიშვნელის ოკრლილ-ის და გამონათქვამისგან „გაზაფხულზე“ ოკრლისა-თიც მტკიცდება. გვლდენშტედტის ჩანაწერის გაზაფხულის ღუნძური სახელი ოხოსსა-კი თანამედროვე ოკრლისა-ს მიაგავს, რომელიც ეხლა მინც გაზაფხულზე-ს ნიშნავს.

თუმცა გვლდენშტედტის გაზაფხულის დიდოურ სახელად მოხსენებული აქვს ატოხ, მაგრამ თანამედროვე დიდოურად გაზაფხულს იჭ ჰქვიან, (ანდ.-დიდ. 21, 88) ე. ი. ისევე, როგორც ლენტიურად. ხოლო ატაოჯ დიდოურად ზაფხულსა ნიშნავს (იქვე, 99).

გაზაფხულის დიდოური სახელის ნამდვილი XVIII ს. ფორმა, როგორც შემოდგომის სახელის განხილვის დროს დავრწმუნდებით, მეცდომით შემოდგომის სახელად არის მოყვანილი, ნამდვილად-კი Imcho იმხო ყოფილა, რომელიც თანამედროვე დიდოურ იჭს საკმაოდ მიაგავს.

გაზაფხულს (Frühling) XVIII ს. ლუმიქურად Intu ინტუ, ანუ ინთუ ჰქმევიან (R II, 524).

თანამედროვე ლუმიქურაში გაზაფხულს ეწოდება ინთ, ხოლო ინტაუ ნიშნავს გაზაფხულზე. ინთ-ის ნათ. ბრ. არის ინთილ და ამ სიტყვასთან დსქესკატეგორია იხმარება (ლუმ. ე. 284).

გაზაფხულის დღე-ღამის გათანასწორებას დადისტნელები დღესასწაულობენ და გაზაფხულის დასაწყისს უწოდებენ — ით დაადიხუ, გაზაფხულის თვის — ინთილ ბარზ, ხოლო გაზაფხულის დროს — ინტაუტუნ (ლუმ. ე. 284).

გაზაფხულის (Frühling) ანდიურ XVIII ს. სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Kinu ყინუ არის აღნიშნული, ზაფხულის (Sommer) აღმნიშვნელად-კი Ribu რიბუ-ა მოყვანილი (R II, 525). თანამედროვე ანდიურად-კი სწორედ წინაუკმოა: რეაბუ მხოლოდ გაზაფხულს ნიშნავს (ანდ. ე. 144), ყაინუ-კი ზაფხულის სახელია (იქვე 147). ორივე სიტყვა მეოთხე სქესკატეგორიისაა. რეაბუ-დ ირარს უცხო სიტყვად მიაჩნდა (იქვე, გვ. 144).

ამრიგად უეჭველია, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერში აქ ცნობები არეული ყოფილა და მაშინაც, ცხადია, ანდიურად გაზაფხულს რიბუ ან რეაბუ ექმეოდა.

გაზაფხულისათვის ასეთივე და მსგავსი სახელი კიდევ შემდეგ ენოვან ერთეულებს აქვს: ლოდობერულად რეებუ ეწოდება, კარატულად რეებუ, ბოთლიზურად რეებუ, ყუანაჯღურად რეებუ, რება, ტინდალურად რრიბო (ანდ.-დიდ. მას. 88).

გაზაფხულის აკუმურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში გვაქვს Ejaw ეაუ (R II, 525), თანამედროვე ჰურკილურს-კი ჰაევ (ჰურ. ე. 359).

გაზაფხულის ამის მავგარი სახელი კიდევ აღუღური ჰჰირ და რუთულური ჰჰაღ არის (აღ. ე. 161). წახურულად-კი აფხაან-ს უწოდებენ, თაბასარახულად — ხარაქავ, კურულად — ჟაბაჰაჰარ, ჰეკურად — ყარეაზ, — ბრტულად — ტლახანიყუ, ხილანდურად ჩოზ და უდურად ყრლუღ (აღ ე 161). დასასრულ, ყაფურურად არის ემედა და ზვარშულად ემე, რომლის მრ. რ. ემება-ა (ანდ.-დიდ. მას. 88).

საყურადღებოა, რომ ზაფხულს (Sommer) გვლდენშტედტის ცნობით სამხრეთ-დასავლურ აფხაზურ Apeh — აფხ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურად Pehne — ფხნი ჰქმევიან (R II, 533).

თანამედროვე აზხაზურსაც ზაფხულის სახელად აქვს აფხენ (უსლ. დონდ.), გვლდენშტედტის მხოლოდ ყაბარდოელის ზაფხულის სახელად აქვს Gama-chwa გამახტა ანუ დამახტა ჩაწერილი, რომლის მსგავსი აგებულების სახელსავე წარმოადგენს ყაბარდოელის ზამთრის სახელი Shimachwa ეიმახტა (R II, 533).

თანამედროვე ჩერქეზულს **ზაფხულის** აღსანიშნავად გამოჰქმ, ანუ ღომა-
ქე მოეპოვება (ლულ.), ყაბარდოულად-კი **ღამახო** (ლოპ.), ხოლო **ზამთარს**
ჩერქეზულად **ჩემაჰქე** და **ბუეგზა** (ლულ.). ყაბარდოულად-კი **ხშიცმახო** ჰქვიან
(ლოპ.).

ზაფხულს (Sommer) ჩაჩნურ-ქისტურად, გვლდენშტედტის ჩანაწერით,
Akche აკხე, ხოლო წოვურად Chko ხკო სწოდებია სახელად (R II, 510).

მართლაც, ჩაჩნები **ზაფხულს** ესლაც ეხკიჲ-ს ეძახიან, რომელთანაც აუ
სქესკატ. ხმარობენ. მაგ. თბილი **ზაფხული** ჩაჩნურად იქნება — **მოვხუნ**
ეხკიჲ (ჩაჩ. ე. 174).

ზაფხულის (Sommer) ანწუხურ სახელად გვლდენშტედტს Rii რიი აქვს
ჩაწერილი, ლუნძურისკად-კი Ridal რიდალ (R II, 518), ქარული სახელი გა-
მოტოვებულია (იქვე).

თანამედროვე ლუნძურში **ზაფხულის** სახელად რირ იხმარება, რომლის
ნათ. ბრ. **რორლ**, მიმართ, **რორდა-ა**, ხოლო რირდა ანუ რირდალ ნიშნავს **ზაფ-
ხულში** (ლუნძ. ე. 175).

ზაფხულის დიდოურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში მოყვანილია
Semitl' სემიტხლო (R II, 518), მაგრამ, როგორც **გაზაფხულის** სახელის გან-
ხილვის დროს გამოჩვენებული გვექონდა, **ზაფხულს** ეწოდება ატაოხ, შემომოყვა-
ნილო სიტყვა-კი შეცდომით არის **ზაფხულის** სახელად მიჩნეული, ნამდვილად
შემოდგომას აღნიშნავს.

შემოდგომის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. Bsheha ბუჰა ყოფილა
(R II, 533) და ესლაც **შემოდგომას** ასევე **ბსუგზა** ეწოდება (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ.).
ჩერქეზებშიც ამნაირსავე სახელს ბუჰლა და ბუჰლაფო-ს ხმარობენ (ლულ. რ.-
ჩერქ. ლ.).

შემოდგომის (Herbst) ჩაჩნურ და ქისტურ სახელად, გვლდენშტედტის
ჩანაწერში მოყვანილია Basti ბასტი წოვურად-კი Stabojc სტაბოაე (R II,
510).

მართლაც **შემოდგომას** წოვურად ესლაც **სტაბო** ჰქვიან (შიფ. 131) და
მასთანაც ა სქესკატ. იხმარება. იგივე ვერ ითქმის ჩაჩნურ-ქისტური სახელის
ჩანაწერზე: **შემოდგომას** ჩაჩნურად, როგორც უკვე დავრწმუნდით, **გუირჲ**
ჰქვიან, Basti ბასტი-კი, უეჭველია თანამედროვე **ბუესტიე**-ს უდრის, რომელიც
როგორც უკვე ვიცით, **გაზაფხულსა** ნიშნავს. ცხადი ხდება, რომ გვლდენშტედ-
ტის ჩანაწერებში **გაზაფხულისა** და **შემოდგომის** სახელები არეულია და
ერთი მეორის მაგიერ არის გამოყენებული.

შემოდგომა (Herbst) გვლდენშტედტს ლუნძურად Chasab ხასაბ და ან-
წუხურად Chasaj ხასალ-ად აქვს ჩაწერილი (R II, 518). ქარული სახელი იქ
გამოტოვებულია.

ლუნძურის თანამედროვე სახელი **შემოდგომისათვის** არის ზოხრ ლიჭტ-
ხლიი, ხოლო ხასკელ ესლა **ზამთარს** ნიშნავს (ლუნ. ე. 198—199), რაც გვლ-
დენშტედტსაც აქვს აღნიშნული (R II, 518). მაგრამ **ზამთარისათვის** თანამედ-
როვე ლუნძურში მეორე სახელიც, ტალიინ, არსებობს (ლუნ. ე. 235), რომე-
ლიც გვლდენშტედტის ჩანაწერში **ზამთარის** ანწუხურ სახელად არის მოყვანი-
ლი (R II, 518). **შემოდგომის** (Herbst) სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში
შეცდომით, როგორც **გაზაფხულის** სახელზე მსჯელობის დროს გვექონდა უკვე
ნათქვამი, **გაზაფხულის** აღმნიშვნელი სიტყვა Imcho იმხო არის მოყვანილი

(R II, 518). შემოდგომის სწორე სახელი სულ სხვაა: შეცდომით გაზაფხულის დიდოურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში რომ Semitl' სემიტხლო მოგვეპოვება (R II, 518), ნამდვილად შემოდგომის სახელის: თანამედროვე დიდოურის თითქოს ეტხლონოჲ უნდა ჰქონდეს და ერთს მის კილოთავანს სების (ანდ.-დიდ. მას. 104). გვლდენშტედტის სემიტხლო, სწორედ ამ ორი სიტყვის სების+ეტხლო-ნოჲ-ის შერწყმული და ბოლომოკვეცილი სახე, შემოდგომას ნიშნავს დიდოურად. ხვარშულსაც ზაფხულისათვის ამის მსგავსი სახელი ატახანუ აქვს (ანდ.-დიდ. მას. 99).

ზაფხულს (Sommer) ლუმიჟურად XVIII ს. Gwintul ლუინტულ ჰქონია (R II, 525), ეხლაჲ ზაფხულს დე, ან და ლენთ ეწოდება, რომლებთანაც დ სქესკატ. იხმარება. ცხელ ზაფხულს ჰქვიან ქირისხადე, ხოლო გრილ ზაფხულს ლიდლოხლულა (ლუმ. ე. 261). ლუმიჟურის მაგვარი ზაფხულის სახელი კარულს მოეპოვება; რომელიც ღაად-ს ხმარობს, — წახურულსაც, რომელშიც ეწოდება ღელ, და რუთულურსაც, სადაც ღელღე ჰქვიან. სინალულურად მხვარ-ს, ჭატქარ-ს და თაბასარანულად ხარ-ს ეძახიან.

ზაფხულის აღულური სახელი არის გალ, — არქული პიტყი, — ჯეკური ჭატქარ და ლდური ჟოდულ (ად. ე. 157).

ზაფხულის ანდიურ სახელად, როგორც დავრწმუნდით, გვლდენშტედტის ჩანაწერში შეცდომით რიბუ-ა მოყვანილი, მაგრამ ნამდვილად ყინუ იყო, რომელიც შეცდომით გაზაფხულის სახელად არის იმ წიგნში აღნიშნული. ანდიურის მსგავსი ზაფხულის სახელები კიდევ არა ერთს ლეგურს ენოვან ერთეულს მოეპოვება, მაგ.: ლოდობერულადაც ყინუ ჰქვიან, — ბოთლიხურად და ტინდალურად ყინუ, — ბოთლიხურად ყინუ-დაც ითქმის, — ახვანურად ყინო ეწოდება, — კარატულად და ყუანადურად-კი ყინა-ს ეძახიან (ანდ.-დიდ. მას. 99). ზაფხულის აკუმურ სახელად გვლდენშტედტს Ejawlasch schala ეიალში შალა უწერია, (R II, 525), ჰურკილურს-კი ეხლავ ზაფხულის აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა, დუწრუმ მოეპოვება (ჰურკ. ე. 335). მაგრამ ზაფხულის ძველი აკუმური სახელი ეიალამ შალა, ცხადად ჩანს, რომელიც აგებულების ტერმინია, რომლის ზოგი ნაწილების გამორკვევა ადვილია. მაგ. ეიალ ხომ, როგორც უკვე ვიცით, გაზაფხულსა ნიშნავს, შალა-ც ჰურკილურად ცალკეული სიტყვაა და სინათლის სახელია (ჰურკ. ე. 461). ამ ტერმინის ამ ორი ნაწილის მნიშვნელობის ცოდნა ზაფხულის აკუმური სახელის მიგნებას უკვე საკმაოდ ვეშველის; იგი ცხადია გაზაფხულისა და სინათლის ცნებებთან ყოფილა დაკავშირებული. გამოსარკვევი, ჭირივად, შუა ლამ ნაწილის რაობა და მნიშვნელობაა.

შემოდგომის სამხ. — დასავლ. აბხაზურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Atsne მოგვეპოვება, ჩრდ.-აღმ. აბხაზურად-კი sme (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურში შემოდგომას ეწოდება ჩხაჭრას თავალან, რომელთაგან პირველი სიტყვა ხორბლეულს ნიშნავს, მამასალამე ტერმინი მთლიანად ბურეულის მკის ანუ ალბის ცნების გამოჩნატველი უნდა იყოს (უსლ. აბხ. ე. 276, დონდ. რ.-აბხ. ლ.).

¹ დირს ამ სიტყვასთან კითხვის ნიშანი აქვს დასმული.

შემოდგომას (Herbst) ლუხტუტურად XVIII ს. Subtil **სუბტილ**-ი პრქმევია (R II, 525). ეხლა-კი სიუტ-ს უწოდებენ, ხოლო **საუტაილ** ნიშნავს **შემოდგომით**, **შემოდგომაზე**. საუტ-თან დ სქესკატ. ხმარობენ (ლუმ. 351). ამრიგად, ძველი ჩაწერის **შემოდგომის** სახელი **სუბტილ** უდრის თანამედროვე **საუტაილ**-ს, რომელსაც ეხლა ოდნავ განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს.

შემოდგომის (Herbst) ანდიურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში მოყვანილი Sirbu **სირბუ** (R II, 525), ამჟამად-კი **სიბარუ** ეწოდება (მრ. რ. სიბირდულ) და მეოთხე სქესკატ. სიტყვად ითვლება (ანდ. ე. 150). **შემოდგომის** ანდიური სახელის მსგავსი ტერმინი კიდევ ყუანადურს აქვს — **სიბურლა**, ყაფუტურს — **სიბოტა**, ხვარშულს — **სისბო** (მრ. რ. სისბობა). ახვახურად კიდევ **ცხორო** ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 104). **შემოდგომის** აკუშურ სახელად გვლდენშტედტს Bechni **ბეჩნი** აქვს აღნიშნული (R II, 525), თანამედროვე პურკილურში-კი **შემოდგომას** ციტშნი ეწოდება (პურ. ე. 418).

ძველი აკუშურის ოდნავ მსგავსი სახელი **შემოდგომისათვის** თანამედროვე ტინდალური თითქოს **შინიბაშარ** უნდა იყოს (ანდ.-დიდ. მას. 104).

ზამთარს (Winter) ორსავე აბხაზურში XVIII ს. Gine **ღინე** პრქმევია (R II, 533). თანამედროვე აბხაზურში ასეთი სახელი არ ჩანს, არამედ **ზამთარს** ეწოდება აბჯნ (უსლ. აბხ. ვ. 216 და დონდ. რ. — აბხ. ლ.).

ზამთრის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. Shimachwa **შიშახტა** ყოფილა (R II, 533) და ეხლაც თითქმის ასევე, **ხშახმანო**, ეწოდება (ლობ. რ.-ყაბ. ლ.).

თანამედროვე ჩერქეზულს **ზამთრის** აღსანიშნავად ორი სიტყვა მოეპოვება: ერთი **ჩეამაძე-ა**, მეორე-კი **ბუქლხა** (ლუუ. რ.-ჩერ. ლ.) ე. ი. თითქმის იგივე, რაც **შემოდგომისათვის** აქვს, რომელსაც **ბუქელა** ჰქვია.

ზამთრის ჩაჩურ-ქისტურ სახელად გვლდენშტედტს Ai **აი** აქვს მოყვანილი, წოდურად კი Ach **ახ** (R II, 510).

თანამედროვე ჩაჩურად **ზამთარს** ჰქვია **ჟა** რომელთანაც დუ სქესკატა იხმარება ორსავე რიცხვში (ჩაჩ. ე. 204). მაგ. ცივი **ზამთარი** იქნება **შნილინ ჟა**, ხოლო თბილი **ზამთარი** — **დოვხუნ ჟა** (იქვე), **ჟაა**-კი თანამედროვე ჩაჩურადაც არსებობს, მაგრამ ნიშნავს **ზამთრით**, **ზამთრის განმავლობაში** (იქვე).

ზამთრის სახელი, გვლდენშტედტით, ლუხტურად ყოფილა Chaael **ხახელ** ანწუხურად-კი T'lin **ტლჲინ**, ან **ტჲლინ** ან და **ტკლინ** (R II, 518).

მართლაც თანამედროვე ლუხტურსაც **ზამთრის** სახელად ძველებურად აქვს **ხახელ** (ლუნ. ე. 199), თუმცა ამავე ცნების გამოსახატავად მეორე სახელიც **ტკლჲინ**-იც მოეპოვება (იქვე 235), ე. ი. იგივე სიტყვა, რომელიც გვლდენშტედტის ჩანაწერში **ზამთრის** მხოლოდ ანწუხურ სახელად არის მოხსენებული (იხ. აქვე). **ზამთრის** (Winter) დიდოურ სახელად XVIII ს. Etl'eremo **ეტჲლაერმო** სწერია (R II, 518), თანამედროვე დიდოურს-კი **სებიხა** აქვს მაგრამ გვლდენშტედტის მიერ აღბეჭდილი სიტყვის მსგავსი **ზამთრის** სახელი ხვარშულსა აქვს **ჯტჲლანუ** (ანდ.-დიდ. მას. 94). **ზამთრის** ამნაირივე სახელია ყაფუხური **ტჲლილმა-ა** (ანდ.-დიდ. მას. 94).

ზამთარს (Winter) ანდიურად XVIII ს.-შიც Klinu **კლინუ** პრქმევია (R II, 525), და ეხლაც **ტკლინუ** ეწოდება. მისი მრ. რ. არის **ტკლინადულ** (ანდ. ე. 169).

ზამთრის აკუსურ სახელად გვლდენშტედტის წიგნში Goni გონი გვაქვს. (R II, 525), რომელიც შესაძლებელია ღონი-სა და კონი-ს გახომხატველიც იყოს, ეხლა-კი ჰერკულურად ზამთარს ცინი ეწოდება (ჰურ. ე. 525).

ზამთრის (Winter) ღუმუქურ სახელად გვლდენშტედტს Kintul ქინტულ აქვს ჩაწერილი (R II, 525). თანამედროვე ღუმუქური ქი-ს უწოდებს, რომლის დარჩენილი ბრუნვებია ქინილ, ანდა ქინთ, ქინთილი. ამ სიტყვასთან დსქესკატეგორიას ხმარობენ (ღუმ. 297), ხოლო ქინტულ ანდა ქინთილბუ ეხლა ნიშნავს ზამთრობით, ზამთარში (იქვე). ძველი ჩანაწერის ქინტულ, ცხადია, სწორედ იგივეა.

ქინტულხსა იხმარება საზამთროს, ზამთრისა-ს გამოსახატავად. ზამთრის დასაწყისს ეწოდება ქი დადილი, შუა ზამთარს-კი ქი დჰარიშუ და ზამთრის დასასრულს — ქი დადილი (ღუმ. ე. 297).

კერულად ზამთარს ჰქვიან ყუდ (კურ. ე. 533), — წახურულად ყრდიმ, რომელიც მეოთხე სქესკატ. ეკუთვნის (წახ. ე. 197). თაბასარანულად — ყრდი (თაბ. ე. 201), — არქულად ეწოდება ყობტიჟა და აგრეთვე მეოთხე სქ. კატ. სიტყვად ითვლება (არქ. ე. 177) და რუთ. კკიდ, ანუ კკიდ ჰქვიან და იმავე სქესკატეგორიის სიტყვაა (რუთ. ე. 153).

ზამთარს ლოდობერულად და ბოთლიხურად ცსიბურუ ჰქვიან, ახვანურად ცსიბორ, კარატულად ცსიბერა, ტინდალურად ცსიბარ, ყტანადურად სსიბურა ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 94).

შემოდგომის და ზამთრის ღუნძური და ანწუხური ძველისა და თანამედროვე სახელების ერთმანეთთან შედარება მათს ცხადს მსგავსებას ამჟღავნებს. ამის დასარწმუნებლად საკმარისია თუნდაც მარტო იმის გახსენებაც, რომ ერთი მხრით შემოდგომას ღუნძურად ხასალაგტხლსი ეწოდება, ტკლსინ-კი ზამთარს, მეორე მხრით-კი ხასიელ, შემოდგომის აღმნიშვნელი სიტყვის პირველი ნაწილის თითქმის იგივე ფორმაა (იქ ხომ ხასალ-ია:), ზამთარს ნიშნავს. როგორც ჩანს, უსლარსა და უფრო-კი მის ცნობის მიმწოდებელსაც საქმის ვითარება ასევე ჰქონდა წარმოდგენილი, რათგან ხასალაგტხლ, მნიშვნელობის განმარტებაში რუსულად ნათქვამი აქვს (ღუნ. ე. 198): „осень (подзимье)“, ე. ი. „შემოდგომა (შეზამთრება)“.

შესაძლებელია, შემოდგომის სახელის მეორე ნაწილი იტხლსი ნაწარმოები იყოს სიარული ადმნიშვნელი იტლსინე (ღუნ. ე. 106) ზმნისაგან და დაახლოებით დამდეგს ნიშნავდეს, ე. ი. შემოდგომა აღქმული და სახელდებულის იყოს, როგორც ზამთრის დამდეგი წლის დრო.

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

სკვითიზისა და სარმატების ჩამოგავლობა

1. თ ე ო რ ი ე ბ ი

ბ. მარი ამბობს: „Targita это составное слово, означающее 'главу таргов', или таргов, или тергов. т. е. черкесов. Родоначальником выдвигается, следовательно, черкесы, а производятся от них Lipo-skay, дети Lip'a

или Pirin'y (арм. Իբր), т. е. племя лезгинского происхождения, Agro-skay, дети Агр'а, т. е. —*hagma*—*argma*, т. е. сарматы, и Kola-skay, дети Кола, т. е. Колхи, родоначальник которого, по Геродоту (гл. 5), и получает в наследие золото. Каждое из перечисленных имен скифского родословия в передаче Геродота есть племенное название, связанное с целым рядом сродных терминов, но мы довольствуемся указанием, что по этой традиции в скифское племенное объединение входят по нынешней терминологии северо-кавказские яфетиды, действительно имеющие связь более тесного родства друг с другом по природе и с колхами и сарматами по скрещению, как то выявляется палеонтологическими разысканиями и в языках их и в языках мегрелов и грузин, этих ЭПИГОНОВ КОЛХОВ и САРМАТОВ,» (Термин „скиф“ გამოკვეყნდა 1922 წ. Избр. работы V, 41).

სარმატების საკითხს აკად. ნ. შარბი შემდეგშიც არსებობელ შეხებშია. ამ ვალასიჩვის პროცესში ნ. შარბის შეხედულება სარმატების ეროვნულ მიკუთვნაში თანდათან უფრო გართულდა. 1922 წ. ის ამტკიცებდა, რომ ჩრდილო კავკასიელი იაფეტიანნი ერთმანეთთან ბუნებით (по природе) მჭიდროდ არიან დაკავშირებულნი, კოლხებთან და სარმატებთან-კი შეჯვარების წყალობით („с колхами и сарматами по скрещению“), თვით კოლხებისა და სარმატების შთამომავლებად ის შეგვრებსა და ქართველებს სცნობდა („в языках мегрелов и грузин, этих эпигонов колхов и сарматов“: „Термин скиф“, Избр. раб. V, 41). მაშასადამე, სარმატების მერმინდელი და დღევანდელი შთამომავალნი ქართველები ყოფილან.

1926 წ.-კი, სკვითური ენის განხილვის დროს ნ. შარბს გულისყური უკვე სულ სხვა მხრისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი. ის ეთანხმება იმ მკვლევართ, რომელთაც ჰეროდოტესაგან დასახელებული ჩრდილოელი ტომების თანამედროვე ხალხებს შორის წარმომადგენლების მოძებნა შეუძლებლად მიაჩნდათ, მაგრამ იმ შესწორებით, თუ ჩვენ ასეთ წარმომადგენლებს თანამედროვე ცალკეულ ერებში დაუწყებთ ძებნასაო. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს ის გარემოება, რომ დროთა განმავლობაში მათი შთამომავალნი სხვა ტომებს შეერივნენ, ზოგჯერ-კი ორ და მეტ ერულად გაიყვნენ. ამ საკითხისადმი ასეთი მიდგომის შემდგომ ნ. შარბის სახალი დებულებით სარმატების შემკვიდრება ჩერმისებსა და ჩუვაშებს შორის ყოფილა განაწილებული: „*Sawro-mat* собственно шаго-mat, он же Sarmat, в других местах представлен не только черемисами, но и чувашами, при этом такая связь этих двух народов, чувашей с черемисами находит оправдание реально в языке: между прочим, окончание мн. числа луговых черемисов татʼ одного происхождения с окончанием мн. ч. чувашей sam(|| set): чувашское окончание оказалось усеченным видом черемисского“ (Скиф. яз. Изб. раб. V, 210).

ნ. შარბის აზრით ჩერმისებს სხვა ხალხები *meremis*, *s*, *arpi-za* (ჩუვაშურად) ჩერემიზ-ს ე. ი. სარმატებს უწოდებენ (черемисов: народы со стороны

¹ „Сумма характерных их особенностей, как-то получается в итоге —общений Геродота, прослеживается с замечательной яркостью в общем этнографическом облик наших приволжских народов (Скифский язык. Избр. раб. V, 210).

называют *Meremis, s.armes* (по чувашски), т. е. сарматами, რათგან, როგორც ჩვენმა ანალოზმა გამოამჟღავნა, ჩერემიზი-ი და სარმეზი-ი მხოლოდ და მხოლოდ სარმატის სახესწავობას წარმოადგენს, თითონ ისინი-კი თავიანთ თავს მარ-ის უწოდებდნენ, ე. ი. ი-ბერ-ებსაო (1925 წ. Приволжские и соседящие с ними народности: Избр. раб. V, 299—300).

რაკი ჩერემიზი-ი იგივე სარმატი ყოფილა და მარი იგივე იბერი, ხოლო ცნობილია, რომ იბერები ქართველები არიან, მაშასადამე, სარმატები ისევე-ისე ქართველები ყოფილან. 1929 წელს ყველა წინანდელ განმარტებებს ისიც ერთგის, რომ ჩუვაშ ანუ ჩგვაშ (*чуваш*) შუმერ-ის ორეული ყოფილა და მხოლოდ სარმატ-ის ფონეტიკურ სახესწავობას წარმოადგენს (Первая выдвигенческая экспедиция: Избр. раб. V, 443). მაგრამ ამას გარდა ამ წერილში ნ. მარტი ბოლოსდაბოლოს უხსნის მკითხველს ჩერემიზ *Meremis*-ის, ანუ *Sarmas*-ის სახელის ორივე ნაწილის მნიშვნელობას და ამის წყალობით ირკვევა *sarmat*-ის შედგენილობა — მნიშვნელობაც ისე, როგორც მას ესმოდა. მეტყველების პალეონტოლოგიამ უნდა ჩაავიწყოს [მკვლევარს], რომ ჩერემიზი-ი ანუ *s.armes* ოდესღაც მზის სიტყვა-სიტყვით ცის (ჩერე, — *s,ar*) შვილს (-*mis, -mos*) ნიშნავდაო (იქვე, გვ. 444). მაშასადამე, სარმატ-იც ამავე მნიშვნელობის მქონებელი უნდა ყოფილიყო. ძნელი გასაგები ხდებოდა, თუ რატორ უნდა შეთანხმებული ყოფილიყო სარმატ-ის უკანასკნელი გააზრინება მისსავე წინანდელ დებულებასთან, რომ სარმატ-ი იგივე ქართული წარმართი-ა და ღვთაების თავანისიციმელის აღმნიშვნელი იყო.

მაგრამ 1931 წ. ნ. მარტი მ. ჩხაიძის ნაშრომის წინასიტყვაობაში გარკვევით და გულახდილად ნათქვამი აქვს: Вообще здесь целый узел различных местных трансформаций, требующий более осторожного обращения с отождествлением и русского *Mer-te-mi-s* с тотемом *ker + e-me-t* при чувашском *sarmat-s*, да и более уточненного анализа по элементам, чем то сделано было нами раньше: *s,ar + ma-s*—двойник хорошо известного *sar + ma-t* с тотемом *tar-ma'ri'*, сохранившимся у сванов в значении 'бога'—*tar + ma-მ*, а у грузин в значении 'язычника' (← 'поклонника бога' *tar + ma-მ*)—*tar + mar-მ* (Изб. раб. V, 536).

კ. კოლობოვას ცდა „К вопросу о сарматском языке“ („სარმატული ენის საკითხისათვის“), რომელიც 1933 წ. გამოქვეყნდა (იხ. კრებული: „Из истории докапиталистических формаций. М.-Л., 1933 წ. 416 — 437), დამყარებულია ტანაისის ბერძნულ წარწერების ენაში სინტაქსური საგრძნობი შეცდომების დაკვირვებაზე. ასეთი შეცდომები მას სარმატული ენის ანარეკლუს შედეგად მიაჩნია. მისი მკაცრი მსჯელობით Müllenhoff-ის გამოკვლევა „Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten“ სკვითურ-სარმატული ენის რეალურად წარმოდგენისათვის არსებითად არას გვაძლევს და თანაც ინდოევროპეისტებსაც თურმე მოძველებულად მიაჩნიათ, M. Vasmer-ის ნაშრომზე „Die Iranier in Südrussland“ (1923 წ.) მხოლოდ შემდეგში აპირებს საუბარს. თავისი საკუთარი მსჯელობა მას მთლიანად შეცდომებზე აქვს დამყარებული და ამისდა მიხედვით სწყვეტს საკითხს სარმატული ენის მორფოლოგიურ თავისებურებათა შესახებ.

ქ. კოლოზოვა ამბობს: „Конечно, если бы мы имели валидо памятники сарматской или скифо-сарматской речи, мы легко могли бы вскрыть основу этих ошибок на привлечении материалов сарматского языка. Но, к сожалению таким материалом мы не обладаем. Однако наличие синтаксических ошибок в языке греческих надписей негреческого Танаиса с несомненностью указывает на факт сармато-греческого скрещения уже в самих надписях, транскрибируемых по-гречески, но уже не представляющих образца чистогреческой речи. Скрещение это захватывает не только фонетическую часть греческого языка, но идет глубже, ломая конструкцию фразы... Конечно, на первый взгляд прозвучит абсурдно утверждение, что греческая речь Танаиса, даже та ее часть, которая отразилась в надписях, уже не столько греческая, сколько греческо-сарматская речь. Но все же это, повидному, так. Может быть, только с тем акцентом, что если законсервированный в канцелярских штампованных формулах греческий язык — мышление надписей Танаиса было греческо-сарматским, то тоже процесс в устной речи должен был сказываться гораздо сильнее в дальнейшем скрещении, уже, может быть, с переносом акцента, как сармато-греческий“ (К вопросу о сарматском языке: Из истории докапиталистических формаций, 1933 წ. გვ. 423—424).

იმას გარდა, რომ ასეთი მეთოდი არც მართებულია და არც მიზანშეწონილი, მას, როგორც ვ. კაგაროვს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, იმ გარემოებისათვისაც-კი ყურადღება არ მიუქცევია, თუ რამდენად შესაძლებელია ტანაისის ბერძნულ წარწერებში შემჩნეული სინტაქსური შეცდომების მხოლოდდამხოლოდ ბოსფორის ბერძნულს თავისებურებად მიჩნევა. პროფ. ა. კაცევალოვის ნაშრომის ცნობებზე დაყრდნობით, პროფ. ე. კაგაროვს თავის რეცენზიაში აღნიშნული აქვს, რომ ასეთი სინტაქსური შეცდომები ბოსფორის და რაც უფრო სკყურადღებოა, თვით არკადიის ბერძნული წარწერების ენაშიც მოიპოვება (იხ. Проблемы истории докапиталистических обществ, 1934 წ. № 9—10 გვ. 115).

უკანასკნელი გარემოება კოლოზოვას მეთოდსა და მსჯელობას ყოველგვარ ღირებულებას უკარგავს, მით უმეტეს, რომ მთელს ნაკვლევიში არსად სარმატული ენის აღნაგობაზე, სხვა რაიმე სანდო და ურყევი მასალების მიხედვით, არაფერია ნათქვამი.

ე. მულენჰოფ-ს სამართლიანად მიაჩნია, რომ, სკვით-სარმატების ეროვნების საკითხის განხილვის დროს, Zeuss-მა და შაფარიკ-მა ქ. ანაპისა და სინდიკე-ს წარწერებს გვერდი აუქციეს და თავიანთ მსჯელობას დროს ქ. ოლბიის წარწერების ცნობებს დაემყარნენ. ამიტომაც ის Bück-ს არ ეთანხმება, რომ მან სინდური და ოლბიური, რომელიც მულენჰოფ-ს ნამდვილ სარმატულად მიაჩნია, ერთად განიხილა. არცერთი ძველი ავტორი, ამტკიცებს მულენჰოფი — სინდიკეს ნახევარკუნძულის მკვიდრთ სარმატებად არ სთვლიდაო. თითონ მულენჰოფ-ს კი სინდები კავკასიელებად მიაჩნდა¹.

რასაკვირველიაო, მულენჰოფი განაგრძობს, იმის უარყოფა არ შეიძლება, რომ ბოსფორის სახელმწიფოსა და მათგან შორის საურთმართული სახელებიც შესაძლებელია გავრცელებული ყოფილიყო და უკვე საურთმართ

¹ ... „keiner der alten Bewohner der sindischen Halbinsel, die wahrscheinlich zu den Kaukasiern gehörten, zu den Sarmaten zählt“ (Deutsche Altertumskunde III, 103, შე. 3).

მეფის სახელიც ამას ცხადყოფს, მაგრამ მაინც არც ერთი ბოსფორულ და მა-
 ჯორტურ სახელს უფლება არა აქვს წამდვილ სარმატულად მივიჩნიოთ, თუ
 უცილობელი ცნობების ან და ერანულთან მტკიცე ანალოგიების მიხედვით
 ასეთად არ აღმოჩნდა (Deut. Altert. III, 103). რასაკვირველია, რომ ასეთი
 დებულებების შემდეგ და ამგვარი რწმენით გამსჭვალულს, ყველაფერი, რაც-კი
 ამას არ უდგება და ცხადად ეწინააღმდეგება, მკვლევარს მხედველობაში მი-
 ლებული არ ექმნებოდა და ამოცანის განხილვის დროს არავითარი ანგარიში არ
 გაეწეოდა. მაგრამ საკითხისადმი ასეთი მიდგომა ამჟღავნებს, რომ იგი უკვე
 წინასწარ გადაწყვეტილად ითვლება. ეს-კი ცხად-ჰყოფს, რომ აქ იმდენად სა-
 მეცნიერო კვლევადიებით მოპოებულ შედეგებზე დამყარებულ დასკვნასთან
 არ გვექონია საქმე, რამდენადაც მტკიცე წინასწარ რწმენასთან. ასეთი განწყო-
 ბილების დროს ბევრი კვლევა-ძიება არც იყო საჭირო და მთელი მუშაობა უფ-
 რო სარწმუნოდ აღიარებული დებულებებისათვის გამოსადეგ ცნობების შერ-
 ჩევას უდრიდა.

არ სჯეროდა ვს. მილლერს, არც მვლენჩოვის ერანული
 ეტიმოლოგიების სისწორე სკვითების ღვთაებათა, პეროდოტეს მიერ მოყვანი-
 ლი სახელების განსამარტავად წამოყენებული, სახელდობრ: აპოლონის სკვი-
 თური სახელის Οἰτῶσιον ἰατροσφρον (Her. 4, 59), ანუ მეორენაირი Οἰτῶ-
 σιαίδη—ἰατροσφρον Inscript. 3.601³),—პოსედონის—Θεμισχάδης: თამიმასადას
 (Her. 4, 59),—დედამიწის ღვთაების—'Απί: აპი (Her. 4, 59),—ურანიის 'Αρτί-
 μασσα არტიმასა (ვარიან. 'Αρτυμασσα არტიმასა), ზევსის Παπαίος (იქვე) და
 ისეთი სკვითური გამონათქვამებისაც, როგორცაა ამაზონების—Οἰεργατα (პერო-
 დოტეს განმარტებით იბრა — ἰατροს სკვითები მამაკაცს უწოდებდნენ), ად-
 გილის სახელი 'Εξάμασις ექსამასის (Her. 4, 52), რომელიც ბერძენთა იმავე
 ისტორიკოსის განმარტებით საღმრთო გზებს ნიშნავდა. არსებითად ვს. მილ-
 ლერისათვისაც სკვითების ერანელობის დებულება დაუჯერებელს არა-
 ფერს წარმოადგენდა, მხოლოდ მას შეუძლებლად მიაჩნდა ასეთი სკვითური
 სახელების ბერძნული ტრანსლიტერაციითა და პეროდოტეს თხზულების გა-
 დამწერთაგან დამახინჯებულს მასალებზე დამყარება (Эпиграф. следы иран-
 ства, 278—279).

ვს. მილლერის ეტიმოლოგიები ბევრი მარჯვედ და დამაჯერებლად
 მოჩანს, მაგრამ არა ერთგან ნაძალადევის შთაბეჭდილებას ახდენს. მარტო ის
 ხომ საკმარისი არ არის, რომ ორ სიტყვაში ბგერითი მსგავსება აღმოჩნდეს,
 უნდა დამტკიცდეს, რომ, თუ მხოლოდ ასეთი არა, ამის მსგავსი წარმოებისა
 და მნიშვნელობის მქონებული სახელები იმ ენაში, რომლის ოდინდელ კუთვ-
 ნილებადაც მიჩნევა სურს მკვლევარს, მართლაც მოეპოვება.

თვით ვს. მილლერისაც ე განმარტებით, ოსური სუფიქსი— აგ, ზმნის
 ძირს რომ ერთვის, აწმყო დროის მიმდევობას, ანდა ნაზმნარს ზედსართავს
 ჰქენის (Эпиграф. следы иранства 271); პირთა სახელების ანალიზის დროს-კი
 ოსურ ამავე — აგ სუფიქსად აცხადებს აკ და აგ მარცვლებს ისეთს სახელებ-
 შიც როგორცაა 'Αμαίχαιος, 'Αρδαράχος, Βαδάχης, Βάταχης და იქნებოთ Κάσ-
 αγος; 'Ιαφάγος და სხვებიცაო (იქვე). მაგ. მილლერი Ἰαφάχος სარაკოს-ს სა-
 ხელს ერანულ *saga ხარა-საგან ნაწარმოებად მიიჩნევს, რომელიც თავს ნიშ-
 ნავს (Эпиграф. следы 244). თავი ზმნა არ არის, რომ მიმდევობა, ან და ზედ-
 სართავი აგ-აგ სუფიქსით ყოფილიყო მისგან ნაწარმოები. თითონ მილლერ-

რ ი ც ამბობს, რომ სწრვ შესაძლებელია ოსურად თავაი-ს (ГОЛОВКА) აღმნიშვნელი იყოსო (იქვე). მაგრამ მაშინ ავ უკვე მიმღობისა და ნაზმნარი ზედსართავის სუფიქსი-კი არა, არამედ კინობითი ფორმანტი გამოდის.

რაც არ უნდა ითქვას სარმატთა ენის გამოსარკვევი მასალისა და მეთოდების ღირსება-უპირატესობათა შესახებ, მსინც ამ უამად ყველაზე სანდოდ შესაძლებელია მხოლოდ გეოგრაფიული და პიროვნებათა საკუთარი სახელები იყოს უპირველესად მიჩნეული. ასეთი საანალიზო მასალაც უნდა ისეთ წყაროებთან იყოს ამოკრეფილი, რომელთა დაწერილობაც იმ დროითგანვე მოყოლებული შესაძლებელია სრულებით უცვლელად, დაუმახინჯებლივ იყოს დაცული. ისტორიკოსთა და გეოგრაფების თხზულებები ამიტომაც ნაკლებ სანდო წყაროდ უნდა იქმნეს ცნობილი, რათგან არც ერთი მათგანის თავდაპირველი ნუსხა-დედანი შენახული არა გვაქვს და თითოეული მათგანი საუკუნეთა განმავლობაში მრავალჯერ ყოფილა გადაწერილი, როდესაც გადამწერთ იქ მოყვანილი სახელებისა და სიტყვების თუნდაც მარტო უცხოობისა და მათთვის გაუგებრობის გამო, ძნელად ასაცილებელს შეცდომებსაც რომ თავი დავანებოთ, უნებლიეთ შეეპარებოდათ შეცდომები და ავტორთა თხზულებების ტექსტიც უნდა დამახინჯებულიყო. სწორედ ამიტომაც ძნელი დასაჯერებელია, რომ ჰეროდოტესა და სტრაბონის ნაშრომებში მოყვანილ სკვითურ-სარმატული ენის მიკუთვნილობის გამოსარკვევად მკვლევარი პირველად ამ და მსგავს წყაროებთან ამოღებულ მასალას დაემყაროს. ასეთ პირობებში კონაექტურებისა და შესწორებათა გარეშე რისიმე გაკეთება ძნელია, ტექსტისა და სიტყვების ასეთ შესწორების დროს-კი თვითნებობისაგან თავის დაცვა შეუძლებელია.

ერთადერთი წყარო, სადაც შესაძლებელია სკვითურ-სარმატული გეოგრაფიული და პირთა სახელები თავიანთი პირვანდელი სახით და დაუმახინჯებლივ იყოს დაცული, ეპიგრაფიკული ძეგლების წარწერებია, რომელთა ხელახლად გადაწერის შემთხვევა, რა თქმა უნდა, იშვიათს შოვლენას და გამოწკლისს წარმოადგენს ხოლმე. მკვლევარს უფლება აქვს დარწმუნებული იყოს, რომ სწორედ წარწერებში აღმოუჩნდება დაუმახინჯებელი და სრულებით სანდო მასალა, იმ სახით, როგორც მაშინ ამბობდნენ და სწერდნენ. მხოლოდ მას შემდგომ, როდესაც ამ გზით მოპოვებული შედეგი ამა-თუ-იმ მეცნიერს ხელთ აღმოაჩნდება და სკვითურ-სარმატული ენების მიკუთვნილობის საკითხს შუქი უკვე საკმაოდ მოეფინება, შესაძლებელია ისტორიულსაც და გეოგრაფიულს თხზულებებში დაცული მასალის შესწავლასაც შეუდგეს და კონაექტურებსაც და შესწორებსაც უფრო მეტი რწმენითა და გამჭედაობით მიჰყოს ხელი. წარწერების ბერძნული ტექსტების ენაში შეპარული უნებლიეთი შეცდომების ანალიზით ადგილობრივი ენის სინტაქსური წყობის ანარეკლის ძებნაც მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლება დამატებით საბუთად იყოს გამოყენებული, როდესაც ზემოდასახელებული მასალითა და გზით სკვით-სარმატების ენის მიკუთვნილობა ძირითადად უკვე გამოტკვეული იქმნება.

დონს აქეთ, ვს. მილლერის აზრით, ერანული ტომობრივი ელემენტი იყო გაბატონებული და აზიელი სარმატებიც, რომელნიც ჰეროდოტეს დროს ტანაისს აქათი მიწაწყალზე მომთაბარებოდნენ, აგრეთვე ერანელი ტომები იყვნენ. ერთი სიტყვით, მეოტიდისა და შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო რამ-

დენიმე საუკუნით ჩვენ წელთაღრიცხვამდე უკვე ერანულ ტომებს ეპყრათო (Эпиграфические следы иранства на юге России: ЖМНП, 1886 წ. სექტემბრის №-ის გვ. 234—235). პანტიკაპეის წარწერებში დაცული ერანული სახელების მიხედვით, ვს. მილლერს შესაძლებლად მიაჩნია დაასკვნას, რომ ერანული ელემენტი პანტიკაპეას ქალაქის მოსახლეობაში ჩვენ წელთაღრიცხვაზე უწინარეს ხანაზე აღრე უნდა იყოს გაჩენილი (Эпиграф. следы иранства 268).

ვს. მილლერის ანგარიშით ქ. ოლბიის წარწერებში აღნიშნულ 100-ზე მეტი სახელითგან ნახევარზე ცოტა ნაკლები შესაძლებელია ერანული ენების ლექსიკური მარაგით იყო გააზრანებული (Этнограф. следы иранства 266—267).

ხოლო პანტიკაპეას 110 არა-ბერძნულ სახელებში იმავე მეცნიერმა 15-ზე მეტი ერანული წარმოშობილობისად მისაჩნევი სახელი ვერ აღმოაჩინა (იქვე 267).

ტანაისის 13 არა-ბერძნულ სახელითგან-კი მხოლოდ ორი 'Αλέξανδρος; აღექსართოს (IV ს. ქ. წ.) და Φαρνάκης ფარნაკეს (შავი ზღვის სანაპიროს სხვაგნებურ წარწერებში გვხვდება), არის უცელობლად ერანულიო (იქვე-268).

ანაპის 40 არა-ბერძნულ სახელებში 7—8 სახელზე მეტი ერანული ვერ გამოირჩევაო (იქვე 268).

ტანაისის 160 სახელითგან ასზე მეტი ვს. მილლერს ერანულად მიაჩნდა. ამ სახელთა უმეტესობისათვის მისივე აზრით განმარტება ოსურ ენაში მოიპოვება. ამიტომაც ის ფიქრობს, რომ ერანულ-ოსური მოსახლეობა დონის შესართავის არეში მნიშვნელოვანი რაოდენობით უნდა ყოფილიყო. ეს დასკვნა ახიელ დონს ამერთის სარმატების ერანელობის სხვა ცნობებსაც ზედმიწევნით უდგებაო (Эпиграф. следы иранст. 267).

ქ. ოლბიის მცხოვრებთა ბერძნული წარწერებიდან კარლ მულლენ — ჰოფს ამოღებული აქვს ადამიანის შემდეგი ოთხი სახელი:

Μουσιναγος მუჰინაგოს,

Κουσιναγος კუჰინაგოს,

Ῥησιναγος რეჰინაგოს,

და Ἀρσιναγος არგუნაგოს

გერმანელ მეცნიერს აღნიშნული აქვს ამ სახელების უცნაურობა („Namen von seltsamen aussehen“), მაგრამ ამასთანავე სხვა სახელებს ნამდვილი ერანული იერი ეტყობაო და ეს ვარაუდება სხვა მოსაზრებებთან ერთად მას ამ სარმატების ინდოევროპელობის დამამტკიცებლად მიაჩნდა (იხ. Deutsche Altertumskunde III 107—122).

ნაგოს-ბოლოციდურიან საკუთარ სახელებს გარდა, ამავე ადგილების მცხოვრებთა სახელებში აგოს — აგოს-ბოლოციდურიანიც, როგორც მაგ. Βαδάγος ბადაგოს, Δάδαγος დადაგოს და სხვაც ბლომად გვხვდება. მულლენს ჰოფს სიტყვით ასე ნაწარმოები სახელები ოლბიაში მერმე და მერმე ძალიან მრავლდება (იქვე, გვ. 108—109).

ვს. მილლერს აღნიშნული აქვს, რომ ქ. ოლბიისა და მის სანახების წარწერების საერთოდ ასზე მეტი სახელების მნიშვნელოვანი პროცენტი უნდა

ცხადად არა-ერანულად იქმნეს მიჩნეული და რომელიღაც სხვა, ჩვენი სიყვარული ენის კუთვნილობას უნდა წარმოადგენდეს. ასეთ არა-ერანულ სახელებად მიიღწერი სთვლის 'Αθήνη, 'Αλιόμα[γ]ῆς ალთაგოს-ს, Βοττῆς; ბოტტელოს-ს, Τόλα; ტოლას-ს Ζάλας; ძალის-ს, 'Ηρωῶν ჰეროსონს-ს, Κοιχάναγος კუქუნაგოს-ს Κορινθῆς კონტუს-ს Μουσιναγος მუქუნაგოს-ს, Μουσιναγος მუქუნაგოს-ს, 'Ρησιουδῆλος რუსინდიალოს-ს, 'Ρησιναγος რუსუნაგოს-სა და ზოგიერთ სხვა სახელებს (Эпигр. следы иранства 267).

ტანისის წარწერების უცილობლად არა-ერანულ სახელებად ეს მიიღწერი სთვლის: Κινάδ; კინოლრს-ს (შეად. პაფლაგონიის ქალაქს Κινάλη კინოლესათ, Strab. 12, 545), Κισσῶν კოსუს-ს (შეადარე თრაკიულს სახელს Κίσσας კისხას-ს), Λύβη; ლბების-ს, Μόχαι; მოკოს-ს (თრაკიულია?), Πατεις (პანტიკაპესა დმ ტამანშიც გვხვდება), 'Ρησιπυრი; რესკუპორის-ს (ბოსფორის მეფეთა სახელია), Ξεσθης სესთეს-ს (შეად. Ξεσθης სესთეს-ს თრაკიის მეფის საპარადოის ძე...) და სხვასაცო (Эпиграф. следы иранства 267).

პანტიკაპესის 110 არა-ბერძნულ სახელთგან ერანულად მისაჩნევ სახელების არცხვი, ეს მიიღწერი სთვლის, 15-საც-კი არ აღემატება. ხოლო, თუ გავთვალისწინებთ, რომ ამ სახელების მომეტებული ნაწილი ტანისის წარწერებშიც გვხვდება მათი მოგვიანე ხანისადმი (II და III ს. ქ. შ.) მიკუთვნილობა ცხადი შეიქმნება.

ძველს, IV და III ს. ქ. წ. წარწერებში აღბეჭდილ 20 სახელთგან კი არცერთს ერანული თვისება არ ემჩნევათ. იმ დროინდელ ასეთ არა-ერანულ სახელად ეს მიიღწერს მიაჩნდა 'Αλιος (gen.), 'Αυδῆ; ანრთენოს; 'Αττι; ატრტუს, Βόλα; ბოლას. Βρόταχის ბრატახოს, Δάλατος დალატოს, Δροβῆλος დრობოლუს, Θαι; თაჰი ს. 'Ιτι; იტიჰ (ქალაქ. სახ.), Μίθη მრდას, Πάρι; პარმა (ქალის სახ.), Παρμάτα პარმატა (ქალაქის სახ.), 'Τυჯი; ტჯაჰს და სხვ.

ხოლო იმ წარწერებში, რომელთა დრო განსაზღვრული არ არის, ანდა რომელნიც რომაულ ხანაჲ ეკუთვნიან, შემდეგი სახელები ჰქონდა ეს მიიღწერს არა-ერანულად აღიარებულ: Κίσσας კისხას, Κοσῶν; კოსუს, Κόττι; კოტტის და Κόττι; კოტჯს (შეად. თრაკიულ მეფეთა სახელს Κόττι; კოტჯსათ), Μουσιპორის მოკამორის, (თრაკიულია?), Μόχαι; მოკოს, 'Ρησιπυრი; რესკუპორის (მეფე), Σαδῆ; (შეად. თრაკიულ მეფეს Σαδῆ; სადანოს (შეად. თრაკიულ მეფეს Σαδῆ; სადანოს-ს: Dio (ass. 41, 51), Σακῆ; საკლეს, Σῆ; სლას, Ξεσθის სისოს. Τροσῆ; ტრუნოს, Χημάτα ხჰმატა (ქალის სახ.) Χοίρι; ხოა'დრა (ქალის სახ.) და სხვათ (Эпигр. следы иранства 267—268).

ტამანის წარწერების 13 არა-ბერძნულ სახელებს შორის რომ ორს ერანულეს გარდა დანარჩენი არა-ერანულია, მაგ. 'Ησῶν; ოსუს (პანტიკაპეაშიცა), Κασσαῆ; კასხათია (ქალის სახ.) Κοιῆ; (ქალის სახ. პანტიკაპეაშიც). Πατῆ; პატეის (ტამანსა და პანტიკაპეაში) და სხვათ (Эпигр. следы иранства 268).

ანაპის 40 არა-ბერძნულ სახელთა შორის 7—8 ერანულად მისაჩნევს გარდა ყველა არა-ერანულია. ანაპის წარწერებში) სახელებითგან 'Ατῆ; ატას, Κοσῶν; კოსუს, Κόφარი; კოფაროს, Μασῶν; მასტუს, Παβῆ; პაბას, Σαμῆ; სამონს, Φαργῆ; ფარნაგოს, ფარნაგიონ ფარნაგიონ პანტიკაპეისა და ტანისის წარწერებშიც გვხვდება. ზოგიერთი სახელი შესაძლებელია სინდეთის ნეზობლად მომხიარე კავკასიელთა ტომების ენას ეკუთვნოდესო (Эпигр. следы иранства გვ. 268).

შავი ზღვის სანაპიროს არა-ბერძნულ სახელებს შორის ვს. მილღერს რსეთებიც აქვს აღნიშნული, რომელთა ერანულით გააზრიანება შეუძლებელი აღმოჩენილა, მაგრამ, რომელნიც თავიანთი ბგერითი შედგენილობითაც თანამედროვე ოსურს უახლოვდებიან, თუმცა-კი მათი წარმოშობილობის შესახებ არა ვიცით რაო. ასეთ სახელების მაგალითად მას მოყვანილი აქვს: სახელი Βαβίος ბაბოს (ტანაისის) შეადარე ოსურს ბაბა და ბაბო-ს, Βόλας ბოლას (პანტიკაპეა)—ოსურს ბოლას-ს Πορσας გორგოსას (ანაპის)—ოსურს გორგას, Δάδαჲ დადაჲ-ს—ოსურს დადას და დადას—ოსურს დადა და დადას, Δαდაის დადაჲ-ს—ოსურს დადას. შესაძლებელია აქ შემთხვევითი მსგავსებაც იყოს, ამბობს ვს. მილღერი, მაგრამ იქნებ ოსებს ასეთი სახელები ძველი დროითგან ჰქონდეთ შერჩენილი, როდესაც მათი წინაპრები შავი ზღვის სანაპიროზე ბინადრობდნენ, სადაც ეს სახელები გავრცელებული იყოთ (Эпиграф. следы иранства 272)

მ ვ ლ ე ნ ჰ ო ფ ი ს ცდამ, რომ ყველა სკვითური სახელები და ჰეროდოტესაგან დასახელებული სიტყვები ერანული ენის მარავით განემარტა და ერანულად ეცნო, ვს. მ ვ ლ ე რ ი დაარწმუნა. ერანულთან ძალდაუტანებლივ ძნელად თუ დასაკავშირებელ სკვითურ სახელებად თუ დასაკავშირებელ სკვითურ სახელებად ის მეფეთა სახელებს სთვლიდა, Ξαλῖος საჯლიოს (Her. 4, 76), Σαῦξ; სკულს (იქვე), Γυνόριος გნურის (იქვე), Ἰδάνυρτος იდანთურის (იქვე), Σαπάσιος სკპაზის (იქვე 4, 120). ყველა ამ სახელების გასაზრიანებლად წამოყენებულს ერანულს ეტიმოლოგიებს მილღერი დამაჯერებლად არ სთვლიდა. (Эпиграф. следы иранства 270).

2. „უცნაურ“ სახელთა სადაურობა

იმ საკმაოდ მრავალრიცხოვან „უცნაურ“ სახელთაგან, რომელთა სადაურობის გამორკვევა არც მ ვ ლ ე ნ ჰ ო ფ ს-ა, არც სხვა ვისმე არ უცლია, შესაძლებელია რომდენიმე ჯგუფი გამოიყოს, რომელთაც თითოეულს თავისი აგებულების განსაკუთრებული თვისება ახასიათებთ.

მაგალითად, ერთ ცალკეულ ჯგუფად გამოსაყოფია სახელები: Ἄξιαγος, Ἄσιπια[γ]ος, Βάαγος, Δάαγος და Δίααგος (ვს. მილღერი—ოსურად მიიწვევს გვ. 242), Δουάραγος, Ισάαგος, Μηταγος და Μηταგოს, Μουσίαგოს, Μισრბაგოს, Μαάαგος—(ვს. მილღერი. ერანულ-ოსურად მიაჩნია გვ. 244_{1a}).

Ὀξίαγος, Ὀβράαგოს, Σάαგოს, Χοξίαგოს, Χοξიაგოს თითოეულს ამ სახელთაგანს ბოლოკიდურ ნაწილად აგოს აგოს, ან და ააგოს აგოს აქვს, რომელიც ცხადია ზოგადმნიშვნელობის სიტყვა უნდა იყოს. ამ სახელების ბოლოკიდურ ნაწილად, რომ სწორედ აგოს აგოს, ან და ააგოს აგოს-ია იქითგანაც ჩანს, რომ ერთი მხრით: 1. გვაქვს სახელი Ἄξις აძოს, Ἄξια აძია და Ἄξιαιος აძიააძოს, რომლებშიც ო-ს (ან და იქნებ მხოლოდ ს?) ჩვეულებრივი ბერძნული მამრ. სქესის აღმნიშვნელი დაბოლოვებაა, მეორე მხრით-კი Ἄξιαგოს აძიაგოს.

2. არსებული სახელი Βάβας ბადას, რომლის ს აგრეთვე ჩვეულებრივ დაბოლოებაა და Βαβάγος ბადაგოს.

3. გვაქვს სახელი Δαჩიჯ დადას და Δάδαგოს დადაგოს. Δάδαგოს დადაგოს. ყველა ამ მაგალითებიდან ნათლად ჩანს, რომ აგოს და აკოს მართლაც ცალკეული ნაწილია.

სახელების მეორე ჯგუფად გამოსაყოფია:

'Αρχισάναγος

Καθάναγος

Καφάναγος

Κουισάναγος

Μουισάναγος

'Ρυχισάναγος

თითოეულს ამ სიტყვათაგანსაც ბოლოკიდური ნაწილი საერთო აქვს და ასეთ ნაწილად რომ აქ უკვე *ναγος* ნაგოს ანდა *ναγος* ნაკოს-ია მისაჩნევი, სრულებით ცხადია.

შესაძლებელია სახელების მესამე ჯგუფიც გამოიყოს. ამ ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს:

Βασοβάνος, Καυσοβάνος, Καρβανანος, Καρβισάνος, Σχορβანος, Λοσβანος, Χάνβანος. ვეების ამავე აგებულებისა იყო *Ζαζάνος* და *Σχορβანος* სანდარბოს-იც?

რაკი ყველა ამ სახელების საერთო კუთვნილება ბოლოკიდური *ანოს* აძობს (აძძუს და ძობს-იც?) არის, სწორედ მიტომაც ცალკეულ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს. აძობს რომ მართლაც ზემომოყვანილი სახელების განუყოფელი შედგენილობად მისაჩნევი არ არის, ეს თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ ყოფილა სახელი *Καρβანος* კარბანს-იც, რომელსაც აძობს დაბოლოება არ ახლავს და ამ ბოლოკიდურიანი კარბანძობს და კარბუანძობს-იც.

უკვე მკვლევანოვმა მიაქცია ყურადღება ბოსფორში და ტანაისში გავრცელებულ სახელებს *Μάννα* და *Άναμάννα* მანა-სა და ანამანა-ს (იხ. K. Müllenhoff, Deutsche Altertumskunde III, გვ. 115).

ნაგოს და აგოს — ბოლოკიდურიანი საკუთარი სახელები ფრიად საყურადღებოა და სწორედ ასეთი უცნაური აგებულება — გარეგნობის სახელების ანალიზით შობოვებული შედეგი მკვლევარს ამ სკვიტ-სარმატების ეროვნების შემუცდარად გამორკვევას შეაძლებინებს.

რასაკვირველია, უკვე ზემოგანხილული სახელების აღნაგობის გაგება და მათი ზოგადი ნაწილების მნიშვნელობის მიგნება, ნაწილობრივ მათს ენობრივს მიკუთვნილობას ამჟღავნებს. მაგრამ ცხადია, რომ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრილად მიჩნევისათვის მარტო ეს საკმარისი არ არის. ამისთვის ხომ ამ სახელების პირველი, უკვე განსხვავებული ნაწილების მნიშვნელობის ცოდნაც არის საჭირო და თითოეული ამ სახელთაგანის გააზრიანება ბუნებრივი და დამაჯერებელი უნდა იყოს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ სახელების ეს განსხვავებული პირველი ნაწილებიც იმავე ენობრივი საგანძურის კუთვნილება გამოდგება, რომლისაც მათი მეორე საერთო ნაწილებია, ამ სახელების სიდაურობის საკითხი უკვე მთლად ნათელი ვახდება. ცხადია მიინც, რომ ამ შემთხვევაში და ასეთი მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები პრობლემის გადაჭრის დროს, როგორც სკვიტ-სარმატების ტომობრივ-ენობრივი მიკუთვნილობის საკითხია, ამ სახელების მარტო თეორიულს, თუნდაც ძალიან დამაჯერებელს ეტიმოლოგიებსა და გააზრიანებაზე დამყარება არ შეიძლება, არამედ უნდა დამტკიცდეს, რომ ამნაირი აგებულებისა და სწორედ ასეთი და მსგავსი სახელები ამ ხალხსა და ენას მართლაც მოეპოვება. მაშინ უფლება გვექნება მათი ნამდვილი სიდაურობა და ენობრივი მიკუთვნილება უცილობლად და საბოლოოდ გადაწყვეტილად ჩავთვალოთ.

შვილის აღმნიშვნელი ბოლოკიდურიანი საკუთარი სახელებიც მოგვებო-
ვება ბერძნულ წარწერებსა და წყაროებში აღბეჭდილს შორის, მაგრამ იქ
შვილის გამოხატველი არის აგოს, ისეთს სახელებში, როგორცაა Βαδῆγιος
შვილის, Δεβῆγιος და დაგოს. ბერძნული აგოს უდრის აყო-ს, ანუ აყვა-ს, რო-
ბადაგოს, Δεβῆγιος უნდა ყოფილიყო, ეხლანდელი ყოა-ს
მელიც ძველად შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ეხლანდელი ყოა-ს
შავიერ. საქართველოშიც დატული ისეთი საგვარეულო სახელებითაც, რო-
გორცაა ინგოროყვა თუ ინგორაყვა მტკიცედება, რომ შვილს ყაბარდოულად

და ჩერქეზულად წინათ მართლაც თყვა, აყვა ანუ ოყო, აყო ჰქმნევიო.
ბადინიყო-ში, რომ ის და მეტადრე ნ სახელს არ ეკუთვნის, არამედ ბო-
ლოკიდური ნაწილია, ეს ბერძნულ წარწერებში დატული სახელით ბადაგოს-
ითაც მტკიცდება, რათვან აქ უკვე ნ არ ჩანს და პირველი ნაწილი არის ბად,
რომელსაც მხოლოდ ბოლოკიდური აგოს ერთვის. ამრიგად ცხადი ხდება ბა-
დინიყო-სა და ბადაგოს-სის სახელები (უკანასკნელი უდრის ბადაყო-ს) ერთი
და იმავე ბად სიტყვისაგან არის ნაწარმოები იმ განსხვავებით, რომ პირველს
მეორე ნაწილად ნყო აქვს დართული, მეორე სახელს-კი აყო (-აყვა), ამის გა-
მო ორი თემცა მონათესავე, მაგრამ მაინც განსხვავებული საკუთარი სახელია
გამოსული. ყაბარდოული წარმართული თქმულებების გმირის სახელი სოს-
რუყო უმეტესად ორნაწილადი სიტყვა უნდა იყოს. მისი მეორე ნაწილი აღ-
ვილი გამოსაყოფია და, რასაკვირველია, იგივე უყო-ა, რომელიც ოყო-ს სახით
სხვა სახელების მეორე ნაწილადაც გვხვდება. პირველ ნაწილად ამრიგად
გვჩნება სოსრ.

ნაგოს სინდურს ენათა ჯგუფის აღმოსავლურს წარმომადგენელს ყაბარ-
დოულშიც დატულს ნეხუსში უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც სოსრუყოს
ძველს თქმულების გალექსილ ნაწილში გვხვდება და საყვარელსა ნიშნავს:
„სოსრუყო დი ყანყსში, სოსრუყო დი ნეხუსში — სოსრუყო ჩვენი შვილობილია,
სოსრუყო ჩვენი საყვარელია“-თ (იხ. ლ. ლობათინსკის Кабардинские тексты:
СМОНК XII, გვ. 4).

ლოპატინსკის თავის რუსულ-ყაბარდოულს ლექსიკონში სიტყვა
ნეხუსში — საყვარელი შეტანილი არა აქვს, და ეგების ეს გარემოება იმით
აიხსნებოდეს, რომ იგი უკვე ჩვეულებრივს სასაუბრო ყაბარდოულში ან-
აღარ, ან და იშვიათად-ო იხმარება. მაგრამ წინათ, რომ ეს სიტყვა ძალიან
გავრცელებული ყოფილა და თანაც ბერძნულ წარწერებსა და წყაროებში და-
ტულ ფორმასთან ეხლანდელზე უფრო დაახლოვებული სახეც ნყო ჰქონია,
ეს ყაბარდოულ თქმულებებში დატული ისეთი საკუთარი სახელებითაც მტკი-
ცდება, როგორცაა: პსშიბადინიყო, აგეშინაყო და სხვა. (იხ. Кабар. сказания
21 და 72).

საფიქრებელია, რომ საყვარელი ნყო იმავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს,
რა ძირისაც ძველი ქართული ამავე ცნების გამომხატველი ზედსართავი სა-
ნუკვარი-ა.

ლოპატინსკი პსშიბადინიყო-ს სახელის ასეთს ანალიზსა და გაა-
ზრინებას გეაწვდის: პსშიგ თავადს ნიშნავს, ბადინო-კი რა არის, არ ამბობს.
მაგრამ რაკი ამ სიტყვის პირველი ბგერა მთავრული ასოთი საქვს დაბეჭდილი,
ეტყობა საკუთარ სახელად სთვლიდა, ხოლო უკანასკნელ ნაწილად ლოპა-
ტინსკის გამოყოფილი აქვს ყო, რომელიც შვილის აღმნიშვნელი ყოა-ს
ბოლომოკვეცილ ფორმად მიაჩნდა (იქვე გვ. 35). ნამდვილად-კი ამა და ზე-

მომოყვანილ მსგავს სახელებში ბოლოკიდური ნოყო-ა და შვილს-კი არა, არამედ საყვარელს უნდა ნიშნავდეს. ამ რიგად ბერძნული წარწერების ზემოჩამოთვლილი სახელები მუკუს-საყვარელს, კუკუს-საყვარელს, რესუს-საყვარელსა და არგუას-საყვარელს გამომხატველი საკუთარი სახელებია.

Βάδας ბადას სახელიც მართლაც გვხვდება ადიღეველთა ხალხურ თქმულებებში; მაგ. ადიღეველთა და ლუნძთა მთავრის ბაქანს შორის მომხდარ ბრძოლის მომთხრობელს ხალხურ ლექსში, რომლის თარგმანი შორანავთმოვის ნაშრომშია მოყვანილი (იხ. История адыгейского народа, 1861 წ. აღ. ბერყეს გამოცემა, ტფილისი გვ. 57) და რომელშიაც ერთ-ერთ გმირ მებრძოლს მუყო დიქინუყო პადის-ის შვილი (Муко Дижинуко Падисов) ეწოდება.

Βάξαιος Ἀπαριμάρι ბაქსაგოს ამრომარუს სახელის პირველი ნაწილი ბაქს დატული გვაქვს ჩერქეზეთს, დიდი ყაბარდოს განთქმული ნარტ-ის (გმირის) დაყო-ს ძის ბაქსან-ის სახელშიც. ეს თქმულება შორანავთმოვის ნაშრომშია მოთხრობილი. ამ ბაქსაგოსის მამის სახელის ამრომარ-ის მეორე ნაწილი — მარი-ო შესაძლებელია იგივე მარე იყოს, რომელიც მამაკაცის სახელის მეორე ნაწ. გვხვდება შორანავთმოვის წიგნში მოყვანილ ადიღეურს ხალხურ თქმულებაში თავად იდარ-იხა და ტამატარკას სამთავროს განადგურების შესახებ. იქ აღნიშნულია, რომ იდარის მეორე შვილს სახელად მარემიხო ჰქმევია (Ист. адыг. нар. S4).

Διαράγος Πίνε დუარაგოს პიდე-ს ძის სახელი და მამის სახელთაგან შესაძლებელია დუარაგო-ს დაუკავშირდეს ადიღეურს სახელს დუდარუყო-ს, ტამატარკანის განადგურების თქმულებაშია დასახელებული (იხ. შორანავთმოვის ადიღეური ხალხის ისტორიის გვ. 83), რათგან როგორც დუარაგოს შედგენილია დუარ და აგო-სგან, ისევე დუდარუყო-ც დუდარ-ისა და უყო-საგან არის ნაწარმოები. რაკი ორივე სახელის მეორე ნაწილი შვილს ნიშნავს, ამიტომაც პირველ ნაწილად დუარ, დუდარ დაგვჩიება, რომელთა იგივეობა ძნელი დასაჯერებელი არ უნდა იყოს.

პიტე-ს სახელიც კი, რომელიც ამ დუარაგოსის მამას ჰქმევია, უეჭველია იგივე პიტუ უნდა იყოს. ასეთი სახელი Πιτυ ჰქონია ადიღეური ხალხური თქმულებით თავად იდარ-ის უფროს შვილს, როგორც ეს შორანავთმოვის ნაშრომში მოყვანილი ცნობით ირკვევა (აღ. ხ. ისტ. 84).

ბერძნულს წარწერებში აღბეჭდილი ამ სახელის პიტე ფორმა სრულებით სწორე უნდა იყოს, რათგან ამ სახელის ხალხურ თქმულებაში დატულს პიტუს ფორმასზე პიტე უფრო უკეთესად იცავს იმ ბგერითს სახეს, რომელიც მის გააზრიანებას და თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნებას გვიადვილებს. ჩერქეზულად პიტე ნიშნავს მაგარსა და მტკიცეს. ამ უქანასკნელი ცნების გამოსახატავად პიტტი-დ გამოითქმის (იხ. ლულეს რ.-ჩ. ლ. крепкий и твердый). ყაბარდოულადაც მაგარსა და მკერის თითქმის ასევე ზღდე ეწოდება (ლოპატ. რ.-ყ ლ. крепкий და упругий), ე. ი. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ყრუ პს მაგიერ მყდერი ბ არის და ე ხმოვანიც ნახევარხმოვან გ-დ არის ქცეული. ამ ძირის სიტყვები ქართულსაც მოეპოვება: სახელდობრ პიტალო, რომელიც, საბაბს განმარტებით არის „ილეკრო, რომელიც ერთ-ერთი შეურყუნელ იყოს“-ო (ლექს.) ე. ი. მაგარი ლითონი. მაგრამ ეს განმარტება, რომ არც სრულია და არც ზედმიწევნითი, თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ

არსებობს პიტალო კლდე-ც გამონათქვამი, რომელიც ლითონთან დაკავშირებული არ არის.

პიტალო-ს ძირით მონათესავე სიტყვა უნდა იყოს ტალი-ც, რომელიც კაუზს სახელია, ე. ი. მაგარი, ოდნავ გამჭვირვალე, დარტყმით კვესისაგან ნაპერწკლის გამოყრელი ქვის ნალექია. პიტალო-სა და ტალი-ს ერთმანეთთან შედარება პი — ძირისეული ნაწილად მიჩნევას საექვოდ ხდის და ამიტომაც ისი ფორმანტობის აზრი თავისდათავად იბადება¹.

Ἰνσάჯაჲც ინსაძაგოს-ს ვს. მილლერი ოცის ირანულის სახელის *vinsaiki-საგან ნაწარმოებად სთვლიდა. ავესტაში 20-ს visaiti, ახ. სპარსულში Pist, ოსურის დიგორულს დიალექტში ინსბი, ირონულ დიალექტში-კი სხპ ეწოდებო (Эпир. следы 245), იმას გარდა, რომ 20-ის სახელისაგან აღამიანის საკუთარი სახელის წარმოება ძნელი დასაჯერებელია, — ავ სუფიქსს მაინც აქ მაშინ რაღა საქმე უნდა ჰქონოდა.

Ἰνσაჯაჲც ინსაძაგოს-ის პირველი ნაწილი ინსაძ, საფიქრებელია გმირისა და ბუმბერაზის (великан) აღმნიშვნელი სიტყვის აინგუჲ-ის ანარეკლს წარმოადგენდეს, რომელიც ყაბარდოულს ხალხურ თქმულებებში გვხვდება (იხ. ლ. ლოპატინსკის Кабардинские предания: СМОПК XII, გვ. 47), რომელიც, როგორც ჩანს, უფრო ადრინდელ აინგუჲ და აინგუჲ-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამრიგად ინსაძაგოს აღიღეურად გმირის შვილის აღმნიშვნელია.

საფულისხმოა, რომ ბერძნულ წარწერებში დასახელებული პირის Σίναჯაჲც სანაგოს სახელი თითქმის მთლად ასევე აღიღეურში დაცული კაზბურუნის ბრძოლის ლექსში, რომელიც სწოტრუპოვარ გმირად სამაგუ შიფშის ძეა დასახელებული (ლექსის თარგმანი იხ. შორა ნავომოვის ადილ. ხალხ. ისტ. 86), სანაგოს ქართულ გვარს სანაძე-საც გვაგონებს, როგორც ბგერითად, ისევე თავის შედგენილობითაც (სან+აგო=სანა+ძე).

საყურადღებოა სახელი და მამის შვილობა იმ პირისა, რომელსაც Σαρκαჯაჲც ჯიბეჯიოს სარმატას ხოდეკიუ ეწოდება. სარმატას, რა თქმა უნდა, ტომობრივობის, ან ეროვნების სახელია, ხოდეკიუ-კი ნიშნავს, რომ მის მამას ხოდეკის მსგავსი სახელი ჰქმევია და ისიც ხოდეკის ძე ყოფილა. მართლაც ასეთი სახელი აღიღეურს ხალხურს ერთს თქმულებაში, რომელიც შორა ნაგო-მ ვ ს აქვს მოყვანილი, გვხვდება. ამ გარდმოცემით, მემირგოელთა ტომს უძველეს ხანაში სამი თავადი ჰყოლია, რომელთაგან უფროსს ბოლოთოყო, შუათანას ზან და მესამეს ხოტოკოა ჰქმევია სახელად (ადილ. ხალხ. ისტ. 72). ბერძნულ წარწერაში აღბეჭდილი ხოდეკის სახელი სწორედ ამ ხოტოკოას ტრანსლიტერაციას უნდა წარმოადგენდეს. ნატუხელებისა და შაფსულების ტომებთან შერეული ერთი, ნადხო-ს, ტომის ერთს განშტოებათაგანსაც ხუდო-ყო ეწოდება (ლულაჲს О натухажиах, шапсугах и абадзехах, 20).

ქუაღმა ქიხურად მარტოდ-მარტოს ნიშნავს (გ. როგავას ცნობა). ყაბარდოულად-კი ქუაღმა-დ-გამოითქმის (რ.-ყ. ლ.).

¹ ტინი რომ ანის კლდე გამჭვრავალი, კაცთა ჯორცისა აღმა მართული (საბჭ., რომ ამვე ძირის სიტყვა არ არის? გაბეჭუთელი, „კლდე მაგარი და

Αζιαციς აძრაგოს-ის, Ἀζιαζიც აძიაჰოს-ის, Ἀζιά—აძია-ს და Ἀζიς აძოს-ის პირველი ნაწილი აძი გვხვდება მდ. უზინის შემდინარის აჯუკს-ის¹ სახელშიც და საქართველოშიც ზემო ქართლში არსებობს სოფელი, რომელსაც აძვი ეწოდება. ტფილისის სამხრეთითაც არის ადგილი, რომელსაც აძიკვა ერქვა. როგორც უკვე ვიცით, Μουσαιαჯიცი მუჟუნაგოს-ის პირველ ნაწილად მუჟუ არის მისაჩნვეი და შართლაც მუჟო ადილეურ საგმირო პოეზიაში ადამიანის ცალკეულ სახელადაც გვხვდება: ადილეველ-ლუნძთა მბრძოლის მომთხრობელ ლექსში აღნიშნული გულად მუჟო დიჟინჟუჟო პადის-ის ძის გმირული სიკვდილი (იხ. შორა ნავომოვის ადილ. ხალხ. ისტ. 57).

Ἀταμάჯაც ატამაძას, ან და Ἀταμάჯაც ატამაძა და Ὀσπικυζაც (ქოლბისაში) ოსპინძაძა-ის სახელები ეს მილლერსაც ორ ნაწილედ სიტყვებად და ატა, ანუ ატტა, ოსპინ-ისა და სკერთო მამას ნაწილებისაგან შემდგარად მიიჩნდა. ატა, ატტა-ს იგი სკვითების სამეფო საგვარეულოს სახელს Ἀταჯაჰა ატაჰამ-ს ადარებდა, მაგრამ თვით ამ სიტყვის რაობს და მნიშვნელობა მიიხსენებდა გაუგებარი დარჩა.

ოსპინ-კი რკინის ერანულ სახელებს, აელანურ ὄσπιναι ὄσπιναι პამირის დიალექტებში spin, ოსურს ოსპინ-ს გვაგონებსო (Эпиграф, следы 257).

Ἀτ-აც ატტას ძალიან გავრცელებული სახელი ჩანს, ხუთჯერ გვხვდება Ἀταμάჯაც ატამაძას-იც. ამას გარდა ერთხელ Πιυμάჯიც პინმამოს-იც იხსენიება და ერთხელ Μάჯიცი მამოტოს, რომლის მამო ეგების იმავე თვისებისა და მნიშვნელობის სიტყვა იყოს, როგორისაც მამა და მამოს-ია საგულისხმებელი. ამრიგად ასეთი ბოლოკიდურიანი სახელები ცალკე ჯგუფად არის გამოსაყოფი.

Μαζაც მაზას უმეველია ადილეური სახელია, რათგან მაზე ყაბარდოულად და მაზერა ჩერქეზულად ეხლაც მთვარის სახელია: წინათ-კი რომ მთვარეს მაზა სწოდებია, ეს სინათლისა და შუქის აღმნიშვნელი ყაბარდოული სიტყვიდან მაზაღო-საგანაც ჩანს.

მაზა-ს მკლღეწოფი სანსკრიტულს მამ-სა და ზენდურს მაზ-ს უკავშირებს, რომელიც დიდს ნიშნავდა (იქვე). მაგრამ უფრო ბუნებრივია მთვარის სინდურს მაზა — სახელს დავუკავშიროთ, რათგან ამ მიწაწყალზე სინდები ცხოვრობდნენ. ატა-კი ჩერქეზულს ატტე-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც მამას ნიშნავს, მამასადამე, ატამაზა მთლიანად მამამთავარის გამოდის.

Καρζιάჯიც კარძო-ძოს-ს პირველ ნაწილს ეს მილლერი ერანულს *Karsa, ავესტ. karesa — გრძელს, ვიწროს უკავშირებს — მეორე ნაწილი-კი ოსურს უაზ-ს სიმძიმეს და ავესტ. vaza-ს ძალას გვაგონებსო (Эпиграф. следы 257). მაგრამ ნათქვამი არა აქვს, თუ ამ ორი სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვის შერწყმით, რის მათუწყებელი სახელი გამოვიდოდა.

როგორც უკვე აღნიშნული გეჭონდა, Καρζιάჯიც კარძაძოს და Καρζიანჯიც კარძაძოს პირველი ნაწილი კარძო ანუ კარძუა, ცალკეულადაც გვხვდება სახელად კარძეა-ს და კარზა-ს-ის ფორმით. საგულისხმოა, რომ ადილეველთა ნატუხტაჯელების ტომის აზნაურთა საგვარეულოს სწორედ კარჯელა ეწოდება (იხ. ლ. ლკლავეს О пагухажцах, шапсугах и абадзехах:

¹ ამ შემდინარის სახელი იხ. ლ. ლკლავეს Общий взгляд на страны, занимаемые черкесами: Черкессия 5.

Черкессия. გვ. 21). **Ὀβαχῶν** უახოძაკოს ბერძნულ წარწერებში რომ გვხვდება ადამიანის სახელად, ორნაწილად სიტყვა ჩანს: მის ასეთს თვისებას მეორე მსგავსივე აგებულების სახელი **Ὀβαχῶν** უარძაკოს ამქლავნებს. უახოძაკოს უნდა **Ὀβαχ** — უახო-სა და **ῶν** — ძაკო-საგან იყოს შედგენილი, ბოლოიდური ა-ს აქაც ბერძნული ჩვეულებრივი დაბოლოებაა. უახო უეჭველია ჭადო უნდა იყოს, რომელიც ყაბარდოულად ვარსკვლავსა ნიშნავს; ხოლო **ῶν** ძაკო-ს უნდა ყაბარდოულივე სიტყვა **Уауша** იყოს, რომელიც ერთად-ერთსა და მარტოს ნიშნავს (იხ. რ.-ყ. ლ. **одинокій, единственный**).

ამრიგად, **Ὀβαχῶν** უნდა უახოზაყო-ს ტრანსლიტერაციას წარმოადგენდეს, რომელიც ყაბარდოულად ერთად-ერთის, ანუ, როგორც ქართულად მარგალიტზე ითქმოდა, **ობოლი** ვარსკვლავის აღმნიშვნელია. **Ὀχῶν** ოხძაკოს-ის სახელი, რომელიც ტანაისის წარწერაში (IPE II, 454) გვხვდება, ცხადია, იგივე უნდა იყოს, რაც უახოძაკოს, სახელდობრ ამ სახელის ფონეტიკურს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს.

ვგონებ სახელების ცალკე ჩგუფად უნდა იქმნეს მიჩნეული **Ὀβαχῶν** უახოძაკოს. **Ὀβαχῶν** უარძაკოს, რომელთაც საერთო ნაწილია ბოლოიდური ძაკოს. აქ რომ სწორედ ძაკოს-ია გამოსაყოფი, ამას ის გარემოებაც ცხადპყფს, რომ ამ ქვეყნის წარწერებში **Ὀβαχ** უახარ-ის სახელიც გვხვდება ორჯერ, რომელსაც ბოლოში ძაკოს არ მოეპოვება. იგივე უნდა ითქვას **Ὀβαχῶν** უარძაკოს-ის ეტიმოლოგიაზეც. რასაკვირველია, ამ სახელის პირველ ნაწილს უარძ-ს არაფერი საერთო მართვა-გამგეობის აღმნიშვნელს ოსურს არაზ-უნ-თან არ უნდა ჰქონდეს, როგორც ეს ვ. ს. მილლერს ეგონა, არამედ სწორეა მხოლოდ მისივე მეორე ეტიმოლოგია, რომლითაც ის ამ სახელს ავესტურს სიტყვას **vaša** ვარაძა-ს უკავშირებს, და რომელიც გარეულ ტანსა ნიშნავს (Эпигр. следы 251). მართლაც ადამიანის ასეთი და ამასთან დაკავშირებული სახელები ძალიან გავრცელებული იყო ძველს ირანსა და სომხეთსა და საქართველოშიც. მაგრამ ამ სახელის უარძაკოს-ის პირველი ნაწილის გააზრანების სისწორისდა მიუხედავად განა შესაძლებელია აქ აქ **ვა** სუფიქსი იყოს? რა კავშირი აქვს ასეთ მაწარმოებელს ამნაირ სახელთან? ცხადია, რომ აქ აქ სხვა რაიმე ცნების გამოხატველი უნდა ყოფილიყო.

ბერძნულ წარწერებში არაერთხელ **Ζαχῶν** ძაძუ-ს (გ. როგავას ცნობა) სახელიც [გვხვდება]. თუმცა ძაძუ-ს პირთა საკუთარ სახელად აღიღეურს ვერც ძველს ხალხურ თქმულებებში და ვერც სხვა წყაროებში ვერ ვიპოვე, მაგრამ ეს სახელი რომ მაინც უცილობლად აღიღეური უნდა ყოფილიყო, იმითაც შეიძლება დამტკიცდეს, რომ ძაძუ იქაური სიტყვაა და ყაბარდოულად ჩვილს ნიშნავს (იხ. ლობათინსკის რ.-ყ. ლ.: **малютка**). ასეთი სააღერსო სიტყვა, ბევრგან, სხვადასხვა წარმოშობის ხალხს აქვს საკუთარ სახელად ქცეული და აქაც იტყობა ასევე მომხდარა. ამრიგად ძაძუს ბოლოიდური ს ბერძნული დაბოლოებაა, მაგრამ თვით სახელი ძაძუ ყოფილა საკუთარ სახელად ქცეული აღიღეური, ყაბარდოული სააღერსო სიტყვა. ყაბარდოულში ეხლაც არის ფართოდ გავრცელებული ქალის სახელად. სამეგრელოში ორივე სქესისათვის იხმარება სახელად.

Σαχῶν 'A-რ სომახოს ატა-ს სახელის პირველი ნაწილი სომახოს-ის ბოლოიდურს ს, რასაკვირველია, ვითარცა ჩვეულებრივი ბერძნული დაბო-

ლოვება ჩამოსაცილებელია და ამიტომაც სრმახო გვრჩება ნამდვილ სახელად. მამაკაცის ეს საკუთარი სახელი ისევეა ნაწარმოები, როგორც მწვერვალის იალბუზის ყაბარდოული სახელი ოშხამახო (იხ. ლობტინსკი: Кабардинские тексты СМОНК XII, 43) და შატ-მთის იქაური სახელწოდება ოშხემახო (შ. ნავომოვის: ადიღ. ხალხ. ისტორია, 53).

ამ სამ სიტყვას მეორე ნაწილი მახო საერთო აქვს, პირველი ნაწილი-კი განსხვავებული, დოშხა-კი მთას ნიშნავს. ეს პირველი წა სო ნაწილი უნდა აღიღებურს სჯ-ს უდრიდეს, რომელიც კეთილს და ბედნიერს ნიშნავს (რ.-ჩ. ლ. добротный, добрый), მახო-კი დღეს გამოჰხატავს (რ. ყ. ლ. день), საგულო-სხმოა, რომ ტანისის ერთს წარწერაში (IPE II, 454) ეს სახელი სწორედ ამგვარ მართლწერით გვევლინება და იქაა Σαμαχας სარმახოს, ე. ი. პირველი ნაწილი შო-სო-ს მაგიერ უკვე წა ხო-დ არის გადმოცემული, რაც სჯ-ს უკეთ უახლოვდება.

ამრიგად სრმახო და სიწმახო დღე-ბედნიერის, სვე-კეთილის აღმნიშვნელი აღიღებური სახელი უნდა იყოს.

Χαχας Κορυθα ხახას გორგახას სახელის პირველი სიტყვა ხახას აღიღებულთა ერთ-ერთი ტომის ხხაპტე-ს საგვაროს სახელად გვხვდება ხახუ-ს (Хаху) სახით (ეს სახელი იხ. ლვღაჟს О патухажияк, шапсугак и абадзехах: Черкессия, 20). ხოლო ნეტახო-ს ტომის ერთს საგვარეულოს ხახურატე (იქვე, 20) ერქვა, რომლის სახელის პირველი ნაწილი ხახუ-ი ცხადია იგივე სიტყვაა. ვოჭუ თანამედროვე ყაბარდოულში მისაღმებასა და აღერხს ხიშნავს (რ.-ყ. ლ. 129).

გორგიბიის წარწერაში დასახელებულ პირთა, რომელთაც ცხადად ისეთი არაბერძნული სახელები ჰქვიათ, როგორიცაა Κοσσιανη 'Αττα Κοσσιαν. Κοσσιανη: 'Αττα. Σαρμάτας Κοσσιαν. Πίπτα (აკად. ს. ებელაჟის Босфор. этюды 53), ეროვნებაც ადვილი გამოსარკვევია. მაგ. Κοσσιან კოსსუს უნდა ყაბარდოულ სახელს კაშუჟ-ის ანარკელს წარმოადგენდეს. კაშუჟ მამაკაცის ყაბარდოული სახელია და ერთს ყაბარდოულს ხალხურს თქმულებაში გვხვდება. ამ სახელის მატარებელი მთელი საგვარეულოც-კი იარსებობს (იხ. СМОНПК, წ. XII, გვ. 24) უძველეს დროს, როგორც ჩანს, კოშუჟ-ად გამოითქმოდა.

ამ სახელის მომდევნო ატტა უეჭველია ჩერქეზულს აატტე-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც მამას ნიშნავს. ამრიგად Κοσსიან 'Αττα Κοსსიან ნიშნავს კოშუჟ, კოსსუის მამა. ეგების Χοσσιან ხოსსუს, რომელიც წარწერაშია მოხსენებული (IPE IV, 435) ამავე კაშუჟ-ის ტრანსლიტერაციის წარმოადგენს?

მეტად საყურადღებოა იმ პიროვნების ვინაობა, რომელსაც Ἐδραχιας Καρξιαχίσις ὁ αἰ: "იჩი:ც ქსარტამოს კარძუაძუ ჰო კაა ილბიოს, ქსართამ კარძუძის ძე სწოდებია, რომელსაც ილბიოს-იც პრქმევია. ცნობილი წყაროების მიხედვით, ქსართამ-ი აღიღებურს არც ძველს ხალხურ თქმულებებში, არც სხვა წარმოშობის ცნობებში სახელად არ უჩანს ჯერჯერობით მაინც. მაგრამ ეს სახელი სამაგიეროდ ერთს ქართულ სახელს, რომელიც ლ ე ო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი ს თხზულებაში გვხვდება, ძალზე მიაგავს. მისი ცნობით „ვიდრე აღრე-კისამდე (sic) ერთი დაჯდის ქართუელთაგან მეფედ, რაზომცა მრავალ იყუნოან შვილნი მეფეთანი და ამას ადერკის (sic) ესხნეს ორი ძე, რომელთა განუყო ქალაქი მცხეთა და ქუეყანა მტკუარსა შიგა ქართლი, მცხეთა მუხნარით

კერძი და ყოველი ქართლი ქართლსა ჩრდილთ ჟურითგან (sic) ვიდრე თავად-მდე მტკუარისა და ეგრისისა, ესე მისცა ბარტოლ[მ]ს, ძესა თუსსა, ხოლო არმა-ზით კერძი ქალაქი, მტკუარსა სამხრით ქართლი ხუნანითგან ვიდრე თავადამდე მტკუარისა და კლარჯეთი მისცა ქართამს ძესა თუსა“-ო (ცა მეფეთა* 147 —148, გვ. 31). შემდეგ იმავე ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „ხოლო მო-რა-კუ-დეს ადერკის ძენი ბარტომ და ქართამ მეფე იქმნა (sic) შემდგომ მათს შვილნი მათნი არმაზის ფარსმან და შინა ქალაქსა კოს“ (იქვე * 148, გვ. 31). ამ წინა ორი მეფის შვილისა და მეფის სახელები მოქცევაჲ ქართლისსაჲს მა-ტიანეში ცოტა სხვანაირად სწერია: „მეფობდა ქარრამ არმაზს და მცხეთას ბარატმან“-ო (Опис. II, 709), ე. ი. ქართამ-ის მაგიერ ქარრამ-ია. მაგრამ აქ დიტოგრაფიული შეცდომა უნდა გვექონდეს, რათგან ერთს სიტყვაში ორი ერთი და იგივე ბგერა ძველ ქართულში საერთოდ არ იწერებოდა და არც ამ შემთხვევაში იყო მოსალოდნელი. ამიტომაც სახელი ქართამ-ის დაწერილობა ლ. მ. როველის თხზულებაში სწორედ უნდა იყოს დაცული.

საკმარისია ამის შემდგომ გავიხსენოთ შავი ზღვის სანაპიროს ბერძნულს წარწერებში აღბეჭდილი სახელი ქსარტამ, რომ ქართული ქართამ-ისა და იმ ქსარტამ-ის ორივე მამაკაცის სახელს მსგავსება, რომ შემთხვევითი არ უნდა იყოს, ამას ქსართამის მამის სახელიც კარძუაბუც გვაფიქრებინებს. ქართამი თავდაპირველად ზედსართავი უნდა ყოფილიყო და ბალნიანის, ბუსუსიანის აღმნიშვნელი ისეთივე სახელი იქნებოდა, როგორც ქართული დაფანჩული და ყაპარდული ტლამბიცე, რომელთაგან პირველი ზოგად ბალნიანის, მეორე-კი ნაწილობრივ და მხოლოდ ფეხბალნიანის აღმნიშვნელი იყო.

Κοθινας "Αττα კოთინას ატტა-ს პირველი სახელი კოთინა უნდა კოჩინა-ს სახელს ტრანსლიტერაციის წარმოადგენდეს, რომელიც ქართულ საგვარეულო კოჩინაშვილის სახელში გვაქვს დაცული და რომელიც ვაჩინას სახელის ფონე-ტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს.

საყურადღებოა შავი ზღვის სანაპიროს ეპიგრაფიკულ ძეგლებში სამგან მოხსენებული Χορσάδος ხორსაძოს-ის სახელი. არც ადიღურს ხალხურს თქმულებაში და არც სხვა წყაროებში ამნაირი სახელი არა გვხვდება. მისი გააზრინება ვერც ადიღური ენების ლექსიკური მარაგით ხერხდება, სამაგიეროდ ხორსაძოს გვაგონებს ძველი საქართველოს ისტორიაში ცნობილი საგვარეულოს სახელს ჭურციძე-ს, რომელიც ხურსიძედაც გამოითქმოდა, შემდეგში მაინც. ამ საგვარეულოს განთქმული მოღვაწე მესხეთის ამბებშიც გვხვდება და მწერალ-ქალს გულბათს (ოღლა ბაგრატიონის ფსევდონიმი იყო) გაზეთ „მოსკოვის უწყებებში“ გამოქვეყნებული ჰქონდა ძველი ქართული თქმულების რუს. თარგმანი, ომში დაღუპული ხურსიძისა და მისი სატრფოს შესახებ, რომელნიც ია-ვირდად იქცნენ. ამრიგად ჭურციძის სახელი ძველ საქართველოში გმირთა ზღაპრულ სამყაროს კუთვნილებადაც ყოფილა ქცეული. ხურციძეა დას. საქ-ში, მაგ. სამეგრელოში, ეხლაც არის შერჩენილი.

Χορσάνος ძარანდოს იმ სახელთა ჯგუფს ეკუთვნის, რომელნიც არც ხალხურს თქმულებებსა და არც სხვა ადიღურს წყაროებში არ მოჩანან, ჯერეთ ცნობილ მასალების მიხედვით მაინც. მაგრამ ზარანდია საქართველოში საგვარეულო სახელს წარმოადგენს და საფიქრებელია, რომ სწორედ ამასთან უნდა

* ტლამბიცე-ს ასეთი განმარტება იხ. ლ. ბ. ბატინსკის

იყოს ზარანდოს-იც დაკავშირებული. Ζωαιρძიς Τετομοισთιας ძურძიმის ტეტომუ-
ზუს ძის სახელი ისევე, როგორც Ζωαιრძიის ძურძიმის გვირის სახელია თა-
ნამედროვე საქართველოშიც-კი და ამასთანავე აღამიანის სახელად ძველ სა-
ქართველოს ხალხის აღწერის დავთრებში ძუღლია-ც ვხვდვება.

უფრო ძნელი გამოსარკვევი სახელია *Ξαρισσάκης Καρισσάκης* ქსაიროსძმის
კამორსძმუ, მაგრამ ერთი რამ უკვე ჩანს, რომ ორსავე სახელს ქსაიროსძმის-
საცა და მისი მამის სახელს კამარსამოს-საც სიტყვის მეორე ნაწილი ხაერთო
აქვს საძეს და სამოს. ამის მსგავსი სახელი-კი არსებობს და საძენ ეწოდებოდა
ახეგა-ს ანუ აბხაზთა იმ ტომს, რომელიც შვი ზღვის სანაპიროზე ცხოვრობ-
და მდ. ხამუშ-ითგან მოყოლებული გაგრამდე (ლუღაეს: *Общий взгляд: Чер-
кессия* 9). ამრიგად უმთავრესად უკვე ამ სახელების პირველი ნაწილის *Ξαρι*
ქსაიორ-ის და კამორ-ის რაობა-ლა გვჩვენა გამოსარკვევი. უკანასკნელი
სიტყვა თუმცა 'Αμαρισσίου ამარომარს-ს პირველ ნაწილს ამარო-ს მიაგავს,
მაგრამ არც მისი რაობა ირკვევა, ვერც ეს გვიშველის რასმე. სკვითების ძველი
სპარსული, ჰეროდოტეს მიერ ჩაწერილი, სახელი *Σάχα* საჯაა, რომლის
სისწორეც შესაძლებელია დარიოზ ჰისტასპის დროს, ძველს სპარსულ წარ-
წერაში მოხსენებული სახელებით — *Saka humavarka* (= *Σαχμο: 'Αμάρμο-ის*)
Saka tigraxauda და *Saka paradaraga*, ე. ი. ზღვისმიერი საკებით დამტკიცდეს,
ეს. მილლერს ჰსურდა თავით სკვითებისავე საკუთარი სახელისათვის სკო-
ლოტოა *Σχιλότοι-ს* დაეკავშირებინა. ჰეროდოტეს ცნობით ხომ სკვითებს
სკვთაა *Σαχμο-ს* სახელს მხოლოდ ბერძნები ეძახდნენ, თითონ ისინი-კი თა-
ვიანთ თავს სკოლოტოა-ს უწოდებდნენო.

ეს. მილლერი სამართლიანად ფიქრობდა, რომ სკვითების სახელიც
შეუძლებელია ბერძნებს ამ ხალხისათვის დაერქმიათ, თუ ეს სახელი თავთ იქვე
ადგილობრივ ფართოდ გავრცელებული არ ყოფილიყო. ამიტომაც ის ცდი-
ლობდა ამ ერის სპარსული სახელის საკა-სა და ბერძნული სკვთაა-ს ერთმა-
ნეთთან დაკავშირებას. ამ მიზნის მისაღწევად მას ბერძნულად მიჩნეული სახე-
ლის თაა მარცვალი ბოლოსართად აქვს მიჩნეული, ძირად-კი სკ-სა სთვლიდა,
ხოლო მომდევნო *ვ ხ* ხმოვანი ძირისა და ბოლოსართის შემაკავშირებელი
ეგულებოდა. სკ ხალხის სახელის ძირითად ნაწილად მილლერს სპარსული
სახელი *საკა* მიაჩნდა, როდესაც ამ საკა-ს თაა ბოლოსართი მიემატა, მაშინ
ამ დართვამ ძირის შუა ა ხმოვანი ამოავდო და გააქრო და ამ გზით საკა-საგან
ბერძნულში დაცული სკვთაა გაჩნდაო (*Эпиграф. следы иранства* 281).

ზემომოყვანილი დებულების დასაჯერებლად საჭირო იყო, რომ თაა-ს
ბოლოსართობა სხვა მაგალითებითაც უცილობელი გამხდარიყო. ამის დასამ-
ტკიცებლად ეს. მილლერი მათამდე სკვითურ-სარმატულს ტომთა სახე-
ლებს მოუყარა თავი, რომელთაც მისი აზრით ყველას *ta ბოლოსართი ჰქონ-
და. ასეთ ბოლოსართიან სახელების მაგალითად მას მოყვანილი აქვს: 1.
'Ανάται ავნტაი, ლიბოქსაჲ[ს] შთამომავალი სკვითთა ტომის სახელი (*Her.* 14,
6), — 2. *Παραλάται* პარალატაა, კოლაქსაა შთამომავალი ტომის (*Her.* იქვე), — 3.
Σχιλόται სკოლოტაა, სკვითების სერთო სახელი, — 4. *'Ασιται* ასირტაა — სკვითთა
ხალხი *Scythia intra Imaum* (*Ptol.* VI. 14, 10) — 5. *Μαίται* მაატაა ანუ
მაატატაა. — 6. *Τορεάται* სკვითთა ტომი (*Strabo* XI, 49, 5) ანუ *Toretæ* (*Mela*
I, 2, 5 და *Plin.* VI, 5), — 7. *Τυβαγγεῖται* ტვააგეტაა, ანუ *Τυβαγγεῖται*

ტურაგეტაჲ, Τυραγεται, Τυριγεται ტურეგეტაჲ ტურიგეტაჲ (Strabo II. 118 და Ptol III 5, 25), ტურასის აღმოსავლეთით,—8. Θερσαγεται თემეიტაჲ (Ptol, V. 9, 17) ევროპის სარმატეთში — 9. Θυσσαγεται თუსსაგეტაჲ (Her. IV, 22) ანუ Thyrsagétas (Val. Flac. VI, 1353. ევროპისა და აზიის საზღვარზე, — 10. Ἀγορειται აგოსურთაჲ არსიეტაჲ (Ptol. III, 5. 20) ევროპის სარმატეთში—11. Ἀγοριται აგორთაჲ ანუ Ἀγοριται აგორტაჲ (Ptol. V, 9, 18) ევროპის სარმატეთის საზღვარზე.—12. Μασσαγεται მასსაგეტაჲ კასპიის ზღვის მაზლობლად,—13. Καρμηται კარმეტაჲ (Ptol.),—14. Κεραιται კერკეტაჲ სინდების მეზობლები.—15. Ἰξαιγίται—ექსობავიეტაჲ (Ptol.) როქსოლანებისა და ამაქსობიებს შუა,—16. Παυριται პავრტაჲ (Ptol. III. 5; 22) აზიის სარმატეთში,—17. Ζακαιται ძაკატაჲ (Ptol. V, 9, 16) აზიის სარმატეთში,—18. Σαρμαται სარმატაჲ,—19. Ἰξαιβίται იაქსამბტაჲ, ვარიანტები: Ἰαξαιβίται, Ἰξοβίται, Ἰξοβίται აქსამბტაჲ, იქსომბტაჲ, იქსობტაჲ—და 20. Θισσαματα თისამბტაჲ (Inerip. Bökh. 2058 B, 9).

განა შესაძლებელია შემთხვევითი იყოსო, კითხულობდა მილლერი, რომ ტომთა ამდენს სკვითურ-სარმატულს სახელს ბოლოკიდურ ნაწილად ეძახტა აქვს. ამასთანავე საყურადღებოა, რომ ზემომოყვანილ სახელებს გვერდით დაცული გვაქვს უამბოლოსართო სახელებიც, მაგ.: ჰეროდოტეს (7, 71) მოხსენებულ ჰყავს სპარსელი Μασσαγητ მასსაგენს და თითქოს ეს სახელი უნდა გვეკონდეს მასსაგეტაჲ-შიო. ზემოაღნიშნული ისტორიკოსისავე ცნობით Σκολοπίται: სკოლპიტაჲ მეფის სახელისაგან იყო ნაწარმოები და შეადარეთ იუსტინიუსს (2, 4) მიერ აღბეჭდილს სახელს Scolo-pitus-სა და ჰეროდოტესაგან მოხსენებულს სკვითების მეფის Σαπλγς სკალეს-ის სახელსაო (Эпиграфические следы иранства. 281—282).

ზემოჩამოთვლილი სატომო ოცი სახელის მაგალითის ანალოზზე დაყრდნობით, ვს. მილლერმა წამოაყენა დებულების მსგავსი მოსაზრება, რომ -ται, -αται, -εται, -ιται და სხვა დაბოლოებანი მხ. რიცხვის სუფიქსს უნდა წარმოადგენდნენ, სწორედ იმავს, რომელიც ოსურს მოეპოვებო, -ტჲ ბოლოსართით ნაწარმოებია ყველს ოსური საგვარეულოებიც, მაგ. ტუჟკატჲ, სანატჲ, კოკიტჲ, რომელთა გვარები რუსულად ტუჟკაევა-ად, შანაევა-ად და კოკიევა-ად გადააკეთესო, შესაძლებელია — ტაჲ ბოლოკიდურაინ სკვითურ-სარმატული სახელებიც ნამდვილად საგვარეულოს უფროს წინაპრის სახელისაგან ნაწარმოები სახელები იყოსო (Эпиграф. следы 282—283).

მაგრამ ვს. მილლერს საჭიროდ მიაჩნდა აღენიშნა, რომ სკვითურ-სარმატულ სახელებში — ტა ბოლოსართის არსებობა, რომელიც ოსურშიც არსებობს, თავისდათავად, სხვა საბუთების გარეშე, ამ ბოლოსართის ერანულობის დასამტკიცებლად ვერ გამოდგება, რადგან თვით ოსურშიც ამ-ტჲ სუფიქსის სადაურთა გაუგებარია და ირანისტების ყოველი ცდა, მათ შორის პირადად ჩემიცაო ჯერჯერობით ნაკლებ არის დამაჯერებელი. რაკი ოსურმა მრ. რ. ძველი პრაირანული სუფიქსი დაკარგა, თავისი კანკლედობა ურალ-ალტურს ანუ უგრულ-ფინურის წარმოების წესის მსგავსად გადააკეთაო: მხ. რ. ფორმებს ჯერ მრ. რ. სუფიქსი დაურთო, ხოლო შემდეგ უკვე ბრუნვათა იგივე ფორმანტები მიუყენა, რომელნიც მხ. რიცხვში აქვს და ამ რიგად მრ. რ. კანკლედობის ფორმები მხ. რ. ფორმებისაგან მარტო ფუძე-ძირსა და ბრუნვებს შუა ჩართული მრ. რ. ფორმანტით განსხვავდებაო, მაგ. ვალ ხარისაგან მხ. რ.

ნათ. ბრ. იქნება ვალ-ტი (იქვე 283). ეს მილლერს თვითვე აქვს აღნიშნული, რომ კანკლედობის მრ. რიცხვის ფორმებით წარმოების ასეთი პრინციპი მხოლოდ ერთულ ენებში, ახალ-სპარსულში, ქართულში მოიპოვება ისე, რომ ვგონებ ძალიან გაბედული მოსაზრება არ უნდა იყოს, თუ ვიტყვით, რომ ეს პრინციპი ერანს მეზობელი თურანისაგან უნდა აქონდეს შეთვისებული (იქვე 283).

მრ. რ. საწარმოებლად -ტ სუფიქსი ურალურ ენებშია გავრცელებული. ამბობს შემდეგ ეს. მილლერი, მაგ.: ფინურში მრ. რ. სახ. ბრუნვა თვალის არის *silmä* (მხ. რ.) და *selmä-t-na*, ელვლურად სახლი *kval* (მხ. რ.) და *kvalet* (მრ. რ.). მაჯურთლშიც, ფრ. მილლერის (*Grundriss der Sprachwissenschaft*. II. B. II, 'Altteil, p. 267) თანახმად, მრ. რ. სხვადასხვა სუფიქსებს შორის -sa -sc, -si, -ri,) -ტა და -ტე სუფიქსებიც მოიპოვება. მაგ. *eme* დედა *emete* დედები. იმავე წყაროზე დაყრდნობით (გვ. 258), მონღოლურშიც მრ. რ. ნიშნად -ut და -od არის, მაგ: ლუაწლი იქნება *ärdäm*, ღვაწლები-კ *ärdämöd*, *märgätsi* მსროლელია, ხოლო *märgätsut* მსროლელები.

ყველა ამის გამო ეს. მილლერი ფიქრობდა, რომ თუ ოსურში და ურალ-ალტაურსა და უგრო-ფინურში მრ. რ. სუფიქსების ასეთი მსგავსება შემთხვევითი მოვლენა არ არის, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ შავი ზღვის სანაპიროების ერთნელებმა, ოსების წინაპრებმა მრ. რ. -ტა ნიშანი თავიანთ მეზობელ სკვითებისაგან შეითვისეს, სულ ერთია ვინც არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი გათურანელებული ერანელები თუ გაერთებული თურანელი (იქვე 283).

ეტყობა ეს. მილლერი ძალზე მოწადინებული ყოფილა, რომ -თა და ტაა დაბოლოება რადაც არ უნდა დასჯდომოდა ერთულ-ოსურად გამოეყენა, რომ მას ამ მისწრაფებით მხურვალე გატაცებამ თავისივე ეტიმოლოგია-კი დაევიწყა. სარმატას სახელის აგებულობისა და სადაურობის გამორკვევის დროს, მას ამ სიტყვის ერთულობის ცხადად გამოძეულაუნებლად მისი პირველი ნაწილი სარ აქონდა აღიარებული და ამ სახელს სარ და მატას-ად ჰყოფდა (იხ. აქვე, Эпигр. следы 257 § 50), -თა და -ტაა-ს მრ. რ. ოსურის მსგავსი მაგალითების გასამრავლებლად-კი სარმატას მან უკვე სარმა-და-ტაა-საგან შედგენილად გამოაცხადა. მას აგრეთვე აქსამა-ტაა, ააძამა-ტაა, იქსომა-ტაა და იქსობა-ტაა მიაყოლა, თუმცა მოსალოდნელი იყო, რომ სარ-მატას მსგავსად იმათ მეორე ნაწილდაც მატაა უნდა მიეჩნია.

ეს. მილლერი *Сарматъ* სარმატის-ის სახელს სარ-ის მატას-ისაგან შედგენილობის შესაძლებლობას გულისხმობდა, თუმცა-კი აღიარებული აქვს, რომ ამ სიტყვის მეორე ნაწილი მისთვის გაუგებარი იყო, პირველ ნაწილს-კი სარ-ს ერთულ თავად სთვლიდა (Эпиграф. следы иранства на юге России: ЖМНП, 1886 წ. სექტ. გვ. 257).

ეს. მილლერის მსგავსად და მისი თეორიის გავლენით ნ. მარმატ 1922 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში Термин „скиф“, Sarmat-ის სახელი Sarm და at-ისაგან შემდგარად მიიჩნია, ბოლოკიდური at-ც მრ. რ. ნიშნად აღიარა (Термин „скиф“, 1922 წ. Изв. раб. V. 31). მაგრამ 1926 წ. დაბეჭდილ მოხსენებაში „სკვითური ენის“ შესახებ (Скифский язык) სარმატების სახელის სხვადასხვაობა Sawtomat (მისივე პარალელით *Woro-mat იგივე Sarmat) უკვე Sawro და mat-ად აქვს დაყოფილი (Извр. раб., V. 207 და 210). მაგრამ ნ. მარს მინც აქ

განმარტებული არა აქვს თუ თვითელი ამ ნაწილთაგანი რის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. 1929 წ. წაკითხულს მოხსენებაში ეს სახელი უკვე სამ ნაწილად აქვს ნ. ბარსავე დაყოფილი. იგი ამბობს: „*sag + ma + t* образование трехэлементное с излишком-*t*, пережитком элемента *S*, условно типически называемого уон“ (Первая выдвигенческая яфетидологическая экспедиция: Избр. р. V. 444). ამრიგად ავტორის დებულებაა: *sagmat* წარმოადგენს *sal-ber-yon*-ის ანუ ABC ელემენტების შენაერთებს (იქვე). მაგრამ 1931 წ., როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, ამ საკითხის განხილვისას მსჯელობის სიფრთხილის აუცილებლობა სცნო.

დიდი ხანია უკვე აღნიშნულია, რომ იმიერ-კავკასიაში მცხოვრებ ერთა ზოგი სახელებს ბოლოში ახლავთ „მატ“, როგორც *საურმატ*-ი, *სარმატ*-ი, *აქსამატ*-ი. პროფ. კ. პატკანიანმა ამ ჯგუფს სომხური გეოგრაფიის „ნახჭამატ-ენაქ“-იც დაურთო, რომელიც მას „ნახჭამატ-ენაქ“-ისაგან წარმომდგარად მიაჩნდა. ამასთანავე „ნახჭა“-მას ჩაჩნების სახელად „ნახჩე“-დ ჰქონდა აღიარებული და „ენაქ“ სომხურ მრ. რ. დაბოლოებდა. ყველა ასეთი ტომობრივი სახელების მეორე შემადგენელი ნაწილის „მატ“-ის შესახებ-კი ფიქრობდა, რომ ალბათ ქვეყანას, მიწაწყალს ჰნიშნავდაო (Армянская География VII века, 38).

აკად. ნ. მარის სიტყვით ამნაირ სატომო სახელების გავრცელების ტერიტორიისდა მიხედვით უფრო ბუნებრივი იქნებოდა სიტყვა „მატ“ ჩაჩნურსა და მის მონათესავე ენებში გვექებნა. ამიტომ „მატ“-ი ენის აღმნიშვნელ ჩაჩნურ სიტყვად მიმაჩნია, რომელსაც ეხლაც „მატტ“, ინგუშურად „მოტტ“ ეწოდება, რომელსაც ტომობრივ სახელებში ხალხის მნიშვნელობა ენიჭებაო (Кавказские племенные названия и местные параллели, Петроград 1922 წ. გვ. 20—21).

ასეთი აზრი მით უფროა საფიქრებელი, რომ სომხური გეოგრაფიის „ნახჭამატ-ენაქ“ (*ნახჩამათ-ენაქ*) პტოლემეაფოსის გეოგრაფიის *Ἰαῤῥατα: ἔθνη*“-ის თარგმანსა და შესატყვისობას წარმოადგენს ე. ი. „აქსა“ სომხური თარგმანის *ნაქსა* „ნახჭა“-ს უდრის, რომელიც მართლაც ნახჭო-ერის ჩაჩნების სახელს წარმოადგენს და რომელსაც ჩაჩნები ეხლაც თავიანთი თავის აღსანიშნავად ხმარობენ. რაკი „მატტ“ ჩაჩნურად ენას ანუ ტომსა ჰნიშნავს, მაშასადამე, მთელი ეს სატომო სახელი „ნახჭამატ“ ანუ ბერძნული გადმოცემულობით „აქსამატ“-ი ჩაჩნების, ანუ ნახჭუების საკუთარ ეროვნულ სახელს წარმოადგენს.

არც პატკანიანსა და არც ნ. მარს ამ საკითხის განხილვისათვის ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევიათ და არც მთლიანად გაუჩივრებიათ იგი და არც ამისგან რაიმე დასკვნა გამოუყვანიათ.

უპირველესად უნდა ბერძნული *აქსამატ*-ისა და სომხური *ნახჭამატ*-ის ურთი-ვრთ შორისი დამოკიდებულება იყოს გამოჩვენებული: რაკი სომხურის უსახელო გეოგრაფიას ერთ მთავარ წყაროთაგანად კლ. პტოლემეაფოსის გეოგრაფია ჰქონია, რომელსაც მხოლოდ ალაგ-ალაგ შეუვსია [იგი], იხადება საკითხი ნახჭამატ-ენაქ-ის პირველი ნაწილი ნახჭი პტოლემეაფოსის *აქსა*-ს თვით სომეხ ავტორის მიწვევებს წარმოადგენს თუ არა? თვით მან შესწავლო იმის მიხედვრა, რომ ბერძნული *აქსა* ჩაჩნურ ნახჭა-ს უდრიდა, თუ პტოლემეაფოსის ნაშრომის იმ ხელთნაწიერში, რომელიც მას ხელთა ჰქონია, *ნახჭა*-ს მსგავსი სახელი ეწერა? საკითხი უმთავრესად თავკიდურ ასოზეა დამოკიდე-

ბული, სახელდობრ თავდაპირველად $\text{Na}^{\text{z}}\text{am}^{\text{a}}\text{t}^{\text{a}}$ ნაქსამატა ხომ არ ეწერა, რომელშიც შემდეგდროინდელმა გადამწერებმა შეცდომით N ბერძნული ნარი ინად(უ) მიიჩნიეს? ეს კითხვა მით უფროა გასაგები, რომ ძნელი დასაჯერებელია იმ ხანაში, როდესაც შედგენილია სომხ. უსახელო გეოგრაფია, მწერალს აქსამატ-ისა და ნახამატ-ის სახელების იგივეობის აზრი გასჩენოდეს. მეორე საკითხი ზემომოყვანილი სატომო სახელების ბოლო ნაწილს მატ-ის მნიშვნელობაა, ის რომ ნახამატების, ე. ი. ჩაჩნების სახელში გვექონოდა დაცული, საქმე გადავიღებული იქნებოდა. მაგრამ იგი ისეთ ზოგად სახელშიც გვხვდება, როგორც სავრომატ-ი, რომელიც სკვითებით მრავალ ტომის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ამის გამო გამოსარკვევია, თუ რამდენად გვაქვს უფლება სიტყვა მატ მართო ჩაჩნურის, ნახამატების და მათ მონათესავე ტომებისა-კი არა, არამედ სხვა, უფრო დაშორებულ ტომთა და ერთა ენის კუთვნილებად ვიცნათ, რომ ზემომოყვანილ სატომო სახელშიც მისი არსებობა არ გვეუცხოვოს.

ამასთანავე, ზემოაღნიშნულ ტომობრივ სახელებს გარდა, ბერძნულ წყაროებში „იქსობატ“-ის ტომის სახელიც იხსენიება. ცხადია, რომ ეს სახელიც ისევეა ნაწარმოები, როგორც სავრომატ-ი, ხარმატ-ი და აქსამატი-ა. მაგრამ, თუ ამ სახელის პირველი ნაწილი „იქსო“ შესაძლებელია იმავე „აქსო“-ს პარალელურ ფორმად მიგვეჩინა, მეორე ნაწილს ხომ „მატ“-ის მაგიერ „ბატ“-ი შეადგენს. ამიტომ ისიც გამოსარკვევია, თუ ეს „ბატ“-ი რაღას უნდა ჰნიშნავდეს.

იქსობატები ($\text{I}^{\text{c}}\text{z}^{\text{a}}\text{t}^{\text{a}}$). რომელნიც სინდების ქვეყნის, სინდეთის ($\text{S}^{\text{y}}\text{nd}^{\text{a}}\text{r}$) მეზობლად ცხოვრობდნენ უკვე ჰეკატაეოსს ჰყოლია მოხსენებული (Fr. 166).

ნახტორაჯდ, ანუ ჩაჩნურად ენას XVIII ს. დამლევს მოტი-ან და მუტი-ი ეწოდებოდა, ინგუშურად-კი მოტტი (გულდენშტედტის *Reisen* II, 507 და კლაპროტის *Voyage* II, 365).

XIX ს-ში და ეხლაც მუოტ-ს ჰხმარობენ (უსლარის *Ч. яз.* 197). ამნაირად მატ-ის ა ხმოვნის მაგიერ o და u ხმოვანი გვაქვს. მაგრამ საკმარისია ადამიანმა მუოტ-ის სხვა ბრუნვების ფორმებს მიაქციოს ყურადღება იმის ცხადსაყოფელად, რომ ძველად ენას ჩაჩნურად მართლაც მატ-ი უნდა ჰრქმეთოდა. მართლაც მხოლ. და მრ. რ. ნათესაობითა და დანარჩენ ბრუნვებში ყველგან ა-ხმოვანია დაცული. მატტანა, მატტურ, მატტუე — მრ. რ. მატტალ-ია (იხ. უსლარი *Ч. яз.* 197). მაშასადამე ჰეროდოტეთგან მოყოლებული ბერძნულ წყაროებში აღბეჭდილი მატ თავისი ბგერითი შედგენილობით ბერძენთა მიერ სისწორით ყოფილა ჩაწერილი და დაცული.

ქვემომოყვანილი მავალითები ადვილად დაარწმუნებენ ადამიანს, რომ ენის აღმნიშვნელი ეს სიტყვა მართო ჩაჩნურსა და მის დიალექტებში არ ყოფილა შენახული, არამედ მისი ფონეტიკური სახენაცვალი დელესტნის ენებშიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. დამახასიათებელია, რომ მისი პირველი თანხმოვანი უცვლელი დარჩენილა და ცვლილება ზოგან მხოლოდ ხმოვანსა, ხოლო ყველგან მეორე თანხმოვანს დასტყობია. მაგ. ლუნძურსა და მის დიალექტებში ისევე, როგორც ანდო-დიდოურ ენებსა, თუ დიალექტებში უკანასკნელი თანხმოვანი წ არის ტ-ს ნაცვლად. სახელდობრ ლუნძურად, ქარულად და ანუხურად ენას XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით და ეხლაც მაწ, ან მაწ ეწოდება (გულდენშტედტი *Reisen* II, 524 — უსლარის *Ан. я.* 130 და კლაპროტის *Voyage* II, 326). თანამედროვე კარატულშიც ენას მაწ-ი ჰქვია.

ანდო-დიდოურშივე ბ ხმოვანიც მ-დ ყოფილა შენახული ისე, რომ დიდო-
ურად ენას მეწ სწოდებია და ასევე ეწოდება ეხლაც (იხ. გვლდ. R II, 514,
კლამორ. V, II, 326) ხოლო ანდოურსა, ბოთლიხურსა, და ანდოს ჭგუფის ყვე-
ლა ენებში მ უკვე ი-დ ქცეულა და მიწ-ი იხმარება (იხ. დირის Mat. для изучен
яз. и наречий Андо-динойской группы, გვ. 114).

ამ სიტყვის შემდეგი ბგერითი ცვლილება იმავე მეორე თანხმოვანს დას-
ტყობია. დაცული ტ-სა და ღუნძურ ანდო-დიდოურში წ-დ შენაცვლებულის
მაგიერ უკვე ძ და ჴ თანხმოვანი გვევლინება, სახელდობრ კურულ-ლეკურად
ე-ხმოვნისანი ენას მეძ-ს ეძახიან (უსლარის Кюр. яз.), ტაბასარანულად-კი
მელა (დირის Граммат. Табас.яз.), ხოლო კუმუხურ ლეკურს ბ ხმოვანი დაცული
აქვს და იქ მაზ-სა ჰხმარობენ (იხ. უსლარის Лак. яз.), დასასრულ, რუტუ-
ლურად და წაურულად ი-ხმოვნისანი ფორმაა — მიზ (დირის Рут. яз. და
Иак. яз.).

საფიქრებელია, რომ ამავე მატ ძირის ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა
იყოს ენის აღმნიშვნელი აბხაზური და ყაბარდოული ისევე, როგორც ჩერქე-
ზული სიტყვები. უსლარის ცნობით ენას აბხაზურად ზოგადად აბზ-ს ეძა-
ხიან, ხოლო მისი განსაზღვრული ფორმაა ბზგა (Абх. яз.) გვლდ ენშტედ-
ტის და კლაპოტის ჩანაწერით-კი ენას XVIII ს. იბზ-ი ეწოდებოდა
(R II, 530 და V, II 427).

ყაბარდოულად XVIII ს-შიც ენას ბზეგუ სწოდებია (გვლდენშტედტის
R II, 530) და ეხლაც მეტყველების ორგანოს, ენის აღსანიშნავად ეს სიტყვავე
იხმარება (იხ. ლოპატინსკის Каб. гр. 184). მეტყველები თვით პროცესსა და
ენას ბზე ჰქვიან (იქვე და Яковлев-ის Матер. для кабар. словаря 1, 60). და-
სასრულ, კლაპოტის ჩანაწერით ენას ჩერქეზულად ბბაჰ, ბბზე, ბზეგუ
და ბზეკ-ი ჰქმევია (V II, 399), ლულეგ-კი თავის ლექსიკონში მხოლოდ
ბზეგუ აქვს აღნიშნული (გვ. 244).

მას შემდგომაც, რაც მატ-ის ბოლოკიდური თანხმოვნის დადესტნის კუ-
მუხურ-ლეკურისა, წახურულისა და რუტულური ენებში დაცული ჴ შესატყვი-
სობის გარემოება (მაზ, მიზ), ხოლო კურულ-ლეკურში და ტაბასარანულში ძ-სი
უკვე აღნიშნული გვაქვს (მეძ. მელძ), აბხაზურ-ყაბარდულ-ჩერქეზულის ჴ აღარ
გაგვაკვირვებს. ამ ენების დამახასიათებელ თვისებას ამ შემთხვევაში ორი გა-
რემოება შეადგენს. პირველია ხმოვნის შუა ადგილითგან ბოლოში მონაცვლე-
ბა (ბზაჰ, ბზე, ბზე-გუ, ბზეკ) ანდა ნახევარ ხმოვნად ქცევა და სრულიადი
გაქრობა (ბზგ-კ, ა-ბზა). რომელშიც ა, ვგონებ, ჩვეულებრივი, აბხაზური ა
ართრონი უნდა იყოსა. საფიქრებელია, რომ ყველა ზემომოყვანილი ფორმები
წარმომდგარია ბაზ და ბეზ ფორმებისაგან.

მეორე, მაგრამ ზემოაღნიშნულზე უფრო ძირითადსა და თვალსაჩინო გან-
სხვავებას მატ-ის პირველი თანხმოვნის აბხაზურ-ყაბარდოულ-ჩერქეზული ბ-ს
შესატყვისობა წარმოადგენს. მატ-ის ასეთი ბ-თანხმოვნისანი პარალელური
ფორმა უკვე უძველეს ხანაშივე არის დადასტურებული. მართლაც, როგორც
დაერწმუნდით, თუ ჰეროდოტეს საურომატ-ისა და კლ. პტოლემეძო-
სის მაქსამატ-ის, თუ ნაქსამატ-ის სახელები მოეპოვებათ, ჰეკატაეოსს
მიღებულს სინდეთის მეზობლად იქსიზატ-ნი ჰყავს დასახელებულნი. ამ
სახელწოდებათა აგებულების სრული მსგავსება უფლებას გვაძლევს ვიფი-
ქროთ, რომ მატ-ის მსგავსად ბატ-იც ენისავე აღმნიშვნელი სიტყვა იყოს. ბატ-ი
და მატ-ი უმძველია ერთი და იმავე წარმომადგენლობის სიტყვები ჩანს, დროთა

განმავლობაში და თანაც დიალექტურად თავკილური თანხმოვნის შეთანხმების წყალობით ერთმანეთისაგან განსხვავებული.

საგულისხმოა, რომ ენისა და მეტყველებისა, თუ ხმის გამოცემის აღმნიშვნელი ასეთი ძირის სიტყვები ქართულშიც მოიპოვება.

მაგ. შესაძლებელია დასახელებული იქნეს **ბუტბუტი**, რომელიც დაბალი ხმით წყრომისა და უკმაყოფილების გამომხატველი თავისთვის წალაპარაკების აღმნიშვნელია. იგი გაორმაგებულ ფუძიან სიტყვათა ჯგუფს ეკუთვნის და **ბუტ**-ისაგან შესდგება. ეს **ბუტ**-ი თანამედროვე ჩაჩხური **მუოტტ** და **მოტტ**-ის მსგავსად **ო**-ხმოვნიან ფორმას წარმოადგენს. ამნაირად ცხადი ხდება, რომ, როგორც **მატ**-ის **ა**-ხმოვნიან ფორმას გარდა **მოტტ**-ის სახით **ო**-ხმოვნიანი ფორმაც არსებობს, ისევე ბერძნულ წყაროებში დაცული **ბატ**-ის გარდა **ბუტ**-**ბუტ**-ში **უ**-ხმოვნიანი ფორმაცა გვაქვს დაცული.

ქართულს ამავე ცნების გამოსახატავად ისეთი სიტყვაც აბადია, რომლის თანხმოვნთა შედგენილობა აბხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულში ენის აღმნიშვნელ შემომოყვანილ სიტყვებს სრულად უდგება. ცნობილია, რომ ქართულში არსებობს მეტყველების გამომხატველი ტერმინი **ბუზღუნი**. თუმცა ს. ორბელიანის განმარტებით ეს სიტყვა თითქოს „მწყრალობით ჩუმი რამ წყრომა“-ს [უნდა] ჰნიშნავდეს (ლექს.), მაგრამ ეს განმარტება არც სრულია და არც ზედმიწევნითი. ამ ახსნას უნდა დაერთოს, რომ **ბუზღუნი** დაბალი ხმით მწყრალობისა, თუ უკმაყოფილების თითქოს თავისთვის, მაგრამ ნამდვილად სხვისთვის საგრძნობლად გამოთქმას ჰნიშნავს. ამ ტერმინის ასეთი მნიშვნელობა დ. ჩუბინაშვილისაც აქვს აღნიშნული (ლექს.). იმერულსა და რაჭულში ეს ტერმინი „ბუზღუნი“-ს სახით არის დაცული და ე. ბერიძის სიტყვით ჩუმი ხმის, ჩამიჩუმის, ჩურჩულის მნიშვნელობით იხმარება („სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა“, გვ 7¹).

ბუზღუნი ორნაწილადი ტერმინია, **ბუზ** და **ღუნი**-ისაგან შემდგარი. **ღუნი** ცალკეულად არის დაცული, სახელდობრ მტრედის ხმიანობის აღმნიშვნელ სიტყვა **ღუღუნი**-ში, ს. ორბელიანის განმარტებით, ამ ტერმინს ზემოაღნიშნულზე უფრო ზოგადი მნიშვნელობაც-კი ჰქონია, ისე, რომ იმის სიტყვით „ღუღუნი წარზიდული ჯმა“ ყოფილა (ლექსიკა)².

რაკი **ბუზღუნი**-ს მეორე ნაწილი ხმიანობის აღმნიშვნელი ყოფილა, მისი პირველი ნახევარი ან იმავე ცნების გამომხატველი უნდა იყოს და ამ შემთხვევაში ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონებელი, მაგრამ სხვადასხვა ძირის ორმაგი შედგენილობის სიტყვა გვექმნებოდა. — ან არა და პირველი ნაწილი **ბუზ** იმ არსებისა. თუ ორგანოს სახელი უნდა იყოს, რომელიც ხმიანობს, ხმას იღებს. ამ შემთხვევაში შესაძლებელია საკითხი წამოიჭრას, **ბუზ**, აფხაზურ **აბზ**-ისა და ყაბარდოულ **ბზე**-სა და ჩერქეზულ **ბზამ**-ს მსგავსად, ხომ ენისავე აღმნიშვნელი ძველი სიტყვის ნაშთი არ არის? **ბუზღუნი** თავდაპირველად ენის ხმიანობას ხომ არ ნიშნავდა?

ბუზღუნი-ს მეორე ნახევარსაც რომ თავი დავანებოთ, უამისოდაც ცხადია, რომ **ბუზ** და **ბზ** კომპლექსები ქართულში ხმის გამოცემის ცნების გამომხატველია. ამის დასაბუთებლად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ქართულში არსებობს, **ბზული**, რომელიც, საბას განმარტებით, „ბუზთ ხმაჲ“ არის,

1 ილია ქუციანისაც თავის „სიტყვის-კონა“-ში აღნიშნული აქვს „გაბუზღუნება“, რომელიც უკვე „სულის განაზღვისა“ და „მოყრუების“ აღმნიშვნელად ქცეულა.

2 **ღუღუნი** როგორც ცანცაბი, ხიხითი, ბუტბუტი და მრავალი სხვა.

მაქსამატებისა, ანუ ნახჭამატების სახელის მსგავსად **საზრო** ანუ **სარიც**, უძველესი, ერის სახელი უნდა იყოს. მართლაც, ასეთი სახელის მქონებული ერი ყოფილა კიდევაც. პლინიუს სექუნდუსის ცნობით, ქსებასტოპლითგან 70,000 ბიჭზე დამორბეულ ქ. პერაკლეუმის სანახებსა და სამხრეთით მდებარე შავი ზღვის სანაპიროზე და ირემი ჯერ თურმე აქაელნი, მარდნი და ჩერქეზები, ხოლო მათ შემდგომ სერრ-ები (Serri) და კველოტომები ბინადრობდნენ, ეს ის სანახები ყოფილა, სადაც ბიჭვინტა (Pily) მდებარეობდა (lib. VI, § 16); მამასადამე სერრ-ები დაახლოებით სოქ-გაგრისა და ბიჭვინტის შუა მდებარე მიწაწყლის მფლობელად უნდა ვიგულისხმობთ, ე. ი მერმინდელ აფხაზეთის ჩრდილო ნაწილსა და მის მოსაზღვრე ზოლში.

სერრ-ი თავის თანხმობითა შედგენილობით **საზრო**-სა და **სარ**-ს კარგად უდგება¹, მაგრამ ხმოვნით განსხვავდება.

ამის მსგავსი სახელის მქონებული აფხაზეთის მახლობლად მდებარე, ადგილის გეოგრაფიულ-ტომობრივი სახელი ერთ ქართულ წყაროშიც არის მოხსენებული. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ, გ. მერჩულის ცნობით გეოგრაფიულ სახელად **შარო** ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაშიც ამ ისტორიკოსის სიტყვით აშოტ კურაპალატის ძის ადარნერსე კურაპალატის თანამეცხედრე ყოფილა თურმე ასული „ბაგრატ შაროელისა კელმწიფისაჲ“ (ც. გ. გ. ზ. ნ. ნ. ძ. სტრ. 30—31).

ამ „კელმწიფის“ სამფლობელოს დაახლოებით გეოგრაფიული მდებარეობის გამოსარკვევად, შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს გ. მერჩულის ავგის ცნობა, რომ, როდესაც ბაგრატ კურაპალატი თავის მეუღლეს, ამ შორეული „კელმწიფის“ ასულს გაეყარა, მან თურმე თავის სამშობლოშივე დააბრუნა: „ცოლი თვისი და წარგზავნა ქუეყანად თვსად აფხაზეთად“—ო (იქვე გვ. ნ. ნ. § ნ. ვ. სტრ 4—5). მამასადამე, **შარო** აფხაზეთში (იგულისხმება მაშინდელი ე. წ. აფხაზთა სამეფო, ანუ დას. საქართველო), შემავალი ერთ-ერთი პოლიტიკური ერთეულის ქვეყნის სახელი ყოფილა. მაგრამ ამ ყამად ასეთი სახელი იქ არა ჩანს, — 5-ვეკისიანი რუკის საძიებლის მიხედვით მაინც, — და ამიტომ გამოურკვეველი რჩება ამ შაროს უფრო ზედმიწევნითი გეოგრაფიული მდებარეობა. ამისდა მიუხედავად სერრ-თა მიწაწყლისა და შარო-ს ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობის დაახლოებითი იგივეობა ამ ორი სახელის იგივეობასაც გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ ქართულად ამ ქვეყნის სახელი შინით იწერებოდა, ლათინურ წყაროში კი **სინით** სწერია, მათი იგივეობის მოსაზრებას ვერ შეარყევს, რადგან, როგორც ცნობილია, ბერძნულსა და ლათინურს შ თანხმობენს გამოსახატავად ასო არ გააჩნდათ, რადგან მათ ასეთი ბგერა არც ჰქონდათ, ამიტომ უცხო ენის შ თანხმობანიც უნდა **ს** ასოთი დაეწერათ; **შარო**-ც რომ ლათინურად, ან ბერძნულად ჩაეწერათ, **სარო** გამოვიდოდა. ამის გამო ამ ასოთი ბერძნულად და ლათინურად დაწერილი უცხო სახელების ნამდვილი გამოთქმა ყოველ კერძო შემთხვევაში უნდა იქმნეს გამორკვეული: ბერძნებისა და რომაელების **საზრომატი**-სა და **სარმატი**-ის **ს** ასო ამ ეროვნების სახელის მართლაც **ს** თანხმობანსა, თუ **შ**-ს [გვაფარაულებინებს], ანდა სხვა ვადაწყვეტა მხოლოდ ასეთ შემთხვევაში შესაძლებელი, როდესაც ეს სახელი **ს** და **შ** ასოების მქონებული დამწერლობით შექმნდება მკვლევარს აღბეჭდილი. თავისდა-თავად, მამასადამე, ბერძნული და ლათინური ანბანით ჩაწერილი **საზრო** და **სარ**-ი შესაძლებელია **შაზრო**-სა და **შარის** გამოშვატე-

¹ ბოლოკიდურ მეორე რ-ს ბუნება ცალკეა განსახილველი.

ლიც ყოფილიყო. თუ პლინიუსის აგან დასახელებული ხალხის სერ-ის სახელი საურო-სა და სარ-ისაგან თავისი ხმოვნით განსხვავდებოდა, ქართველი ისტორიკოსის ნაშრომში მოხსენებულ შარო-ს ხომ ეს განსხვავებაც აღარა აქვს.

მაგრამ საურომატებისა და სარმატების სახელი ჩრდილოეთ კავკასიაში და დონის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანაში, როგორც დავრწმუნდით ზოგად ეთნიურ სახელად იყო ქცეული. შესაძლებელია, თუ არა დამტკიცდეს, რომ შაროს — სახელის კვალიც ასევე თუ არა, დიდ მანძილზე მაინც არის შერჩენილი? შესაძლებელია, „შარო“ გეოგრაფიულ სახელად მაგ. საჩანეთშიც გვხვდება, სახელდობრ „გროზნო“-ს ოლქში (5-ვერს. რუკაზე ყ. ნ. 63—15, 42—15) — იქვე, ამავე ქვეყნის სახელთან დაკავშირებული მდინარის სახელიც არსებობს: „შარო-არღუნ“, რომელიც 6 ვერს. რუკაზე ე 6, 63—15, 42—43 და ე 5 63—15, 43-ზეა მოთავსებული.

რაკი ჩაჩნურში „არღუნ“ მდინარეთა ზოგადი აღმნიშვნელი სიტყვაა ისევე, როგორც ძველ ქართულში „არავი“ იხმარებოდა, ამიტომ „შარო-არღუნ“ ნამდვილად „შაროს“ წყალს, ანუ მდინარეს, კნიშნავს.

საყურადღებო ვარემოებაა, რომ კახეთშიც, თელავის მაზრაში, არის „შარო-ხევი“ (იხ. 5-ვერს. რუკის ე 6 63—30, 42—00)¹.

გამოსარკვევია, ამავე ძირის სიტყვა-სახელებია თუ არა „შარა-ხევი“, რომელიც თიანეთის თემში მდინარის სახელია (იხ. 5-ვერსიანი რუკის ე 6 62—30, 42—15) და „შარა-წყალი“, რომელიც ოზურგეთის თემის მდინარის სახელია (იხ. 5-ვერს. რუკის ე 6, 59—30, 42—00), იმ გვარადვე, როგორც რაჭის მდინარის „შარაულა“-ს სახელიც (იქვე ე. 6, 60—30, 42—30)?

საფიქრებელია, რომ ამავე შარ-ების მოსახლეობის გეოგრაფიულ კვალსვე წარმოადგენდეს აღმ. ამიერ-კავკასიაში, ძველი ალბანეთის ფარგლების ზემო ნაწილში, მდებარე თემის შარვან-ის სახელიც, რომელიც შემდეგში შირვან-ად იქცა და დღევანდელამდეა დაცული. ძველ ქართულ წყაროებში ამ ქვეყანას სწორედ შარვანი და მის მფლობელს, ან მეფეს შარვაშა ეწოდებოდა.

ეს სახელი, ან ორნაწილადი სიტყვა უნდა იყოს, შარ-ისა და ვან-ისაგან შემდგარი, ან და შარვ-ისა და ან-ისაგან, რომელთაგან შარვ — შესაძლებელია წინანდელი შარუ, ხოლო ან მრავლობის ფორმანტი იყოს. უკანასკნელ შემთხვევაში შარვანი უნდა ტომის სახელად გვევლინებოდეს. და ისეთ წარმოებადვე მიგვეჩინა, როგორც იყო ლეკან, ტაბასარან, ჭილან და სხვა.

დამაფიქრებელია მხოლოდ, რომ ვანი მეორე ნაწილად მართო ქალაქის ან სოფლის სახელებში მოგვეპოვება. ქვეყნის ანუ თემის სახელთა შორის-კი ასეთი წარმოება არა ჩანს.

დასასრულ არამ გეოგრაფებს ალბანეთსა და ეხლანდელ დაღესტანში მოსახლე ერთა შორის დასახელებული ყავთ „ალ სერირ“, ასე იკითხება ამ

¹ ამას გარდა, საგულისხმოა რომ შარო გეოგრაფიულ სახელად დასავლეთსა, სამხრეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოშიც მოიპოვება, სახელდობრ, ერთი მესხეთში „შარო საზაფხულო სასახლე აწინდელთა მეფეთა“ (ვახუშტი გ. გ. 374, მისივე საქ. ისტ. ზ. კიკ. გამ. II, 338); მეორე შარაანის თემში მდებარეობდა და ეხლაც არის (იხ. 5-ვერს. რუკის ე 6 60—45, 42—15); მესამე რაჭაში (იხ. 5 ვერს. რუკის ე 6 60—45, 42—30). გამოსარკვევია შაროი ხომ საურო-ს სახელის ნაშთივე არ წარმოადგენს? საურომატების სახელის კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში გასარკვეველი არის, რადგან სტრაბონის მოწმობით, როგორც ვიცით, ძველი საქართველოს მთის მოსახლეობა ყოფაცხოვრებითაცა და წარმოსობილობით სარმატებს ენათესავებოდა.

ერის სახელი ჩვეულებრივ (იხ. კარაულოვის Известия, გვ. 46 და 48—49 და შემ. 84). არაბ. გეოგრაფების ცნობით ამ ერის სამფლობელო ხაზართა სახელმწიფოს მოსახლერე იყო.

არაბთა გეოგრაფებს „სერირ“-თა ტომის სახელის წარმოშობის შემდეგი განმარტება მოეპოვებათ: ვითომც ასეთი სახელი იმიტომ წოდებოდეთ, რომ სპარსთა მეფის ბაპრამ-ჩუბინის ერთი უკანასკნელი ჩამომავალთაგანი დაღესტანში შეხიზნულიყოს და გაბატონებულყოს. რაკი მან თან ოქროს ტახტი მოიტანა და ტახტს არაბულად „სერირ“-ი ეწოდება, ვითომც ამიტომაც თვით ამ პირმა თავის თავის „საპიბას-სერირ“-ი ე. ი. ტახტის მპყრობელი უწოდა, ხოლო მის ქვეშევრდომ ხალხს „სერირ“-ის ერი დაერქვათ (იხ. ტაპრი de Goeje III, კარაულოვი 48—49 და გვ. 71, შენ. 84). მაგრამ, რასაკვირველია, ეს მხოლოდ უცნობი ერის გაუგებარი სახელის გასაზარბიანებლად შეთხზული არაბული ხალხური გულუბრყვილო ეტიმოლოგია უნდა იყოს.

ისტორიის ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ „სერირ“-ს სახელმწიფოს სახელი იყო მხოლოდ და არა ქალაქის ან ხალხისა (გვ. 48—49). უკვე ეს ცნობა არდევებს შემომოყვანილ არაბულ თეორიის მთელ შენახზს.

არაბული ანბანით უცხო ერის სახელების ჩანაწერების ნამდვილი გამოთქმის აღდგენისას ადამიანს უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ უძველეს ხანაში არაბულ დამწერლობას ს და შ ბგერისათვის მხოლოდ ერთი ასო (س) მოეპოვებოდა და მარტო შემდეგში შ-ს გამოსახატადად შემომოყვანილ ასოს ზევითგან სამი წერტილი დაემატა და ამით ხ-გან (س) განსხვავებული არაბული ش შ ასო შეიქმნა. ამიტომ არაბ ძველ ავტორების სერირ — შესაძლებელია შერირ-ის ან და შარირ-ის გამომხატველიც ყოფილიყო, რადგან, როგორც ცნობილია სხვა სემურ დამწერლობათა მსგავსად, არაბულ დამწერლობაშიც ხმოვნებისათვის ასოები არ არსებობდა და ხმოვნები არ იწერებოდა, წამკითხველს წაკითხვის დროს ხმოვნები თითონ უნდა დაერთო.

მართლაც შერირ-ის, ანუ შარირის მსგავსი თემის სახელი არსებობდა კიდევაც, იგი დღევანდელამდიც-კია დაცული.

ამირ-კავკასიაში ეხლაც არსებობს თემი, რომელსაც „შარურ“-ი ეწოდება. ასეთი გეოგრაფიული სახელი ახალი არ არის, არამედ ძველი დროითგანაა შერჩენილი. ამ გარემოებას ერთი VII ს. ძველიც, უსახლო სომხური გეოგრაფიც, ცხად-ჰყოფს. სომხურს ანონიმურს გეოგრაფიაში ნათქვამია:

ქსქე კოატ ზონაჲ ხნ ფაქიად მკობაბოჲ ჲ მკობაჲ სიოჲს, ენჲ მქჲ ჯაყოჲ ჴაქიჲ ღირიჲ ს ნაჲრიჲ ე ჯაჲსიჲ, ენჲ იჲ ნიჲიჲ ეხანჲ მკობანჲს (იხ. სუქრის გამ. გვ. 34).

სერირ, ანუ შარირ და შარურ იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ამ სახელს ორი რ აქვს. პლინიუსის ცნობითაც ხომ შავი ზღვის სანაპირო ტომის სახელსაც სერირის ბოლოში ორი რ მოეპოვება, ამ მეორე რ-ს ბუნება ამ შემთხვევაში გამოსარკვევია. მაგრამ კავკასიაში მოზინადრე ერების ენებში ამოვსებული თუ უხმოვნო რ ფორმანტი ჩვეულებრივია.

მასშაღამე, Serri-, შარირ-ს და სერირ-შარურ-ის ოდინდელი არსებობის კვალი ჩრდილოეთსაცა და სამხრეთ კავკასიაშიც მოიპოვება. ამით მისი წინათ ფართოდ გავრცელებულობა მტკიცდება. ეს სავრომატებისა და სარმატების სახელის განზოგადების გარემოებას კარგად უდგება. ცხადია თავდაპირველად ეს სახელი ტომთა ერთი მოდგმის აღმნიშვნელი იქმნებოდა და მხოლოდ შემდეგში, პოლიტიკური ჰეგემონიის მოპოვების წყალობით უნდა იყოს ზოგად

სახელად ქცეული. შარო-ს და სავრომატების სახელის მიგრაციის ზემოაღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა, თვით ტომთა ამ მოდგმის ბინადრობის მოცულობის შედგენიდა და მომასწავებელიც არის.

სტრაბონის ნაშრომის ერთი ადგილითგან-კი ჩანს, რომ საქართველოს ჩრდილოეთით, ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ ტომებსაც-კი სარმატებად სთვლიდა. იბერიის მოსახლეობის აღწერილობაში მას აღნიშნული აქვს: იბერიის მთის ნაწილის მოსახლეობა სკთურ და სარმატთა, რომელთა მოსაზღვრენიცა და მონათესავენიც არიან, ზნე-ჩვეულებას მისდევსო (lib. XI, cap. 3, § 3) მაშასადამე სარმატებად ყოფილან ცნობილნი.

ქ. პანტიკაპეს სახელი ვს. მილერს ერანულად ეგულებოდა. მისი აზრით ამ სიტყვის პირველი ნაწილი *panca* არის, რომელიც ხუთს ნიშნავსო, მაგრამ ავ სახელის მეორე ნაწილის რაობა ვერ გამოუტყვევია, — მეორე ნაწილი გაუგებარიაო („вторая часть не ясна“: Эпиграф. следы иранства, 24!).

აკად. ნ. მარი ამტკიცებდა, რომ სინოპითგან დაწყებული ქ. პანტიკაპემდე მთელი სანაპირო ოდესღაც ეკავა ხალხს, რომელსაც მრ. რ. ნიშნად პთანხივანი ჰქონდა. ამ რწმენისდა მიხედვით ამ სანაპიროს ქალაქების სინოპის, ხოფისა, ანაპისა და პანტიკაპეს სახელებს სინო და პე-სა, ხო და პე-სა, ა-ნა და პ+ა-სა და პანტიკა და პე-საგან შედგენილად სთვლიდა და ყველა მრ. რიცხვის წარმოებად მიაჩნდა (Термин „Скиф“. Избранные работы V, 27). მრ. რ. ეს ბოლოსართი — პე დატულია ახემენიანთა ლურსმული წარწერების მეორე კატეგორიის ენაში, გავრცელებულია მეგრულში — ეფ-ის სახით, ჭანურში — ფე-ს, ქართულში — ეზ და ანდი-დიდოურსა და ლეგურს სხვა ენებში — ბი-ს სახითაო (ნ. მარის: О происхождении имени Анапа, Избр. работы V, 273).

ამ დებულებისდა მიხედვით განმარტებულია ანაპას ეტიმოლოგიაც, მაგრამ პანტიკაპეზე უფრო სრულად, რამდენადაც ამ უკანასკნელის მთავარი ნაწილის პანტიკა-ს რაობა მარს დამახლებული არა აქვს, ანაპა-სთვის ორი ეტიმოლოგიაც-კია წამოყენებული. ერთი მხრით ნ. მარის სიტყვით ანაპა უნდა ხელის აბხაზური სახელის ა-ნაპ-ს თითქმის შეუცვლელ ფორმას წარმოადგენდეს, მაგრამ აქ მრ. რ. ფორმა თავდაპირველად მრ. რიცხვად უნდა ყოფილიყო გაგებულიო და ხელების აღმნიშვნელი იქმნებოდაო. ასეთი სახელი ამ ადგილს უნდა დარქმეოდა ვითარცა ზღვის სანაპიროზე მდებარეს, მდინარის ტოტთან ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ნავთსადგურთან მდებარეობასთან დაკავშირებითაო (იქვე V, 272).

ამივე ანაპი-სათვის აკად. [მარს] იმავე წერილში მეორე უკვე სრულებით განსხვავებული ეტიმოლოგიაც აქვს წამოყენებული: ამ მეორე ეტიმოლოგიით ანაპა წარმომდგარია ღვთაების აბხაზურში დატული სახელის ან-ისაგან, რომელსაც მს. რ. ნიშანი პე აქვს დართულიო. მართალია ღმერთს აბხაზურად ანცია ეწოდება და აქ მრ. რ. ნიშანი ცია არის, მაგრამ შესაძლებელია ამ ან-ს მრ. რ. ნიშნად -პე-ც ჰქონოდაო. ამრიგად ანაპა უნდა ღმერთების აღმნიშვნელად გვიგულისხმა და ასეთი გააზრიანებისათვის ეგების არ რიანეს ცნობის გამოყენებაც შეიძლებოდეს, რომელიც *Ἰερός λυγυ-ს* პიეროს ლიმენ-ს ასახელებს, რაც. ვ. ლატიშევის აზრით, ანაპას უნდა ეხებოდესო. მაგრამ მაინც ნ. მარი ამბობს, რომ, რაც -პი მრ. რ. ელამური ენის ნიშანია და ღმერთს ელამურად ნაპიპე და ძველს ელამურში ნაპ ეწოდებოდა, მაშასადამე

მე, ანაპის სახელი ძველ ელამურ მოსახლეობასთან უნდა დაგვეკავშირებინა. თუმცა ნ. მარი გრძნობს იმ სიძნელეს, რომელიც ამ ქალაქის სახელის ასეთს ხსიერებას ელობება, რადგან ბერძნულ წყაროებში მის *Γοργυπιασ* (ფულის ზედწერილებში) *Γοργυπια* (სტრაბონით) *Γοργυπη* გორგიპე (სტეფანე ბიზანტიელით) ეწოდებოდა, მაგრამ აქ იგი უცხო ქვეყნებურ სახელად მიაჩნდა, ანაპისკი იმაზე უფრო ძველად და ადგილობრივ სახელწოდებად სთვლიდა (O происхождении имени Анапа: Извр. работы V, 273).

იმ სიძნელის გარდა, რომლის გადალახვა მაინც ნ. მარს დიდ დაბრკოლებად არ მიუჩნევია, ანაპისა და პანტიკაპეს ისევე როგორც დანარჩენი მისგანვე დასახელებული ადგილების სახელწოდებათა მისგან წამოყენებული ეტიმოლოგიაცა და გააზრებაც სხვადასხვა თვალსაზრისით სათუო და დაუჯერებელია. უპირველესად თვით ზოგადი დებულება, რომ სინოპე, ხოპე, ანაპე და პანტიკაპე ყველა მრ. რ. ფორმანტიანი წარმოებაა და მრ. რ. ფორმები, ძნელი დასაჯერებელი არის, რამდენადაც გასაგებია, რომ დასახელებულ გეოგრაფიულ ადგილებს თავდაპირველად სახელები მრ. რ. ფორმით ჰქონოდა, თუ რომ სახელი მოსახლეობის წესის გვაროვნულს პრინციპზე იყო დამყარებული და საგვარეულო სახელის გამომხატველი ყოფილა, იმდენად მოულოდნელია, რომ სანაპიროზე მდებარე ნავთსადგურებსაც მრავლობითად ნაწარმოები სახელები ჰქონოდა. კერძოდ ანაპას რატომ უნდა ჰქონოდა ასეთი სახელი, როდესაც იქ რამდენიმე ტოტიანი მდინარე არ მოიპოვება, რამდენადაც მხოლოდ პატარა ხევია ჭაობებად ქცეული.

ამ სახელის მეორე ეტიმოლოგია უფრო ძნელი შესაწყნარებელია, რადგან, თუ ანაპა თავდაპირველად ღმერთებს ნიშნავდა, რატომ უნდა ჰქონოდა ამ აბნახურ სიტყვას მისი საკუთარი მრ. რ. ფორმატი-კი არა, არამედ ელამური. ხოლო, თუ ის ელამურ სახელად უნდა მივიჩნიოთ, რატომ საფუძველად ღმერთის ელამურივე სახელი ნაპ არ იყო აღებული, არამედ აფხაზური ან?

გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგიების წამოყენებისა და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევის დროს მკვლევარმა უპირველესად ამა-თუ-იმ ადგილის მდებარეობისა და თვისების დამახასიათებელი გარემოებანი უნდა გაითვალისწინოს და ჩაუკვირდეს სხვა იქაურ მსგავსივე გეოგრაფიული სახელების აგებულებასა და მნიშვნელობას.

ასეთი ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები ადიდეველთა მოსახლეობის არეზე არა ერთი გვხვდება, მაგ. ხევი აშამპე, რომელიც ზღვას ერთვის (ლულაე — Обширнй взгляд: Черкесия 7), — ანაპის სამხრეთით მდებარე ხევი ბუაპე, ანუ ბუ, რომელიც აგრეთვე ზღვას ერთვის (იქვე 19), — ხევის პსეზაპე ანუ პსეზე (იქვე 17), — ზღვაშივე შემდინარე ხევიები კაზიაპ ანუ კაზრაა და ზერზულაა: (იქვე 8) ყველა ზემომოყვანილი სახელები ზღვაში შემერთული წყლები სსახელებია და ყველას ერთნაირი დაბოლოება უჩანთ. მაგრამ ამ სახელების ერთმანეთთან შედარება ცხადჰყოფს, რომ აქ სუფიქსად პე-კი არ ყოფილა, არამედ აპე. ამ აპე-ს, რომელიც ხმოვან შეკვეცილი ფორმით აპან-ადაც გვხვდება, მრავლობითი რიცხვის ფორმანტთან საერთო არაფერი აქვს. აპე გვხვდება ყაბარდოულს ტერმინში, ფსესესაპე-შიც. რომელიც მდინარის შესართავს ნიშნავს (რ. უ. ლ. устье реки). ეს სიტყვა წყლის აღმნიშვნელი ფსეს-სა, შესართავის გამომხატველი ხეხო-სა (იხ. იქვე: впадение)

და აპე-საგან: არის შედგენილი. უკანასკნელი პირის ცნების აღმნიშვნელია, მ. ი. არსებითად შესართავს და სანაპიროს ნიშნავს.

მაშასადამე, გამოირკვა, რომ ზემოგანხილული ზღვაში შემართველი ხე-მდინარეების სახელები ორ ნაწილადი აგებულების სახელები ყოფილა, რომელთაგან პირველი საკუთრივ თითოეული ამ მდინარის, ან ხევის სახელია, მათი მეორე საერთო ნაწილი აპე-კი სწორედ შესართავის გამომხატველი ყოფილა. ამის შემდეგ, კვლავ სინოპე-ს, ხოფე-სა, ანაპე-სა და პანტიკაპენ-ს და ვუბრუნდეთ, რაკი ყველა ეს ნავთსადგურებიც ზღვის შესართავთან მდებარე ადგილებს წარმოადგენენ და ამიტომ აქაც ბუნებრივია ამ სახელების მეორე ნაწილად აპე მივიჩნიოთ. ეს მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ანაპე და პანტიკაპენს ადგილველთა მოსახლეობის ოდინდელს არეზე, ანუ არედ მისაჩნევ ფართობზე მდებარეობდენ. უფრო ძნელი ვადასაწყვეტია სინოპე-სა და ხოფე-ს საკითხი, თუ რომ ორივეს ან სინ-აპესა და ხო-აპე-საგან წარმომდგარად არ მივიჩნევთ ან და ოპე-ს რაობისა და მნიშვნელობის გამორკვევას ვერ მოვხსნებრებთ, მაგრამ ამ ორს უკანასკნელსაც ვითარცა შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროსაგან დაშორებულს ნავთსადგურებს რომც ამჟამად დროებით თავი დავავანებოთ, ანაპე და პანტიკაპენ-ს მაინც შესაძლებელია ან და აპე-სა და პანტიკაპენ-საგან შედგენილად ვიცნათ. რაკი მათი -აპე აქაც შესართავის აღმნიშვნელი უნდა იყოს, ამ გეოგრაფიული სახელების პირველი ნაწილებიც ან და პანტიკ თვით იმ მდინარეების ოდინდელი ადგილობრივი სახელები უნდა ყოფილიყო, რომელთა შესართავთანაც მათი ნავთსადგური მდებარეობდა.

ან-ის სახელის მატარებელი მდინარე, ანდა ხევი სხვა ადგილველთა ოდინდელს არეზე არ ჩანს, არსებული ცნობებისა მიხედვით მაინც. მაგრამ თუ წარმოვიდგენთ, რომ ან-ი შესაძლებელია უფრო აღრინდელი ხან-ისაგან იყო ხ-ს ჯერ გასაბირატებისა, ხოლო შემდეგ გაქრობის გზაზე, მაშინ ეგების უმნიშვნელო გარემოება არ იყოს, რომ საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიაში დასავლეთს საქართველოში ცნობილია ასეთი მდინარე ხანის-წყალი (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 354), რომლის სახელიც ეხლაც დაცულია და რუკებზეც არის აღნიშნული.

ეხლა უკვე შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო გეოგრაფიულ სახელებსაც დავუბრუნდეთ. სინოპე-სა და ხოფე-ს ეტიმოლოგია ოდნავ განსხვავდება. უკვე ის გარემოება, რომ აქ აპე-ს მავიერ ოპე ვაქქეს, ვეფაღლებს ამ ბგერითს განსხვავებას ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ და დამაჯერებელი განმარტება მოვუძებნოთ. უპირველესად გამოსარკვევია: სწორე-კია ამ გეოგრაფიული სახელების სინ და ოპე-სა, ხ და ოფე-საგან შედგენილად მიჩნევა? ამის შეუძლებლად გადაწყვეტა იმაზე დამოკიდებული, შეეძლებო, თუ არა, თითოეული მათგანის ცალკეულ სიტყვებად არსებობის დამტკიცებასაცა და თანაც აღმოაჩნდება, თუ არა ყოველ მათგანსაც ისეთი მნიშვნელობა, რომელიც ამნაირი გეოგრაფიული სახელებისათვის შესაფერისი და ნიშანდობლივ გამომხატველი გამოდგება. დაუჭერებელია, რომ ოპე ამ სახელებში აპე-საგან პარაგრესიული, გინდ რეგრესიული ასიმილაციის გზით იყოს წარმომდგარი, რადგან ამისთვის არავითარი გამოწვევი გარემოება არ ჩანს. აპე ჩერქეზულ სახელებში გვხვდება, ყაბარდოულს-კი როგორც ჩანს ი ხომოვანა ოპე სახესხვაობა ჰქონია.

ოპე-ს უ—სახესხვაობა მართლაც არსებობს ცალკეულ სიტყვებად თანამედროვე ყაბარდოულშიც და ტურქს, ანუ ბაგებს ნიშნავს. საბედნიეროდ იმავე ყაბარდოულში ხ-ც მოგვეპოვება ხუ-ს სახით და ზღვის სახელია (იხ. რ. ყ.ლ.:

ყუნა და more). ამრიგად ხოფე თავდაპირველად ზღვის ბაგის, პირის აღმნიშვნელ სიტყვად უნდა ყოფილიყო, რომელიც შემდგომში საკუთარ გეოგრაფიულ სახელად ქცეულა.

პლინიუს სექუნდუსის დაცული აქვს ცნობა, რომ მდინარე ტანაისს, ანუ დონს სკვთები სინ-ს უწოდებდენ, მაოტიის ზღვას-კი ტემარუნდას, რაც მათებურად ზღვის დედას ჰნიშნავსო (Lib. VI, § 20).

როგორც მრავალ ამგვარ შემთხვევაში, აქაც საფიქრებელია ტანაისის „სკვითური“ სახელი წყლის და მდინარის აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილიყო მართლაც კუმებურ-ლევურად წყალს სწორედ სინ-ს უწოდებენ (იხ. კლაროტის V II, 317:). ამ ძირის სიტყვა ჩრდ. კავკასიის ენებსა და ქართულშიც, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, ფართოდ ყოფილა გავრცელებული.

სინოპე-ს სახელის მეორე ნაწილის ოპე (უპე)-ს რაობაცა და მნიშვნელობაც ზემომოყვანილთაგან უკვე ცხადი უნდა იყოს და ამიტომაც მხოლოდ პირველი ნაწილის რაობა და თავდაპირველი მნიშვნელობა-ლა გვაქვს გამოსარკვევი. სინ ამ სიტყვაშიც ან ხევის, ან მდინარის, ან წყლის, ან ზღვის სახელად არის საგულისხმებელი. უკანასკნელი ცნობისათვის, როგორც დავრწმუნდით, სხვა სიტყვა ყოფილა. წყაროს-კი ყაბარდოულად ჰქვიან ფსენ, მდინარეს კიდევ ფსე და ასე ეწოდება წყალსაც (იხ. რ.-ყ. ლ. родник, река, вода), ჩერქეზულად ვის წყალს ჰქვიან ფსინეშაოა (რ.-ჩ. ლ. колодец), რომლის მეორე ნაწილი შაა ზედსართავია და ცივის გამომხატველია. (ყაბარდოულში სშემა ეწოდება რ.-ყ. ლ. холодный), პირველი ფსინე-კი წყალისა და წყაროს სახელია. წყაროს ეწოდება ფსინეჩარე, რომლის პირველი ნაწილის რაობა ზემონათქვამითგანაც ჩანს, მეორე ნაწილი-კი ცივის გამომხატველი ჩაა-ს, ჩაა-ს (გ. როგავა) (იხ. რ. ჩ. холодный)-თან ყრის დაკავშირებული, ხოლო წყალს მარტივად ფსე და ამავე დროს მდინარეს ჰქვიან ფსუხტო, ფსეხტო (რ.-ჩ. ლ.), რომლის მეორე ხტო ნაწილი ძარღვს (იხ. ჩ.-ყ. ლ. жижа), პირველი ფსუ-კი წყალს გამომხატავს, ამრიგად მთლიანად წყლის ძარღვს ანუ ნაყადს ნიშნავს. მასასადამე აღიღუტრს ენებში წყლის აღმნიშვნელი არის ფსინ. რომლის თავ-კიდური ფ ოდინდელი შეზრდილი სქესკატეგორიის ნიშანია და წყლის ცნების გამომხატველად აქ სინ არის მხოლოდ, მაგრამ ბოლოკიდური ხე-ცა და ნ-ც ძირისეული არ არის. როგორც თავის ალავას გამორკვეული მაქვს ეს ძირი სხვადასხვა ბგერითი სახესხვაობით ლევტრს ენებშიცა და ქართულშიც ყოფილა.

სინოპე-ს სახელს ან თავში უნდა ჰქონდეს ფ ფორმანტი გამქრალი, ან წყლის გამომხატველი უკვე უფორმანტო ფორმა ყოფილა გამოყენებული. მასასადამე, სინოპე სრულებით მრ. რ. ფორმა არ არის, მისი მეორე ნაწილი პე-კი არა, არამედ ოპე-ა და მთლიანად ორივე ნაწილი თავდაპირველად წყლის-პირის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რაც ამ სანაპირო ადგილს შეეფარება კიდევაც. ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ვგონებ უფლებია უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ სინოპე, ხოფე, ანაპე და პანტკაპე ორნაწილედო და ერთიანიმევე აგებულების სიტყვებია, ოთხივე ზღვისა სანაპიროობისა და წყლის შესართაობის ცნების გამომხატველი ყოფილა თავდაპირველად, ოთხივე აღიღუტრი ენით მოუბარო ტომების სახელწოდებას წარმოადგენს, მაგრამ სამხრეთის სანაპიროების გეოგრაფიული სახელებია სინოპე და ხოფე ი სმოვა-

ნი კილოკავის კუთვნილება ჩანს, ანაჲ და პანტიკაპე-კი ა-ხმოვანისა. იმის გადაწყვეტაც შეიძლება, თუ რა სახელი უნდა ჰქმნოდა იმ ერს უძველეს ხანაში, რომელმაც ამ ადგილებს ასეთი სახელები დაარქვა.

ბერძნულს გეოგრაფიულს წყაროებში აღნიშნულია სანახები, რომლის სახელი *Κηποι* კეპოა ბერძნულად ბაღებსა ნიშნავს, მისი მდებარეობა სტრაბონს ასე აქვს განსაზღვრული: კორკონდამიტის ტბის მარცხნივ შეანავორია და კეპოა არის, ხოლო ჰუპანისის ანუ ყუბანის მარჯვენით მხარეზე სინდეთი და აფროდიტე-აპატურის სამლოცველოაო (XI, 2, § 10 = SCI, 132). რაკი კორკონდამიტის ტბა მდ. ყუბანის შესართავს უდრის (Kiepert 350), მაშასადამე კეპოა ყუბანის მარცხენა მხარეზე მდებარეობდა. საფიქრებელია, რომ კეპოა ადგილობრივი მოსახლეობის ტომობრივ-გეოგრაფიული სახელის ბერძნული თარგმანი უნდა იყოს რაკი ბერძნებს ეს სახელი ბაღჭაღ-უთარგმნიათ, ამიტომაც უპირველესად ამნაირი ბგერითი კომპლექსია საქებნელი. ჩერქეზულად ბაღსა და მტოლს, ბოსტანს ხაჭტ ეწოდება, ყაბარდოელები-კი ამავე ცნებათა გამოსახატავად მსგავსსავე, მაგრამ ოღნაე განსხვავებულს ჯადი-ს (რ.-ყ. ლ. — сад) ხმარობენ.

საულისხმოა, რომ ამ ბგერითი კომპლექსის მაგვარი ორი ტომობრივი სახელიც არსებობს: ერთს ტომს, სახელდობრ, ეწოდებოდა ხეტუკ, ანუ ხეტუკ, რომელსაც თურქები „ბაღაღ“-ს ე. ი. კუჩქულელს, უძახდნენ იმ-ტომ, რომ რუსთა ჯარისაგან ამ მხარის დაპყრობამდე, ტამანის ნახევარკუნძულზე ბინადრობდნენ. მათი მცირე რიცხოვანი ნაშთი ტამანის 30 ვერსის დაშორებით მდებარე ს. ალა-ში იყო შერჩენილი (იხ. *П. Люлье-ს Обшир възглед на страны, занимаемые черкесами (адыге, 6)*).

მეორე თითქმის შთლად ასეთივე სახელის მატარებელი ტომი ხატკაა, ანუ ღატკაა იყო, რომელსაც სხალუაშე-ს და ფშიშ-ის მდინარეების შუა მდებარე მიწაწყალი ეკავა (ლულაგს ცნობით: იქვე მ) ანდა სხალუაშეს ქვემო ნაწილის ფართობი ეჭირა ყუბანთან შესართავამდე (ლოპატინსკით *СММПК XII, გვ. 2*).

ბერძნული გეოგრაფიული სახელი კეპოა (ბაღები), როგორც ჩანს, ამ ხეტუკ-თა და ხატკაა, ღატკაა-ს ტომთა სახელების იმდროინდელს ხალხურს ეტიმოლოგიასა და გააზრებებს უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც სინდ-ჩერქეზთა ენის მცოდნე ბერძენთა წრეში ბაღის აღმნიშვნელის ხეტე-ს და ხეტუკ-თა ტომის სახელების ბგერითს მსგავსებაზეა დამყარებული.

Πηχες: ფხესხ-ების სატომო სახელი უნდა დაკავშირებული იყოს მდ. ყუბანის (ბერძ. ჰუპანის-ის, ჩერქეზ. ფშიშ) შემდინარის ფშიშ-ის სახელთან. იგი გამოდის აბაქეზების მთებთაგან და ყუბანს სამხრეთითაგან ერთვის შემდ. სხალუაშეს (ეხლ. რუს. ბელაას) დასავლეთით. იმ ხეობაში ბუედულების ანუ ბუედულების ტომი ცხოვრობდა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ მდინარის ხეობისა და ტომის სახელის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს ბერძნული *ფხესხოა*, სინდები (იხ. *Λυθεις*) ტამანის ნახევარკუნძულზე და მისს მიმდგომს მიწაწყალზე იყვნენ დასახლებულნი სინდთა ნეთსადგურამდე (აკად. ს. ყებე-ლაოვის *Βοσφορские этюды: Из истории Босфора, გვ. 17*).

დანღარი-ებსა (*Δανάρια*) და ფხესხ-ებს (*φχες*) ტორეტების აღმოსავლეთით გადაჭიმული ფართობი ეკავათ ყუბანის მარცხენა მხარისა და მისი

შემდინარეების მთელ არეზე (Tomaschek, R. E. IV 2099 და აკად. ს. ქებელიძის ნაშრომის ნაწილი, 18).

ტორატანი (ი: Ταρατάαι) სინდების მეზობლები იყვნენ სამხრეთით და დაახლოებით ეხლანდელი ანაპისა და ეხლანდელი ნოვოროსისისკის შუა მდებარე მიწაწყალზე ბინადრობდნენ (აკ. ს. ქებელიძის ნაშრომის ნაწილი, 17—18).

სტრაბონის სიტყვით **მაოტ-თა** (τῶν Μαιωτῶν) ტომებსვე წარმოადგენდნენ "Αγροί και Ἄρρηγοι, ἔτ: Τάρπητες, Οβιτίαχοιοί, Σιταχιοί, Δόσαιο" (Geogr. XI, 2, § 11=SC I, 133).

ვს. მილლერი კარ. მკვლევან ჰოფის სკვით-სარმატების ეროვნული მიკუთვნილობის გამორკვევის ღვაწლს თუმცა სცნობს და მის ძირითად დებულებას არსებითად ემხრობა, მაგრამ მას მაინც აღნიშნული აქვს, რომ მკვლევან ჰოფი ბერძენთა ახალშენების მიერ დაპყრობილ მიწაწყალზე სხვა, არა-ერანული ტომების არსებობის კვალს არავითარ ყურადღებას არ აქცევს. მილლერის დაკვირვებით ბერძნულ წარწერებში დაცული სახელებითგან ჩანს, რომ ერანული სახელები სტრატეგოსებსა და ქურუმებს ე. ი. ბერძენთა მოქალაქეებს ჰრქმევიათ და ამავ დროს ნამდვილი ერანული სახელები სკვითებს შორის ბერძენ მწერლების თხზულებებში მცირე რაოდენობით მოიპოვება და თანაც სკვითებს იქ არაერთი ისეთი სახელები და სიტყვები უჩანს, რომელთა განმარტება და გააზრიანება ერანული ენების მასალით ვერასრულით ვერ ხერხდება. საკუთარ სახელების მეზობელ ერებისაგან შეთვისება-კი ჩვეულებრივი მოვლენაა და ამიტომაც ასეთ წყაროს ამა-თუ-იმ ხალხის ეროვნული მიკუთვნილების საკითხის გადაჭრის დროს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ვერ მიენიჭება (Этнограф. следы иранства, 236).

მაგრამ განა მართო თვით საურთმატ მეფის სახელი იყო, რომ მისი ვითარცა შეთვისებულს თავითგან და კვლევამების სფეროდგან მოცილებით ამ საკითხის მარტივად გადაწყვეტა შეიძლებოდა? ანა გადაიკითხეთ, თუ როგორ იხსენება წარწერებში საურთმატ მეფე: Βασίλειστος Βασίλεισ Τίβεριου Ἰλίον, Σαυρομάτου, ἵσθ μεγάλισ βασιλῆσ: Ῥοιμυετλῆσ¹ (ტანაისის ქ. შ. 188 წ. წარწერა IPE II, 427), ე. ი. მეფობასა მეფისა ტიბეროსისა იულიოსისა საჯრომატისასა, ძისა დიდისა მეფისა **როამეტალკისასა**“. ასევე **საჯრომატ** მეფე წოდებული ტანაისის წარწ. 192 წ. ქ. შ. (IPE II, 428). ამრიგად **საჯრომატ** მეფე **როამეტალკე** მეფის ძე ყოფილა, მაგრამ **როამეტალკის** სახელის მქონებული ბოსფორის მეფეთა შორის პირველი არ ყოფილა, არამედ უკვე ქ. შ. 133 წ. კერჩის მახლობლად ნაპოვნს წარწერაშია მოხსენებული Βασίλεισ Ῥοιμυετλῆσ φιλῆσιστარ και φιλῆσρσμαιοσ (IPE II, 34)—კესირისა და რომაელთა მეგობარი მეფე **როამეტალკე**, რომელმაც 131/2—153/4 წ. იმეფა ქ. შ. (IPE II, გვ. XLVIII).

ამრიგად **საჯრომატ** მეფის ნახევარი საუკუნით უწინარეს ბოსფორელ მეფეთა სახელებს შორის უკვე გვხვდება უცნაური და მაინც და მაინც არა-ბერძნული სახელი. ეხლა საქმე ამ **როამეტალკეს** სახელის სადაურობის გამოკვლევა [საჭირო].

¹ ლატიშვილის თარგმანში ასეა: „В царствование царя Тиберия Юлиа Сауромата, сына великого царя Римиталка“ (IPE II, გვ. 443).

თავის შედგენილობით **როამეტალკეს** რთული სიტყვის შთაბეჭდილებას ახდენს და ალბათ ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი. ამის მსგავსი წარმოების პირთა სახელები ადიღეურში მოგვეპოვება, მაგ. ადიღეველთა და ლუნთა ხანის **ბაქსან**-ის ომის ხალხურ თქმულებაში მოხსენებული გმირი **შერატლოყო** (იხ. შ. ნავომოვის ადიღ. ხალხ. ისტ. 57). რუსულს ძველს საბუთებში ჩერქეზ თავდათავან დასახელებულია **ებუტლუყო** (იხ. Белокуров-ის „Сношения России с Кавказом“ 2). ამ ორი სახელის ბგერითი შედგენილობის ერთმანეთთან შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ მათი საერთო ნაწილია **ტლოყო**, რომელიც ცალკე გამოსაყოფი ნაწილი ყოფილა, ხოლო პირველ ნაწილებად **შერა** და **ებუ** უნდა მივიჩნიოთ. მართლაც პირველი ამ სახელთაგანი, რომ **შერა** და **ტლოყო**-საგან უნდა იყოს შედგენილი იქითგანაც ჩანს, რომ **შერუ** და **შორა** ცალკეულადაც გვხვდება და იგიც სწორედ მამაკაცის სახელია (იხ. შორა ნავომოვის ადიღ. ხ. ისტორ. და ყაბარდ. ტექსტი: СМОМПК XII, 24). **სურასზე** ყაბარდოულად **სამკაულს**, **მშვენებას** ნიშნავს (რ.-ყ. ლ. украшение). სახელის მეორე ნაწილად **ტლოხ** ადიღეველთა **ნადხოს** ტომის **ნემეტლოხ**-ის საგვარეულოს სახელწოდებაშიც გვხვდება (ლულაე — О патухажцах და სხვ. Черкес. 20) და **სხაპეტეს** ტომის საგვარეულოს **სატლოხ**-ისაშიც (იქვე) და **კკონებ** **გოაგო-სატლოხ**-ის ტომის **ტლოხუზოყ**-ისაშიც (იქვე).

ამის შემდგომ შესაძლებელია **როამეტალკეს**-საც დავუბრუნდეთ და მისი შედგენილობის გამორკვევასაც შევუდგეთ. **როამეტალკეს**-ის **შერატლოყო**-სა და **ებუტლუყო**-სთან შედარება დაანახევებს ადამიანს მამაკაცის ამ სახელის ბოლოკიდური ნაწილის **ტალკეს** და **ტლოყო**-ს ცხადს მსგავსებას. ამიტომაც **როამეტალკეს** სახელშიც **ტალკეს** მეორე ნაწილი უნდა იყოს. არ უნდა დავავიწყდეს, რომ **ტალკეს**-ის ბოლოკიდური ს შესაძლებელია აქაც სახელთა ჩვეულებრივი ბერძნული დაბოლოება იყოს და ამის გამო სახელის ძირისეულ ნაწილად მისაჩნევი არ არის, არამედ უნდა ჩამოცილებული იქმნეს. ამრიგად დავგრძეება **ტალკე** ერთი მხრით და **ტლოყო** მეორე მხრით. ბერძნულად მას არავითარი ეტიმოლოგია არ მოეპოვება. ადიღეურს **ტლოყო**-ბოლოკიდურიან სახელებში წარმოდგენილი **ტლოყო**-კი, თუ მას რეგრესიული ასიმილაციის გზით უფრო ადრინდელ **ტლაყო**-საგან წარმომდგარად მივიჩნევთ, იმისდა მიხედვით, თუ რომელი ბგერის ტრანსლიტერაციად მივიჩნევთ კ-ს, შესაძლებელია ორნაირად გააზრიანდეს: თუ კ აქ ყ-ს უდრის, **ტლაყო** გვექნება.

ტლაყო-კ ყაბარდოულად ფენსა და თიხს ნიშნავს (რ.-ყ. ლ. лапа нога), ხოლო კ აქ უნდა დ-ს შესატყვისობად ვიგულისხმოთ, უკვე **ტლალო** გვექმნება და **ტლალო** ყაბარდოულადვე საყვარელს ნიშნავს. ჩემი საყვარელი ყაბარდოულად **ზეტლალო** იქმნება (რ.-ყ. ლ. любимыи და любимец), რომლის თავკიდურ ზე სწორედ ჩემი-ს გამოხატველია. რაკი ფეხი და თათი ადამიანის სახელის შემადგენელ ნაწილად ძნელი დასაჯერებელია, ამიტომაც საფიქრებელია ზემოთყვანილს ორს ადიღეურს სახელში მეორე საერთო ნაწილის **ტლოყო**-ს წინამორბედს ფორმას **ტლალო**-ს უნდა თავდაპირველად **საყვარელის** მნიშვნელობა ჰქონოდა. ამ სახელების პირველს, განსხვავებულს ნაწილებში-კი ის უნდა იყოს აღბეჭდილი, თუ ვის საყვარლად იყო თვითეული მათგანი მიჩნეული.

როამეტალკეს-ს მეორე შემადგენელი ნაწილიც **ტალკე** შესაძლებელია ახმონის ადგილმონაცვლეობით იყოს **ტლაკე**-საგან წარმომდგარი და იმავე

ტლადე-ს ბერძნული ტრანსლიტერაცია იყოს, ე. ი. აქაც საყვარელის აღმნიშვნელი ყაბარდოული სიტყვა, ხოლო რომე მისი განმსაზღვრელი იქმნებოდა, ანუ იმის განმსაზღვრელი, თუ ვის საყვარელად ითვლებოდა.

სახელები *Σαυ-δάρჯι:ი* ხან-დარძიოს (ტიანის) და *Χα-δარჯი:ი* ხან-დარძიოს (ოლბიის) საერთო მეორე ნაწილად რომ დარძი-ს და დარძ-ს შეიცავენ, ვ. ს. მიიღეს არის აზრით, ჰერის გამოხატველ ერანულ *dorz-თან უნდა იყოს დაკავშირებული: ავესტ. darez ჰერასა და გამაგრებას ნიშნავს, ხოლო *Σαυ ხან* ვგონებ ღვინის ოსური სახელი სან უნდა იყოსო. მართალია, ამ სიტყვის სხვა ერანული პარალელები ცნობილი არ არის და დარწმუნებული არც-კი ვართ, რომ იგი ნამდვილი ერანული სიტყვა იყოსო, მაგრამ შავი ზღვის სანაპიროს ქვეყნებში, რომ ეს სიტყვა ძველის-ძველია ამას ცხადყოფს ჰეზუქიოსის გლოსსა *Σαυχιν τιν οινωτην Σαυχαι: ხანაპი-ს [უწოდებდნენ] სკვითები ღვინონახვამსაო*. ეგების ღვინოს სახელი ხან თრაკიული სიტყვა იყოს კიდევაც. მაინც და მაინც აპოლონ როდოსელის სქოლიასტი, *Φιλιστρε-ვიც* ფილოსტრეანოს-ის დამოწმებით, ამბობს: *οι μάλιστα στυαπα: λειοται: παρξ Μαρჯι:ν* მთვრალეებს თრაკიელთ შორის სანაპი-ები ეწოდება, პა-ს კი სმის აღმნიშვნელი ერანული ძირიაო (Μητρηφ. следы 256).

ბერძნულსა და რომაულ წყაროებში რამოდენიმე ცნობა სკოლოტთა ენისა, თვისებისა და ღვთაებათა პანთეონის ვასათვალისწინებლადაც მოგვეპოვება. მაგ. ჰეროდოტეს საურომატთა წარმოშობილობის ამბავში გავვრით ნათქვამი აქვს, რომ სკვთები ამაძონებს *ოაბრპატა-ს* (*οι οβραπατα*) უწოდებენ, რაც ქმრისმკვლელებს ჰნიშნავს, რათგან *ოაორ* (*οι οβρ*) ქმარსა ჰნიშნავს, პატა-კი (*πατα*) კელასაო (lib. IV, 110).

ქმრის აღმნიშვნელი სკოლოტური *ოაორ* შესაძლებელია თუ არა ან ქმრის მეგრულ-ჭანური შესატყვისობის ქომოდის წინამორბედ ქომორ-ის დაუკავშიროთ ქ-ს გაქრობითა და მ-ს ნ-ს მსგავსად *აღ* შენაცვლების გზით. მოკვლის აღმნიშვნელი პატა-კი ქართულ ფატრა-ს, გამოფატრა-ს, რომელიც გამოწლას უდრის. საბა-ს სიტყვითაც „და პატრული — დახეთქილი“—ს აღმნიშვნელია (ლექს.).

ამავე ისტორიკოსის მიხედვით მხენელ-სკვთებისა და ალაძონების ქვეყნების საზღვარზე მდებარე მწარე წყაროს სკვთურად ექსამპა (*Ἐξάμαπα:ი* ექსამ-პა-ოს) პრქმევია, ელინურად-კი წმინდა გზები (*οι οβρ: οβρ: მირაჲ მოდრი*) ეწოდებოო (ჰეროდოტე IV, 62). ტმენე ჩერქეზულად ჭაობს ნიშნავს (ლულ. რ.-ჩერ-ლ. 9: ნიპიტი) და გეოგრაფიული სახელი ტამანის ნახევარკუნძულიც ამავე ჩერქეზულ სახელთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ოდესღაც ტმენე მარტო ჭაობსა-კი არა, არამედ ტბასა და ზღვასაც [აღნიშნავდა].

ზღვის დედას სკვითური სახელის ტემარუნდა-ს პირველი ნაწილი ტემარ შესაძლებელია ამ ტმენე-სთან იყოს დაკავშირებული, ხოლო და-ბოლოკიდური ისეთივე მნიშვნელობისა იყოს, როგორც ტამატტ-სა და თამადა-შია, სადაც ატტე და ადა მშობელს აღნიშნავს.

ბერძენთა და რომაელთა ცნობები ჩრდილოეთ კავკასიისა და მის ზემოთ მდებარე ვრცელი მიწაწყლის შესახებ თავდაპირველად მეტად მცირე, თანაც ვიწრო ასპარეზით შემოფარგლული და უმეტესად განავონზე დამყარებულ-

ლი, თანდათანობით, ბერძენთა ახალშენების გაცხოველებისა და სამხედრო მოქმედებათა წყალობით, საგრძნობლად შეივსო, შესწორდა და გაფართოვდა. ჰეროდოტესი და სხვათა ცნობების სისწორით ვასაგებად და გამოსაყენებლად მათი დროინდელი გეოგრაფიული სახელების, სახელდობრ მთებისა და მდინარეების თანამედროვე შესატყვისობათა ცოდნაა საჭირო.

3. შარომატელებისა და ქართველების ეთნარქები

ცხადია, რომ ბერძენთა თქმულებაში დასახელებული სამი ქაიშვილი აგათურსი, გელლონი და სკვთი სამი ტომის ეპონომია.

პირველი ორი სკვთზე ანუ სკოლოტზე უფროსები არიან, უკანასკნელი-კი უმცროსია. პონტოელ ბერძენთა ზემომოყვანილი თქმულება სწორედ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ სკოლოტების ოდინდელი ტომობრივი შემადგენლობისა და ურთიერთშორისი დამოკიდებულების გათვალისწინების საშუალებას გვაძლევს. მართლაც ადამიანმა რომ სკოლოტების მიწაწყლის საზღვრებისა და იქ დასახლებული ტომების ჰეროდოტეს აღწერილობა გადაიკითხოს დარწმუნდება, რომ მისდროინდელი სკოლოტეთი ანუ სკვითია უკვე ორ ნაწილად იყოფებოდა, რომელთაგანი ერთი მდ. ისტრითგან ანუ დანუბითგან იწყებოდა და მდ. ტურასთან, ანუ დნესტრთან თავდებოდა, ჰეროდოტეს დროს ძველი სკვითია (ή ἀρχαίη Σκυθία ἢ ἀρχαίη Σκυθία) პრქმეცია (IV, 99). მამასადაჲ, ახალი სკვითაც ყოფილა, რომელადაც დნესტრითგან მოყოლებული ტანისამდე, ანუ დონამდე გადაჭიმული ქვეყანა უნდა ვიგულისხმოთ. ეპონიმების უფროს და უმცროს ძმებად დაყოფვაც უეჭველია ამ გარემოების ანარეკლი უნდა იყოს. ამისდა მიხედვით უფროსი ძმების აგათურსისა და გელლონის ოდინდელი სამკვიდრებელიც ძველ სკვითეთში უნდა ვიგულისხმოთ.

მაგრამ ჰეროდოტეს ხანაში და, რა თქმა უნდა, იმაზე გაცილებით უწინარესვე, არც აგათურსები (Ἀγαθούροι: აგათურსოე) და არც გელლონები (Γελωνοί: გელონოე) სკოლოტების, ანუ სკვთების ქვეყანას არ ეკუთვნოდნენ, არამედ მათ ბერძენთა ისტორიკოსი სკვთების მეზობლებად [სთვლის] (Ξενοφών: Ἔσθης ἰστορίας, IV, 102).

აგათურსები ჰეროდოტეს დროს მდ. ისტრის, ანუ დანუბის ჩრდილო აუზში მოხინაღრე მეზობლები ყოფილან, ხოლო გელლონები ბუდინების მეზობლები ყოფილან (IV, 108—109), რომელნიც საურომატებს ზემოთ მდებარე ქვეყანაში ბინადრობდნენ.

ზემომოყვანილი თქმულება აგათურსებისა და გელლონების ტომებისა და სკოლოტების ძმური ნათესაობის, თანაც მათი წინანდელი სამკვიდრებელითგან ახალ ადგილებზე გადასახლების ოდინდელ გარემოებას ამჟღავნებს, მართალია ჰეროდოტეს ნათქვამი აქვს, ვითომც გელლონები წინათ ბერძენები ყოფილიყვნენ, სახელდობრ სავაჭრო ქალაქებისა და სოფლებითგან ბუდინების ქვეყანაში ჩასახლებულ მოახალშენეთ შთამომავალი, რომელთაც სკვითური ენა შეისწავლეს და ისე შეითვისეს, რომ ბერძენულადაც და სკვითურადაც ლაპარაკობდნენ; ბუდინები-კი ჰეროდოტეს ადგილობრივ მოსახლეობად მიაჩნდა, რომელიც გარეგნობითაც და ენითაც გელლონებისაგანაცა და სხვა მეზობლებისაგანაც სრულებით განსხვავდებოდა. ბუდინები ცისფერთვალა და ხუჭუჭშიმანი ღიდი და მრავალრიცხოვანი, მაგრამ უბინადრო და ველური ზაღზი

ყოფილა, რომელიც ვითომც ფიჭვის თესლსაც-კი სჭამდა. გელლონები-კი თურმე მიწისმოქმედებასაც მისდევდნენ და პურით იკვებებოდნენ. მათ ბალები-ც-კი ჰქონიათ (იხ. იქვე).

მაგრამ თვით ჰეროდოტეს განგე ჩაწერილი თქმულებაცა და სხვა მოსაზრებებიც მის დებულებას არ ამართლებენ. ზემოთყვანილ თქმულებით-გან ჩანს, რომ გელლონები თავდაპირველად სკოლოტების მოძმე, მაგრამ საისტორიო ასპარეზზე გამოსვლით სკოლოტებზე უფრო ხნიერი ტომი ყოფილა. მათი დედა-ენა რომ სკოლოტური უნდა ყოფილიყო და არა ბერძნული, იმი-თაც შეიძლება დამტკიცდეს, რომ მათ ბუდინების ქვეყანაში ამ ენის შესწავ-ლა არ შეეძლოთ, რათგან თვით ჰეროდოტეს ცნობითგანვე ირკვევა, რომ ისინი სკოლოტები, ანუ სკვთები არ ყოფილან. მას ნათქვამი აქვს, რომ ბუდი-ნები იმ ენას-კი არ ლაპარაკობენ, რომელსაც გელლონები, არამედ სხვასაო. გელლონები-კი, როგორც თვით პეროდოტესვე აქვს აღნიშნული, სკვთურსა და ბერძნულს ლაპარაკობდენ. მაშასადამე, ბუდინების დედა-ენა არ შეიძ-ლება არც სკოლოტურ და არც ბერძნულ ენად ვიგულისხმეთ.

ყველა ამ გარემოებათა გამო საფიქრებელია, რომ გელლონები-კი არა, არამედ სწორედ ბუდინები, ვითარცა მოხეტიალე, უბინადრო ერი, უნდა იყ-ვნენ უკანასკნელად გადმოსახლებულნი გელონებისა და მათგან დამკვიდრებულ მოშენებულ ქვეყანაში. ამ მოსაზრების სისწორეს ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ბუდინების ქვეყანაში მყოფ ქალაქს, რომლის სივრცის გასათვალისწინებ-ლად ისიც კმარა, თუ გავისხენებთ, რომ ქალაქის გალავანს სიგრძე ოთხივ მხრივ 30 სტადიუმი ჰქონია, სახელად გელონ-ოს-ი ჰქმნებოდა. ამნაირად, ბუ-დინების ქვეყნის თვით გეოგრაფიული სახელითგანაც ჩანს, რომ თუ ამ ქვე-ყნის ავტოხთონობის გამოიკვებვაზე მიდგებოდა საკითხი, მის მკვიდრებად ბუ-დინები-კი არა, როგორც ჰეროდოტეს ეგონა, არამედ სწორედ გელლონე-ბი უნდა გვეცნო.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, არც გელლონების მიწაწყლის პეროდოტესდროინ-დელი მდებარეობისა და მით უმეტეს არც პონტოელ ბერძენთა შორის გავრ-ცელებული ზემოთყვანილი თქმულებისა და მიხედვით, მათი სადაურობისა და პირვანდელი სამშობლოს საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება. ამისათვის უფრო სანდო საფუძველს გეოგრაფიული სახელების ანალიზით მოპოვებული ფაქტები წარმოადგენენ, რათგან ასე უფრო უკეთესად შეიძლება ამა-თუ-იმ ერისა, თუ ტომის ბინადრობის მონაცვლებისა და გზის გათვალისწინება.

რაკი გელლონის ეპონიმისა და მიხედვით გელონთან ტომი სკოლოტების, ანუ სკვთების მონათესავე ტომი ყოფილა, ვინც ბერძნული წყაროების, მე-ტადრე სტრაბონის ცნობებს გულდასმით გადაიკითხავს და გელონების მსგავსი სახელის ძებნას შეუდგება, უეჭველია ის ყურადღებას მიაპყრობს იმ გარემოებას, რომ იმიერკავკასიაში, ამაიონთა და ქედს შუა ბინადრობდა ერი, რომელსაც Γήλα: — გელ-ები ეწოდებოდა.

მართალია, გელონებისა და გელების სახელები არც მთლად ერთნაირია და არც ერთნაირად იწერება. გელონ-ების სახელი Γελωνί: გელონია (მოკლე ენით, ეფსულონით) ერთი ლ-ასოთი და გრძელი ონით იწერებოდა, ეპონიმის სახელი-კი: მოკლე ენითა, ორი ლასით და გრძელი ონით: გელონ. ამავე დროს ბუდინებისა და გელლონების ქვეყნის მთავარ ქალაქს სახელად Γελωνί:, გელონოს-ი ჰქმნებოდა და მოკლე ენით, ერთი ლასით და გრძელი ონით იწერე-ბოდა.

გელეხსაც სტრაბონი პომპეუსის ლაშქრობის მონაწილე და ალბანელებთან ნამყოფი თოფუანეს ცნობით სკუთთა ტომად სახელებს (lib. XI, c. 8, § 1) ამ ორ სახელს შორის მხოლოდ ის განსხვავება ემჩნევა, რომ გელონების სახელი მოკლე ენით, ფესვლონით, იწერებოდა, იმიერკავკასიელ გელებისა-კი გრძელი ენით, ეტათი, მაგრამ ეს რა თქმა უნდა, ისეთი არსებითი განსხვავება არ არის, რომ ამის გამო ამ ორი სახელის იგივეობის აზრის უარყოფა შეიძლებოდეს.

დასასრულ, უნდა კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე მოხინაძრე გელაის Γηλαი გელების არსებობაც ვაგვისხენოთ (სტრაბონი X, 8, § 1). ჩრდილო კავკასიელი და კასპიის ზღვის სანაპიროელ გელების სახელი სრულებით ერთნაირად იწერებოდა. ეს გელები, ეხლანდელი გილანელების წინაპარნი ძველადვე არიელ სპარსელებისაგან განსხვავებულ, არა-არიელ ტომად იყვნენ მიჩნეულნი.

საურომატების ფიზიკური წარმომადგენლობისა და ეროვნული ვინაობის შესახებ ჰეროდოტეს დაცული აქვს ერთი, როგორც ჩანს, პონტოელ ბერძენ მოახალშენეთა შორის გავრცელებული თქმულება, თითქოს ისინი მამაკაცი სკოლოტებისა და ამაძონების შეუღლებისაგან ყოფილიყვნენ წარმომადგენელი (IV, 110—117). ამასთან არის დაკავშირებული მისი თეორია საურომატული ენის ბუნებაზეც.

სკოლოტებისა და საურომატების ენის შესახებ ჰეროდოტეს ზოგადად ნათქვამი აქვს: საურომატები თუმცა სკუთურსვე, მაგრამ ძველითგანვე დამახინჯებულ ენას ლაპარაკობენ, რადგან ამაძონებმა მისი სათანადოდ შესწავლა ვერ შესძლესო (IV, 117).

ჰეროდოტეს ამ ცნობას, რომელიც მის-დროინდელ ბოსფორელ და პონტოელ ბერძნებს შორის გავრცელებულ აზრს უნდა იმეორებდეს, თანამედროვე მეცნიერებისათვის იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ორი გარემოების გამოკვეთის საშუალებას გვაძლევს.

საურომატული იგივე სკოლოტური ანუ სკვიტური ენა ყოფილა — ეს ერთი და მღორეც, რომ საურომატული სკოლოტურის უკვე ძალზე დაშორებული დიალექტი ყოფილა.

დაშორებულება იმდენად დიდი არ ყოფილა, რომ საურომატულისა და სკოლოტურის ენობრივი ნათესაობა უცხოელისათვის, პონტოელ ბერძნებისათვის, ცხადი არ ყოფილიყო.

ამ ორ დასკვნას ვადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს სკოლოტური და საურომატულის ენების ნამდვილი ბუნების გამოსარკვევად, რადგან თუ ერთი შათვანის ბუნების გამოარკვევას შევძლებთ, ამით მეორის ბუნების ვაგებაც ვავიადვილებთ.

მეტად საგულისხმო გარემოებაა, რომ შავი ზღვის სანაპიროს სტრაბონის აღწერილობაში აბხაზნი მოხსენებულნი არ არიან. არ იხსენებიან ისინი პლინიუს მცირეს 77 წ. ჩ. წ. დაწერილ ნაშრომშიაც. მაგრამ ამ უკანასკნელს უკვე აფხილები ანუ აფშილები ჰყავს დასახელებული.

ამასთანავე საყურადღებოა, რომ მისი ცნობით, აფშილების ზევით სანოებში შინადრობენ. პირველად აბხაზები არ არიან 354 წ. ქ. შ. მოხსენებული აფშილების მეზობლად და ჩრდილოეთით. ხოლო აბხაზებს ზევით სანოებში არიან. უცნაურია, რომ კლავდიოზ პტოლემემაძის, რომ-

ლ-ს შრომა მეორე საუკუნის მესამე მეოთხედს ეკუთვნის, აფსილებსა და აბხაზებს არ იხსენიებს, თუ რომ სირაყენთა მეზობლების **Ψήσι: ფსენსოა**-ს სახელი **Ἀψίλσι, Αψίλσι** დამახინჯებას არ წარმოადგენს. მაგრამ, თუნდაც, რომ ეს ასეც იყოს, მაშინ აღსანიშნავია, რომ ისინი მეოტიის ანუ აზოვის ზღვასა და იპპიურ მთებს შუა, იმიერკავკასიაზე ასე მოშორებულს ქვეყანაში არიან ბინადრად დასახლებულნი. აქედგან ცხადი ხდება, რომ **აფსილები ამიერკავკასიაში საისტორიო ასპარეზზე ქ. შ. პირველი საუკუნის მეორე ნახევარში ჩნდებიან, აბხაზები კიდეც მეორე საუკუნის პირველი ნახევრითგან. საითგან უნდა გაჩენილიყვნენ?**

Ἀψίλα: Absilae ტომი აშევის განსახლებრით კოდორის შესართავთან, კოლხთა ჩრდილოეთით მობინადრე აბხაზთა ტომი იყო, ბერძენთა უძველეს გეოგრაფებს ამტომ აფსილები, ანუ **აფსილები „კორაქსოა“-ს სახელთა ჰყავთ მოხსენებულიო**. მათ ქვეყანას **Ἀψίλα Absilia**, ქართულად აფსილეთი ეწოდებოდა. თვით სახელი ტომი აშევის აბხაზურ „აბჟი“ შუაგული-საგან ნაწარმოებად მიიჩნდა თითქოს, აფსილეთში მდებარეობდა **Emporium Dioskurias** (Paulys RE, II 277).

ქართულ-შარომატული ენების ცალკეულმაცა და შედარებითა შესწავლამაც მათი თავდაპირველი აგებულების იგივეობა და ლექსიკური საგანძურის ნათესაობა ცხადპყო. ამის შემდგომ უნდა შეძლებისდაგვარად გამორკვეული იყოს, თუ რა მიზეზი ან მიზეზები უნდა ყოფილიყო, რომ თავდაპირველად ერთი წარმოშობილებისა და ბუნების ეს ენები ერთმანეთს ასე დაცილდა და სახელდობრ როდის დაახლოვებით, რომელ ხანაში უნდა მომხდარიყო ის ძირითადი ცვლილება, სქესკატეგორიების სრულიადი გაქრობა, რომელმაც უპირველესად დააშორა ეს ენები ერთმანეთს.

ცხადია, რომ ამ საკითხების გადასაწყვეტად ამჟამად ლოგიკურს, აპრიორულ მოსაზრებებს გარდა სხვა დასაყრდენი ბევრი არაფერი არ შეიძლება გვექონდეს. რა თქმა უნდა, ეს საკმარისი არ არის, მაგრამ ახალი მასალების აღმოჩენამდე, ასეთი საკითხების გამორკვევისათვის სხვა არავითარი საშუალება არ არსებობს.

ქართულ-შარომატული ენები ერთმანეთს რასაკვირველია გეოგრაფიულ გარემოებასაც უნდა დაემორბინა. მას შემდგომ, რაც ისინი ერთმანეთს ისე დაშორდნენ, რომ მათი ბინადრობის არე უმწვერვალესი და უზარმაზარი კავკასიონის მთების ორ დიდ, განცალკევებულ ერთეულად იქცა, მათ შორის მჭიდრო დამოკიდებულება თავისდათავად უნდა შესუსტებულიყო და თითქმის შეწყვეტილიყო კიდევაც. თვითუღს ამ ორ ერთეულთაგანს თავისი პოლიტიკური არსებობის და ყოფაცხოვრების განვითარების საკუთარი მიმდინარეობა გაუჩინდებოდა და ცხადია, რომ შეუძლებელია ამას ენაზეც თავისი გავლენა არ მოეხდინა მთ უმეტეს, რომ მათი მეზობლებიც იქა და აქ სხვადასხვა მოდგმის ხალხები იყვნენ.

ამის გამო შარომატული ენების ქედს იქით, ჩრდილოეთ კავკასიაში და უფრო შორსაც გადასვლასა და დაბინავებას ამ პროცესისათვის უაღრესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

ფრ. დელიჩის სიტყვით, სუმერულში მამრობითი და მდედრობითი სქესისათვის არავითარი ფორმანტი არ არსებობდა. სქესის გამომხატველი ზოგი ცნებისათვის მას ცალ-ცალკე სიტყვები ჰქონდა, მაგ. მამაკაცს ეწოდებო-

და — ბიშ, დედაკაცს — პილ და ბემენ, ძმას — შეშ, დას თუ ქალიშვილს-
კი — ნონ (Sum. Gr. 43). ცხოველთა სქესის აღსანიშნავად სუმერულში ასევე
ცალცალკე სახელები იყო, ხვად ძაღლსა და ლომს ერქვა შრ ძუქნა ძაღ-
ლია და ლომს-კი — ნონ, გარეულ ხარს (Wildochs) — ამ გარეულ ფურს
Wilddkuh) კი შილამ, ხვად ვირს — ანში და ვაკ ვირს კი აში, — ჯიხვს
მამსადადამე მამალ ჯიხვს-კი მაშდანიტა (Sum. Gr. 42).

მაგრამ ზოგი სიტყვა სუმერულს ორივე სქესისათვის საერთო გააჩნიათ,
მაგ. ქმრისა და ცოლის, მეუღლის აღსანიშნავად იხმარებოდა ღამ, — ლმერ-
თისათვის ორივე სქესისათვის საერთო ღიშირ და ღიზირ, — ქალიშვილის
სახელად შვილის აღმნიშვნელი დუშუ და დუ გვხვდება, ვაჟიშვილს იბილბ
ერქვა, — მამფალისა და დიოფალისათვისაც (Herr, Herrin) ერთი და იგივე
სიტყვები ნინ, ეზირ, უშუნ და მაშან-ი იყოთ (Sum. Gr. 42).

მაგრამ, თუ აღამიანი ჩაუკვირდება, საქმის ნამდვილი ვითარება სხვანაი-
რად წარმოუდგება. საკმარისია, მაგ., იმ გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება,
რომ ხვად ლომსაცა და ხვად ძაღლსაც ერთნაირად შრ ეწოდება, რომ ცხადი
შეიქმნეს, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონია შრ-ს სუმერულში. უეჭველია, შრ
ძაღლისა და ლომისა-კი არა, არამედ მხოლოდ ხვადობის და მამრობითო-
ბის გამომხატველი ყოფილა.

ეს დებულება ურყევ ჰეშმარიტებად წარმოგიდგება, თუ ამასთანავე
გავიხსენებთ, რომ სუმერულად მამაკაცსაც ერქვა შრ (St. Langdon, A Sum.
Gr. და Sum. Spr. I, 114).

ხვად ლომისა და ძაღლის სახელად მიჩნეული შრ რომ ლომს, გინდა
ძაღლს-კი არა, არამედ მხოლოდ სქესს ჰნიშნავს ამას თუნდაც ის გარემოებაც
ამტკიცებს, რომ ლომს სუმერულად ჩვეულებრივ ეწოდება შრ-მალ (Langdon
254 და დელიჩი Sum. Spr. 114) აქაც შრ ხვადობას ჰნიშნავს, ლომის სახე-
ლი-კი ყოფილა მალ.

ამნაირადვე SAGDU (გ) საგ-დუ (გ) სუმერულად თავს და პიროვნებას
ნიშნავს (იხ. Fr. Delichr, Sumerische Sprachlehre 133 და loh. Friedrich,
Staatswerträge des Hatti—Reichsr. Indices: 204). იგი თავის აღმნიშვნელი
sag-საგ-ისა და გვერდის (Seite) გამომხატველი da და-საგან არის შედგენილი.
ამავე დროს ur-sag ურ-საგ უკვე მამაცს, ვულადსა და გმირს ნიშნავს (ფრ.
დელიჩის, სუმ. ენა 114 და ფრიდრიხის ნაშ. 213). ცხადია, რომ აქაც თავისა
და პიროვნების მათუწყებელ სიტყვას მამაცობის, ე. ი. მამაკაცობის მნიშვნელო-
ბას იგივე ურ ანიჭებს.

ხვადისა და მამაკაცის აღმნიშვნელ სუმერულ ურ სიტყვაში უ ძირეული
არ უნდა იყოს, არამედ ქართული შრი-სა და შრბ-ს მსგავსად მამრობითობის
გამომხატველი ფორმანტი ჩანს. ეს გარემოება შესაძლებელია, იმიტაც დაშ-
ტკიცდეს, რომ მამაკაცსა და მამაკაც სუმერულად ეწოდება უშ (Sum. Sp.
115), რომელიც ქართულ ვაშ-სა და ვიშ-ს უღრის ხოლო ვერძს, მამალ
ცხვარს — უდუ (იქვე 114). ამავე დროს დუ და დუშუ სუმერულად ბავშვსა
და შვილსა ჰნიშნავდა (Sum. Spr. 125). თავკიდური უ ამ დუ-ს მამრობითო-
ბის მნიშვნელობას ანიჭებს, სხვა სიტყვებსაც თავკიდური შრ მამრობითობის
მნიშვნელობასვე ანიჭებს, მაგ. ხვადს მამალ ლევს სუმერულად ეწოდება
შრ-ბურ (Sum. Spr. 114). — ფოცხვერს, გარეულ ხვად ძაღლს — შრ-ბარბრ
(იქვე და Langdon 254).

ყურადღების ღირსია თხის აღმნიშვნელი სახელები. დელიჩის ცნობით, სიგზა სუმერულად მამალ თხას, ე. ი. ვაცსა (Ziegenbock) ჰნიშნავდა, ხოლო შც (uz) დედალი(?) თხის სახელი იყო (Ziege, Sum. Sp. 135 და 115). მაგრამ სუმერული სიგზა ცხადია ქართული ციკანი-ს შესატყვისობას წარმოადგენს, შც-კი ქართ. ჰაც-ს მიაგავს. რაკი სუმერულად და ქართულად ორივე სიტყვა თხის სახელებია და ქართულის მნიშვნელობა-კი სრულებით უდავოა, ამიტომ იბადება საკითხი სუმერული ზემომოყვანილი სიტყვების მნიშვნელობის განმარტება მცდარი ხომ არ არის და ნამდვილად სუმერულშიც შც ხომ ვაცს არ ჰნიშნავდა, ხოლო სიგზა თხის ზოგადი სახელი ხომ არ იყო? თუ ამ სიტყვების მნიშვნელობა სწორედ არის განსაზღვრული, მაშინ საფიქრებელია, რომ მათი თავდაპირველი მნიშვნელობა შეცვლილი უნდა იყოს.

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ დიოფალს სუმერულად ეწოდებოდა ნინ. ეს სიტყვა მდებარ. სქესის ლეთაებათა, მეტადრე შა-ს სახელს ახლავს ხოლმე (Langdon, A Sum. Gr. 231). ნანა და ნენა-კი, როგორც ცნობილია, ქართულურში დედას ნიშნავს.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ძუ ლომსა და ძაღლს სუმერულად ერქვა ნინ (Sum. Sp. 131). თუ გავითვალისწინებთ, რომ ლომს სუმერულად ეწოდებოდა შბ (იქვე 114), მაშინ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ძუ ლომის სახელი ნ+უგ-ისაგან არის წარმომდგარი. მაინც და მაინც ამ ორი სიტყვის შედარება თავიკდური ნ-ს არა ძირეულობას ამცლავნებს, ხოლო თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ვგონებ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ნ თავსართი სუმერულშიც ოდესღაც მდებრობითი სქესის ფორმანტი უნდა ყოფილიყო. მაგაკაცის აღმნიშვნელი სუმერ. ბიშ (Sum. Sp. 120) შესაძლებელია მამრობითობის აღმნიშვნელი ქართ. კერშ-სა და გეშ-ს შევადაროთ.

ცენის სუმერული სახელი ძურ (Sum. Sp. 123) უდრის ქართ. კვიცის სახელს ძურ-სა და ძურან-ს.

გარეული ხარისა და ფურის სუმერული სახელების ერთმანეთთან შედარება დედლის აღმნიშვნელი სუმ. სიტყვის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. სახელდობრ გარეულ ფურს იქ ეწოდებოდა შილამ (Sum. Sp. 136), გარეულ ხარს-კი ამბ ანდა ამ (Langdon 207 და Sum. Sp. 110), რაკი ამ გარეული ხარისა და ფურის ზოგადი ნაწილია, ამიტომ უეჭველია, ის თავდაპირველად ორივე სქესისათვის ზოგადი თვისების, ე. ი. ზროხის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. გარეული ფურის სახელის პირველი ნაწილი-კი შილ ზროხის იმ ზოგად სახელს დედლობის მნიშვნელობას ანიჭებს. მაშასადამე, შილ სუმერულად მდებრობითი სქესის, დედლის, აღმნიშვნელი ყოფილა.

ქალისა და გოგოს სუმერ. სახელი პიელ (Sum. Sp. 122) ერთი მხრით დიაკეულის მეორე შემადგენელ ნაწილს კეულ-ს მიაგავს, მეორე მხრით ქალს. შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ დედის ღუნძურ ანწუხურ-ჭარული სახელი ებელ, თურქულითგან შეთვისებული სიტყვაც თურქულად აქ ებე ხე — ბებიაქალს, აღმქმელსა და დიდ-დედას ჰნიშნავს. მაგრამ საეჭვოა, რომ ებელ თურქული იყოს, რათგან თურქულად ეს სიტყვა სწორედ დედის აღსანიშნავად არ იხმარება, ბებია-ქალს-კი ღუნძურად ბეი, ხოლო ბებიას, დიდ-დედას ქილი-ს ეძახიან (უსლ., ავარ. ენა 237).

ამას გარდა ებელ-ის მრ. რ. ულბულ, რომლის პირველი მარცვლის ლ შენახარდი უნდა იყოს და მეორე მარცვლის ლ უპუქტევითი გავლენით გაჩე-

ნილი, უფლებას ვვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შესაძლებელია წინათ მრ. რ. ფორმა **უბალ**-ის, ან იქნებ **უბულ**-ის სახითაც ყოფილიყო.

დედის ღუნძურ-ანწუხურ-ქარული სახელი **მბალ** დედის, ორსული ქალის სუმერულ სახელს **მმ**-ს (Sum. Sp. 113 და 115) მიაგავს, რომელსაც, იქ ქაყი ვირის აღსანიშნავადაც ჰხმარობდნენ (იქვე) და ბოლოკიდური თანხმოვანი ჩამოცილილი უჩანს. შესაძლებელია ამავე ძირის სიტყვა იყოს ვაფი-შვილის სუმერული სახელი **იბილა** და **იბილუ**-ც (Sum. Sp. 111), რომელიც ქართულ **ბელ**-ს და **ბერ**-ს მიაგავს, თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ ორსულის სუმერული სახელი **მმ** ნასახელარი ზმნის, ან მიმღობის ფონეტ. სახესხვაობად უნდა ვიგულისხმოთ.

სუმერული ენის მორფოლოგიას ისე, როგორც ფრ. დელიჩს აქვს წარმოდგენილი, გრამ. სქესი უკვე დაკარგული ჰქონია და მხოლოდ ზემომოყვანილი სიტყვების ანალოზი საშუალებას ვვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გრამ. სქესი სუმერულს, ქართულის მსგავსად, ოდესღაც ჰქონია.

გრამ. სქესის დაკარგვის გამო გასაკვირველი არ არის, თუ რომ სუმერულში მამრ. სქესის ისეთი სახელებიც შეგვხვდა, რომელთაც თავკიდურ ბგერად მათთვის შეუფერებელი თანხმოვანი აქვთ.

ჯიხვის (Steinbock) სუმერ. სახელი **ღურ** (Sum. Sp. 124) ქართულ სახელს **ღურამ**-ს გვაგონებს, რომელიც საბას განმარტებით, **ჯიხვის წალის**, ანუ **შვილის სახელია** (ლექს)...

საყურადღებოა, რომ ბოლაჯაოხს (2512, I—41, II—6, III—27) გამოქვეყნებულს ტექსტში პირის სახელად **ტულ-ბი-ტესსუბას** (TUL-bi-Tessubas) და იქაურსვე ასეთსავე მეორე ტექსტში (1995 I 21), რომელიც პორ-იტ-ულია, პირის სახელადვე TUL -bi-Sarrumas (ტულ-ბი-შარუმას) გვხვდება (Forrer, Quelle und Brunen: Glotta 187).

რაკი **ტულ** წყაროს სუმერული იდენოგრამაა, ხოლო **ტესსუბი** და **შარუმბი** იდენტურაა და შემდეგ პირთა საკუთარი სახელები იყო, ამიტომ **ტულ-ბი-ტესსუბას** უნდა **ტემუბის წყარო**-ს, ხოლო **ტულ-ბი-შარუმის** — **შარუმის წყაროს** აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ. ცხადე ხდება, რამ ორსავე სახელში ბი შესაძლებელია მხოლოდ კუთვნილების გამომხატველი და მაშასადამე ფორმანტი უნდა იყოს. ამრიგად ეს ბი წყაროს აღმნიშვნელ **ტულ-თან-კი** არ არის დაკავშირებული, რადგან წყარო აქ შესაძლებელია მხოლოდ სახ. ბრუნვას წარმოადგენდეს, არამედ **ტესსუბას** და **შარუმას-თან**, რომელნიც სწორედ ვისადმი მიკუთვნილების გამომჟღავნებელი უნდა იყვნენ. ამგვარად ბი ორსავე შემთხვევაში **თავსართია** და აქეთგან ჩანს, რომ იმ ენაში (ამ შემთხვევაში პორ-იტ-ულში), საითგანაც ეს სახელები მოგვეპოვება, მიკუთვნილობა თავსართოვანი წარმოებით გამოიხატებოდა.

... „die Personennamen TUL-Bi-Tessubas. und TUL-bi Sarrumas ... Aber diese Namen gehören nach den in ihnen enthaltenen Cötternamen Tessubas und Sarrumas dem horreschen Kultkreis an, wie auch der Name des Gottes Aabi (Akk. Aabin)¹, mit dem der Gott Aava² wahrscheinlich identisch ist“ (E. Forrer, Quellen Brunnen 187).

¹ Bo. 414. i 19'. 21'. 25'. 27' (=KUB. X 63). Hier wird (Gott) Aabis immer räumlich als „Brunnenlich verstanden“.

² Bo. 4948. III. 31 (=KUB. XXI 49)—Vielleicht nur ungen. Schreibung für Awj mit dem Zeichen wi=VA+. (n).

ემ. ფორრერის ცნობით ბოლანჯეომას ერთს (1931:103) ტექსტში „die ... horrische Gottheit Aabi mit der Endung -ti versehen in der Form (AN). --a-a-bi-ti vorkommt, ist an der Zuweisung des Wortes aabi und seiner Dativform aabiti an das Horrische kaum mehr zu zweifeln. Mit der luvischen Endung -it hat es dann nichts zu tun, (Quelle und Brunnen: Glotta 1938, XXVI, Band, 3/4 Heft. S 187).

ჰურიტული მდებარეობითი ღვთაების სახელი აბიტი გასაოცრად გვაგონებს ჰეროდოტეს საისტორიო ნაშრომებში მოყვანილს ქალი ღვთაების ერთ სახელს. მისი სიტყვით სკვითები თავიანთს ყველაზე უფრო თაყვანტმულს ღვთაებას ტაბიტის უწოდებდნენ და ეს ღვთაება პესტა-აო (IV, 59).

A-ab-ba—Meer (heth, aruna: Sommer OLZ 1921. 197 H) სუმერულია (E. Forrer, Q. n. B. 188)—ხეთური aabi „Wasserloch, Brunnen“ უნდა იმავე, სუმერულს სიტყვას დაუკავშიროთო (იქვე 188).

აბა ზღვა შედ. ქართულს ტბა, ტბას, ფორრერს-კი ეს აბა, ააბი ა-სა და ბაბ-ისაგან შემდგარად მიაჩნია: რაკი აბ-ს სუმერულად „die Bedeutung «Loch, Fenster, Wohnung» აქვს, ა აქ წყალს უნდა ნიშნავდეს და მთლიანად აბი უნდა „eine alte Zusammensetzung nördlichen Ursprungs sein, in der das Bestimmende nicht wie später nach, sondern vor steht, so dass es nicht „Wasser des Loches“ sondern vielmehr „Wasserloch“ bedeutet. Die Entwicklung zu „Meer“ ist dann eine Sonderentwicklung. Wir haben hier also ein Wort vor uns, das dem Horrischen und Sumerischen gemeinsam ist und angesichts des ganz verschiedenen Baues dieser Sprachen mindestens in einer der beiden eine Entlehnung ist“ (იქვე 188). მაგრამ შემდეგ საბოლოოდ ფორრერს თავისი მსჯელობა ასე აქვს დასკვნითი: Wir dürfen also in diesem zusammengesetzten Worte a-ab „Wasser Loch, See, Meer“ ein in Kleinasien eber bei den Protohattiern als bei den Luviern, in Ober-Mesopotamien bei den Horriern und in Babylonien bei den Sumeriern übliches Wort erblicken, dessen Ursprung ich in dem aus Kleinasien gekommenen, dem Proto-Hattischen verwandten Element des Sumerischen suche“ (Quelle u. Brunnen 189).

მართალია āp—ძველ სპარსულში და ავესტაში, ხოლო ფაპლატრში, āp და ახალსპარსულში ad, āw, ძველპინდურში-კი āp—წყალს ნიშნავს, მაგრამ რაკი სხვა ინდოევროპულ ენებში ეს ძირი არა ჩანს, ამიტომ ფორრერის აზრით სპარსულ-ინდურშიც ეს სიტყვა ნასესხები უნდა იყოს და ზღვის სუმერულ სახელ ა-აბ და სამხრეთ-სუმერული აბ-ს უნდა წარმოადგენდესო (Quelle und Brunnen 189). იგი უნდა 4800—4200 წ. შუა ჩ. წ-მდე, უფრო 4200 წ. ახლო ხანებში იყოს წითლად შეფერადებულ პროტოირანულ ვალიბულ თიხის ქურჭელთან ერთად შეთვისებულიო. ამ თავდაპირველი სუმერული და შერეულ პროტო-ირანულ-სუმერული მონახლეობის ორი შრისაგან უნდა იყოს 4200 წ. აბლ. ხანს დაწყებული სუმერთა ხალხის წარმოშობა (Die Entstehung des Sumerischen Volkes), რომლის პროტესტიც 3600 წ. ახ. დამთავრდაო (იქვე 189).⁴

„Der Name der Landschaft Abba[v]itis in Mysien, die an dem einzigen See Mysiens liegt“ ფორრერის აზრით დაკავშირებულია ქვეყნის სახელთან (des Landes a-ab-pa-vi-ja an der Südküste Kleinasiens vor, worin das Zeichen PA ebensogut ha gelesen werden kann. Der Schreiber bat es auch einmal A-AB

-BA, vi-ja geschrieben, also mit dem Ideogramm für «Meer» A-AB-BA, hat also sicher an «Meer» dabei gedacht¹ (Quelle und Brunnen 188).

მაგრამ Abbaitis შესაძლებელია Abbai-სა და iti-s-საგანაც იყოს შედგენილი. ფოკიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთში ხომ არსებობდა განთქმული ქალაქი $\alpha\lambda$ $\text{A}\beta\alpha\iota$, რომელსაც ეხლა Modi ეწოდება, და სადაც თავისი აპოლონისადმი მიძღვნილი საკერპოთი და $\text{A}\beta\alpha\omega\epsilon$ აპოლონის სახელით ფართოდ ცნობილი ძველი ქადაგური სამისნო იყო. იტი აქ გეოგრაფიული სახელების ქართულში ჩვეულებრივი ეთ-ი დაბოლოების შესატყვისობაა, რომელიც ქართულშიც ხშირად გვხვდება, მაგ. ნიგოითი, ხრეთი და სხვა.

უფიკი-ს სახელი ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ გეოგრაფიული სახელი უფიკეთი მოეპოვება. საქმე მოციქულთას 28-ზე დაყრდნობით მას ნათქვამია აქვს, რომ „უფიკეთი ბაღდადი“-აო (ლექსკ.). საბაბსაგან დასახელებულ ძეგლში არც 28-ში არც 29-ში, სადაც მართლაც სხვადასხვა ქვეყნელნი არიან დასახელებულნი, უფიკეთი არ არის და ბერძნული და ლათინური ტექსტების მიხედვით ქვეყნის სახელი აქ არც არის მოსალოდნელი. აქ ნაირ-ნაირი ხალხია მხოლოდ ჩამოთვლილი. იქ ნათქვამია, რომ მოციქულთა ქადაგება სხვადასხვა ენაზე იერუსალიმში მყოფ უცხოელებს აკვირებდათ, ამ ქალაქში მყოფ ეროვნებათაგან სხვათაშორის იქ დასახელებულნი არიან „პართნი და მიდნი და უფიკნი და ელამიტელნი და მკედრნი შუამდინარისანი, ჰურასტანისანი და ასიაჰსანი“ (ქ. 26). ამ ცნობითგან სრულებით არა ჩანს, რომ უფიკნი ბაღდადელნი იყვნენ. საგულისხმოა, რომ ბერძნულსა და ლათინურ საქმე მოციქულთას კანონიან ტექსტში უფიკთა სახელის შესატყვისობა არ მოიპოვება, არამედ იქ სწერია „ $\text{P}\alpha\rho\theta\iota$ et $\text{M}\epsilon\delta\iota$ et $\text{E}\lambda\alpha\mu\iota\tau\alpha\iota$ “, „Parthi et Medi et Elamitae“... ე. ი. პართნი და მიდნი და ელამიტელნი. აღსანიშნავია, რომ უფიკთა სახელი არც სომხურ თარგმანში მოიპოვება, იქაც ნათქვამია: $\text{Պարթևք և Մարք և Էլամայիք}$. ცხადია, რომ საქმე მოციქულთას ქართველ მთარგმნელს არ შეეძლო ეს უფიკთა სახელი თითონ ჩაერთო, არამედ მას ხელთ ისეთი რედაქცია ჰქონია, სადაც უფიკიც უფიკიან მოხსენებულნი.

ქართლი ანუ იბერია შატბერდისეულ წა ნინოს ცა-ში დახასიათებულია ვითარცა „ჩრდილოისა ქუეყანაჲ, სომხითისა, მთეულ არს, საწარმართოჲ ქუეყანაჲ, საჯელმწიფოჲ ბერძენთაჲ და უფიკთაჲ (Onic. II, 744). ცხადია, რომ აქ საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობაზეა საუბარი, რომ იგი „ბერძენთა და უფიკთა“ სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, რათგან მათ ყმადნაფიცად იყო ქცეული. ზემოაღნიშნული გარემოება საშუალებას გვაძლევს გამოვიარკვიოთ, თუ რომელი ეროვნება უნდა იყოს უფიკებად ნაგულისხმევი. ქართველთა გაქრისტიანების მომდევნო ხანაში აღმოსავლეთი საქართველო რომის და სპარსეთის სახელმწიფოებს შორის იყო გაყვანილი სფეროებად ქცეული და ყმადნაფიც ორ სამეფოდ ვაიყო.

¹ Das Zeichen BA wird nie in kanisischen Worten, aber gelegentlich in Namen prophetischen und öfters in solchen babilonischen Ursprungs gebraucht. Übrigens ist das sumerische a-a b b a «Meer» nicht als eabba oder aabba, sondern als ajab(u) «Meer» auch ins Assyrische entlehnt worden. Auch in Kanisechen würde man zwischen zwei Silbenbildende a ein j gesetzt [haben] (იქვე).

რაკი „საჯელმწიფო ბერძენთა“ უმჯველია რომის იმპერიას უდრის, ამის გამო ცხადია, რომ „საჯელმწიფო უფიქთა“ შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ სასანიანთა დროის სპარსეთს ჰგულისხმობდეს.

უმჯველია საბას მიერ დასახელებული უშიკატი მისი შეთხზული არ შეიძლება იყოს.

უშიკატი და უშიკი უდრის სომხურ *Մուշասთან*-სა *Մուշիկ*-ს, არაბთა და სპარსთა გეოგრაფების *სუზისტანს*, ხოლო ბერძენთა *სუზიანე*-ს, რომელთაც X ს-ში არაბ. გეოგრაფები არაბისტანის შესატყვისობად სთვლიდნენ, ე. ი. სპარსეთის სრუტის ჩრდილოეთით მდებარე სანახებს. აქემენიანთა ხანაში ქ. სუზა სპარსეთის დედაქალაქი იყო. სასანიანთა დროს უკვე მისი მნიშვნელობა სხვებთან შედარებით ჩამომცრობილი იყო, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვან ცენტრად ითვლებოდა (იხ. პროფ. ბარტჰოლდის *Историко-географ. обзор Ирана*, 123—124).

იმისდა მიუხედავად, რომ შატბერდისეულ წაწინოს ც-ში უშიკი უცილობლად სპარსელის მნიშვნელობით არის ნახმარი, ძველ საქართველოში მაინც იცოდნენ, რომ ტომობრივად უფიქნი სპარსნი არ იყვნენ. ეფთჳმე მთაწმინდელს ეს ორი სატომო სახელი ერთიმეორის გვერდით და მასთანადამე განსხვავებული ერთეულის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი. მახლობელ ნათესავთა შორის სქესობრივი კავშირისა და ცოლქმრობის შესახებ მსჯელობის დროს, მას აღნიშნული აქვს, რომ „ურთიერთის თჳსთა და ნათესავთა აღრევა“ უფრო „წარმართთა შორის იქმნების, სპარსთა და უფიქთა და სხვათა უსჯულოთა“-ო (ჯანონ. სინან. 28).

ქ. ქექელიძის აზრით, „კავკასიაში მობინადრე ტომების შთამომავლობის შესახებ საკითხი, რომელსაც ბერძენებიც ეხებოდნენ, ჩვენს მწერლობაში პირველად, არსებული წყაროების მიხედვით, ექვთიმე ათონელმა წამოაყენა და გადაჭრა. მეათე საუკუნის გასულს მან სთარგვნა მაქსიმე აღმსარებლის თხზულება „ნეტარისა თალასეს მიმართ“¹, რომელიც კითხვა-მიკვების სახითაა დაწერილი; ოცდამეცხრე კითხვა-მიკვება ეხება სხვადასხვა ტომთა და ერთა გენეალოგიას; აქ ქართველნი, მეხურელნი, სომეხნი, ჰერნი, ოსნი, ჯიქნი, აფხაზნი და მეგრელნი აღნიშნულნი არიან როგორც სემის შთამომავალნი, ხოლო თობელ, მოსუქ, გარბანელნი, ლეკნი, სომეხნი, ქუენანი, არეველნი, კოლქელნი და ქართველნი დასავლეთისანი სპანნი, როგორც აფეტისა“-ო (ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები: ტფ. უნივერსიტეტი, III, 33—34).

ქ. ქექელიძის სიტყვით, „ჩანს, მემეტიანეს (ე. ი. ლეონტი მროველს) არ აკმაყოფილებდა არც ეს (ე. ი. ეფთჳმეს მიერ ნათარგვნი მაქსიმე აღმსარებლის ხალხთა შთამომავლობის შტო), არც სხვა ბერძენ მწერალთა (ჰეროდოტი, ევსევი კესარიელი, ებიფანე კპრელი, ესტატე ანტიოქიელი) გენეალოგიური ტაბულა, ვინაიდან მათში ერთი და იგივე ტომი ან ერთ ხშირად ორ წყაროსათვის, რომელიც მისი აზრით, უფრო იყო ნდობის ღირსი. ეს წყაროა დასომეხთა ისტორია მოსე ხორენელისა, რომლის მიხედვით მემეტიანეს კავკასიაში მობინადრე ტომების მამამთავართა სახელები უწარმოებია. ტომო-

¹ მარტვილის მონასტრის ხელნ. № 1, 152—166; ჯრუჭის მონასტრისა № 4, გვ. 541—546, სიძე მუხ. № 636, ფ. 91—92 და სხვ.

გრაფიული სახელებიდან ანარა და წინაუკმო“-ო (ლ. მროველის ლიტ. წყაროები: ტფ. უნივ. მოამბე III, 34).

თეიმურაზ ბატონიშვილს ნათქვამი აქვს: „რაღაცა შეეუძლე პოვნად ძველთა და უძველესთა შინა გამოძიებათა სრულიად შემოვკრიბენ იგინი და არა დაუტყვენ იგინი არცა ერთი“. ყველა ასეთი ცნობები სხვადასხვა წარმოსახვისაა და „რომელნიმე სხვათა ენისა მოთხრობათაგან, რომელნიმე ჩვენთა და რომელნიმე ზეპირცა სმენილნი არა უკულებელს ვყვენ აღწერად ნივთთა განმრავლებისათვის ამბავთა შინა“-ო (ისტორია 1—2). უცხო ავტორ-ისტორიკოსებად თეიმურაზს დასახელებული ჰყავს „ბეროზ“ („მეისტორიე ასურასტანი-სა“) შემკრები ძველთა ქალდეველთა შთამომავლობათა მოთხრობათა შინა შეთხზვისათვის ბაბილონელთა ისტორიისა“ (ისტორია გვ. 4, 5 და ბევრგან სხვ.), ისტორიკოსნი... „ავიციენ და აპოლორ“ (იქვე, 5).

ამას გარდა თეიმურაზს „იოსაფ ფლავიოს“ის თხზულებითაც უსარგებლია. ივერიელთა თემის შთამომავლობათა უწყებათა თავში მას აღნიშნული აქვს: „მოთხრობანი ჩვენნი, ესე იგი ივერიელთანი და სომეხთანიცა იტყვიან თარგამოსისაგან, რომელიც იყო შვილის-შვილთაგანი ნოეს ძის იაფეთისა; და ამა თარგამოსისა ძენი იყვნეს: ქართლოს ნათესავთ-მთავარი სრულიად ივერიელთა და სხვანი ძმანი მათნი ექვსნი ხელისაქვე შეთნი ქართლოსისანი“-ო. ასეა აღწერილი, „ესრეთ გარდამოციემიან საქართველოჲსა, ესე იგი ივერიელთა ისტორიათაგან ქართლისა ცხოვრებისაგან ვახტანგ მეექვსისა... მიერ აღწერილსა და ძისა მისისა ვახუშტისაგან და სხვათაგანთა აღწერილთა... ძველთა მატინეთა და მომთხრობელთაგან და რომელთამე ახალთა და ერმანთაცა ისტორია, ესე იგი სომეხთა, მოუთხრობს ეს — სახედვე“-ო (იქვე, გვ. 9). მაგრამ ამისგან განსხვავებული დებულება აქვს იოსაფოს ფლავიოსსაო. თეიმურაზი ამბობს: „ხოლო იოსაფ ფლავიოს მწერალი იუდიანთა ისტორიისა, ძველთა ებრაელთა მოთხრობათა შინა წიგნსა პირველსა, ნაწილსა და თავსა 6-სა, მოუთხრობს ესრეთ: „სულ ძველად ქართველთა, ესე იგი ივერთა, თობელი ეწოდებისო, ვინაჲდგან იგინი შთამომავლობანი არიან იაფეთის ძის თობელისანი“ და სომეხთა, ესე იგი ერმანთათჳს იტყუს: «იგინი არიან შთამომავლობანი იულისანი სემის შულის შულისაგან»“-ო (იქვე 9, 10).

თეიმურაზ ბატონიშვილს თავის მსჯელობის დროს იოს. ფლავიოსის თხზულების დედანი-კი არ ჰქონდა ხელთ, არამედ, როგორც თვითვე აქვს აღნიშნული, „ქართულად თარგმნილი უფლისა ფილოსოფოსი შამისა ქართველთა მთარგმნელისა იოანე პეტრიწის მიერ“. ამ თარგმანითგან მას ამონაწერი აქვს სიტყვა-სიტყვით მოყვანილი: ეს ავტორიო ამ გარემოებას მკითხველს „მოუთხრობს სიტყვითა ამით: «დაამკვიდრებს უკუჲ თოვილოსცა, თოველთა-სა, რომელნი აწ ივერად იწოდებიან (ესე თოველოს ანუ თოველ არს ძეა იაფეთისა თობელ)»“-ო დაძენილი აქვს თეიმურაზს (იქვე, 9 შენ.*).

ჰ ე რ ო დ ო ტ ე ს სკვთებისა და სარმატების ეროვნების და მათი ურთიერთისადმი ტომობრივი დამოკიდებულების შესახებაც მოუპოვება ცნობები. მისი სიტყვით სკვთების სახელს თავიანთ-თავს თვით ისინი კი არ ეძახდენ, არამედ ასე მათ ბერძნები უწოდებდენ, თითონ ისინი-კი თავიანთ-თავს სკოლოტებს ეძახდნო. სკოლოტის სახელი-კი მათი მეფის სახელისაგან წარმომდგარა (IV, 6). მაშასადამე სკოლოტი ეპონიმიური სახელი ყოფილა და, როგორც ჩანს, თანაც მათი მიკუთვნილების გამომხატველიც უნდა იყოს.

სკოლოტების თქმულებით ქვეყანაში ვითომც ცითგან ოთხი ოქროს საგანი ჩამოვარდნილა: სახენელი, უღელი, ცული და ფიალა. ჯერ ამ ნივთებს თურმე უფროსი ძმა ლიპოქსა მიჰვარდნია ასაღებად, მაგრამ მის მიახლოებისთანავე ოქროს ცეცხლი მოსდებია და ამიტომ ამ საგნების აღება ვერ მოუხერხებია. შემდეგ მათი აღება მეორე ძმას უცდია და, რაკი ოქრო კვლავ აღხერხებია, მათი ხელში ჩაგდება ვერც არპოქსაჲს მოუხერხებია. უმცროსი, კოლაქსაჲ-კი რომ ამ ნივთებს მიახლოვებია უმალ ცეცხლი ჩამქრალა და ამის წყალობით ეს ოთხი ოქროს საგანი თავისთან წაუღია და დაპატრონებია. მის უფროს ძმებს ეს მოვლენა ღვთაებრივ ნიშნად მიუჩნევიათ და ამიტომ მთელი სამეფო კოლაქსაჲსთვის გადაუციათ. რაკი სკოლოტთა ქვეყანა დიდი ყოფილა, კოლაქსაჲსაც თავისი სამფლობელო თავისი შვილებისათვის ხამ სამეფოდ გაუყვია. ერთი ამ სამეფოთაგანი გაუდიდებია და სწორედ იქ ყოფილა კიდევაც ეს ოქროს ნივთები დაცული. ყოველწლივ მათ თურმე დიდ პატივსა სცემდენ და უხვ შესაწირავს სწირავდენ ხოლმე (ჰეროდოტე IV, 5 და 7).

სკოლოტები თავიანთ თავს თურმე სხვებზე უფრო ახალ ერად სთვლიდენ და თვით მათაც თავიანთ წარმოშობილობაზე და მათ მეზობლებსაც რამდენიმე თქმულება ჰქონიათ, რომელნიც ჰეროდოტეს ჩაუწერია და თავის ნაშრომში მოყვანილი აქვს (IV, 5—6, 8—12). სკოლოტების თქმულებით მათ პირვანდელ უდაბურ სამშობლოში პირველი ადამიანი გაჩენილა, რომელსაც სახელად ტარგიტაოსი ანუ თარგიტაოსი (Ταργίτιος) პრქმევია. ამ ტარგიტაოს დედა-მამად სკოლოტები თურმე ძევსსა და მდ. ბორუსთენის, ანუ დნებრის ასულს ასახელებდენ, რაც ჰეროდოტეს დაუჯერებელ ცნობად მიაჩნდა (οὐ πιστὰ Λέγουσθε). ამ ტარგიტაოსს სამი ვაჟი შესძენია, რომელთაგან უფროსს ლიპოქსაჲ-ოსი (Λιποξάδιος), შუათანას არპოქსაჲ (Ἀρποξάδιος), უმცროსს-კი კოლაქსაჲ-ოსი (Κολαξάδιος) პრქმევია (IV, 5).

ლიპოქსაჲ-საგან სკოლოტების ის ტომი ყოფილა წარმოშობილი, რომელსაც აქატ-ები ეწოდება (οἱ Ἀκταῖοι γένος), საშუალო ძმის არპოქსაჲ-საგან კატარ-ები და ტრასპი-ები (οἱ Καταραῖοι, Τρασπίες გაჩენილან; უმცროსი ძმა კოლაქსაჲ-კი პარალატ-ების წინაბარი ყოფილათ (ჰეროდოტე IV, 5).

სკოლოტების წარმოშობაზე პონტოელ ბერძენთა მოახალშენებსაც ჰქონიათ თქმულება, რომელშიც, როგორც ეტყობა ელინური და ადგილობრივ სკოლოტური გარდმოცემა უნდა იყოს ერთად შექსოვილი. ასე-ათუ-ისე ამ თქმულებასაც აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რამდენადაც აქ სკოლოტების ოდინდელი სამკვიდრებელისა და მთავარი ტომების ეპონიმების შესახებ ზემომოყვანილისაგან განსხვავებული და ამიტომაც საყურადღებო ცნობებია დაცული. პონტოელ ბერძენებს ჰეროდოტესთვის სკოლოტების გაჩენაზე შემდეგი თქმულება უამბნიათ: ერთხელ ჰერაკლე (ჰერკულესი) გერკონის ხარებს რომ მიერეკებოდა იმ ქვეყანაში მისულა, რომელიც ეწოდა სკვთებს უკავიათო, მაგრამ რომელიც მაშინ უდაბური იყო. აქ მას ქარიშხალმა და ყინვამ მოუსწყრო ისე, რომ ჰიცივისაგან ლომის ქურჭში გაეხვია და მიეძინა. მაშინ მისი ცხენები აუშენენ და ღვთაებრივი ბედისწერით გაქრნენ. ჰერაკლეს რომ გამოეღვიძა და თავისი ცხენები ვერსადა ნახა, ძებნა დაუწყო. მათ ძებნაში ერთ წააწყდა, რომელსაც სხეულზემო ნაწილი ქალისა ჰქონდა, თქმობს ქვემო ნაწილი-კი გველისა.

გაოცებულმა პერაკლემ ჰკითხა თავისი დაკარგული ცხენების ამბავი. ამ კითხვაზე მან უბასუხა, რომ მისი ცხენები იმასთან არიან, მაგრამ ამ ცხენებს არ დაუბრუნებს, თუ მას არ შეუუღლებდა. პერაკლემაც აუსრულა თხოვნა, რომ თავისი ცხენები უკან დაებრუნებინა. მაგრამ ის ქალ-გველი მათ დაბრუნებას განზრახ აჭიანურებდა, რომ პერაკლესთან უფრო ხანგრძლივ ეცხოვრა. ბოლოს და ბოლოს მან პერაკლეს ცხენები დაუბრუნა, მაგრამ თან ასე უთხრა: გზაბნეული ცხენები შეგინახე, მაგრამ შენც სამაგიერო უკვე გადამიხადე, რადგან შენგან სამი შვილი შემეძინა. ახლა დამარბივე, როგორ მოვიქცე, როდესაც წამოიზრდებიან, აქვე დავასახლო, თუ შენთან გავგზავნო.

პერაკლემ ასე უბასუხაო: როცა შენი შვილები დაგეაკაცდებიან, არას დააშავებ (ე. ი. ემჯობინება), თუ ასე მოიქცევიო: ვინც ჩემს მსგავსად ამ შვილდის მოზიდვას შესძლებს, სარტყელსაც ისევე შემოირტყავს, როგორც მე, ამ ქვეყანაში სწორედ ის დაასახლე, ხოლო რომელიც ამას ვერ შესძლებს ის ამ ქვეყნიდან გაისტუმრეო. თუ ასე მოიქცევი, შენც მოიგებ და ჩემ სურვილსაც ასრულებო. ამასთანავე პერაკლეს თავისებური შვილდის მოზიდვაც და სარტყლის შემორტყმაც უჩვენებია ქალ-გველისათვის, ოქროს თავშესაკრავიანი ქაპარიც გადაუცია და შემდეგ წასულა. თავის დაეაჯაცებულ შვილებს დედამ სახელები დაარქვა: უფროსს — აგათურს-ი, მომდევნოს — გელონ-ი და უმცროსს — სკვთ-ი (Αγαθურς, Γελων, ὁ Σκυθ). უფროსმა და შუათანამ შვილდის მოზიდვა და სარტყელის შემორტყმა ვერ შესძლეს და ამიტომ დედამ თავის სამფლობელოთგან მოიშორა და სხვაგან გაიხიზნენ, უმცროსი-კი, რაკი შესაფერისი ძაღლონეცა და ნიჭიც გამოიჩინა, იქვე დარჩა და მთელი ის ქვეყანა დაიმკვიდრა, რომელსაც მისი სახელი ეწოდა, და რომლის შთამომავალნი იყვნენ სკვთთა მეფეებით. სკვთებს რომ ჩვეულებად აქვთ ქაპარზე შესაკრავად ფილების ხმარება, ეს ჩვეულებად პერაკლესაგან გადაცემული ფილიანი სარტყლითგან წარმოსდგაო (ჰეროდოტე IV, 8—10).

ზემომოყვანილი თქმულება იმდენად არის საყურადღებო, რამდენადაც ამჟღავნებს აგათურისა და გელონების ტომების სკვითებისაგან გამოცალკევება-ჩამოშორებას.

ტარგიტა-ს ეპონიმის წარმომშობელი წყარო სკოლოტთა ტომების სახელთა შორის უნდა ვეძიოთ. ეს სახელი სინდთა მეფის პეკატაოსის მეუღლის მათოტიელი ტარგიტა-ს სახელს გვაგონებს (იხ. Polyani Strategematon VIII, 55). მათ შორის განსხვავება მხოლოდ ა და ი ხმოვანთა ადგილმონაცვლებით ემჩნევა. რაკი ტარგიტა-სა (და ტარგიტა-საც) ეპონიმი უნდა ტომთა სახელებში გვეგულებოდეს, ამიტომ აღამიანს, რომელსაც სკოლოტთა ტომების სახელები ახსოვს, ყველაზე უმაღლ ტარგიტების ტომის სახელი მოაგონდება. ისინი მდ. ტურას-ზე, ე. ი. დნესტრზე ბინადრობდნენ (იხ. A. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878 წ. გვ. 341).

მას შემდეგ, რაც სკვით-სარმატების საყურადღებო და გეოგრაფიული სახელების ანალიზმა საშუალება მოგვცა დავრწმუნებულიყავით, რომ სკვთები და სარმატები სინდურ-ლილურ-ლეგური მოდგმის ტომების წინაპრები ყოფილან, რომელნიც ენობრივად ქართველთა წინაპრების მოძმენი ყოფილან, უნდა იმის გამორკვევაც ვცადოთ, რომ გავიგოთ, ხომ თვით სკვთურ-სარმატულს ძველ გარდმოცემაში მათ წინაპართა სახელებში დაცული არ არის რაიმე კვალი მათი ქართველებთან ნათესაობის გამომჟღავნებელი. ამ საკითხზე ნაწილობრივ უკვე გვექონდა საუბარი, როდესაც ტარგიტა-ს-ის სამი ვაჟიშვილის: ლიპკ-

ხაგოხ-ის, არპოქსაჲს-ისა და კოლაქსაჲს-ის სახელების ტომობრივობის შესახებ ვეჭვონდა საუბარი [sic]. მაშინ დავრწმუნდი, რომ პირველი სახელი ჩვენი აღმოსავლეთით მობინადრე ალბანთა ერთ-ერთი ლუბენ-ებად წოდებული ტომის მამამთავრის განსახიერებას წარმოადგენს, მესამე შვილი-კი ქართველთა ტომის კოლაელთა მამამთავრისას. მაშინ განუხილველად დავტოვეთ შუალა ვაჟი შვილის არპოქსაჲს-ისა და თვით ამ სამი ძის მამის, სკვთების ერთი შტო-თაგანის მამამთავრის ტარგიტაოს-ის სახელები, ეხლა, როდესაც ქართველ ტომთა წინაპრების მამამთავართა სახელების ანარეკლი დაბადების პირველი წიგნის ებრაელთა ვარდმოცემაში უკვე ნაპოვნი გვაქვს და ტომთა მთავრების, ეთნარქების, იქ დაცული სახელების ვინაობაც მიგნებული გვაქვს, შესაძლებელია ტარგიტაოს-ისა და არპოქსაჲს-ის ტომობრივ ვინაობათა გამორკვევაც ვცადოთ. მაგრამ ჯერ ორიოდ სიტყვა იმ მოსაზრებათა შესახებ, რომელიც ამ სახელების რაობაზე წინანდელ მკვლევარებს ჰქონდათ გამოთქმული.

K. Müllenhoff-ი, რასაკვირველია, ტარგიტაოს-ის სახელს ცხადს არიულ კელს ამჩნევს (Deutsche Altertumskunde III, 111).

აქად. ნ. მარის განმარტებით-კი ტარგიტა რთული სიტყვაა, რომელიც ტარგ-ების, ანუ ტერგ-ების ანუ თერგ-ების თავს ე. ი. ჩერქეზების მამამთავარს ნიშნავს (იხ. „Термин «скиф»: Изв. работы V, 40—41).

Таргитаოს-ის სახელის ჩერქეზთა სახელთან დაკავშირება შეუძლებელია, რათან ამისთვის არც რაიმე ბეგროთი მსგავსება არსებობს, თუ-კი არ დავუკავშირებთ მდ. თერგის სახელს, რომელიც უძველეს წყაროებში არ გვხვდება და რომლის გაჩენის ხანაცა და პირველადი მნიშვნელობაც ჯერ გამოსარკვევია. დაბადების შესაქმეთა წიგნში აღბეჭდილია ხალხთა შთამომავლობითი შტოს ერთ-ერთი წარმომადგენლის Thogarma-ს, ბერძნულ თარგმანში Θεργαμα თერგამა-დ ვადმოღებულის, სახელი. დაბადების ამ ცნობით, იგი გომერის შვილია, რომელიც იაფეტის უფროსი ძე გაოლის. მის ძმებად მაგოგი, მადაჲ, მაგან-ი, თუბალ-ი, მეშხ-ი და თირას-ი არიან დასახელებულნი (შესაქმეთა 10ვ). ხოლო გომერის ძეებად პირველად აშქენაზ-ი, მერმე რიფათ-ი და სულ ბოლოს თოგარმა არის დასახელებული.

რაკი ქართველ ტომთა მამამთავრების სახელები დაბადების პირველ წიგნში შეტანილს ეთნარქების სიაში აღმოჩნდა, სკვთ-სარმატების ქართველებთან ნათესაობის უკვე გამორკვეულობის შემდგომ ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ვეცდებოდით ვაგვეგო ებრაელთა ზემოაღნიშნულს ვარდმოცემაში ტარგიტაოს-ისა და არპოქსაჲს-ის სახელების ანარეკლიც რომ არ მოიძებნება. თუ საკითხს ამ თვალსაზრისით მივუდგებით, მაშინ „შესაქმეთა“ წიგნის 10ვ-ში აღვილად ვიპოვიტ ტარგიტაოს-ის ბერძნული — ოს დაბოლოება ჩამოცილებული სახელის ტარგიტა-ს ეთნარქის მსგავს სახელს: გომერის ძედ იქ 10ვ-ში დასახელებულია თოგარმა. ასეა ებრაულსა და ასურულ ტექსტებში, ბერძნულს თარგმანში-კი Θεργαμα, Θεργαμα Θεργαμα, თორგომა, თორგამა და თერგამა-დ წერია, ხოლო ლათინურში Thogorma. ასევე *Thogormas* არის სომხურშიც.

გომერ-თან და გოგ-თან ერთად ვხეკილსაც 38ვ-ში ჰყავს თოგარმა მოხსენებული, ხოლო 2714-ში მათი მეურნეობის მთავარი დარგის პირუტყვის (ცხენების) მომშენებლობაც არის აღნიშნული.

იქის გამო, რომ სომხები თავიანთ თავს თორგომოსიანებად სთვლიდნენ, თოგარმა ჩვეულებრივ დასავლეთის სომხების მამამთავრად მიაჩნიათ, მაგრამ ასეთი ვაივიება ბერძენთაგან მომდინარეობს და ამიტომ მცდარი არისო, ამ-

ზობს პროფ. სოცინი. De-Lagarde-ს თოგარმა მცირე აზიის ადგილის ტავთ-რანის შესატყვისად მიიხანდა, ზოგი კიდევ სტრაბონის მიერ გალატიისა და კაბადუკიაში დასახლებულ ტრკაის, ტოკარუს ტრკმა, ტოკმენოა-ს უკავშირებს (A. Socin: Guthe-ს Bibelw.—Thogarma).

ფრიდრიხ დელიჩს თავის გამოკვლევაში „Wo lag das Paradies?“ „სად მდებარეობდა სამოთხე?“ (გვ. 246) გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ შესაქმეთა წიგნისა და ეზეკიელის წინასწარმეტყველების თოგარმა ლურსმულ წარწერებში მოხსენებული ქალაქის Til-gar-rim-mu თილ-გარ-რიმ-მუს მიაგავს, რომელიც ხორსაბადის წარწერის ცნობით, კაბადუკიაში მდებარე ქ. მელიტენეს იმ დროინდელი სახელი იყო, სანქერბის წარწერის ცნობით-კი ტაბალის ქვეყნის საზღვარზე მდებარეობდა (sa p^d Ta-ba-li).

თოგარმას შესატყვისად ლურსმულ დამწერლობიან ხეთურს ძეგლებში, ზემომოყვანილი თილგარიმუს მაგიერ სხვა დაწერილობაც რეგარამა-ც მოიპოვება (იხ. Götze, Geschichte des Alten Orients' 3. Abschnitt, 1. Abt. 68. და Fr. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Agyptens I B., გვ. 141, 151, 261—2, 273—4 და 469), მისი მდებარეობა გოტცეს ზემო პალისსა და ზემო ევფრატს შუა მყოფს სანახებში აქვს განსაზღვრული (იქვე, გვ. 68)!. ძველი თეგარმა მას აწინდელი ვურუნ-ის ადგილას ეგულება (იქვე, 50). ფრ. ბილბელ-ი თეგარამა-ს გაშვების ქვეყნის ჩრდილოეთით მდებარე ხეთების ერთ-ერთ სანახებთაგანად მიიჩნევს, რუკაზე-კი იგი მუსკების ქვეყნის არეზე აქვს მოთავსებული (G. Vorderasiens, გვ. 141² და რუკა)!

ეზეკიელის 38²⁻⁶-ითგან ირკვევა, რომ თოგარმის ტომებს გოგის, ე. ი. გოგარელთა, მოსოხ-ისა და თუბალ-ის მიწაწყლის ჩრდილოეთით ჰქონია ბინადრობა, სოლო შესაქმეთა 10³⁻⁴-ითგან ცხადი ხდება, რომ თოგარმა ტომთა მთავრების თუბალისა და მეშხის ძმის გომერის შვილია, მაშასადამე, მახლობელ მონათესავე ტომად მიიჩნია. ამიტომაც მათი ბინადრობა მართალია თუბალ-მეშხის ტომების მახლობლად იყო საგულისხმებელი, მაგრამ, როგორც ეზეკიელის სიტყვებითგან ჩანს, მხოლოდ ჩრდილოეთით. ბილაბელს,

¹ „Zwischen oberem Halys und oberem Euphrat lokalisiere ich Hahhu'u, Harana, Samuha, Temelkia, Luhusatia und Tegarma“.

² „Eine Anzal hattischer Gaue, von denen ich Durmitta, sicher zu den Gasgaseändern gehörig, das Gebirgland Harana, Tegarma und das schon auf dem Ostufer des Euphrat gelegene Grenzland Isuwa nenne (იქვე, გვ. 141).“

³ თოგარმა ან თოგარმა (LXX თარგმანთა Θοργαα, Θοργαα, Θοργοαა) შესწავლია არა სემიტურ სიტყვად და როგორც ჩანს მას სემიტური ეტიმოლოგია არ მოეპოვება, Delitzsch-ი (Wo lag das Paradies? ლიბციუი 1881 წ. გვ. 246) აღნიშნავს, რომ ეს სახელი მოგვეგონებს ლურსმული წარწერების ქალაქ Til-gar-rim-mu თილ-გარ-რიმ-მუს, რომელიც ხორსაბადის წარწერის (Oppert-Menant, Les Fastes de Sargon, traduits et publiés d'après le texte assyrien de la grande inscription des salles du palais de Khorsabad, Paris, 1863. სტრ. 81) თანახმად იყო ქალაქ მელიტენეს ციხის სახელი კაბადუკიაში, ხოლო სანქერბის წარწერის მიხედვით (შდრ, George Smith, History of Sennacherib, ლონდონი, 1875 86, 24) მდებარეობდა თაბალის ქვეყნის საზღვარზე (Sa pad mat Ta-ba-li). Delitzsch-ის სიტყვით „auch Kieperi und Dillmann halten Togarma für das sudwestliche Armenien.“

ბუნებური ლიტერატურის ვარდა იხ. De Lagarde, Gesammete Abhandlungen, 257; Armenische Studien § 865; Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 35, 142; Halevy, Melanges de critique, 163.

როგორც დავრწმუნდით, თეგარმა მუშეების ქვეყანაში ეგულება, მაგრამ ასეთი ვითარება შესაძლებელია ხეთების ხანაში ყოფილიყო, იმ დროს-კი, როდესაც ებრაული გარდმოცემა ჩამოიწვეთილა, უეჭველია ასეთი სახელის მქონებელი ქვეყანა ტაბალ-მუშეების ჩრდილოეთით ყოფილა. შესაძლებელია, ეს დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილების შედეგი იყოს.

ამრიგად ამ გეოგრაფიული და ეთნარქის სახელის მრავალმა ბგერითმა სახესხვაობამ მოაღწია ჩვენამდის: ერთი მხრით გვაქვს თილგარიმუ (ასირ.), მეორე მხრით თეგარმა (ხეთ.), მესამე მხრით თოგორმა (ებრ.), შემდეგ თერგამს (ბერდ.), თოგორმა (ბერძნ., ლათინ.), თორგომა (ბერძ. და სომხ. დაბად.), თორგომ (სომხ. მ. ხორენ.), თერგამს (ბერძ. დაბად.) და თარგამ-ოს და თარგამა-ძე (გვარი) (ქართ.).

ყველა ამ ფორმების ანალიზს რომ შევუდგეთ, შესაძლებელია აღინიშნოს, რომ მათი სიმრავლისდა მიუხედავად, ძირითადი განსხვავება მათ შორის მაინც არ არის, განსხვავება მხოლოდ მათი სხვადასხვანაირად ახმოვნებითა და შუა თანხმოვნების რ-სა და გ-ს ადგილმდებარეობით გამოიხატება. საგულისხმოა, რომ ასეთი სხვაობა უკვე უძველეს ხანაში ხეთურსა, ასირიულსა და ებრაულ ძეგლებშიც გვხვდება. ახმოვნების თითქმის ყველა სახესხვაობა მოგვეპოვება. თითოეული მათგანი ასიმილაციის გზითაც იცვლება და განსხვავდება.

ო-ხმოვანა: თოგორმა (ლათ.) და თორგომა (ბერძ. და სომხ.).

ა-ხმოვანა: თარგამა (ქართ.). ა-ხმოვანა ფორმისგანევა წარმომდგარი ე-ხმოვანა თეგარმა (ხეთ.) და თერგამს (ბერძ.) და ი-ხმოვანა თილგარიმუ (ასირ.).

შუა თანხმოვანთა ორნაირი ადგილმდებარეობა: ერთ ჯგუფს რგ აქვს, მეორეს წინაუქმო გრ. პირველ რგ თანხმოვანიანს ეკუთვნის თორგამი და თორგომ (ბერძ. და სომხ.), თერგამა (ბერძ.) და თარგამა და თარგამ (ქართ.).

მეორე, გრ-ჯგუფიანს შეადგენს თეგარმა (ხეთ.), თოგარმა (ებრ.) და თორგომა (ბერძ. და ლათინ.). რ-ს შერბილების გათვალისწინებით ამავე ჯგუფს უნდა თილგარიმე-ც მიეთვალოს.

აღსანიშნავია, რომ ამ სახელის სხვადასხვა ბგერითს სახესხვაობას მაინც ყველას ბოლოკიდურ მარცვლად მა მოეპოვება. ამ მხრივ ერთადერთს გამოწვევის მხოლოდ ასირიული თილგარიმუ წარმოადგენს თავისი ბოლოკიდური — მუ-თი. ამ ბოლოსართის ხმოვნის თავდაპირველი სახე უეჭველია ა უნდა იყოს. მისი უ-ხმოვანა სახესხვაობა საფიქრებელია მთელი ამ სახელის უ-ხმოვანა ფორმისაგან პროგრესიული ასიმილაციის გზით [წარმოიქმნა].

რაკი ეს ბოლოკიდური -მა მარცვლი ამ გეოგრაფიულ სახელს ართავს, ის ადვილად უკავშირდება და ეკუთვნის იმ მრავალრიცხოვან გეოგრაფიულ სახელებს, რომელნიც უძველეს დროითგან მოგვეპოვებოდა საქართველოში, ისეთს მაგ. როგორცაა: ზარზმა, უჯარმა ანუ უჯარმო, ბოჭორმა და სხვ.

ცხადია, რომ -მა აქ ბოლოსართია, რომლის ზედმიწევნითი მნიშვნელობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, მაგრამ მაინც ცხადია, რომ ეს გეოგრაფიული სახელების ბოლოსართია. უეჭველია, ასეთისავე თვისების ბოლოსართი უნდა იყოს უკანასკნელი -მა და მუ მარცვლი თერგამა, თორგამა, თოგარმა, თარგამა და სხვა მათ ბგერითს სახესხვაობაშიც. მაშასადამე რაკი -მა და-მუ ამ სახელის ძირითად ნაწილად მისაჩნევი არ ყოფილა, თუ მას ჩამოვაშორებთ, სახელად დავგრძობა თარგა, თერგა, თილგარ, ანდა თოგორ, თოგარ და სხვა.

ამის შემდგომ, რომ კვლავ ტარგიტაჲს დაეუბრუნდეთ ტარგიტა-ში, რომ ბოლოკიდური ტა გვაქვს, შესაძლებელია აღამიანთა ისეთს ქართულ -ტა ბოლოკიდურიან სახელებთან იქმნეს დაკავშირებული, როგორც გოგი და გოგიტა-ა, შოშია და შოშიტა, ნანიტა, პაპიტა, არის. ტა ბოლოსართი ასეთ შემთხვევებში უფრო კნინობითი და საალერსო ნაწილაკის შთაბეჭდილებას ახდენს, ვიდრე თავის აღმნიშვნელისას. შესაძლებელია ტარგიტა-შიც ტა ასეთი თვისებისა იყოს, თუმცა ეგების თავდაპირველად თავის აღმნიშვნელიც უოფილიყო. ასეა-თუ-ისე, რაკი -ტა ამ სახელის ძირითადს შედგენილობას არ ეკუთვნის, ჩამოსაცილებელია და ამის შემდეგ სახელად მხოლოდ ტარგი დაგვრჩება. მეორე მხრით დაბადებაში გვაქვს თუბალ-მოსოხის ჩრდილოეთით მობინადრე ტომების ეთნარხის სახელი თოგარმა, თოგორმა ანუ თარგამა. საკმარისია წარმოვიდგინოთ, რომ ამ სახელის ბოლოკიდური -მა-ც ძირეული არ არის, რომ აქაც სატომო სახელად თარგა და გვრჩება ე. ი. ტარგის თითქმის სრული შესატყვისობა. ამასთანავე ტარგიც ხომ, ვითარცა სკვთ-სარმატთა ერთი შტოს ეთნარხის სახელი, იბერ-მესხთა მართლაც მონათესავე იყო და ისევე, როგორც თოგარმა-ს ტომებიც, სკვთ-სარმატებიც აგრეთვე ტაბალ-იბერ-მე შეხ-მესხთა ჩრდილოეთით ბინადრობდნენ, თანაც თოგარმასავით ისინიც ცხენტომომშენებლობას მხურვალედ მისდევდნენ. ნუთუ ყველა ზემოდნიშნული მსგავსება შემთხვევითია?

სკოლოტთა ამ თქმულებზე უკვე გვექონდა „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-ში (1, 2) საუბარი, რამდენადაც ეს სახელების გაჩენის სკიოთხთან გამოსაყენებელი იყო. იქ აღნიშნული იყო, რომ ამ თქმულებაში დასახლებული პირების სახელები ტომთა სახელებისაგან შეთხზული ეპონიმებია. უმცროსი ძმის ეპონიმი, როგორც დავრწმუნდით კოლაქსელთა ტომის სახელის ვაპიროვნებას წარმოადგენს. აქ, ამის გამო მხოლოდ დანარჩენი ეპონიმების წარმოშობილობა-და გვაქვს გასარჩევი: ტარგიტაჲს-სა, ლიოქსაჲს-სა და აპოქსაჲს-სა სახელები.

სამსავე შემომოყვანილ სახელს მეოთხე კოლაქსაჲსის მსგავსად საერთო დამახასიათებელი თვისება აქვთ, ოთხივე ეპონიმის სახელი მ-ხმოვნით ბოლოვდება, რომელსაც შემდეგ უკვე სახელობითი ბრუნვის ჩვეულებრივი ოს დაბოლოება ერთვის.

ცხადი ხდება, რომ ჰეროდოტეს ოთხსავე შემთხვევაში ამ სკოლოტთა ეპონიმების სკოლოტური სახელები დაუცავს და მართო ბოლოში ბერძნული ოს ბოლოსართი მოუმატებია. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ სკოლოტთა სახელებს მხ. რ. სახელობითი ბრუნვის ბოლოსართი პქონიათ.

ლოოქსაჲს-ს ეპონიმი რომელი ტომის სახელისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები დანამდვილებით ძნელი სათქმელია. შესაძლებელია იგი იმ ერის სახელისაგან იყოს შექმნილ-შეთხზული, რომელსაც ლათინურ წყაროებში ლუპინი ან ლუპინეს-ი, ანდა ლეპონ-ი ეწოდებოდა (Plinius Secundus V § 26 SC. II, 181—182) სომხურ წყაროებში ლფინქ-ია. როგორც თავის ადგილას გამორკვეული გვაქვს ამ და სხვა მსგავს ტომობრივ სახელებში ენ, ონ, ინ დაბოლოება გვაროვნული მოსახლეობის მათწყებელი

მრავლობის აღმნიშვნელი ფორმანტია. ამიტომ ამ ტომის სახელის მხ. რ. ფორმად უნდა ლუპი და ლეპი ვიგულისხმოთ [შდრ. აქვე, გვ. 52].

ლიპოქსაა-ს თავის მხრით ამავე ლეპონთა ტომის სახელის ზემომოყვანილ ფორმას ტომობრივი სახელების ჩვეულებრივი ქართული ფორმანტი ხი-ს ქსი შესატყვისობა ახლავს და ამ ფორმიტგან ნაწარმოებია თვით ეპონიმიც. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ **ლიპოქსაა** ლეპონთა ანუ ლუპენთა ტომის სახელის გაპიროვნებად უნდა მივიჩნიოთ. ისტორიულ ხანაში ეს ტომი დაღისტანის სანაპიროებში ბინადრობდა და იმ მოდგმასა და ერს ეკუთვნოდა, რომელთა ზოგადსახელად ბერძენთა და რომაელთა ავტორები **ლეგ-**ეს-ს ე. ი. **ლეკ-**ებს უწოდებდნენ, **ლეკებს-**კი სტრაბონი სკვთების ტომთაგანად სთვლიდა. ამ მხრივაც, მაშასადამე, არავითარი დაბრკოლება არ არის, რომ **ლიპოქსაა** ლეპონთა ტომის ეპონიმად მივიჩნიოთ.

ეხლა **აპოქსაა**ს ეპონიმის წარმოშობის საკითხი-და გვაქვს გამოსარკვევი. ტარგიტაას შვილის აპოქსაა-ს სახელი შესაძლებელია იგივე სახელი იყოს, რომელიც იმავე შესაქმეთა წიგნის ხალხთა შთამომავლობით შტოში **არფაქსად-**ად იწოდება და რომელიც იქ **სემ-**ის პირმოშო შვილად არის აღნიშნული (თავი XI, 10).

ბერძნულ თარგმანში, როგორც ეს ლუკას თავის სახარებითგან (III, 36) ჩანს, დაცულია ცნობა, რომ **სემს** კიდევ ჰყოლია **სალასა-**გან შვილი, სახელდობრ კაინან, მაგრამ იგივე **კაინან** იმავე შესაქმეთა წიგნში (V, 3—8) აღამის ძის შვილის ენოხის ძედაც არის დასახელებული, რომელსაც ჰყავდა შვილი **მაჰალაელი**, ხოლო მის ძედ **იარედ** იხსენიება, იარედისად-კი **ჰენოხ-**ი და **ლამეხი** (§ 18), რომელსაც ჰყავდა ძე **მეთუსაელ** (§ 21). **არფაქსად-**ის სახელს ერთნი ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე **არრაპახიტის-**ს უკავშირებენ, მეორენი **ჰარანს** (Guthe-ს BW).

არფაქსად-ის რეალურ შესატყვისობად ზოგს მკვლევარს ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე სანაპირო **არრაპახიტისი** მიაჩნია, ზოგს **ბაბილონი**.

სოციონის აზრით ამ საკითხის გადაწყვეტა იმაზეა დამოკიდებული თუ აბრაჰამის წინაპრების საიმობლოდ რომელ ქვეყანას ვცნობთ, ზემო აღნიშნულს, თუ **ჰარანს** (Guthe-ს Bibelw.: Arphachsad).

სკვთურ-სარმატული **არპოქსაა-**სა და შესაქმეთა წიგნში დაცული **კაინანის**, **ჰენოხისა** და **მეთუსაელის** ნათესავის **არფაქსად-**ის სახელების ბგერითი მსგავსების უარყოფა შეუძლებელია. ამას ზედ ის გარემოებაც ერთვის, რომ ისევე, როგორც **არპოქსაა**, ვითარცა სკვთთა ეთნარხი, **არფაქსადიც** **ჰენოხებისა** და **ტუსკების**, თუ **შემების** ტომების ეთნარხებს, **ჰენოხსა** და **მათუსალას** ენათესავება, ეს ორი გარემოება უფლებას გვაძლევს იმ ორ ჰიპოთეზს, რომლებიც ბიბლიოლოგების წრეში **არფაქსადის** რეალური შესატყვისობის გამოსარკვევად არის წამოყენებული, ზემოაღნიშნული მესამე ჰიპოთეზიც ამოვუყენოთ გვერდით.

რაკი **ჰეროდოტეს** ცნობით **სკოლოტის** სახელი ამ ხალხის ერთი მეფის სახელითგან ყოფილა ნაწარმოები, მაშასადამე თვით ამ სახელსაც უნდა ჰქონდეს ამის მათუყებელი ფორმანტი. ამ გარემოების გათვალისწინება და ამ ფორმანტის მიგნება **სკოლოტური** ენის ამ მორფოლოგიური ელემენტის გაგება შეგვაძლებინებდა.

თ ა ვ ი მ ე ს უ თ ე

ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა

1. მზე და ღღე

მზის სახელები სინდურ ენებში უნდა ორ ჯგუფად გაიყოს: ერთს, აბხა-ზურს, ამ მნათობის აღსანიშნავად XVIII ს. მარაჰ ჰქონია, ეხლაჰ-ი ა-მრა და მრაჰჰ აქვს უართრონოდ ამრიგად მრა არის ამჟამად ამ ცნების გამოხატველი. ცხადია, რომ **მზის** აბხაზურ სახელს შუა ა ხმოვანი დაჰკარგვია ა — ართრონისა და მახვილის მასზე გადასვლით გამოწვეული შეკუმშვის გზით.

მეორე ჯგუფს ჩერქეზული და ყაბარდოული შეადგენს, რომელთაც სულ სხვა ბგერით შედგენილობის **მზის** სახელი აქვთ. ყაბარდოულს XVIII ს. დიღლა (ანდა დღღლა?) ჰქონია, ეხლაჰ-ი დღღას ხმარობს. ჩერქეზულსაც ამის მსგავსი, მხოლოდ მისი ო-ხმოვანი და ყრუ-თანხმოვნისა სახესხვაობა ტტოლო მოეპოვება.

რაკი ვლდენშტედტის ჩანაწერში მზისა და სხვა მნათობთა ჩანჩურ-ქისტურ-წოვეური სახელები გამოტოვებულია, კლაპროთის ნაშრომს უნდა დავემყაროთ. ჩანჩურად და ქისტურად **მზეს** სწოდებია Malkh მალხ, წოვეურად-კი Matkh მათხ (VII 372: Soleil).

ამრიგად დიღლური ენების **მზის** სახელი ორი ბგერითი სახესხვაობით არის წარმოდგენილი: ეხლაც ჩანჩურ-ქისტურს წინანდებურად აქვს მალხ, წოვეურს-კი მათხ, იგი შ სქესკატეგორიის სიტყვაა მხ. რ. და დ სქესკატეგორიისა მრავლობითში (მალსაგ. ქისტური გრ. 180).

ამ უკანასკნელის თ-ს გაჩენისა და ბუნების საკითხი საყურადღებოა, მაგრამ ცალკე უნდა იქნეს გარჩეული.

აღსანიშნავია, რომ **მზის** ჩანჩურ-ქისტური სახელის მხ. რ. ფორმები თუ ა-ხმოვანია, მრ. რ. ფორმა ჩანჩურში უკვე ე-ხმოვანია, მელხიშ.

დიღლების მეზობლებს ღუნძებს **მზის** სახელად XVIII ს. თითქოს ბოაუ ჰქონოდათ, ანწუხელებსა და ჰარელებს-კი ბააუ, რაკი თანამედროვე ღუნძურად მზეს ისევე ბაუ ეწოდება, როგორც ჰარულ-ანწუხურად XVIII ს. ყოფილა, ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ ღუნძურს ძველ ჩანაწერში კორექტურული შეცდომა იყოს შეპარული და **მზეს** ღუნძურადაც მაშინ ბაუ ჰრქმეოდეს. მაგრამ მაინც ისიც გასათვალისწინებელია, რომ დიღლურს უკვე XVIII ს-შიც უ ხმოვანა სახელი ბუუ ჰქონია და ეხლაც ბუჰ აქვს, ხოლო ყაფუჩურს სწორედ ო-ხმოვანა ბოჰ მოეპოვება.

მზის ხვარშული სახელის ხმოვანი დასასრულ გაქრობაზეა მიმდგარი და ბგე-ის სახით-ლა არის შერჩენილი.

მზის უღლური სახელი ბღდ ხვარშულისაგან მარტო ბოლოკიდური თანხმოვნით განსხვავდება, რომელიც მას გამჟღერებული აქვს.

მზის ლუმუქური ძველი სახელის ბარხ-ისაგან თანამედროვე ფორმა ბარდ მხოლოდ უკანასკნელი თანხმოვნის გამჟღერებით განსხვავდება. აღსანიშნავია, რომ ამ სიტყვის მრ. რ. უკვე უ-ხმოვანა ბურდილ-ია.

ძველი ღუმუჭურის მსგავსი სახელი არტულსაც აქვს, რომელშიც მწეს ეწოდება ბარჯ. აქ ხ მხოლოდ ჯ-დ არის შენაცვლებული. აღსანიშნავია, რომ ამავე არტულს სხვა ფორმა უკვე ე-ხმოვანა აქვს (ბერკენ).

არტული ბარჯ-ით გვკლდე მტედის ჩანაწერის ღუმუჭური ბარხ-ის ხისწორე მტეციცდება.

საფიქრებელია, რომ აკუმური ძველი ჩანაწერის ბერი იმდროინდელი ბჳრპი-ს გამომხატველი უნდა იყოს, რათგან ძველი აკუმურის მინაგვარს თანამედროვე ჰჳრკილურს მჳის სახელად ვარჳი აქვს, ე. ი. ა ხმოვანიც შერჩენილია და რ-ს შემდეგ ჰჳ-ც ისმის. მაშასადამე, ხ უკვალოდ-კი არ არის გამქრალი, არამედ ჰჳ-დ ქცეულა.

მჳის ჰჳრკილური სახელი ვარჳი საყურადღებოა თავისი პირველი თანხმონით: აქ ბ-ს მაგიერ, როგორც ღუმუჭურს, არტულსა და აკუმურში ყოფილა, უკვე პ ისმის. ამ თვისებით ჰჳრკილური სახელი ლეგურ ენათა შორის მთლად განმარტოებული არ არის, არამედ იქ მჳის ვ-თავკიდურიანი სახელების მქონეებელი ენათა მთელი ჯგუფიც-კი მოგვეპოვება. ამ ჯგუფს ჯეკური ვურად ბუღუხური ვირად, წახურული ჭიოგლ და რუთულური ვირგლ ეკუთვნის. ვ-თავკიდურიანობის გარდა ამ ჯგუფის მჳის სახელის თავისებურებას უკანასკნელი თანხმონის გამყდრებაც წარმოადგენს: ხ-ს მაგიერ ყველგან აქ ლ არის. მაგრამ ამით ეს ჯგუფი უკვე თანამედროვე ღუმუჭურის მჳის სახელს მიაგავს.

მჳის ჯეკურს, ბუღუხურს, წახურულსა და რუთულურ სახელებს მესამე განმასხვავებელი თვისებაც აქვს: რ-სა და ღ-ს შუა მათ ხმოვანი (ა, ე) მოეპოვებათ, რაც არც ძველს ღუმუჭურს ჰქონია, არც თანამედროვე ღუმუჭურს, არტულსა და ჰჳრკილურს არ მოეპოვება. ამ ხმოვანის ბუნება-წარმოშობის საკითხი ცალკეა განსახილველი. მაგრამ ვსლავე უნდა აღინიშნოს, რომ რ-სა და ღ-ს შუა ხმოვნის მქონებლობით მართო შემოჩამოთვლილი ენების მჳის სახელი არ ყოფილა საყურადღებო, არამედ ამ თავისებურებით კიდევ სამი ენოვანი ერთეულის მჳის სახელი გამოირჩევა.

მართლაც ზევით ხომ დავრწმუნდით, რომ მწეს აღულურად და კჳრულად ეწოდება რად, თამასარანულად-კი რედ. საკმარისია ეს სახელები მჳის ჯეკურ-ბუღუხურ-წახურულ-რუთულურ შემომოყვანილ სახელებს შეადაროთ, რომ მჳის აღულურ-კჳრულ-თამასარანული სახელების წარმოშობის ამოცანა გასაგებში გახდეს. ისინი მხოლოდ ამით გამოირჩევიან, რომ თავკიდური ვუ და ვი დამკარგიათ. სამაგიეროდ სიტყვის მეორე ნაწილი კარგად დაუცავთ და სწორედ ამ დამოუკიდებელ სიტყვად ქცეულს მეორე ნაწილი კარგად დაუცავთ და სწორედ ამ ხმოვანი (ა, ე) ისევე, როგორც ჯეკურს, ბუღუხურს, წახურულსა და რუთულურ სახელებშია. მაშასადამე, ამ თავისებურებით აღულური, კჳრული და თამასარანული ლეგურ ენათა იმავე ჯგუფს ეკუთვნის. დასასრულ ლეგური ენების ერთ ჯგუფს მჳის აღსანიშნავად შემომოყვანილ სახელებზე საგრძნობლად განსხვავებული სიტყვა მოეპოვება. უკვე ვიცით, რომ ანდიურად, ლოდობერულად, ახვანურად და ტინდალურად მიტხლო, კარატულად მიტხლო და ჭამალალურად მიტლ: ეწოდება.

მჳის შემომოყვანილს სახელს ერთმანეთისაგან არსებითად არა ასხვავებს რა, ამიტომ უფლება გვაქვს მათზე, როგორც ერთ მთლიან ერთეულზე ვიმხველოთ. ამ ჯგუფის მჳის სახელს ორი თავისებურება აქვს:

1. თავკიდურ ბგერად მას მ და მარცვლად ში მოეპოვება. ამ თვისებით მჳის ეს სახელი ყველა თავისი მონათესავე დანარჩენი ლეგური ენებისაგან

განირჩევა და მდებარეობით ისეთი დაშორებული ენებისას უდგება, როგორც ლილლური ენები და აბხაზურიც-კია. ეს ფრიად საყურადღებო გარემოება გახლავთ.

2. მზის ამ სახელის მეორე თავისებურება ზემოაღნიშნულზე გაცილებით უფრო თვალსაჩინოა: მეორე ნაწილად მას რთული შემადგენლობის, ე. წ. ლატერალი ბგერა **ტლს**, ერთს-კი **ტკლს** აქვს.

შარომატულ ენათაგან არცერთს არაფერი ამის მსგავსი არ მოეპოვება. ანდიურ ენათა ჯგუფის მზის სახელის სხვა ყველა ენებისაგან განსხვავების ზემოაღნიშნული სიმკვეთრისდა მიუხედავად მაინც მთლად შემთხვევითი და გაუგებარი არც ეს თავისებურებაა. ამის დასაბამუნებლად მზის ჩაჩნურის სახელის **მალხ**-ისა, მეტადრე მისი მრ. რ. ფორმის **მელხიშ**-ის და **მზის** წოგური სახელის **მათხ**-ის გახსენება საჭირო. სამწუხაროდ აკად. შიფნერს ამ უკანასკნელის მრ. რ. ფორმა მოყვანილი არა აქვს. წოგური ფორმა-კი იმით არის საყურადღებო, რომ **ხ**-ს წინ თ მოეპოვება ისევე, როგორც ანდიური ჯგუფის **მიტლს**-შიც **ხ**-ს წინ **ტ** ისმის. ა და ი ხმოვნებს რომ თავი დავანებოთ მით უმეტეს, რომ ეს არსებითი საკითხი არ არის და ჩაჩნურშიც ამ სიტყვით ა ხმოვანობა ყველგან დაცული არ არის და მრ. რ. უკვე ე-ხმოვანაა — **მელხიშ**, — წოგურს **მათხ**-ს, ანდიური ჯგუფის **მათხლს**-თან შედარებით, ბოლოში მხოლოდ **ლ** ბგერა აკლია. ამგვარად ანდიური ჯგუფის **მიტლს** სახელი თავისი შედგენილობით ლილლური ენების სახელს მიაგავს, ამიტომაც შემთხვევითი გარემოების შედეგი არ შეიძლება იყოს. მთავარ საძიებელს აქ ისევე **ხ**-ს წინ მყოფი **თ**, **ტ**-ს ბუნება და რაობა წარმოადგენს.

დასასრულ **მზის** ბოთლიხური სახელი მიზი იმავე ანდიური ჯგუფის სახელის **მიტლსი**-ს ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს: მას **ტ** აღარ მოეპოვება (ან იქნებ არც წინათ ჰქონდა?), ბოლოკიდური **ლს**-ც დაკარგული აქვს და **ხ**-ც გასპირატებული და **ჰ**-დღა ქცეული შერჩენია, ე. ი. აქ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ისეთივე ბგერითი ცვლილება მომხდარა, რანაირც, როგორც დავრწმუნდით, ჰურკულურშიც მოგვეპოვება. შარომატული ყველა ენების **მზის** სახელების ნაირნაირობაშიც მათი ერთგვარ ჯგუფებად დანაწილების შესაძლებლობა მაინც შესამჩნევი ხდება, ამიტომ ამ სახელების თვით ზემომოყვანილი განხილვაც ვამჯობინეთ, რომ სწორედ ასე ჯგუფ-ჯგუფად დაგველაგებინა. ესლა შესაძლებელია **მზის** ყველა შარომატულს ენებში დაცული სახელების ზოგადს ანალიზსაც შევეუდგეთ, რომ საბოლოო დასკვნის გამოყვანა გავკვიდვილდეს.

მზის სახელები ერთმანეთისაგან უკვე ახმოვნებითაც განირჩევიან და ამ სახელების ამისდა გვარადაც რამდენიმე ჯგუფად გაყოფაც შეიძლება. ამასთანავე გასათვალისწინებელია, რომ **მზის** სამათანხმოვნისას სახელთა ჯგუფს და ერთს ორთანხმოვნისასაც-კი მეორე ხმოვანიც მოეპოვება და ამიტომაც პირველი და მეორე ხმოვნის საკითხი ცალ-ცალკე უნდა იქნეს განხილული.

1. **მზის** სახელების ერთს ჯგუფს პირველხმოვნად ა აქვს. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება ძვ. აბხ. მარს, ჩახ, და ქისტ. მალახ, წოვ. მათხ, ლუნძური — ანწ. და ქარ. ბჲყ, ლუმუქ. მარხ, არჰ., მარგ, ძვ. აკუმ. მარჰი და ჰვრკ. ვარჰი.

მამასადამე, ა-ხმოვანი სახელი შარომატული ენების სამსავე ჯგუფში მოიპოვება, როგორც სინდურში, ისევე ლილლურსა და ლეგურ ენათა ჯგუფშიც. ამავე ჯგუფს უნდა არტულისავე ე-ხმოვანა ბერკენ-იც მიეკუთვნოს.

2. **მზის** სახელების ერთ ჯგუფს პირველ ხმოვნად **ო** ანდა **უ** აქვს.

ამ ჯგუფს ძვ. ლუნძ. ბოაჟ, დიდ. ბუყ და ბუჯ, ყაფ. ბოჯ. ჟეკ. და ბუღ. ეურალ შეადგენენ. როგორც ზემომოყვანილითგან ჩანს, **ო** და **უ** ხმოვანა სახელები მხოლოდ ლეგურ ენათა ერთ ნაწილშია გავრცელებული, სინდურ-ლინდურ ენებს კი **ო** და **უ** ხმოვნობა არ უჩანთ, ამჟამად მაინც.

3. **მზის** სახელების მესამე ჯგუფს პირველ ხმოვანად უკვე **ი** მოებოვება ამ ჯგუფს წახ. **ჭირჯღ**, რუთ. ვირჯღ, ანდა., ახვ. და ტინდ. **მიტხლოი**, კარატ. **მიტხლავ** და ჭამ. **მიტკლ** შეადგენს, ე. ი. **ი**-ხმოვანობა ამჟამად მხოლოდ ლეგურ ენათა ერთს ჯგუფშია, რომელსაც ლატერალურ-ბგერიანნი ყველანი ეკუთვნიან. მაგრამ **მზის** ჩაჩნური სახელის მრ. რ. **მელხიშ**-ის **ე**-ხმოვნობა ამ **ი** ხმოვნობას უახლოვდება.

4. დასასრულ, ორს ნახევარხმოვანი **ჯ** მოებოვება: ხვარ. **ბჯ** და უდ. **ბღ**. **მზის** სახელის მეორე ხმოვნის საკითხი ორი თვალსაზრისით არის საყურადღებო. მეორე ხმოვანი ორთანხმოვნიანს სახელებშია. მეორე თანხმოვანს მისდევს, სამთანხმოვნიანს სახელებში-კი ხმოვანი მეორე და მესამე თანხმოვანს შუა მოქცეული, მაგრამ ზოგი ენის მზის სახელს მეორე ხმოვანი აქვს, ზოგისას-კი არ მოებოვება. ორთანხმოვნიანი სახელი ასეთ შემთხვევაში თანხმოვნით ბოლოვდება. სამთანხმოვნიან სახელს-კი მეორე და მესამე თანხმოვანს შუა ხმოვანი არ გააჩნია.

მეორე ხმოვანი **მზის** სახელი აბხაზურს ძველადაც ჰქონდა — **მარა** და თანამედროვესაც მოებოვება, მაგრამ უკვე **ა-მრა**-ს სახით. შემდეგ-კი მხოლოდ სამთანხმოვნიანს სახელებშია მეორე ხმოვანი **ა**, ან **ე** და **გ** დატული: **ჯეკ**. და **ბუღ**. **ვურალ**, წახ. **ჭირჯღ** და რუთ. **ვირჯღ**. წარსულში ამავე ჯგუფს უნდა აღულ. და კვრ: **რად-ისა** და **თაბ**. **რედ**-ის წინამორბედი ფორმებიც ჰკუთვნებოდა.

მზის ორთანხმოვნიან სახელების საკმაოდ მრავალრიცხოვან ჯგუფს მეორე თანხმოვნის შემდეგ ხმოვანი არ მოებოვება, როგორც მაგ. ლუნ., ანწ. და ჭარ. **ბყ-ს**, დიდ. **ბუყ** და **ბუჯ-ს**, ყაფ. **ბოჯ-ს**, ხვარ. **ბჯ** და უდ. **ბღ-ს**. მაგრამ ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევაში ჯერ კიდევ გამოსარკვევია მათი ორთანხმოვნიანობა პირველადი შედგენილობის ვითარებას წარმოადგენს, თუ მათს ოდინდელ შედგენილობაში წინათ მყოფი კიდევ ერთი თანხმოვნის გაქრობით წარმოშობილი მოვლენაა.

მზის სამთანხმოვნიანი სახელების მოზრდილ რიცხვს მეორე და მესამე თანხმოვანს შორის ხმოვანი არ მოებოვება. ამ ჯგუფს ჩაჩ. და ქისტ. **მალხ**, წოვ. **მათხ**. ლუმუქ. **ბარხ**. არჯ. **ბარჯ**, ძე. აჟუმ. **ბჰრჰი** და ჰურკ. **ვარჰი** ეკუთვნის, რა თქმა უნდა ამავე თვისებისა ანდ., დიდ., ახვახ. და ტინდ. **მიტხლოი**, კარატ. **მიტხლავ**, ჭამ. **მიტკლ**.

მზის შარომატული სახელების პირველი და მეორე მარცვლის ხმოვანების ისტორიაც იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ **ა**, **ო**, **უ**, **ე**, **ი** ხმოვანებას გარდა აღსანიშნავია პირველი **ა** ხმოვნის სრულიადი დასუსტება და მთლიანად გაქრობაც-კი. ენათა ერთი ჯგუფის **მზის** სახელებს დასუსტებული აქვთ პირველი მარცვლის ხმოვანი, როგორც მაგ. ბუღუხურშია **ბჯ** და უდურში **ბღ**. ისევე, როგორც რუთულურში **ვგრჯ**. ენათა მეორე ჯგუფს წინაუკმოდ მეორე მარცვლის ხმოვანი დასუსტებია. ასეთია სახელდობრ წახურული **ჭირჯღ** და რუთულური **ვირჯღ**. ასე ხმოვნის დასუსტების შემდეგ მისი სრული გაქრობა ადვილი იყო. ამნაირი მეორე მარცვლის ხმოვანგამქრალი **მზის** სახე-

ლი მართლაც აქვს ლუმუქურს ბარხ(ძვ.) და ბარჯ, ბერკენ, — ძვ. აკუშურს ბარჰი და ურკილურს ვარჰი.

მზის სახელები ერთმანეთთან შესაძლებელია აგრეთვე ბგერათა რაოდენობის მხრითაცა და ამ ბგერათა შესატყვისობის მხრითაც შეადაროს მკვლევარმა და ამისდა გვარადაც სახელების რამდენიმე განსხვავებული ჯგუფი წარმოუდგება. მზის სახელების თანხმოვანთა რაოდენობის მიხედვით სამი ცალკეული ჯგუფის გამოყოფა შეიძლება.

1. სახელთა ერთ ჯგუფს მხოლოდ ორი თანხმოვანი მოეპოვება. ამ ორ თანხმოვანთან სახელების ჯგუფში უნდა მოექცეს ძვ. აბხ. მარა და თანამედროვე ა-მრა, ლუნძ.-ანწ-ჭარ. ბოყ და ბაყ — დიდ. ბუყ და ბუჯ — ყაფ. ბოკ, ხვარ. ბჯ და უდ. ბჯღ. როგორც ამ სიითგან ჩანს, მზის ორთანხმოვანი სახელი სინდურ ენათა ჯგუფისაში ერთს მოეპოვება, ლეგურ ენათა ჯგუფში-კი გავრცელებული ყოფილა.

2. მზის სახელების მეორე ჯგუფად სამთანხმოვანი გამოიყოფა. ამ ჯგუფს შეადგენს ჩაჩნ. და ქისტ. მალხ, წოვ. მათხ, ლუმუქ. ბარხ, არკ. ბარჯ, ძვ. აკუშ. ბარჰი, ჰურკ. ვარჰი, ჯეკ. და ბუდ. ვურად, წახ. ტირჯღ და რუთ. ვირჯღ. უეჭველია, თავდაპირველად, პირველი ნაწილის დაკარგვამდე, აღულ. და კურ. რად და თაბას. რედ-იც ამავე სამთანხმოვანი სახელთა ჯგუფსვე ეკუთვნოდნენ.

ამრიგად ირკვევა, რომ მზის სამთანხმოვანი სახელი არც ერთს სინდურ ენათაგანს არ უჩანს, ჯერჯერობით მაინც და სამსავე ლილურს ენასა და ლეგურ ენათა ჯგუფითგან-კი ბევრს, სულ 11 ენოვან ერთეულს, მოეპოვება.

3. მზის სახელების მესამე ჯგუფად უნდა ოთხთანხმოვანი გამოიყოფა. ასეთი სახელები მარტო ლეგურ ენებში გვხვდება და იქაც მხოლოდ ლატერალური ბგერის მქონებელთა ჯგუფში. ოთხთანხმოვანი სახელების ჯგუფს ანდ., დიდ., ახვ. და ტინდ. მიტხლოი, კარატ. მიტხლე და ჰამ. მიტკლუ შეადგენენ.

საგანგებოდ განხილული უნდა იქმნეს მზის სახელების პირველი თანხმოვნისა და მეორე და მესამე თანხმოვნების ადგილმდებარეობის საკითხები.

თუ ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის ამ ცნების გამოსახატავად გამოიყენებულს სულ სხვა ძირის სიტყვის ზემოდსახელებული ამოცანის განხილვის დროს დროებით გვერდს ავუქცევთ, მზის ყველა შარომატული ენების ყვილა სახელები პირველი თანხმოვნის სხვაობისდა მიხედვით სამ ჯგუფად განლაგდება.

ენათა ერთ ჯგუფს მზის სახელის პირველ ხმოვნად მ მოეპოვება. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება ძვ. აბხაზური მარა და თანამედროვე ა-მრა, — ჩაჩ. და ქისტური მალხ, წოვ. მათხ, — ანდ., დოდ., ახვახ. და ტინდ. მიტხლოი, — კარატ. მიტხლოი და ჰამ. მიტკლუ. თუ ზემომოყვანილი მზის მ- თავკიდურიანი სახელების სადაჟრობას ყურადღებას მივაქცევთ, დაგრწმუნდებით, რომ ასეთი სახელები შარომატული ენების სამსავე შტოს მოეპოვება: სინდურსაც, ლილურსაცა და ლეგურსაც. მაგრამ სინდურთაგან ჯერჯერობით მხოლოდ ერთს აბხაზურს, უჩანს, — ლეგურთაგან მხოლოდ ლატერალური ბგერის მქონებელ ჯგუფს აქვს მ- თავკიდურიანი სახელი, ლილურში-კი სამსავე ენას მოეპოვება. ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ მ. თავკიდურიანი სახელი როგორც ორთანხმოვანი, ისევე სამთანხმოვანის შორის მოეპოვება.

შარომატულ ენათა ერთ ჯგუფს მზის სახელი ბ- თავკიდურიანი აქვს. ამ ჯგუფს ლუნძ., ანწ. და ჰარ. ბაყ, დიდ. ბუყ და ბუჯ, ყაფ. ბოკ, ხვარ. ბჯ,

ულ ბელ, ლუმბეჟ. ბარხ, არჭ. ბარჯ და ძვ. აკუმ. ბარჰი ეკუთვნის. ზემომოყვანილი დაარწმუნებს ადამიანს, რომ ბ-თავკიდურიანი მზის სახელი არცერთს სინდურსა და ღიღღურს ენას არ მოეპოვება, რა თქმა უნდა, აშუამად გავრცელდებულა მხოლოდ ლეგურ ენათა ზემოდასახელებულ ჯგუფში. ამას გარდა, მზის თავკიდურიანი სახელი ორთანხმოვნიანებშიცა და სამთანხმოვნიანებშიც არის. დასასრულ, მზის სახელების ვ. თავკიდურიანი ჯგუფიც არსებობს.

ასეთი სახელებია ჰერკ. ვარჰი, ჯეკ. და ბუდ. ვურად, წახ. უირგლ და რუთ. ვირგლ. საფიქრებელია, რომ წინათ, პირველი მარცვლის დაკარგვამდე, ამავე ჯგუფს აღულ.-კურ. რად და თაბას. რედ-იც ეკუთვნოდნენ. მაშასადამე, მზის ვ-თავკიდურიანი სახელი არცერთს სინდურსა და ღიღღურს და არც ლეგური ენების უმრავლესობას არ მოეპოვება, არამედ ლეგური ენების მარტო ნაწილს.

შემდეგი საყურადღებო საკითხი მზის სახელების მეორე და მესამე თანხმოვნებია: აქ სამი ვარემოება გამოსარკვევი: 1. ენათა ერთ ჯგუფს ლ თანხმოვანი აქვს, მეორე ჯგუფს-კი რ თანხმოვანი. რომელი მათგანი უნდა იყოს პირველადი, რომელი შემდეგდროინდელი?

მზის ლ-თანხმოვნიანი სახელი აქვს ჩაჩნურსა და ქისტურს, მალს, — ანდ., ლოდ., ახვან. და ტინდალურს — მიტხლოი, კარატულს მიტხლოჲ და ჭამ. მიტკლი, ე. ი. ღიღღურს ორ ენასა და ლეგურ ენათა ლატერალ-ბგერიანს ჯგუფს. მზის რ-თანხმოვნიანი სახელის მქონებელ ენათა ჯგუფი გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფში შედის ძვ. აბხ. მარა და თანამედროვე აზრ., ლუმბეჟ. ბარხ, არჭ. ბარჯ, ძვ. აკუმ. ბარჰი, ჰერკ. ვარჰი, ჯეკ. და ბუდ. ვურად, წახ. უირგლ, რუთ. ვირგლ, აღულ. და კურ. რად და თაბას. რედ. ამრიგად მზის რ-ბგერიანი სახელი სინდურ ენათაგან ერთსა და ლეგურ ენათა თერთმეტს მოეპოვება.

2. შემდეგ გამოსარკვევი ვარემოება მეორე და მესამე თანხმოვნების ადგილმდებარეობა: 1. ერთს ჯგუფს მეორე თანხმოვნად რ, ანდა ლ აქვს, მესამე თანხმოვნად-კი ხ, ან ჯ ან ა ან ლ.

ამ ჯგუფს ეკუთვნის ლუმბეჟ. ბარხ, არჭ. ბარჯ, ძვ. აკუმ. ბარჰი, ჰერკ. ვარჰი ჯეკ. და ბუდ. ვურად, წახ. უირგლ, რუთ. ვირგლ. აღულ. და კურ. რად და თაბას. რედ. ხლო ღიღღურთაგან ჩაჩნ. და ქისტ. მალს.

მეორე ჯგუფს ეს თანხმოვნები წინაუკმო აქვს: ჯერ ხ ისმის და მას უკვმ ლ მისდევს. ასეა ანდ., ლოდ, ახვან. და ტინდ. მიტხლოი-ს, კარატ, მიტყლო-სი და ჭამ. მიტკლო-ს ამ თანხმოვანთა ადგილმდებარეობა.

მაშასადამე გამოსარკვევია რს და ლხ და მათი სხვა ბგერითი სახესხვაობანი უნდა მივიჩნიოთ პირველადად, თუ პირიქით ხრ და ხლ?

იბადება საკითხი მზის სახელების ორთანხმოვნიანი ჯგუფი წინათაც და თავდაპირველადაც ორთანხმოვნიანი სახელების მქონებელი იყო, თუ წინათ სამი თანხმოვანი ჰქონდა და მესამე თანხმოვანი მხოლოდ დროთა განმავლობაში დაკარგა. ამ საყურადღებო და ფრიალ მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტა მარტო იმ შემთხვევაში შეიქმნება შესაძლებელი, თუ რომ მზის უცილობლად ოდინდელი სახელი, რომელიმე სხვა ცნების გამოსახატავად გამოყენებული აღმოჩნდება და ასეთი სიტყვების ბგერითი შედგენილობა იმავე ენაში, სადაც მზის ორთანხმოვნიანობაა აშუამად გავრცელებული, განსხვავებული გამოვლად.

მზის სახელები ჩაჩნ-ქისტ. მალხ და ლუმბეჟური ბარხ ერთი და იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს, რათგან მათ არსებითად არა ასხვავებს რა იმის.

გარდა მხოლოდ, რომ პირველი თანხმომავნი ერთს მ, მეორეს-კი ზ აქვს. მაგრამ რაკი მზის მ- თავიიდურიანი სახელი როგორც ვიცით, ლეგურ ენებშიც არსებობს, ამიტომაც ეს ამ ორი სახელის ნათესაობის დამამარკოლებელ გარემოებად მისაჩნევი არ არის.

აღსანიშნავია, რომ ანდიურსა და ლატერალური ბგერიანი სახელის მქონებელ დანარჩენ ენებს მიტხლში და მიტხლში რომ აქვთ ლ ზ კომპლექსის მაგიერ ხლ-ა. მზის ლემუქური სახელი, რომ ასევე ბგერა განლაგებული წარმოვიდგინოთ, გვექნებოდა ბახრ და ბაჯრ, ხოლო მათი ო- ხმოვანა სახესხვაობა — ბოხრ და ბოჯრ. საფიქრებელია, რომ მ ზ ო ს სწორედ ასეთი სახელისაგან უნდა იყოს ბოლოკიდური რ-ს გაქრობით მზის დიდური ბ ზ უ კ, ყაფუქური ბ ო ჯ და ხვარშულ ბ ჯ წარმომდგარი. ამნაირადვე საფიქრებელია, რომ ლეგური ენების მზის ყველა ორთანხმოვანიან ბ თავიიდურიანი სახელებიც ბოლოკიდური რ-ს გაქრობით უნდა იყოს ორთანხმოვანიან სიტყვებად ქცეული. მაშასადამე, მ ზ ო ს სახელების სამთანხმოვანიანობა ორთანხმოვანიანობაზე უფრო ადრინდელი სახე უნდა იყოს.

საგულისხმოა, რომ დიდური ენების მზის სახელი მეზობელ ჩერქეზ-ყაზარდოელების სახელისაგან-კი არსებითად განსხვავდება, ხოლო იმავე დროს მდებარეობა ძალზე დამორებულსა აბხაზურს მიაგავს: ჩაჩურ-ქისტურში თუ მალხ გვაქვს, აბხაზურში მარა (XVIII ს.) და ამრა-ა.

ეს მსგავსება თითქმის სრულ იგივეობად იქცევა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მალხ-ის ლ შესაძლებელია რ-საგან იყოს წარმომდგარი, და წინათ მზის ჩაჩურ-ქისტური სახელი მარა ყოფილიყო. ამ მნათობის ამის მსგავსი სახელი, ხომ არსებობს კიდევაც და მზეს ლემუქურად ბარხ ეწოდება.

მაგრამ რა თქმა უნდა მზის ჩაჩურ-ქისტური ოდინდელი სახელის მარა-ისა და მერმინდელი თანამედროვე მალხ-ის აბხაზურ სახელ მარა-სთან სრულიად დაკავშირება, მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგენთ, რომ მზის აბხაზურს სახელსაც წინათ ბოლოში -ხ ჰქონდა და მარა-ა-დ, ანდა ამის მსგავსად ითქმოდა. ამის გარდა აქ სხვა ერთნაირი დაბოლოებაც არსებობს: ჩაჩურ-ქისტურ მალხ-ს და ოდინდელს მარა მეორე და მესამე თანხმოვნებს შუა ხმოვანი არა აქვთ, ძველ აბხაზურ სახელის მარა-სა და თანამედროვე მარა-ს-კი რ-ს შემდეგ—ა აქვს და თეორიულად ნავარაუდევს მის წინამორბედს მარა-ს-შიც რ-სა და ხ-ს შუა ა- ხმოვანი უნდა ვიგულისხმოთ. მზის სახელის ასეთი ფორმის არსებობა შარომატულ ენებში დასაჯერებელი კია? დიადაც! არამც თუ დასაჯერებელია, არამედ ენათა მთელ რიგს ასეთი სახელი დღევანდლამდისაც-კი მოეპოვება: ჯეკურად ხომ და ბუდუხურად მზის სახელად გვაქვს ვურად, აღულურად და კურულად რად (—(ვუ)რადისაგან) და თაბასარანულადაც რედ (—(ვუ)რადისაგან); წახურულად კიდევ ჭირჯდ და რუთულურად ვირჯდ და ვერჯდ (იხ. რუთ. ე. 201; ცოიხე). მაშასადამე მზის ოდინდელად აბხაზურში ნავარაუდევი სახელის მარა-ის მსგავსი ფორმის შარომატულ ენებში შესაძლებლობა არამც-თუ დასაჯერებელია, არამედ, როგორც დავრწმუნდით, მზის ლეგური ენების ვ- თავიიდურიანი სახელები ყველა ასეთი და ამის მიგვარია. მაშასადამე მზის სახელების ძე. აბხაზური მარა-ს, თანამედროვე მარა-ს, ქისტურ-ჩაჩური მალხ-ისა, ლემუქური ბარხ-ისა, ჯეკურისა და ბუდუხურის ვურად-ისა ისევე, როგორც წახურ. და ბუდუხ. ჭირჯდ, ვირჯდ-ისა და აღულ. კურულ. რად-ისა და თაბასურ. რედ-ის ნათესაობის შესაძლებლობა ირკვევა.

ზევით უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ მზის წოფური სახელის მათხ-ის თ ბგერა ხ-ს წინ მარტო ამ ღილღური ენის თავისებურებას არ წარმოადგენს, არამედ რომ ასეთივე მოვლენაა ლეგური ენების ლატერალური ბგერის მქონებელი ჯგუფის მზის სახელშიც: იქ მხოლოდ ამ თ-ს ყრუ შესატყვისობა ტისმის ხ-ს წინ და გვაქვს მიტხლვი, მიტხლჟე და მიტხლია.

თუ ამჟამად თხ- კომპლექსიანი მზის სახელები მარტო ზემო ჩამოთვლილ ენებს აქვთ, არაერთი საბუთი მოიპოვება, რომელიც ცხადპყოფს, რომ მზის სახელის ასეთი ფორმა, თუ ყველას არა, ბევრს ენას მაინც ჰქონია. თავთავის აღვილას უკვე დავრწმუნდით, რომ დღისა და სიცხე-სითბოსა, ისევე როგორც ცხელების ცნებათა გამოსახატავად ენას მზის სახელი ჰქონია გამოყენებული. ეს საყურადღებო გარემოება ამ შემთხვევაში შესაძლებელია მზის სახელის ოდინდელი ფორმების გამოსარკვევად გამოვიყენოთ. მაგ. განა საგულისხმო არ არის, რომ დღის თანამედროვე აბხაზური სახელი არის აზგუ, დღეს-კი იქნება უკვე აახა, სულ სხვა წარმოშობის სიტყვა, ამ აახა-ს მზის ძვ. აბხაზურ სახელ მარა-სა და თანამედროვე აზრა-სთანაც დაკავშირება შეუძლებელია, თუნდაც, რომ ა წინამორბედი ნ-სა და მ-ს შენაცვლებად მიგვეჩინა, თუ რომ არ წარმოვიდგინოთ, რომ მზის აბხაზური სახელიც ოდესღაც სამათანხმოვნიანი იყო, მესამე თანხმოვნად ხ ჰქონდა და მარახ გამოითქმოდა.

მზის სახელები ჩერქეზული ტტოლო და ყაბარდოული დღლა არც სხვა სინდური ენების ამავე მნათობის სახელებს და არც დანარჩენი შარომატული ენებისას არ უდგება, მაგრამ იმავე დროს ისინი გასაოცრად მიაგვანან ქართული და ქართველური ენების დღე-ს, დღა-ს (მეგრ. და ჭან.) და სვანურს ლადელ-ს, რომლის თავკიდური ლა თავსართია, ძირი-კი დედ, უმკველია წინათ ქართულს, მეგრულს და ჭანურსაც თანხმოვნების შუა ხმოვანი უნდა ჰქონოდა ა-ხმოვანა კილოკავს, ა, ი- ხმოვანას ო, ე- ხმოვანას ე, რომელიც სვანურში დაცული გვაქვს¹.

ამრიგად, ისე გამოდის, რომ ან მზის ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელებისა და დღის ქართველური სახელების მსგავსება შემთხვევითი მოვლენაა, ანდა უნდა დავასკვნათ, რომ დღის სახელი ჩერქეზ-ყაბარდოელებს მზის სახელად უქცევიათ, თუ ეგების პირიქით მზის სახელი ქართველებს დღის სახელად გამოუყენებიათ. პირველი შესაძლებლობის დასადასტურებლად იმ გარემოების დასახელება შეიძლება, რომ მზის ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი არც სხვა სინდურ ენებისას და არც ყველა დანარჩენი შარომატული ენებისას არ უდგება და ამიტომაც უცხო შენაძენის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაგრამ ასეთი დასკვნა ნაადრევი იქნებოდა, ვითარცა აჩქარებული მსჯელობის ნაყოფი: ჯერ თვით ქართულში უნდა გვქონდეს დღის მნიშვნელობის შესახებ სრული ცნობები შეკრებილი, ანუ, როგორც დღის ჩერქეზ-ყაბარდოული სახელების თავდაპირველი რაობაც უნდა გვქონდეს გამორკვეული და მხოლოდ ამის შემდგომ შესაძლებელი იქნებოდა შეუმცდარ დასკვნის გამოყვანა.

ჩვეულებრივი გამონათქვამის დღემგრძელობის მაგიერ მზეგრძელობა გიორგი ხუცესმონაზონსაც აქვს ნახმარი. მისი სიტყვით, გიორგი მთაწმინდელს ბიზანტიის კეისრისთვის უთქვამს: საქართველოთგან ჩემგან ჩამოყვანილი ობლები „აღზარდენ და შეიწყალენ სულისა თქვენისა და შვილთა თქუენთა მზე-

¹ შედ. აზ. ჩიქობავას ჭ-მ-კ შედარებითი ლ. 193—194. რომელს ქართველურ ენათგან ა და რომელს ო ჰქონდა, ამის ვადაწყვეტა შეუძლებელია.

გრძელობისათვის“-ო (ცა გი მთაწმდლსა 335). მეორეჯერაც აქვს ამ ავტორს ამავე ამბის გახსენებისას ეს გამონათქვამი ნახმარი: „შიწყალენ და ღაარჩინენ მლოცველად სულისა შენისა და შვილთა თქუნთა მზეგრძელობისა და მონასტერსა მთაწმინდისასა სალოცველსა თქუნსა თქრობეჟენი შეუქმენ“-ო (იქვე 343). ამრიგად ძველ ქართულში მზე და დღე სინონიმები ყოფილან, უფრო სწორედ რომ ითქვას, რაკი დღე დროის ძალიან ხანმოკლე ერთეულია, რომ საციცხლის ხანგრძლივობა ადამიანს დღეების სიგრძეთი უსურვოს, ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ დღეგრძელობის გამონათქვამში დღე ჩვეულებრივი მნიშვნელობით-კი არ არის ნახმარი, არამედ სწორედ მზის მნიშვნელობით. მაშასადამე, ქართულსა და ქართველურშიც დღის სახელი მზის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული და დღის ცნება მზის სინათლის მოქმედებით გამოუხატიათ. ასევე ყოფილა შარობატულ ენებშიაც.

სვანური ლადელ-ის ლა- თავსართი, რომელიც სა- თავსართს ეთანასწორებდა, იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ საშუალებას გვაძლევს მივუხედეთ იმ თვალსაზრისს, რომლითაც მზის სახელი დღის ცნების გამოსახატავად იქმნა გამოყენებული. დღის გამოსახატავად თავდაპირველად მზის სახელის გამოყენების წესის გავრცელებულობის გამოსარკვევად დღის აბზაზური სახელიც არის ყურადღების ღირსი. ძველი ჩანაწერით დღეს ხომ მიშ (სამხ.-დას.) და მიშჩე (ჩრდ.-აღმ.) სწოდებია სახელად და თანამედროვე აბზაზურშიც არის აშგშ, რომლის ძირი, თუ ფუძე, აბზ. ა- ართრონის ჩამოტლის შემდეგ, შგშ ჩანს, ე. ი. იმავე მიშ-ის ოდნავი სახესხვაობა. დღის აღმნიშვნელი ეს აბზაზური სიტყვა მზის მეგრულ-ქანურ სახელს მიუ-ს ძალზე მიაგავს. თუ აქ შემთხვევითი მსგავსება არ არის, მაშინ ქართულ-ყაბარდოული დღისა და მზის სახელების მსგავსი, მაგრამ წინაუქმო შემთხვევა გვექმნებოდა: მზის საგულეველი ოდინდელი სახელი აბზაზურსაც დღის სახელად აქვს გამოყენებული. საყურადღებოა, რომ აქუსურსაც, გულდენშტედტის ცნობით, დღისათვის სახელად Berī ბერი ჰქონია (R II 525), ე. ი. იგივე სიტყვა, რომელიც მზესა ნიშნავს.

თანამედროვე ჰერკილურსაც დღისა და მზის სახელად ერთი და იგივე სიტყვა ვარჯიი აქვს (ჰურ. ე, 300—301)!

2. ცისკარი, დილა, მწუხრი

ცისკრისა, დილისა და მწუხრის, საღამოს მნიშვნელობის გასაგებად ადამიანმა უნდა მაშინდელი მსოფლმხედველობა და რწმენა იცოდეს. წა ნინოს შატბერდისეულს ცნობრებაში ამის გასაგებად ერთი დამახასიათებელი გამონათქვამია ნახმარი. იქ ნათქვამია: „ვითარცა ცისკარი აღღებოდა, მცირედ მიერულა დათა მათ ჩემთა“-ო (Опис. II, 799). მომდევნო მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ამის „მცირედისა ჟამისა შემთგომად“ გათენებულა კიდევაც, „რი-ურაჟუ ოდენიყო“-ო (იქვე 780). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ რიურაჟს უწინ ცისკარის აღება უძლოდა, ცისკრის აღება აქ კონკრეტულად ცისკარის აღე-

1 საგულისხმოა, რომ თურქულ ენებშიც, მაგ. დასავლურ თურქულში, ოსმალურში და ყირგიზულში, მზესა და დღეს ერთი და იგივე სახელი აქვს. ვნ, კნ, K , კუნ როგორც დღეს ისევე მზესა და ოსმალურში სინათლესა და დროსაც ნიშნავს (ცენტკარის არაბ.-სპარს.-თურქ. ლექსიკონი და ე. მურსაევი-ის „К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня: Изв. Геогр. Обш. 1940 წ. 2, ნაკ. 3, გვ. 323).

ბად ან გაღებად არის ნაგულისხმევი. ცისკრის, დილის, პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევისა და გათვალისწინების შემდგომ, ანალოგიით მოსალოდნელია, რომ საღამო და ბინდი ქართულს თავდაპირველად იმავე ცისკარის დახშვად უნდა ჰქონოდა წარმოდგენილი. ეს აპრიორული და ანალოგიით მოპოვებული დასკვნა თვით საღამოს ძველი სახელის მწუხრის პირველადი მნიშვნელობითაც მტკიცდება. ძველ ქართულში წუხვაა და დაწუხვაა დახურვას, დახუჭვასა პნიშნავდა.

ეპიფანე კვარცილის „კაცისა შესაქმის“ ქართულ თარგმანში განმარტებულია, რომ კუნთებისაგანაა „ძრვად ველისაჲ და მიმოდრეკად თავისაჲ... და დაწუხვა და ახილვად თუალთაჲ“ (მ. ჯან. გამოცემ. გვ. 98).

ესაიას 15, დამოწმებით ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ა ც განმარტებული აქვს, რომ „დაწუხვა დახუჭვა“—სა პნიშნავდა (ლექსიკონი).

ქართულად დღის დასაწყისი ნაწილისათვის ცისკარს გარდა, რომელზედაც უკვე გვქონდა საუბარი, დილა-ც მიღებულია სახელად. ჭანურად დილის გამოსახატავად სულ სხვა ძირის სიტყვაა, ჭუმანი, რომელშიც—ან ბოლოსართია (ჭ.—მ.—ქ. შედ. ლექს. 196).

მეგრულად-კი დილას ეწოდება ოქუმარე (მ. გ.). ამის მსგავსი წარმოება ჭანურსაც მოეპოვება: იქაც არსებობს სიტყვა ოქუმე, რომელიც ოლონდ ზვალეს ნიშნავს (ჭ.—მ. ქ. შდრ. ლექს.). ამ ჭანურს სიტყვას დილას მეგრული სახელისაგან-არ სუფიქსის უქონლობა ასხვავებს. მეგრულ და ჭანურ წარმოებათა მნიშვნელობის ზემოდასახელებული განსხვავება არსებითი არ არის და, როგორც პროფ. არ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ა ც ამაზე სამართლიანად მითითებული აქვს (ჭმქ. შედ. ლ. 197), დილისა და ხვალის გამომხატველი სიტყვების თითქმის სრული იგივეობა ბევრ სხვა ენებსაც ემჩნევა.

დღის დასასრულის გამოსახატავად ქართულად სამი სიტყვა მოგვეპოვებოდა ძველად: მწუხრი, რომელიც მხოლოდ ხევსურულში-დაა შერჩენილი, საღამო და სერი, რომელთაგან უკანასკნელი ოთხთავში (მარკოზის 12ვე) გვხვდება, და აქეთგან ნაწარმოები სერობაჲ, რომელიც უკვე საღამო ხანის პურის ჭამას ნიშნავდა.

საღამოს აღმნიშვნელი მწუხრი-ს ეტიმოლოგიის ძიების დროს უნდა გავიხსენოთ, რომ ძველად იგი ბინდს და საღამოს პნიშნავდა. ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობა თანამედროვე ხევსურულშიც აქვს შენარჩუნებული.

მწუხრის ფონეტიკური შესატყვისობა ჭანურსა და მეგრულში, სვანურ-მეც-კი არა ჩანს. სერი-კი ჭანურსაცა და მეგრულშიც მოიპოვება. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: ეს სიტყვა იქ მთლიანად გაბატონებულია და ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, როგორც არ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა ს ა ც აქვს აზრად გამოთქმული, რომ იგი ქართულში სწორედ იქითგან უნდა იყოს შეთვისებული (ჭ. მ. ქ. შდრ. ლ. 125), მაგრამ ქართულში სერი საღამოს და სერობა საღამოს პურის ჭამის გამომხატველი იყო, ჭანურად და მეგრულად-კი ღამეს ნიშნავს.

ქართული ღამე-ს შესატყვისობას მეგრულსა და ჭანურში ღომან, ღომა (ჭ.) და ღუმა (მ.) წარმოადგენენ, მაგრამ მეგრულსა და მათი მნიშვნელობა ქართულისაგან განსხვავდება.

ღუმა მეგრულად წუხელ-ს გამოჰხატავს, ჭანური ღომან და ღომა-კი გუშინს-ს. რაკი წუხელ და ღამე ბევრ სხვა ენებშიც ერთი და იმავე სიტყვივით აღინიშნება, ღამისა და ღომა, ღუმა-ს თავდაპირველი იგივეობა მნიშვნელობის მხრივაც უტილობელი უნდა იყოს

დღის დასაწყის-დასასრულის გამომხატველ სიტყვათაგან განსაკუთრებულნი ყურადღების ღირსია დღის მეგრული სახელი **ოჭუმარე** და მისი შესატყვისი, მაგრამ ამჟამად უკვე **ხვალეს** მნიშვნელობის მქონებული ქანური **ოჭუმე** ერთი მხრით, მეორე მხრით-კი **დღის დასასრულის** გამომხატველი ქართული ტერმინი **საღამო**.

ქართული **საღამო** თავსართ **სა-სა** და **ღამ-ო-სა**გან არის ნაწარმოები, რაკი **სა** თავსართი დანიშნულების გამომხატველი ფორმანტია, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ **საღამო** თავდაპირველად **ღამისათვის განკუთვნილობის** გამომქლავებელი უნდა ყოფილიყო. გამოსარკვევია მხოლოდ, თუ სახელდობრ, რის განკუთვნილობა იგულისხმებოდა **ღამისათვის**. დროის? ამისათვის ტერმინი **სიღამე** არსებობდა ქართულად, ამიტომ საფიქრებელია, რომ რაღაც სხვა უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი.

საღამო რომ მართლაც დანიშნულების მაუწყებელი **სა** თავსართიანი წარმოებაა და ასეთივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ტერმინს თავდაპირველად, ამის დასარწმუნებლად **დღის** მეგრული სახელის **ოჭუმარე-სა** და მის ქანური შესატყვისობის **ხვალეს** გამომხატველი **ოჭუმე-ს** გახსენებაც უნდა კმაროდეს. ეს ორი ტერმინიც ხომ აგრეთვე დანიშნულების გამომხატველი **ო-თავსართისა** და **-კუმე-ესა**გან შესდგება, რომელთაგან უკანასკნელი **დღის** აღმნიშვნელია. მაშასადამე, **დღის** სახელიც თავდაპირველად მხოლოდ **დღისათვის განკუთვნილობის** მაუწყებელი ყოფილა, ე. ი. **დღისაგან** რომ ყოფილიყო ასეთივე ქართული ტერმინი შერჩენილი პირვანდელი მნიშვნელობით **სადილე** უნდა ჰქმედოდა. მაგრამ ამის მსგავსი სიტყვა **დღის პურისკამის** ტერმინად არის ქართულში ქცეული. აქაც გამოსარკვევია, თუ რა იგულისხმებოდა სახელდობრ.

საგულისხმოა, რომ სვანურადაც **საღამო** თავსართიან წარმოებას შეადგენს და, თუ **ღამეს** სვანურად ეწოდება **ბაჴ**, ქართული **საღამოს** მსგავსად, **იქნებოჴს**-ს ხმარობენ, რომელშიც ნე თავსართია და **ბოჴ** იმავე **ბაჴ-ას** ო- ხმოვანა სახესხვაობა უნდა იყოს.

ამის მისაგნებად უნდა გავიხსენოთ, რომ დღის დასაწყისს ძველ ქართულშივე **ცასკარი** ეწოდებოდა, ტერმინი, რომელიც როგორც დავრწმუნდით, ჩვენს წინაპრებს სრულებით რეალურად ესმოდათ. მათ სწამდათ, რომ **ცაში** მართლაც არსებობდა **კარი**, რომელიც განთიადისას „**აედებოდა**“-ო, ე. ი. გაედებოდა. რაკი დღის დასაწყისის გარდა დასასრულიც არსებობდა, რომელსაც ძველ ქართულში **მწუხარი** ეწოდებოდა, რომელიც დახურვის გამომხატველია, ცხადია, რომ აქაც ცის კარის „**დაწუხვა**“, დახურვა იგულისხმებოდა.

ქართულ ძველ წყაროებში, იმის გამოსარკვევად, თუ ცაში რამდენი კარის არსებობას გულისხმობდნენ, ჩერ ცნობები არა ჩანს, მაგრამ რათგან ცისკარი და მზე აღმოსავლეთით ამოდის და დასავლეთით ჩაიხვეწება ხოლმე, ამიტომაც, რამდენადაც ჩვენი წინაპრების წარმოდგენით დღის დადგომა და დასრულება ცის კარებთან იყო დაკავშირებული, მაშინდელი რწმენით ცას ორი კარი უნდა ჰქონოდა. მართლაც მამბლონური ძველი წარმოდგენითაც ცას ორი ცალ-ცალკე კარი ჰქონდა მზისა და შთვარის ამოსვლისა და ჩასვლისათვის.

რაკი თითოეულს ამ ორ კარაგანს განსხვავებული დანიშნულება ჰქონდა, უმჯველია შესაფერისი სახელიც ექნებოდა და უნებლიეთ იბადება აზრი,

რომ დღის დასასრულის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეული საღამო თავდაპირველად სწორედ ერთი ამ კართაგანის დანიშნულების მაუწყებელი ზედსართავი იყო და ოდინდელი გამონათქვამის საღამო ცის კარის შერჩენილი მხოლოდ ბირველი ნაწილია.

სადილედ განკუთვნილობის გამომხატველივე ტერმინები ოქუშარე და ოქუშე-ც თავდაპირველი გამონათქვამის სადილედ ცისკარის სრული შედგენილობის ნაწილი-დაა.

ს. ორბელიანის ლექსიკონის ერთ-ერთ შემავსებელთაგანს, D რედაქციას, ნათქვამი აქვს: „აფროდიტი იგი არს, რომელსა ცისკარის ვარსკულავსა უწოდებენ... ოდესმე ვალს ღამით და ოდესმე დღისით და, ოდესსა ცისკრო აღმოვაღს, ეწოდების აფროდიტიო“.

F. Ginzel-ის სიტყვით, მნათობთა მწყობრის უძველესი განლაგება უნდა ასურბანიპალის წიგნსაცავში ნაბოვნს ძეგლში იყოს დაცული, რომელშიც მნათობნი ასე არიან ჩამოთვლილნი: 1. სინ — მთვარე, 2. შამაშ — მზე, 3. შულბა-უდ-დუ — ? 4. დილბატ — ვენუსი, ანუ აფროდიტი, 5. კამანუ — შემდეგში სატურნად მიჩნეული, ე. ი. კრონოსი, 6. გუდ-უდ — მერკური, ანუ ჰერმესი, 7. ძალ-ბატ-ანუ —? (F. Ginzel, Handbuch d. math. u. techn. Chronologie I, 120).

თუ მნათობთა ზემოთყვანილს ბაბილონურს სახელებს დავაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ მათ შორის ერთი და იმავე აგებულების სახელების რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფვა შეიძლება. მაგ. სატურნ-კრონოსად მიჩნეულს მეხუთე მნათობს კამანუ ეწოდება, მეშვიდეს კიდევ ძალბატანუ. ორივე სახელს საერთო დაბოლოება ანუ უჩანს, რომელიც, ცხადია, ან ბოლოსართი უნდა იყოს, ან ცალკეული სიტყვა. ამგვარადვე მეოთხე მნათობს აფროდიტეს ეწოდება დილბატ, ხოლო იმავე მეშვიდეს ძალ-ბატ-ანუ. თუ ამ უკანასკნელ სახელს ბოლოკიდურს — ანუ-ს ჩამოვაშორებთ, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, ვითარცა სხვა მნათობთა სახელების ბოლო ნაწილი, სიტყვის შედგენილობისა და სახელის ძირითადს კომპონენტს კი არ უნდა წარმოადგენდეს, არამედ ზოგადი, საერთო თვისების გამომხატველი უნდა იყოს, ძალ-ბატ-ლა დავვრჩება სახელად. საკმარისია ამის შემდეგ გავიხსენოთ, რომ მეოთხე მნათობსაც აფროდიტეს დილბატ ეწოდება, რომ ბუნებრივად დაბადოს აზრი ამ ორი სხვადასხვა, მეოთხე და მეშვიდე მნათობების სახელების აღნაგობის სრული იგივეობისა და მათი ბატ ნაწილის თვისების იგივეობის შესახებაც: უმკველია, მათი ბირველი განსხვავებული ნაწილები დილ და ძალ უნდა იყოს ამ მნათობთა საკუთარ სახელებად, მეორე, საერთო ბატ ნაწილი-კი მათი საზიარო თვისების გამომხატველ და ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელ სიტყვად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ამრიგად გამოირკვა, რომ ვენუსის, ანუ აფროდიტეს მნათობის ნამდვილი საკუთარი სახელი ბაბილონურში ყოფილა დილ. ქართულად ამ მნათობს, როგორც აღნიშნული გვქონდა და ისედაც ცნობილია, ცისკარის ვარსკვლავი ეწოდება, იმიტომ რომ სწორედ ის არის მზის ამოსვლის წინამორბედი და პირველად გამოჩნდება ხოლმე. „საცისკროდ აღმოვაღს“ თუ არა, უკვე დილა იწყება. მაშასადამე არსებითად სადილედ ვარსკვლავია. რაკი გამოირკვა, რომ აფროდიტეს ბაბილონურად სწოდებია დილ, ქართულადაც იმავე ვარსკვლავის გაჩენითგან მოყოლებულს დღის ნაკვეთს დილა ჰქვია, უნებლიეთ იბადება საკითხი, ეს ქართული სახელი დილა ხომ აფროდიტეს იმავე ბაბილო-

ნურ სახელ დილთან არ არის დაკავშირებული და თავდაპირველად დილის ცისკარს ხომ სადილე ცისკარი არ ეწოდებოდა?

მაინც და მაინც დილა რომ ქართულში მარტო დღის დასაწყისი ნაწილის აღმნიშვნელი არ უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ არა-ერთი ქართული ხალხური სიმღერა მოგვემოგვება, რომელიც „რ დილა!“-ს შეძახილით იწყება. მართალია ქართულ ხალხურ მუსიკაში ისეთი სიმღერებიც არის, რომელთა ჰანგებსაც სიტყვების მაგიერ ცალკეული ბგერები ჰე, ჰო, ჰა, ანდა ჰე, ჰია და! და სხვა მნიშვნელობას მოკლებული ხმოვან-თანხმოვნები ერთვის ხოლმე, მაგრამ „რ დილა!“ სულ სხვა თვისებისა ჩანს: ჯერ ერთი ის ყოველთვის სიმღერის დასაწყისშია ხოლმე მოქცეული და მისი წარმოთქმის შემდეგ ხმის შეყენება, პაუზი იციან. ამ რიგად „რ დილა!“ ვედრების შეძახილის შთაბეჭდილებას ახდენს. საკმარისია სვანურ ხალხურ წარმართულ დღეობათა აღწერილობის შესახებ ცნობები და იმ დროს წარმოსათქმელი ლოცვა-ვედრება გადაიკითხოთ, რომ დარწმუნდეთ, რამდენად სწორება ზემოაღნიშნული პირველი შთაბეჭდილება.

იქ ყველა სადიდებელი სწორედ ასეთი შეძახილით იწყება: „რ დილე-და!“, ანდა „ო-ო, მწლდინ ბარბოლ! (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. 1, 2, შენ. 1), „ო-ო, დიდებ ჰჯჯანდ ბარბოლს“ (იქვე, 12), „ო-ო, დიდებ ჰჯჯანდ, აფსატსი“ (იქვე. გვ. 50), „ო-ო, დიდებუ აკედა, მალდაუ აკედა, დ'ალ აქშხიშს“ (იქვე 81). ამ შეძახილების ბუნება ამით ცხადი ხდება: თითოეული მათგანი ამა-თუ-იმ ღვთაებისადმი აღვლენილ მოწოდებასა და მისი სახელის ხსენებას წარმოადგენს. ამიტომაც შეძახილი „რ დილა!“-ც უეჭველია ო შორისდებულისა და ღვთაების დილის სახელს უნდა შეიცავდეს.

მაშასადამე, ამ მხრივაც დასტურდება, რომ წარმართულ ხანაში ყოფილა ღვთაება, რომელსაც დილა სწოდებია, მას შემდგომ, რაც გამოირკვა, რომ დღის სახელი თავდაპირველად მზის სახელი ყოფილა, ანუ, სხვანაირად რომ ითქვას, დღის, ვითარცა ცაზე მზის სრბოლის დროის ხანგრძლივობის აღმნიშვნელი სახელი მზის სახელით გამოიხატებოდა, ძნელი დასაჯერებელი აღარ უნდა იყოს ის მოსაზრებაც, რომ დღის დასაწყისის დროის აღმნიშვნელი სიტყვა და ტერმინიც მზის წინამორბედი მნათობის ვენუსის, ანუ აფროდიტეს ვარსკვლავის სახელთან ყოფილიყო დაკავშირებული და მისივე სახელით გამოეხატათ. ამრიგად ყოველგვარი მოსაზრებით საფიქრებელია, რომ ქართული დილა თავდაპირველად უნდა ბაბილონურშიც დაცული აფროდიტეს ვარსკვლავისა დილ-ბატის მნათობი ღვთაების აღმნიშვნელი ყოფილიყო, ჯერ ვითარცა დილის ცისკარი, შემდეგ უკვე, როგორც მხოლოდ თვით დროის ამ მანძილის სახელი.

3. წელიწადისა და წელიწადის არეების აღმნიშვნელი სიტყვები ქართულ-შარომატულ ენებში

ჩვენი მიზნისთვის საჭიროა, რომ წელიწადის აღმნიშვნელი სიტყვებიც ხელთ გვქონდეს ქართულ-შარომატულ ენებში.

აბზაზურად წელიწადს ჰქვიან აშქუსა (უსლარ. აბზ. ენა 279), მაგრამ წარსულ წელს, შარშან აბზაზურად უკვე ცვფხ ანუ წჯფხ იქნება (პ. ჰარაიას Об отнош. ахазск. языка к яфетич. 45, § 144 და დონდ. რ.-აბზ. ლექს. 13-169). პ. ჰარაიას ეს ტერმინი ორნაწილედ სიტყვად მიიჩნდა და მის

პირველ ნაწილად წგ-ს, მეორედ-კი ფხვ-ს სთვლიდა. წგ-ს იგი მეგრულს წგ-სა და წი-ს წანა-სა და ქართული წელის ანალოგიით წელიწადის აღმნიშვნელ მარცვლად გულისხმობდა, ფხვ-ს-კი აფხა-ს უკავშირებდა, რომელიც ნიშნავს წინ (Об. отнош. арх. 45), მაგრამ პ. ჭარაია გულახდილად აღიარებს, რომ წგ ასეთი მნიშვნელობით ცალკეულად აბხაზურში არ მოიპოვება.

პ. ჭარაიას ეს ეტიმოლოგია რომ სწორე არ არის იმიტაც მტკიცდება, რომ მომავალ წელს აბხაზურად ჰაფვა ეწოდება (დონდ რ.- აბხ. ლ. год—в прошлом году). წგფხვ-სა და ჰაფვა-ს საერთო ნაწილი მეორე აქვს და არა პირველი. ხოლო, რაკი ამ ორ სიტყვას საერთო ცნებად მხოლოდ წელიწადი მოეპოვება, ცხადი ხდება, რომ სრულებით შეუძლებელია ამ მეორე ნაწილს ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდა, მით უმეტეს, რომ შემდეგ-ს, მომდევნო-ს აფხაზურად გამოხატავს უააშთახ და უააშთათან, რომელთაც მომავალი წლის სახელს მეორე ნაწილთან არავითარი მსგავსება-ც-კი არ ემჩნევა. რაკი ამ ორ ტერმინს საერთო მარტო წელიწადი აქვთ, ამიტომ მათი შედგენილობის მეორე მსგავსი ნაწილი შეიძლება მხოლოდ წელიწადის გამომხატველად ვიგულისხმოთ. ამრიგად ოდესღაც წელიწადს აბხაზურად ფხვ და ფვა პრქმევეა ე. ი. იგივე ძირი, რომელიც ზაფხულის აბხაზურ სახელში მოვეპოვება.

ჩერქეზულად წელიწადისათვის ორი სახელი იტლტხე და ლო არსებობს (რ. ჩერქ. ლ. 44). მეორე ამ სახელთაგან მზის სახელის ტოლო-ს მეორე მარცვალს სრულიად მიაგავს, პირველი-კი ლეგური ენების ლატერალური ბგერის მქონებული მზის სახელს მიტხლი-ს მიაგავს, რომლისაგანაც მხოლოდ თავკიდური მ-სა და ტ-სა და ლ-ს შუა ხ-ს უქონლობით განსხვავდება.

წელიწადისა და წელიწადის ეტიმოლოგიის შესახებ ქართულ სამეცნიერო მწერლობაში ორი აზრი იყო გამოთქმული: აკ. შანიძეს წელიწადი მიაჩნია წელითი-წელადი-საგან წარმომდგარად, მაშასადამე გაორმაგებული წელია. მაგრამ თვით წელი რა ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, ავტორს განმარტებული არა აქვს (იხ. „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“ ქართ. საენათმეც. წელიწადული I—II, გვ. 1—14), ამიტომ ეს ამ ტერმინის ანალიზი უფრო ფორმის მხრივ, ვიდრე ეტიმოლოგია. მეორე, არ. ჩიქო-ბავას ეტიმოლოგია, მეგრულ-ქანური წანა-სა და წელის შედარებითი შესატყვისობის გამორკვევის გზით ისახავს მიზნად საკითხის გადაჭრას, ძირად წ არის მიჩნეული, -ან და ელ-კი სუფიქსებად (ჭ.-მ.-ქ. შედ. ლექ. 205). მაგრამ, რაკი ამ წ ბგერის მნიშვნელობა-ავტორს განსაზღვრული არა აქვს, ეს ეტიმოლოგიაც მაშასადამე ფორმის ანალიზს წარმოადგენს.

წელის თავდაპირველი მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად უნდა გავიხსენოთ, რომ ეს სიტყვა, დროის საზომის გარდა, აგრეთვე აღამიანის სხეულის შუა ნაწილის სიმრგვალის აღმნიშვნელიც არის. ამბობენ სარტყელი, ხმალი და სხვა წელზე შემოირტყაო. ცხადია, რომ დროის საზომსა და სხეულის შუანაწილის სიმრგვალეს შორის მხოლოდ ის მსგავსება შეიძლება, შემჩნეული ყოფილიყო, რომ ორივე წრეს წარმოადგენდა. ამიტომაც საფიქრებელია — წელი წინანდელი წერი და წირი-საგან უნდა იყოს წარმოდგარი და აკალოს-ის cyclus-ის შესატყვისობა იქნებოდა. ე. ი. წელი და წელიწადი თავდაპირველად იმავე ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, რის გამომხატველიც ბერძნული ἐνιαυτός ელიაჯტოს, περιελάμενος, περιετέλλ-

ზაფხულის ეტიმოლოგიისა და შედარებითი შესწავლა ქართულ-მეგრულ-სვანურ-აბხაზურ-ჩაჩნური მასალის გამოყენებით პირველად პ. ჯარაიამ სცადა თავის გამოკვლევაში „Об отношении абхазск. языка к яфетическим“ (აბხაზური ენის დამოკიდებულება იაფეტურ ენებისადმი)¹. პ. ჯარაიამ ქართ. **ზაფხული** ორი ნაწილისა **ზა** და **ფხული**-საგან შემდგარად სცნო და მეგრ. **ზარხულს** და **ზზარხულს**, სვ. **ლუფხუტ**-ის ერთი მხრითა და მეორე მხრით თბილის აღმნიშვნელს ჩაჩნურს **აფხენ**-სა და **ზაფხულისავე** აბხაზურს სახელს **აფხენ**-ს დაუკავშირა. **აფხენ** არსებითად **სითბოს დროს**, **სიცხეს** ნიშნავს. **დროს** აღმნიშვნელ აბხაზურ ტერმინში სწორედ ბოლოკიდური **ნ** არის, **ზაფხულის** ძირად-კი პ. ჯარაიას **ფხუ**, **ფხვ** და **რხუ** მიაჩნდა (Об отн. абх. яз. к яфетическим, გვ. 35—37).

პ. ჯარაიამ ქართული **ზამთარი** და მეგრული **ზოთონჯი** რომ ერთმანეთს შეადარა, ორივე სამ ნაწილად დაჰყო: **ზამთარი** და **ზოთონჯი** (Об отн. абх. яз. к яфет. 36). ნ. მარმა ასეთა დანაწევრება მცდარად აღიარა და იქ მას თავისი **ზამთარად** და **ზოთონჯად** დანაწილება დაუპირისპირა (იქვე). მაგრამ შემდეგ, როგორც უკვე ვიცით, **ზაფხულისა** და **ზამთრის** დანაწევრება თითონვე შესცვალა და პირველ ნაწილად **ზაფ** და **ზამ**, ხოლო მეორე ტერმინის ძირად უკვე **თარი** გამოაცხადა.

აქად. ნ. მარი ამტკიცებდა, რომ იაფეტური მოდგმის ვრებს წელიწადი ექვსთვიანი ჰქონდათ, მაგრამ იმავე დროს მისივე აზრით წყვილი წელიწადის სისტემა ჰქონიათ. ეს ორი დებულება იმაზე დასყარებული, რომ ქართული სახელები **გაზაფხული** და **შემოდგომა** დამოუკიდებელი ტერმინები-კი არ არის, არამედ პირველი **ზაფხულის** მოახლოების მომასწავებელია, მეორე კიდევ **ზამთრის** დადგომისაკენ გადახრის გამომჟღავნებელია. ამრიგად წელიწადის დანაწილების გამომხატველ ძირითად ტერმინებად მხოლოდ **ზაფხული** და **ზამთარი**-ღა გამოდის.

ნ. მარი ამ ძირითადს სახელებსაც თავიანთ მხრივ რთულ სიტყვებად სთვლიდა და ამტკიცებდა, რომ **ზაფხული** შესდგება **ზაფ**-ისა და **ხულ**-ისაგან, ხოლო **ზამთარი** უკვე **ზამ**-ისა და **თარ**-ისაგან. **ზაფ** და **ზამ** წელიწადის აღმნიშვნელია, ხოლო **ხული** **სიცხისა** და **თარი**-კი **სიცხისა**-ო.

ამ თავისი თეორიის მიხედვით განმარტებული აქვს ნ. მარს ხალღურ წარწერებში დატული წელიწადის არეების აღმნიშვნელი ტერმინებიც. მისი აზრით წელიწადის იდიოგრამის მომდევნო ტარანი ნიშნავს **ზამთარს**, რათგან **ტარ** უდრის **თარ**-ს და გამოჰხატავს **სიცხევს**, **ან**-ი წარმომდგარია **ინ**-ისაგან, რომელიც ნათ. ბრ. ბოლოსართიაო. ამრიგადვე წელიწადის იდიოგრამის მეორე ტერმინში მომდევნო **შიშტინი** და მესამე ტერმინში **შიშუხანი** უკვე ორნაწილადი სიტყვებია: პირველ ნაწილს **შიშ** წარმოადგენს, რომელიც **სიცხეს** და **ცხელს** ნიშნავს და უდრის **ცხელების** აღმნიშვნელს მეგრულ-ქაჩნურს **ჩხე**-საო. ამას გარდა **შიშ**-ის პარალელურ ტერმინად შესაძლებელია ქართული **სუხსიც** იყოს ცნობილი, რომელიც პაპანაქებისა და შკაცრის აღმნიშვნელიაო. ხოლო ამავე ტერმინების მეორე ნაწილებითგან **ტინი** უდრის

¹ სამწუხაროდ ეს ნაშრომი დამახინჯებული სახით იყო გამოქვეყნებული. უკვე სათაურია შეცვლილი თვითნებურად, თვითონ გამოკვლევა ხომ აპრტლებულია ოთხკუთხ ფრჩხილებში ჩასმულ რედაქტორის საკუთარი მსჯელობით, რომელიც ხშირად სრულებით ეწინააღმდეგება და არღვევს ავტორის დებულებებს ისე-ქი, რომ მას საშუალება უკვე წინასწარ მოსპობილი აქვს, რედაქტორისაგან უცილობელ ჰემმარიტების მსგავსად წარმოთქმული და თავზე მოხვეული მსჯელობისაგან თავისი ნაზრევი დაიკავს.

ქართულ წინ-სა და უხანი კიდევ უკანასაო. ამრიგად მეორე ტერმინი „წელიწადი“ (ილიოგრ.) შიშტინი წარმოადგენს სიცხისწინა წელიწადს და უდრის ვაჰფხულს, ხოლო წელიწადი (ილიოგრ.) შიშუჟანი წარმოადგენს სიცხის უკანა წელიწადს და ქართულ შემოდგომას უდრისო. მთელ ამ თეორიასა და საბუთიანობას აკად. ი. მეშჩანინოვიც იზიარებს მთლიანად (იხ. ნ. მარის Заметки по яфетическим клинописям, გვ. 300 — 304 და ი. მეშჩანინოვის Халдоведение, Баку 1927 г. გვ. 163—164 და Язык Ванских клинописных надписей на основе яфетического языковедения. Ленинград 1932 г., გვ. 60—61).

არნ. ჩიქობავას სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ამ ტერმინის ზაფ და ხულ-ად ნ, მარის მიერ განაწილება მართებული არ არის (ჭ.-მ.-ქ. შედარებითი ლ. 189), ასევე ვერც ზამთარი გაიყოფა ზამ და თარ-ად. ამ ორ სიტყვას [საერთო] მხოლოდ ზა აქვს. ნ. მარი ამ საერთოდ მიჩნეულს ნაწილს ზაფ და ზამ-ს წელიწადის აღმნიშვნელად სთვლიდა, მაგრამ ქართულს ასეთი მნიშვნელობა არსად დაცული არ უჩანს. არნ. ჩიქობავა-კი ფიქრობს, რომ ამ ორი ტერმინის პირველ ნაწილად მართებულად გამოსაყოფი „ზა — შესაძლოა ცალკე ძირი იყოს“ და „სვან. ზნა «წელიწადს» რომ ნიშნავს, ეგვემ ზა — უნდა იყოს“-ო (ჭ.-მ.-ქ. შედარ. ლ. 188 შენ. 1).

ამრიგად, არნ. ჩიქობავას მოსაზრებითაც ზაფხულისა და ზამთრის პირველი, საერთო ნაწილი ზა თავდაპირველად წელიწადის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ არნ. ჩიქობავას ყურადღებას ის გარემოებაც იპყრობს, რომ ჩაჩხურში — ოვხუნ—«თბილს» ნიშნავს (იქვე გვ. 189), ცხადი გახდება, რომ მასაც ზაფხულის მეორე ნაწილი ფხული უფრო თბილისავე აღმნიშვნელად ეგულვება. მამასადაც ამ ტერმინის თავდაპირველი მნიშვნელობის ვაგების მხრით ნ. მარის და არნ. ჩიქობავას შორის განსხვავება არ არის, უკანასკნელი პირველის ამ ტერმინის მხოლოდ დანაწილებას სთვლის მცდარად.

მაფხა (ათ.-ვიწ.) მოწმენდილ ცასა ნიშნავს დღისითაც და ღამითაც, ამას გარდა მთვარის სინათლესაც, მაგრამ რიზე-ხოფურად მხოლოდ დღისით მოწმენდილ ცას გამოხატავს (ნ. მარის ჭ. გ. 166).

არნ. ჩიქობავა არ სცდება, როდესაც ჭანურ-სვანურ მაფხას-ს ქართულ-მეგრულ ზაფხულს უკავშირებს (ჭ.-მ.-ქ. შედარ. ლ. 188). მაგრამ მაფხა რომ მოწმენდილ ცას ნიშნავს ჭანურადაც და სვანურადაც, როგორც ეს თითონაც აქვს მოხსენებული, როგორ დაუკავშიროთ იგი ზაფხულს, რომელშიც ზა თითქოს წელიწადისა და ფხ ძირი-კი სიტბო-სიტბის გამოხატვლია? მაფხა-ში თუ მა ძირისეული ნაწილი არ არის, ძირი-კი აქაც მხოლოდ ფხ-აა, მაშინ რის ფორმანტად უნდა მივიჩნიოთ, ანდა როგორ იქცევა ვთქვათ მაცხუნებელის გამოხატვლი მოწმენდილი ცის, ამასთანავე, როგორც დავრწმუნდით, მთვარის შუქის აღმნიშვნელ სიტყვად? მართალი-კია, რომ მაფხა-ში ძირითადი ცნება სიტბე და სიტბოა და არა შუქი, სინათლე? ამის გადასაწყვეტად ურიგო არ იქნებოდა გვეცოდნოდა, თუ ქართულ-ქართველურების მონათესავე შარომეტულ ენებში სიტბე-სიტბოს ცნება და ზაფხული როგორ და რით გამოიხატება.

ცხადია, რომ ამ ენებითგან ისეთი მაგალითები უნდა გვეცოდნოს ხელთ, რომელთა აგებულების და პირველადი მნიშვნელობის ვაგება დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს და საკმაოდ ვერ იქცევა.

ამ თვალსაზრისითა და ამ მიზნით ყველაზე საყურადღებო **ზაფხულისა** და **ზამთრის თბილისა** და ცივის აღმნიშვნელი ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელებია. **ზაფხულის** ძველი ყაბარდოული სახელი **ღამახტა** და თანამედროვე **ღამახო** ორნაწილადი სიტყვაა: მეორე ნაწილი, უეჭველია, **მახტა**, ანუ **მახო** არის. იგი ცალკეულ სიტყვად გვხვდება და დღეს ნიშნავდა, და ნიშნავს ეხლაც (დღე Tag — Machua; **მახუა**: R II, 533, — **მახო**: ლობ. 36, день), ამიტომ ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ნაწილის ლა-ს რაობა და მნიშვნელობაა გამოსარკვევი. ცხადია, რომ **ზამთრის** ყაბარდოული სახელის ძველი უმანტა-სი და თანამედროვე **სშუჰმანო**-ს მეორე ნაწილი **მახტა** და **მახო**-ც აგრეთვე **ღღის** აღმნიშვნელი უნდა იყოს და აქაც ამ ტერმინის მხოლოდ პირველი ნაწილის უი-სა და **სშუჰ**-ს რაობა — მნიშვნელობაა გასაგებრი. **ზამთრის** ყაბარდოული სახელის პირველი ნაწილის ძველი უი-სა და თანამედროვე **სშუჰ**-ს მნიშვნელობა ცივი უნდა იყოს, რათგან Schaa-შაა ძველადაც ცივს (kalt) ნიშნავდა (R II, 534) და ეხლაც **სშუჰა** სიცივესაც და ცივესაც ნიშნავს (ლობ.), ამგვარად **ზამთრის** ყაბარდოული სახელი თავდაპირველად ცივი **ღღის** აღმნიშვნელი ყოფილა. რაკი გამოირკვა, რომ **ზამთრის** ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები ორნაწილადი სიტყვები ყოფილა, რომელთა პირველი ნაწილი ცივს, ხოლო მეორე კიდევ **ღღის** ნიშნავს, ეხლა **ზაფხულის** ამავე ენების სახელების ანალიზი უკვე ძალზე გაადვილებული ვეაქვს. ვიცით უკვე, რომ ლომაჭე-სა (ჩერქ.) და **ღამახტა**, ანუ **ღამახო**-ს მეორე ნაწილები **მაჭე** და **მახტა**, **მახო** აგრეთვე **ღღის** აღმნიშვნელებია. **ზამთრის** ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელების აგებულებისა და მეორე ნაწილის იქაც და აქაც **ღღის** აღმნიშვნელობისა მიხედვით უეჭველი ხდება, რომ **ზაფხულის** ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელების პირველი ნაწილი **ღო** და **ღა** ან **თბილისა**, ანდა **ცხელის** აღმნიშვნელი უნდა იყოს. მართლაც თავის ადგილას, **თბილის** გამომხატველი სინდური ენების სიტყვების განხილვის დროს, უკვე გვქონდა გამოჩვენებული, რომ ამ ცნების აღმნიშვნელი ყაბარდოულში **ხო**, ანდა **ხოა** ყოფილა. ჩერქეზული **ღომაჭე**-ს პირველი **ღო** მარცვლი, რომელიც ამ სიტყვის ამავე დროს პირველ ნაწილს შეადგენს, შესაძლებელია სწორედ ამ **თბილის** გამომხატველი **ხო**-ს გამკლერებულს სახესხვაობად მიეჩნია აღამიანს. ყაბარდოული სახელის **ღამახო**-ს პირველი ნაწილი **ღა**-ც თითქმის იგივე უნდა იყოს, მაგრამ აქ **ო**-ს მაგიერ უკვე **ა** ისმის, რაც შესაძლებელია რეგრესიული ასიმილაციის გზით გაჩენილად ყოფილიყო ცნობილი, მაშასადამე ისე გამოდის, რომ **ზაფხულის** და **ზამთრის** ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები თავდაპირველად **თბილი** **ღღისა** და **ცივი** **ღღის** აღმნიშვნელი ყოფილიყო. მაგრამ ასე შეიძლება მხოლოდ გაიგოს წელიწადის არეების ამ სახელების მნიშვნელობა მათი მეორე ნაწილის **მაჭე**-სა და **მახო**-ს აწინდელი გაგებით. არსებითად-კი ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ სიტყვების მნიშვნელობა თავდაპირველადაც ისეთივე ყოფილიყო, როგორც ეხლათ.

აკუშური და ჰვრკილური, ქართულ-ყაბარდოული და აზნაზურ-მეგრულ-ქანური **ღღისა** და **მზის** თავდაპირველი ხანის სახელების იგივეობის გამორკვევის შემდგომ, შესაძლებელია ისევ **მზისა** და **ღღის** ყაბარდოულ სახელებსაც დაუბრუნდეთ. თუ **მზეს** ყაბარდოულად დღლა ეწოდება, **ღღის** კიდევ **მახო** ჰქვიათ. **მახო**-კი **მზისა**-ვე ჩანტურ-ქისტურ **მალხ**-ს და წოვურს **მათხ**-ს მიიგავს. ზემომოყვანილი მაგალითების გახსენებაზე აქაც თავისთავად დაიბადება აზრი, რომ შესაძლებელია უწინარეს ხანაში დანარჩენ შა-

რომატული ენების მსგავსი **მზის** სახელი, მაგ. **მარხო**, ყაბარდოულსაც ჰქონდა, მაგრამ, რაკი ის იმავე დროს დღის ცნების გამოსახატავადაც იხმარებოდა, ამიტომ დროთა განმავლობაში მხოლოდ-ღა მას განეკუთვნა, **მზის** სახელად-კი უკვე ამავე მნათობის მეორე აღმნიშვნელი **ღვლა** იქცა.

თავის აგებულებითა და პირველადი მნიშვნელობით გაზაფხულის ჩერქეზული, ყაბარდოული და აბხაზური სახელებიც მეტად საინტერესო და ფრიად საყურადღებოა. **გაზაფხულის** ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელ **ღათხე** უნდა ორნაწილადი **ღა-სა** და **თხე-საგან** შემდგარი სიტყვა იყოს. **ღა-ს** პირველადი შედგენილობა სრულად დაცული არ ჩანს: მას თავიკიდური მარცვლი დაჰკარგვია საუკუნეთა განმავლობაში. თავდაპირველად **გაზაფხულის** ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი **ღვღათხე** უნდა ყოფილიყო. ამ სახელის პირველი ნაწილი **ღვღა**, როგორც ვიცით, ამ ადიღეურ ენებში **მზეს** ნიშნავს, მეორე ნაწილი **თხე** კიდეც, ამ ტერმინის პირველი ნაწილის აღმნიშვნელობის შემდგომ, შესაძლებელია მხოლოდ თბილის ანდა **ცხელის** გამომხატველი ყოფილიყო, თავდაპირველად მაინც. მაგრამ საქმე ის არის, რომ თბილს ჩერქეზულად **ჭაბე** ჰქვია, **ცხელს** კიდეც **სტარე** (ლულ. რ.-ჩ. ლ), ყაბარდოულადაც **ხოაბე** ეწოდება. ამრიგად, არცერთი ამ სიტყვათაგანი გაზაფხულის სახელის მეორე ნაწილს **თხე-ს** არ მოაგავს. სამაგიეროდ სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად **ცხელს** XVIII ს-ში ჰრქმევია **ფხავუ**, ჩრდილო-დასავლურად-კი **ფხვა**, თანამედროვე აბხაზურშიც **სიტფოს**, როგორც ვიცით, **ა-ფხარა-ს** უწოდებენ. ყველა ამის ფუძე **ფხა** ჩანს, რომელიც უკვე ისეა დაშორებული და **გაზაფხულის** სახელის მეორე ნაწილში **თბილის**, ანდა **ცხელის** გამომხატველად საგულეებელი ძველი **თხე-სთვის** უცხო არ უნდა იყოს. მაინც რომ ერთი მხრით **თხე-ა**, მეორე მხრით კი **ფხა**, განა **თ-ღა** ფ ამ სიტყვების დაკავშირებას არ აბრკოლებს? თუ ეს დამაბრკოლებელი გარემოებაა, ქართულსა და ქართველურებში გვაქვს **ცხელი** და **ცხ** ბგერათა კომბლექსი ამ ცნების გამომხატველი. ქართულში **თ-სა** და **ც-ს** შენაცვლების არაერთი მაგალითის მიხედვით, უფლებია გვაქვს ვიფიქროთ, რომ **ცხ-ს** გარდა **თხ-ც** ყოფილიყო და სწორედ ეს ბგერითი სახესხვაობა უნდა იყოს **გაზაფხულის** ადიღეური სახელის მეორე **თბილის** ანდა **ცხელის** აღმნიშვნელ ნაწილში **თხე** დაცული. ამრიგად ირკვევა, რომ **გაზაფხული**, ადიღეურად **ღათხე** თავდაპირველად **თბილი** ანუ **ცხელი მზის** აღმნიშვნელი ყოფილა. ამის შემდეგ რომ **გაზაფხულის** აბხაზური სახელის **აფხენ-ის** ანალიზს შევუდგეთ, უნდა უპირველესად გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ გულდენ-შტედტის ჩანაწერში აბხაზურის ერთი დიალექტისათვის მართლაც თითქმის ასეთივე ფორმა **აფხა** მოგვეპოვება, მაგრამ მეორე დიალექტში უკვე **ღაფხე**

ცხადი ზღვება მეტადრე ადიღეური ზემომოყვანილი სახელის ანალიზის შემდგომ, რომ გაზაფხულის სახელის თანამედროვე და XVIII ს. ფორმის თავში **ღ** თანხმოვანი ჰქონია დაკარგული. თვით **ღაფხენ-ის** დანაწევრება-კი ეხლა უკვე აღარავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს; ღა აქაც ცხადია **ღვღა-ს**, **მზის**, სახელის ნაშთია, **ფხე** ამის გამო აქ უკვე **თბილის**, ანდა **ცხელის** აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რასაკვირველია, თავდაპირველად. **ფხე-ს** შუაში **ხ** თანხმოვანი უნდა ჰქონდეს გამქრალი და **ფხენე-საგან** უნდა იყოს წარმომდგარი. **ფხენე-კი** რა თქმა უნდა სიტბოს აღმნიშვნელს თანამედროვე აბხაზურში **აფხარა-ს** ფონეტიკურს სახესხვაობს წარმოადგენს. მისასადაამე, ირკვევა:

რომ გაზაფხულის აბნაზური სახელი თავდაპირველად ცხელი, ანდა თბილი მზის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ეხლა რომ ქართული ზაფხულის პირველადი სრული ბგერითი შედგენილობისა და მნიშვნელობის საკითხის განხილვას შევედგეთ, არაერთი ზემო-მოყვანილი მაგალითის მსგავსად შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ზაფხულსაც ერთი თავკიდური ბგერა უნდა ჰქონდეს დროთა განმავლობაში დაკარგული. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მზაფხული იყო, ტერმინი, რომელიც ორი სიტყვის მზა-სა და ფხული-საგან იყო შედგენილი. მზა ისტორიულ ხანაში ცნობილ მზე-ზე უწინარესი ფორმა უნდა იყოს ისე, როგორც მეგრულადაც ამ მნათობის სახელს ბუა-საც ბოლოკიდურ ბგერად ა-ხმოვანი აქვს. თუმცა ქანურს მზის სახელი ამჟამად მუორა და ბჯორა (სხვა ბგერითი სახესხვაობაც არაერთი არსებობს), ე. ი. თ-ხმოვანა ფორმა, მაგრამ წინათ რომ ქანურსაც მუა ჰქონია: ეს შესაძლებელია მზის დღის აღმნიშვნელი ქანური სახელის მუაჩხა და ბჯაჩხა-თიც დამტკიცდეს.

ზაფხულის მეორე ნაწილი ფხული ამისდა მიხედვით ცხელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ცხელ-თბილის სახელების განხილვის დროს უკვე დავრწმუნდით, რომ ამ სიტყვას ოდესღაც მართლაც ცხელის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და მის ფონეტიკურს სახესხვაობას ფუნსა და ფუნა-ფას ასეთივე ცნების გამომხატველობა დღევანდლამდისაც შენარჩუნებული აქვს. მასადაამე ქართული ზაფხულიც, საფიქრებელია მზაფხული-საგან წარმომდგარი, თავდაპირველად ცხელი მზის გამომხატველი გამონათქვამი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ თანდათანობით უნდა იყოს წელიწადის გარკვეული არის ტერმინად ქცეული. მაგრამ ქართული ზაფხული-ს ზემოაღნიშნული აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გარდა, უნდა მეორე შესაძლებლობაც გვქონდეს გათვალისწინებული.

როგორც ცხელ-თბილის სახელების განხილვის დროს დავრწმუნდით, ჩანსურად ცხელ-თბილის აღმნიშვნელი ზედსართავი სახელი ოთხი სქესკატეგორიის თავსართების მქონეები ფორმით მოიპოვება და, იმისდა მიხედვით ვინ, ანდა ვისზე ლაპარაკობენ, ვოვხუნე, ან აოვხუნე, ან დოვხუნე, ანდა ბოვხუნე-ს ხმარობენ ხოლმე. მაგრამ არსებით სახელად, სითბოს გამოსახატავად, ა-სქესკატეგორიის თავსართოვანი ფორმა აოვხუონინე და აოვხულლია დაკანონებული.

გულდენშტედტის XVIII ს. ჩანაწერში-კი, როგორც უკვე თავის ადგილას მოყვანილი მქონდა, ცხელის იმ დროინდელ ჩანსურ სახელად დ-სქესკატეგორიანი ფორმა დაჰხან არის აღბეჭდილი.

ამნაირადვე იქვე დავრწმუნდით, რომ წოვერშიც სითბო-სიცხის გამომხატველი ტერმინიც დ-სქესკატეგორიანი ფორმა დაფხოდ და ცხელისათვისაც დაფხე არსებობს.

მზისა და სითბო-სიცხის აღმნიშვნელი სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ცხელ-თბილის ცნება მვესა და მზის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული და რომ დილდური ენების ცხელ-თბილის აღმნიშვნელი ზედსართავი სახელიც მზის სახელის ოდინდელი ფონეტიკური სახესხვაობის ბხუნ-ფხუნ-საგან არის ნაწარმოები სათანადო სქესკატეგორიის თავსართის დართვით. ამრიგად ცხელ-თბილი იქაც თავდაპირველად მზიურის გამომხატველი ყოფილა. ცხადია, რომ ტერმინს ზაფხულში ამასთანავე ხანა, დრო-ც უნდა ყოფილიყო ნახმარი, ანდა ნაგულისხმევი.

საკმარისია ამის შემდეგ სითბო-სიცხის აღმნიშვნელი წოდებები სახელი დაფხოლ ქართულ ზაფხულ-ს შევადაროთ, რომ მათმა მსგავსებამ უნებლიედ ჩვენი ყურადღება მიიპყრას. ქანური დ-ს და ზ-ს მეგრულში და ქართულში ხ-ს შესატყვისობის მაგალითები ხომ მოგვებოვება: ქართულს ს ი ს ხ ლ-ს ხომ სვანური ზ ი ს ხ და მეგრული ზ ი ს ხ ი რ ი უდრის, ხოლო ყველა ამათ ქანური დ ი ცხირი და დ ი ნცხირი.

ქართული ზაფხული ხომ ამნაირივე გზით არ არის დ-სქესკატეგორიანი ფორმისაგან წარმომდგარი? აი კიდევ სახელდობრ რა შესაძლებლობაა გასათვალისწინებელი.

ზამთრის სახელები ლუნძური ტხლინ (ძე) და ტალხინ (თანამედ.), რომელთაგან უკანასკნელი ძველად ანწუხურშიც ყოფილა, ისევე როგორც ძე. დიდოური ეტყულერმო-სა და ყაფუჩური ტყულიმმა-ს პირველი ნაწილი და თანამედროვე ზვარულის გტყულნუ, ანდი-დიდოური ჯგუფის მზის სახელების მიტხლი-ს, მიტხლუ-სა და მიტკლუ-ის მსგავს სიტყვებად წარმოგვიდგება, თუ რომ გავითვალისწინებთ თავიკიდური მი მარცვლის დროთა განმავლობაში ჩამოცილების შესაძლებლობას. ზამთრის ამ ენების სახელის მზის სახელთან კავშირი ეხლა უკვე [გასაგებია], მას შემდეგ რაც ჩერქეზული და ყაბარდოული ასეთივე სახელების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ზამთრის სახელი თავდაპირველად ცივი მზის ცნების გამომხატველი ყოფილა. ზამთრის ლუნძური და ანდი-დიდოური ენების ზემომოყვანილი სახელების თავდაპირველი შედგენილობაცა და აღმნიშვნელობაც ასეთივე უნდა ვიგულისხმოთ: ისინიც ან ორი სიტყვისა, ცივი და მზისა-გან შედგენილი ტერმინები ანდა ორნაწილედ სიტყვად შერწყმული იქმნებოდნენ, რომელთაც საუკუნეთა განმავლობაში პირველი სიტყვა ანუ ნაწილი მთლიანად და მეორეს თავიკიდური მარცვლი ჩამოსცილებიათ.

სითბოს ლუნძური სახელი ხინ მიაგავს ზაფხულის ანდიურსა და ლოდობერულს ყინუ-ს, ბოთლიხურსა და ტინდალურს ყინუ-სა, ბოთლიხურს ყუენუ-ს, ახვახურს სინო-სა და კარატულსა და ყვანადურს ყინა-ს. ლუნძ. სითბოსი და ანდი-დიდოური ზაფხულის სახელების ერთმანეთთან დაკავშირება აღვიღა, რათგან შესაძლებელია აქაც ზაფხულის სახელი თბილი წელიწადის, ანუ დროს აღმნიშვნელად გვეგულისხმა, როგორც ფიქრობენ, მაგრამ იგივე ყინა რომ ლუმუქურში სრულებით თბილს არ ნიშნავს, არამედ დღეს? როგორ შეიძლება დღის სახელი თბილისა და სითბოს აღმნიშვნელად ქცეულიყო? ეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება მომხდარიყო, თუ რომ ყაბარდოულ-ქართული ენების მსგავსად თვით ეს დღის სახელი მზის სახელისაგან იყო წარმომდგარი.

ამ საკითხის გასარკვევად საყურადღებოა, რომ მზეს ძე. ლუნძურად ბოაუ, ძე. დიდოურად ბუუ, თანამედროვე ლუნძურად ბჷუ და დიდოურად ბუჷ და ყაფუჩურად ბოჷ ეწოდება. საფიქრებელია, რომ მზის ამ სახელებს ბოლოკიდური ნაწილი დაკარგული აქვთ და წინათ მზეს ბუყინუ, ბაყინუ და სხ. ეწოდებოდა. მზის სახელმა ამ ენებში ბოლოკიდური ნაწილი დაკარგა, დღისა და ზაფხულის ზემომოყვანილ სახელებს-კი მზის აღულ-კურულისა და თაბასარანული სახელების მსგავსად, წინაუკმო თავიკიდური ბო, ბუ, ბა მარცვლი ჩამოსცილდათ. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო ვგონებ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ზაფხულის ანდიური, ლოდობერული, ბო-

თლიხური, ახვახური, კარატული და ყვანადური სახელები და დღისა ღუმუქური — მზის სახელისაგან უნდა იყვნენ წარმომდგარი.

წელიწადის არეებად [და]ნაწილების სხვადასხვა წესის გასათვალისწინებლად ქართული ხალხური წარმართული ზეპირსიტყვაობითი ძეგლებიც არის საყურადღებო. დაწყალობებათა შორის ზოგი მხოლოდ ორი არის ხსენებას შეიცავს, ზოგი კიდევ სამისას. ამას გარდა ორ-არიათი ხსენების მქონე დაწყალობებათა შორისაც განსხვავება არსებობს, რათგან თუ ერთი არე ამ ჯგუფებს საერთო მოგებოვება, მეორე არე თითოეულს მათგანს განსხვავებულს იქვს. მაგ.: თუშურს დაწყალობება-ვედრებაში სხვათაშორის ჩართულია: „**ზ ა მ თ ა რ შვიდობისა წალგვარეთა, ზ ა ფ ხ უ ლ გამარჯვებისა მოღვარეთა**“-ო (ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, მას. საქ. ეთნ. I, 21 იმ); ანდა „**ზ ა მ თ ა რ ი მშვიდობისა წალგვარიდითა, ზ ა ფ ხ უ ლ შვიდობითი მოღვარიდითა**“ (იქვე, I, 22 იმ).

ფშაურს დაწყალობებაშიც ითქმის: „**ზ ა მ თ ა რ ი მშვიდობისა გადაყრინეთ და ზ ა ფ ხ უ ლ ი ც ლალიან-ბარაქიანი ჩამოუყენეთ**“-ო (იქვე, I, 25 კდ).

ორ-არიათი დაწყალობებათა ჯგუფს ზაფხული ანდა ზაფხულობა და სთველი, ანუ შემოდგომა მოეპოვებათ, მაგ.: „**ზ ა ფ ხ უ ლ ო ბ ა მშვიდობით გადაუყრდით, ს თ ვ ე ლ ლალიან-ბარაქიან ამაუყენდით**“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

ანდა „**მშვიდობით დამდგარიყვ ზ ა ფ ხ უ ლ ო ბ ა, სთველი ლალიან-ბარაქიან დაუყენდით**“-ო (იქვე, I, 12—12 დ).

„**ზ ა ფ ხ უ ლ ო ბ ა მშვიდობით გამაყრევიდი, სთველ ლალიან-ბარაქიან ჩამაუყენიდი**“-ო (იქვე, I, 16 ი).

„**ეს ზ ა ფ ხ უ ლ ი მშვიდობიანად გარდუყენიდი, ს თ ვ ე ლ ლალიან-ბარაქიან ამოუყენიდი**“ (იქვე, I, 14 ვ).

„**ზ ა ფ ხ უ ლ მშვიდობით გარდაგვაყრევინი, ს თ ვ ე ლ ლალიან-ბარაქიან ჩამავიყენე**“ (იქვე, I, 15 მ).

„**ზ ა ფ ხ უ ლ მშვიდობით გარდაგვაყრევინი, ს თ ვ ე ლ ლალიან-ბარაქიან ჩამაუყენეთა**“ (იქვე, I, 15 თ).

წლის სამ-არიათი სიკეთის შევედრება მხოლოდ ერთადერთს ფშაურს დაწყალობებაში მოგვეპოვება, რომელშიც ნათქვამია: „**თქვენ გევედრებთან, ყოველნიო წმინდანო და ანგელოზნიო უფლისანო, თქვენ მიანიჭეთ შ ა მ ო დ გ ო მ ა ლალიან-ბარაქიანი, პურიან-წყლიანი, ზ ა მ თ ა რ ი ნებისა-რგებისა, ზ ა ფ ხ უ ლ ი მშვიდობისა**“-ო (ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, მას. საქ. ეთნ. I, 26 კე).

თუ წლის ორ-არიათი ვედრების დაწყალობებათა პირველი ჯგუფისა და სამ-არიათის დანაწილებას დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ იქაც და აქაც ზამთარი და ზაფხული-ა დაპირისპირებული. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ სამ-არიათისაში ზამთრის წინ შემოდგომა არის მოქცეული. ამით დაპირისპირება ირღვევა და არეთა თანამიდეგებ-ლა რჩება. ორ-არიათის მეორე ჯგუფის ვედრებაში დაწყალობების ზამთარ-ზაფხულად გაყოფისა და დაპირისპირებაზე დამყარებული აღნაგობა უკვე აღარა ჩანს და ამის მაგიერ მხოლოდ ზაფხულის ანუ ზაფხულობისა და სთველის სიკეთეს-ლა შეპნატრის ხუცეს-მეხვეწური.

რაკი ძნელი დასაჯერებელია, რომ თავდაპირველს ვედრებაში ზამთრის სიკეთის ღვთაებისაგან გამოთხოვას ადგილი არ ჰქონოდა დათმობილი და

წამთარ-წაფხულის დაბირისპირება უფრო ბუნებრივია, ამიტომაც საფიქრბელია, რომ დაწყოლობება-ვედრების ამ ნაწილის ასეთი აღნაგობა უფრო ადრინდელი და უძველესი უნდა იყოს, ვიდრე **შემოდგომა-წამთარ-წაფხულისა** და **წაფხულ-სიველის** შემცველისა. ამრიგად საფიქრბელი ხდება, რომ წელიწადის მხოლოდ ორ არედ, **წამთარ** და **წაფხულად** განაწილების ანარეკლი ქართულს თავდაბირველ წარმართულ ლოცვა-ვედრებასა, სადილებლებსა და დაწყოლობებშიც ყოფილა აღბეჭდილი.

წელიწადის ორ ნაწილად ოდინდელი გაყოფვის კვალი არა-ერთი კულტურული ერის უძველესი ხანის მეტყველებისა და ტერმინების ანალიზითაც ირკვევა. ებრაელებს მაგალითად ფსალმუნის (747), ესაიას (186) და ზაქარიას წინასწარმეტყველების (148) წიგნების მიხედვით უძველეს დროს წელიწადის მხოლოდ ორი არის სახელი ჰქონიათ: **წაფხულის**, რომელსაც ეწოდებოდა ყაბ და **წამთარის**, რომელსაც **ხორეფი** ერქვა (G. Beer Jabr: H. Guthe, Bibelwört). ბერძნულს მწერლობაშიც, მაგ. პეზიოდეს თხზულებაში ნახმარია მარტო **ἀροισ** აროთოს, რომელიც დამდეგი **წამთარის** სახელი იყო, და **ἀρησις** ანეტოს, დამდეგი **წაფხულის** აღმნიშვნელი. ჰომეროსს - კი უკვე წელიწადის სამი არის სახელი მოებოვება: **ἔαρ** ეარ, **გაწაფხულის** აღმნიშვნელი **ἔρπας** თეროს, **წაფხულის** გამოშატველი, და **χρῆμας** ქეამონ, ე. ი. **წამთარის** (F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie I, 190).

წაფხულისა და **წამთარის** ქართული და შარომატული სახელები ებრაულსა და ბერძნულს ასეთსავე სახელებზე უფრო ძველიც არის და უფრო საყურადღებო, რათგან, თუ ამ ორს უკანასკნელს არეთა სახელებში მათი მხოლოდ-და მეურნეობითი დანიშნულება აქვს გამოხატული და ამიტომაც თითოეული ამ ტერმინთაგანი სხვადასხვა ძირისაგან არის ნაწარმოები, ქართულსა და შარომატულ სახელებში სრული მთლიანობაა დაცული: ისინი ერთნაირი აგებულებისა და აღქმის ერთსა და იმავე საფუძველზე არიან დამყარებულად, სახელდობრ კოსმური მოვლენის, მზის სხივების სიბოთს დედამიწაზე და ადამიანის სხეულზე გავლენის სიძლიერის განსხვავების დაკვირვება-აღქმაზე.

რაკი გამოირკვა, რომ უძველეს ხანაში დროს წლის არეებად განაწილება ისტორიულ ხანაში ცნობილი ოთხ არედ დაყოფისაგან განსხვავებული ყოფილა როგორც ქართველთა შორის, ისე შარომატების ტომებს შორისაც, ამიტომ საფიქრბელია, რომ თვით წელიწადის ხანგრძლიობაც უძველეს ხანაში მერმინდელისაგან შესაძლებელია განსხვავებული უძველეს ხანაში მარტო თვითრულს მოსაზრებასა და შესაძლებლობაზე დამყარებით ასეთი საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება. ამისთვის ისეთი დამაჯერბელი გარემოება მიიწე უნდა გვქონდეს, რომელიც უცილობლად უძველესი ხანის ნაშთად და ანარეკლად არის მისაჩნვეი. საბედნიეროდ, ამ საყურადღებო საკითხის გამოსარკვევად მეცნიერებას საშუალება მოებოვება.

„ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნში (I³, 43—44) აღნიშნული მაქვს, რომ ქართველ ხალხში გავრცელებული რწმენით „საქართველოში იმდენი წმინდა გიორგის ეკლესიაა და იმდენი წმინდა გიორგია, რამდენიც წელიწადში დღებია, ე. ი. 365 ან 366. თუ რომ წინათ წელიწადი

დის დღეებრივი ხანგრძლივობა ისტორიული ხანისაგან განსხვავებული ჰქონდათ ქართველებს, ამის გამომჟღავნებელი კვალი, რა თქმა უნდა, უპირველესად წარმართული რწმენისა და ზნეჩვეულების არეშია მოსაძებნი. მართლაც, თუშეთში ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი საკითხისათვის ერთი მეტად საგულისხმო ლოცვაა დატული, რომელსაც სათანადო პირი საკლავის დაკლვის წინ წარმოსთქვამდა ხოლმე. ეს ლოცვა, რომელიც ივ. ბუჩქურაძეს უკუ ჰქონდა პირველად 1897 წ. გამოქვეყნებული¹, ასე თავდება: „ცხრა ოც და სამო წმინდა გიორგი! თქვენ უშველეთ ქუდოსანთ-მანდილოსანთა, ფურსა, მეფურესა, კბოსა, მეხზორესა, ვარსა [მეკრესა?], მეგუთნესა. — ცხვარსა, მეცხვარესა, — ცხენსა, მკედარსა, — მონადირესა: ააშორეთ ადორებულ წყალსა, დაგორებულ ქვასა, მოქნიულ ხმალსა“-ო.

ზემომოყვანილ თუშურ ლოცვაში ამრიგად რიცხობრივად ნაანგარიშევი მხოლოდ „ცხრა ოც და სამი წმინდა გიორგი“-ა ე. ი. მხოლოდ 183. ცხადია, რომ ამ თუშური ლოცვის ზემოაღნიშნული ნაწილი იმ ხანის ანარეკლს წარმოადგენს, როდესაც ქართველთა შორის წარმართობის დროითგან სახელნაცვლობით შერჩენილი მთვარის ღვთაების რიცხვი ამაზე მეტად არ ყოფილა ცნობილი. თუ ამის შემდეგ იმ ძველ ქართულ რწმენას გაიხსენებთ, რომელიც უკვე გვექონდა მოყვანილი და რომლის თანახმად საქართველოში იმდენი წმინდა გიორგი ირიცხებოდა, რამდენიც წელიწადში დღე იყო, თანაც იმ გარემოებასაც მივაქცევთ ყურადღებას, რომ 183 ზედმიწევნით სწორედ 366-ის ნახევარს წარმოადგენს, უფლება გვექნება დავასკვნათ, რომ ზემომოყვანილი თუშური ლოცვის ეს ადგილი იმ უხსოვარი დროის ანარეკლი უნდა იყოს, როდესაც ქართველებს 183-დღიანი წელიწადი ჰქონიათ.

დოც. ვ. ბარდაველიძეს გამორკვეული აქვს, რომ „სვანურ დღეობათა კალენდარში შემონახულია წლის დასაწყისის სამი თარიღი: 4 დეკემბერი, რომელიც აღინიშნებოდა დღეობით ბარბოლ (ანუ ბარბლჴმ), 1 იანვარი, რომელიც დღეობას ზომხა (ანუ კანდა, კალანდა) ეწოდებოდა და 14 აგვისტო, რომელსაც ბიხობ (ბ. ზ.) ანუ ლირსკენალ (ბ. ქვ.) ერქვა. ჩანს ეს ის თარიღებია ახალწლის დასაწყისისა, რომლებიც ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს ისტორიული განვითარების სხვადასხვა პერიოდიდან შემოუნახავს, წლის დასაწყისის ამ სამი დღეობიდან ბიხობ-ის... ხსოვნა მხოლოდ ზემოსვანეთის ხუთ საზოგადოებაში-ლა დავამოწმე — ფარში, ეცერში, ცხუმარში, ლატალსა და ლენჯერში. უკანასკნელ ორ საზოგადოებაში 14 აგვისტო მხოლოდ ერთი ტერმინით (ბიხობ) აღინიშნება, ხოლო ბალსკვემით მის უფრო მეტად ლირსკენალს უწოდებდნენ, თუმცა ბიხობიც ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ნაცნობი ტერმინი იყო. აღნიშნულ საზოგადოებათა გარდა ბალსზემოთ და მთლიანად ქვემო სვანეთში არცერთი ეს ტერმინი, როგორც დღეობის სახელწოდება, შემონახული აღარ არის... ამრიგად, ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ბიხობ (ლირსკენალ) მიმქრალი დღეობაა და ამიტომაც მის შესახებ მასალაც მეტად ნაკლებოვანია“-ო (სვ. ხალ. დღ. კალ. XII).

ვ. ბარდაველიძე სამართლიანად მსჯელობს, როცა ამბობს, რომ ზემოსვანეთის ხუთ საზოგადოებაში ბიხობის დღესასწაულის შესახებ

¹ ამჟამად გადმობეჭდილია კრებულში „მისაღუბი საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, 1 ნაკვეთში (იხ. გვ. 24).

დაცული თუნდაც მცირე „მასალა მით უფრო საჭიროებს გულდასმით ანალიზს, რომ გაირკვეს, ეს ბიხობი (ლირსკენალი-ი) მართლაც წლის დასაწყისის დღეობა იყო, თუ არა“. მე ჩემ ნაშრომში¹ შევეცადე შეძლებისდაგვარად ნათელმეყო, რომ ბარბოლ-იდან (ბარბლ-ში-იდან), ე. ი. 4 დეკემბრიდან თაშორის ზომხა-საც (კანდა-ს, კალანდა-ს) შეიცავდა, ანუ, სხვანაირად იწყებოდა ახალწლის ციკლის ხანგრძლივი დღესასწაული, რომელიც სხვა რომ ვთქვათ, ახალწლის ციკლის ხანგრძლივი დღესასწაულის თავდღეობა ბარბოლ (ანუ ბარბლ-ში) იყო-ო (იქვე XI—XII). სამწუხაროდ აზრი დამთავრებული არ არის და განუმარტავად არის დატოვებული, თუ ბიხობ რაღა უნდა ყოფილიყო და რატომაა, რომ ასეთი სახელი 14 აგვისტოს დღესასწაულს ეწოდება.

ყველა სევანური ხალხური ცნობებით ბარბოლ-ის დღესასწაული მზის სრბის სიმცირესა და მატების დასაწყისთან არის დაკავშირებული (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. 1, 3, 4, 6, 7, 10).

ზემოაღნიშნულითგან ჩანს, რომ ბარბოლ-ის სევანური დღესასწაული მზის სიმცირესა და დგომასთან ყოფილა თავდაპირველად დაკავშირებული. მისი უქმე დღეები პირველ სამ დღეს გრძელდებოდა, როდესაც ძველი ხალხური რწმენით მზის სრბა შეჩერებული იყო და არ მატულობდა. იქაც, სადაც დღესასწაული მხოლოდ ერთ დღეს გრძელდებოდა, ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ მზე მაშინ უმცირეს, მხოლოდ მამლის ოდენა, ნახტომს აკეთებდა თავის სრბოლაში. ბუნებრივია ზემოაღნიშნული გარემოების გამო ამ დღესასწაულის სევანურ სახელში ამის რაიმე ანარეკლის მოლოდინი გვექმნება, ანდა, სხვანაირად რომ ითქვას, ბარბოლ-ის თვით სახელში ხომ მზის სიმცირე არ არის გამოხატული? მაგრამ საკმარისია აღამიანმა გაიხსენოს მზის თანამედროვე სევანური სახელი მიუ, რომ ზემოგამოთქმული მოსაზრება სრულებით უნიადგო ფანტაზიად ეჩვენოს.

მაგრამ მაინც ყურადღების ღირსია თუნდაც მარტო ის გარემოება, რომ ამ დღესასწაულს სევანურად ეწოდება ბარბოლ და ოლ ბოლოსართი სევანურადვე მართლაც კნინობითი ნაწილაკია². მაშასადამე, ამ ტერმინის დაბოლოება მაინც და მაინც რიდაცის სიმცირის გამოხატველი უნდა იყოს.

ცხადია, რომ ყველაზე ბუნებრივი იყო გვეფიქრა, რომ სევანური კნინობითი ბოლოსართის მქონებელი დღესასწაულის ეს სახელი ისევე მაინც მზის სიმცირის გამოქვლავებულ ტერმინად გვეგულისხმება. ეს მოსაზრება რომ დამაჯერებელ გამხდარიყო, მაშინ უნდა დაგვესკვნა, რომ მზეც სევანურად წინათ მიუ-ის მაგიერ სხვა სახელი ერქვა. ოლ კნინობითი ნაწილაკის მოკვეცის შემდგომ მზის ოდინდელ საგულგებელ სახელად ბარბ-ის მაგვარი ბგერათა კომპლექსის შემცველი სიტყვა დავგვიჩება. თანამედროვე სევანურს თუმცა მზისათვის არც ასეთი და არც ოდნავ მაინც მსგავსი სახელი არ მოეპოვება, სამაგიეროდ არაერთს სხვა ენას გააჩნია. მაგ. ლეგურ ენათაგან მზის სახელად ლუმუქურს აქვს ბარხ, არჭულს ბარჯ და ძველად აკუშურსაც ბარჰი ჰქონია. ამრიგად შესაძლებელია წარმოგვედგინა, რომ ბარბოლ წინანდელი ბარხ-ოლ-ისაგან ხ-ს თანდათან გაქრობის გზით გაჩენილი ფორმაა. ხ-ს გაას-

1 ვ. ბარ დაველიძე — სევანური ბარბალ || ბარბოლ.

2 ვ. თოფურია სევანური ენა I წმნა, ტფილისი 1931 წ. მას შემდეგი მაგალითები აქვს მოყვანილი: ლარდა — ბინა, ლარდოლ — ბინაჟი, მეთოლ — პატარა ნახვრეტი და სხვ. (გვ. 236).

პირატების ცხადი პროცესი მკაფიოდ ემჩნევა ზემოდასახელებულ ლეგურ მაგალითიდან უკვე არქულსა და უფრო მეტად ძველ აქუშურს სახელებსაც, რომელთაგან უკანასკნელის მ ამ სიტყვის ხ ბგერის სრულ გაქრობამდე მხოლოდ უკანასკნელ საფეხურს-ღა წარმოადგენენ.

4. მთვარე

მთვარის შარომატული სახელები ერთმანეთისაგან თუმცა განსხვავდება, მაგრამ მაინც მათ შორის ბევრი მსგავსებაცაა, უფრო გულდასმითი განხილვა და შედარებითი შესწავლა ამ განსხვავებათა თვისებასაც გვაგებინებს და ამ სახელების ნათესაობისა და პირველადი მნიშვნელობის საკითხის გადაჭრასაც შეგვადლებინებს.

მთვარის სახელების მთელი ნაირნაირობა უნდა როგორც თანახმოვანთა, ისევე ხმოვანთა შესატყვისობის თვალსაზრისით გვეჩონდეს განხილული.

მთვარის ყველა სახელები ბგერათა შედგენილობით ორ მთავარ ჯგუფად იყოფა: 1. ერთი და თანაც უმრავლესწევრიანი ჯგუფი ორთანხმოვნია. ანუ ასეთი სახელები როგორც სინდურს, ისევე ლილღურსა და ლეგურ ენებშიც მოიპოვება.

2. მეორე უფრო მომცრო ჯგუფი სამთანხმოვნია სახელების მქონე-ბელია. ამ ჯგუფსვე უნდა მივაკუთვნოთ ცხ ბგერის შემცველი სახელები, რათგან ეს ცხ ბგერა თუმცა გარდამავალი და ც-სა და ხ-ს შუალედი ბგერა ც-თ იწყება და ხ-თი თავდება, მაგრამ მაინც გამბეზულად გამოითქმის და ამიტომაც ერთ ბგერად უნდა ჩაითვალოს.

მთვარის სამთანხმოვნია სახელები სინდურ ენათაგან მხოლოდ ჩერქეზულს აქვს — **მაზერა**.

ლილღურ ენებს **მთვარის** მხოლოდ ორთანხმოვნია სახელები მოეპოვებათ.

სამაგიეროდ **მთვარის** სამთანხმოვნია სახელები საკმაოდ რაოდენობით არის ლეგურ ენებში. ასეთია ანდიური **ფორც** (ძვ.) და **ბორცხი**, ბოთლიხური და ლოდობერიული **ფურცხუ**, კარატული **პორცხო**, ლუმუქური **ბარზ** და **ბერზ** (ძვ.) და კვრული **ჭარბ**.

შარომატული ენების **მთვარის** ყველა სახელები შესაძლებელია პირველი, მეორე და მესამე თანხმოვნებისა, ისევე როგორც ახმოვნებისა მიხედვით ჯგუფ-ჯგუფად დაგყოთ.

მთვარის სახელების ერთ ჯგუფს პირველ ხმოვნად მ აქვს. ამ ჯგუფს ახზა. **მეზე** (ძვ.) და **აზა**, — ყაბარდ. **მაზა** (ძვ.) და **მაზე** — ჩერქეზ. **მაზერა**, — ლუნდ. **მოოწ** (ძვ.) და **მოწი**. ამრიგად **მთვარის** მ-თავი-დურიანი სახელი სინდურს ყველა ენებშია გაბატონებული და ლეგურ ენათაგან მხოლოდ ლუნდურს მოეპოვება, დილღურში-კი არა ჩანს.

მთვარის სახელების მეორე ჯგუფს მ-თავი-დურიანნი შეადგენენ. ამავე ჯგუფში უნდა ფ- და პ-თავი-დურიანი სახელებიც მოვათავსოთ. ბ, ფ- და პ-თავი-დურიანი სახელებია: ჩაჩნ. და ქისტ. **ბუბ**, წოვ. **ბუთ**, აქუშ. **ბამ** (ძვ.) და **ბამ** (პურჯ.), — ლუმუქ. **ბზრ** (ძვ.) და **ბარზ**, დიდ. **ბუწი** (ძვ.) და **ბუცო**. — ხვარ. და ყაფურ. **ბუცო**, ყვან და ქამალ. **ბოცხ**, ხინალ. **ბუცხა**, ტინდ. **ბოცხუ**, — ბოთლ. და ლოდობ. **ფურცხუ**, — კირატ. **პორცხო**.

როგორც ზემომოყვანილითგან ჩანს, ბ-თავკიდურიანი სახელი არც ერთს. სინდურს ენას არა აქვს და სამაგიეროდ მთლიანად ღილღურ ენებშია გაბატონებული. ძალიან არის იგი ლევურ ენებშიც გავრცელებული.

მთვარის სახელების მესამე ჯგუფს უ-¹, სნდა ვ-თავკიდურიანნი შეადგენენ ასეთი სახელები არც სინდურს. და არც ღილღურს ენებში არ მოიპოვება.

ლევურ ენათაგანაც ასეთი სახელი უმცირესობას აქვს.

უ- და ვ-თავკიდურიანი სახელებია: ჯეკური უამ. თაბასარანული ვამ, რუთულური და წახურული უაზ, ბუდუხური ვოზ და კურული უარძ. ყველა შარომატული ენების სახელებისაგან სრულებით განსხვავებული სახელი მთვარისათვის უდურსა აქვს, სადაც ამ მნათობს ეწოდება ხაშ.

მთვარის სახელების მეორე ხმოვანს პირველზე მეტი ნაირნაირობა ემჩნევა, მაგრამ აქაც რამდენიმე ჯგუფს გამოყოფვა. მინც შესაძლებელია.

სახელების ერთ ჯგუფს მეორე ხმოვანად ზ ან და ძ აქვს. ასეთი სახელებია: აბხაზ მეზე (ძვ.) და ამაზ, ჩერქ. მაზერ, ყაბარ. მაზა (ძვ.) და მაზ, — რუთულ. და წახურ. უაზ და ბუდუხ. ვოზ, — აკუმ. ბამ. (ძვ.) და ჰერკილ. ბამ. — ჯეკური უამ და თაბასარან. ვამ.

ამავე ზ, ან და ძ ბგერიან ჯგუფს უნდა მიეკუთნოს ის სახელები, რომელნიც სამთანხმოვნიანი არიან და ზ, ან ძ მოეპოვებთ. თუმცა-კი მეორე თანხმოვანდ-კი არა, არამედ მესამედ. ასეთია ღმუქ. ბარზ (ძვ.) და ბარზ, ისევე როგორც კურული უარძ-იც.

ამრიგად მთვარის ზ ანდა ძ თანხმოვნიანი სახელები საკმაოდ მრავალრიცხოვანს ჯგუფს შეადგენს და საგულისხმოა, რომ ასეთი სახელები შარომატულ ენათა ორს კიდურს ჯგუფშია: სინდურსა და ლევურისაში. ხოლო ენათა შუალა ჯგუფს ღილღურს ენებს შორის არ გვხვდება. ორ ენას მთვარის სახელის მეორე თანხმოვანად წ მოეპოვება. ასეთი სახელი აქვს ღუნძურს — მოოწ (ძვ.) და მოწ, ისევე როგორც ღილღურსაც ძველად ბუწი ჰქონია, ესლა-კი ბუციი აქვს.

მთვარის სახელების ერთი ჯგუფის ენებში კიდევ მეორე თანხმოვანად, ანდა სამთანხმოვნიანს სახელებში მესამე თანხმოვანად უკვე ც, ცა, ანდა ცა მოიპოვება, რომელიც დაახლოებით ცხ-დ გამოითქმის ასეთი სახელებია დიდოური ბუციი (თანამედროვე), ხვარშ. ბუციი, ანდიური ფორც (ძვ.) და ბორცხი, ტინდ. ბოცუსუ, კარატ. პორცხო, ყვანად. და ჭამალ. ბოცხ, ხინალულ. ბუცსა და ბოთლიხური და ღოდობერული ფურცსუ.

ამაირად, ც, ცა და ცა თანხმოვნიანი სახელები მხოლოდ ლევური ენების ანდიდოურს ჯგუფს მოეპოვება.

თავისი მეორე, ტ ანდა თ თანხმოვნით მთვარის შარომატულ სახელებში ღილღური ენები ცალკეულ ჯგუფს შეადგენენ. ასეთი სახელი მოეპოვება, როგორც ვიციით, ჩაჩურს — ბუც, ქისტურს ბუტტ და წოვურს ბუთ. დასასრულ ერთს, ალბანურს ენას მთვარის სახელის მეორე თანხმოვანდ შ მოიპოვება — ხაშ.

მთვარის სამთანხმოვნიანს სახელებში მეორე და მესამე თანხმოვნების აჯიღმდებარეობის საკითხიც არის სპაყურსკდლები: ჩერქქელს მაგ. წრ აქვს — მაზერი, ღუმუქურს-კი რზ — ბარზ, კურულსაც რძ — უარძ, ხოლო სამ ენას რც, ანდა რცა (რცს), — ანდიურს ფორც (ძვ.) და ბორცხი, კარატულს პორცხო და ბოთლიხურს ისევე, როგორც ღოდობერულს ფურცსუ.

თავისთვისად იბადება საკითხი ამ ორი ბგერის პირველადი ადგილმდებარეობის შესახებ.

მთვარის სახელების პირველ თანხმონათაგან ყველაზე უწინარესად და თავდაპირველად ც-კი უ და ვ არის მისაჩნვეი, ხოლო მეორე თანხმონათაგან ზ და ძ, ხოლო ც, წ და ტ ამ პირველადი თანხმონის შენაცვლებას უნდა წარმოადგენდეს.

პირველი თანხმონის დასაწყისში ვ- მისაჩნვეი იმიტომ არის, რომ მთვარის ეს სახელი ამ მნათობის სქესის გამოხატველი სიტყვა ჩანს. ხოლო, რაკი მთვარე ვაჟად და მზის ძმად ითვლებოდა, მამრ. სქესის ნიშანი-კი უძველეს ხანაში ქართულ-შარომატულ ენებში ვ და უ იყო და დილ-ლურ-ლეგურ ენებში ნაწილობრივ ესლაც შერჩენილია, ამიტომაც მთვარის ამ სახელს პირველ თანხმონად, რომელიც იმავე დროს ძირისეული ბგერა-კი არ იყო, არამედ მამრ. სქესის ნიშანი, თავდაპირველად უ ან და ვ უნდა ჰქონოდა.

მთვარის ამ სახელის ძირეულ ნაწილად ამრიგად მეორე თანხმონი ზ, ძ, ც, ცხ, წ-ა მისაჩნვეი, ეგების შესამესთან ერთად, ის უნდა იყოს სწორედ მისი რაობის გამომხატველი. ამ მოსაზრების სისწორის შესამოწმებლად საქმარისია გავიხსენოთ, რომ მთვარეს ბუღუხურად ვოჰ, რუთულურად და წახურულად უჰა, ჰეკურად უჰაძ. თაბასარანულად ვაძ, კურულად უჰაძ, ხოლო ყაფუჩ. ბოცო, ტინდ. ბოცუ, ყვანდ. და ქამალ. ბოც ეწოდება. ამავე დროს ანდიურად ვოცხი ძმასა ნიშნავს. ბოთლ., ლოდობ., კარატ., ახვახ. და ტინდალურადაც ვაცხი აგრეთვე ძმის აღმნიშვნელია. რაკი ყველა ამ სახელებში ვო, და ვა მამრ. სქესს თავსართია, ამიტომაც ამ სიტყვის ძირად ცა ანუ ცს ბგერა გვრჩება; საყურადღებოა, რომ ძმის ანდიურ სახელად გვლენშტედტის ჩანაწერში, თანამედროვე ვოცაი, ანუ ვოცის-ის მაგიერ აღბეჭდილია Gods god (R II, 521) ე. ი. ამ სახელის მეორე თანხმონი ც-ს მაგიერ მაშინ ძ ყოფილა, თავკიდური გ, როგორც ჩანს, ვ-ს გვ-დ შენაცვლების გზით არის ამ სიტყვაში გაჩენილი.

აქ ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ ძმის ანდიური სახელის ეხლანდელზე ადრინდელი სახე ირკვევა ვოძ ყოფილა, ეს ძმის სახელი ვოძ-კი თითქმის ზედმიწევნით უდგება მთვარის ბუღუხურს სახელს ვოჰ-ს და ჰეკურ-თაბასარანულის მისსავე ახმონათა სახესხვაობას უჰაძ-სა და ვაძ-ს. ასევეა ლეგურს სხვა ენებშიც; — მაგ.: ტინდალურად მთვარეს თუ ბოცუ ეწოდება, ბოცარ უკვე ვერძს, ე. ი. მამალ ცხვარს ნიშნავს (ანდ.-დიდ. შას. 87), — ქამალურადაც ბოც ხომ მთვარის სახელია, ბოცხატყლოდან უკვე ვერძის გამომხატველია (იქვე), მთვარეს დიდოურად ბუწი ჰრქმევია ძველად და ეხლა ბუცი ისევე, როგორც ყაფუჩურად ბუცო ეწოდება, ბუწი-კი იმავე ყაფუჩურად ვერძისვე, ანუ მამალი ცხვარის სახელია (იქვე). ერთი სიტყვით, მთვარისა და მამრობითი სქესის ცხოველის, არსების ძირი ერთი და იგივე ჩანს.

ყველა ზემოაღნიშნული მაგალითების შემდეგ საყურადღებოა, რომ უჰაძ კურულად მთვარის სახელია, ქართული ვერძისაგან ხომ მხოლოდ თავისი ახმონით განსხვავდება. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მამაკაცსაც ქართულად უძველეს ხანაში ვარძი სწოდებია. ამის უცილობლად დამამტკიცებელი ტერმინი ქართულს დღევანდლამდისაც-კი აქვს დაცული ჰავარძელი-ს სახით, რომელიც საბატო საჯდომის სახელად იხმარება, მაგრამ რომლის თავ-

დაპირველი მნიშვნელობა უკვე აღარავის ესმის. სავარძელი, ან დანი-
შნულების გამომხატველი ტერმინი უნდა იყოს, ანდა განკუთვნილობის.
ამ გარემოებას უკვე თვით მისი სა თავსართიც ცხადად ამყლავნებს. მაგ.
სარცემლი ისეთ ავეჯს ერქვა, რომელიც ლოგინის დასარცეად, გასაშლი-
ლად იყო დანიშნული. მაგრამ არსებობს სალიაცო მე(რ)კი თუშეთში, ქა-
ლების დასაჯლომად განკუთვნილი და სამამაცო სკამი ხევესურეთსა და ხა-
კაცებო ზემო რაქაში, რომელნიც მხოლოდ მამაკაცების დასაჯლომად გან-
კუთვნილ ავეჯს წარმოადგენენ. რაკი სავარძელი არა ჩანს, რომ სარე-
კლის მსგავსად რაიმე დანიშნულების გამომხატველი სიტყვა იყოს, ამიტომ
შესაძლებელია მართო ვარძისათვის განკუთვნილობის აღმნიშვნელ ტერ-
მინად იქმნეს მიჩნეული. ხოლო, რათგან დასაჯლომ ავეჯის სახელი და
დანაწილება საქართველოში, ან სამამაკაცოდ, ანდა სალიაცოდ განკუთვნი-
ლობას გამომხატავდა და ვარძს ვერას ვზით ქალისა და დედაკაცის სა-
ხელს ვერ დავუკავშირებთ, ამიტომ ძველად იგი უნდა მამაკაცის გამომ-
ხატველი ყოფილიყო. ამ მოსაზრებას დამაჯერებლად ის გარემოებაც ხდის,
რომ ამ სიტყვის ოდნავი ბგერითი სახესხვაობა, ვერძი, მართლაც მამალი
ცხოველის ტერმინია. ისევე, როგორც ვიცი მამალი ცხოველისაცა და მამა-
კაცის, აღამიანის, აღსანიშნავადაც იხმარებოდა (იხ. ჩემი „ქართული და კავკ-
კუნების თავდაპირველი ბუნება“, 176—177), ვერძიც, როგორც ჩანს, ძველად
ცხოველისაცა და აღამიანის მამრობითობის გამომხატველიც ყოფილა. მა-
შასადამე, მთვარის ლეგური სახელები მართლაც ამ მნათობის სქესის, მამ-
რობის, ვაჟობის აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილა. ხოლო რაკი ამ სქესის გა-
მომხატველი ქართულ-შარომატულ ენებში უ- ანდა ვ-თავსართი იყო, ამი-
ტომ მთვარის შარომატულ სახელებს შორის პირველი თანხმოვნის საუ-
კეთესოდ დამცველად სწორედ, რომ ვ-თავკიდურიანი უნდა იქმნეს მიჩნეუ-
ლი.

ზემონათქვამს უნდა ის გარემოებაც დაერთოს, რომ პროტოხეთურა-
დაც ღმერთს, ფორრერის ცნობით, უაშაჲ, ანუ უაუაუ ეწოდებოდა (Die In-
schriften und Sprachen des Hatti-Reiches. Die (proto) hattische Sprache:
ZDMG 1922 წ. Band (76), გვ. 229), ის სახელი, რომელიც ქართულ
ვაჟსა და ვაშასა, ისევე, როგორც ლეგური ენების მთვარის ზემომოყვანილ
სახელებს ვასაოცრად მიაგავს.

რაკი ირკვევა, რომ შარომატული ენების მთვარის სახელების სხვადა-
სხვა დაცულ ფორმათაგან თავდაპირველად -ჲ, -ვ თავკიდურიანი და ზ, ძ-
თანხმოვნიანი უნდა იქმნეს მიჩნეული, ამიტომ ყველა დანარჩენი მის ბგე-
რითს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს. რქსაკვირველია ეს იმას-კი არ
ნიშნავს, თითქოს ეს სახესხვაობანი ახალი მოვლენა იყოს. ბგერა მათგან
უკვე უძველეს დროსვე უნდა ყოფილიყო. კერძოდ მთვარის დილდური
სახელები ბუტ და ბუთ, ვითარცა აღამიანის საკუთარი სახელი და კერძის
აღმნიშვნელი სიტყვა ეხლანდელზე მრავალი საუკუნით უწინარეს ხანაში,
სომხეთში მამაკაცის სახელად და სპარსეთში კერძის მნიშვნელობით, რა
თქმა უნდა, როგორც ძველი მოსახლეობის ენის ანარეკლი, უკვე გვხვდება.
იბადება თავისთავად საკითხი მთვარის ძველი ქართული სახელი თითუჲ,
რომელიც, როგორც „ქართველი ერის ისტორიაში“ უკვე მქონდა აღნი-
შნული, უძველესი უფრო ხდრინდელი თუთაჲ-საგან არის წარმომდგარო, —
მეგრულ-ჭანური თუთა და სვანური დომდულ მთვარის ზემოგანხილული

შარომატული სახელებისაგან მეტადრე დილლურ ბუტ-ის და ბუთ-ისაგან სრულებით დამოუკიდებელია, თუ მათ შორის რაიმე კავშირი უნდა იყოს? თუთა-ს, თუთა-ს და სვ. დოშდულ-ის რამდენიმე ეტიმოლოგია არსებობს. უკანასკნელად ვარლ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა. შ. ე. გ. ამ საკითხს და უფლ მას კინობითობის მაჩვენებლად აქვს აღიარებული. შდ — ქართ. თ-ს კანონზომიერ სვანურ შესატყვისობად და თავდაპირველ ძირეულ ნაწილად დუთა აქვს მიჩნეული („ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა ქართულ ენებში“; მიმომხილველი 216—219). მაგრამ, გაუგებარია, თუ რატომ უნდა იყოს მთვარის, მთვარის მნათობის, სახელი რომელსაში ქართველურში კინობის გამომხატველი. ეს ხალხურ რწმენასა და მსოფლმხედველობას სრულებით ეწინააღმდეგება და ამიტომ უფლ-ის ასეთი რაობა დაუჯერებელია.

ბირიქით, მთვარის სვანური სახელი დოშდულ საყურადღებოა სწორედ თავისი ბოლოკიდური ლ-ით, რომელიც რ-ს შერბილებას უნდა წარმოადგენდეს და რომლის უფრო ოდინდელ ფორმად ამრიგად დოშდურ-ია საველისხმებელი.

მთვარის -რ ბოლოკიდურიანი სახელი-კი მართლაც არსებობს, როგორც უკვე ვიცით, ჩერქეზული ღაზერ-ის სახით. ამას გარდა ამავე მნათობის რ ბგერის შემცველი სახელი, მხოლოდ მესამედ-კი არა, არამედ მეორე თანხმონად ლეგური ენების მთელ რიგსაც აქვს, მაგ. ლუმუქურს, ანდიურს, ბოთლიხურსა და დოდობერულს, კარატულსა და კურულს. აქ ხომ არავითარი საბუთი არ არსებობს, რომ რ კინობითობის ნიშნად მივიჩნიოთ.

თუ ქართულ-მეგრულ-სვანური თ სვანურში ყოველთვის შდ-დ იქცეოდა ხოლმე თავდაპირველადაც, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მთვარის თავდაპირველი სახელი უნდა შდამდულ ყოფილიყო და დროთა განმავლობაში პირველი შ-ს დაკარგვის გამო უნდა იყოს დოშდულად ქცეული. როგორც არ უნდა იყოს, დუთე, დუთა და თუთა, ანდა თუთე-ა თავდაპირველი, მაინც იბადება საკითხი ქართველურ ამ სახელებს ჩაჩნურ-ქისტურ ბუტ-სა და წოვერ ბუთ-ან რაიმე კავშირი აქვს, თუ მათ შორის საერთო ორი შუალა ბგერის გარდა არაფერია და ესეც შემთხვევით მსგავსებას წარმოადგენს. ქართველურ-დილლური სახელების ერთმანეთთან დაკავშირება შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ წარმოვიდგინოთ, რომ თუთე-ს, თუთა-ს და დოშდულ-ს პირველი მარცვალი თუ და დო (თო) უკუქცევითი ასიმილაციის გზით აქვს უფრო აღრინდელი ბუთა-საგან გაჩენილი. მაგრამ, თუ ეს მოსაზრება მართალი გამოდგა ამ შემთხვევაშიც არას გზით აქეთვან ისეთი დასკვნის გამოყვანა არ შეიძლება, თითქოს ეს ასიმილაცია ახალი მოვლენა იყოს. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ძველს ეგვიპტეშიც უზენაესს, მთვარის ღვთაებას ჰიქსოსების იქ გაბატონების შემდეგ უკვე ეწოდებოდა თოთ სახელი, რომელიც მთლიანად უდგება მთვარის ძველ ქართველურ სახელს.

5. კოსმოლოგია და რწმენა

თეიმურაზ ბატონიშვილის თეორია ქართული წარმართობის შესახებ იმით განსხვავდება მოქცევა ქართლისაჲს მატიალისა და ლეონტი მროველის ცნობებისაგან, რომ, მისი მტკიცებით, ქართლოსიანნი „თაყვანის სცემდეს ქებათა მრავალთა ღმერთობითისა სახითა, ჰყავთ მათ საკუთარნიცა ღმერთნი თჳსნი, რომელთა შორის იყო უპირველესი ღმერთი მათი ბოჩი, რომელსაცა

პირველ არმაზისა თაყვანის-ცემისა ამას თაყვანის სცემდეს და შემდგომადც არმაზის თაყვანის-საცემელად მიღებისა უყოფდეს დიდსა პატივსა **ბოჩისა**-თ (ისტორია, 50—51). შემდეგ თეიმურაზს შენიშნაში ნათქვამი აქვს: „**ბოჩი** საკუთარი ღმერთი იყო უძველესთ ქართველთა. ბოჩისასა იტყოდეს ამას: „ეს-ხნეს შუდნი ველნი, რომლითაცა კელმწიფებდა თვთოეულითა კელითა თვთოეულთა უმღლესთა მათ ყოველთა სხვათა მწვერვალთაგან, შვიდთა მწვერვალთა კავკასიისათა და თვთოეულსა კელსა აქუნდა თვთო ფერი კელ-მწიფება მოფენად საარგებლობისა წყალობისა, გინა რისხვისა... ეგ-სახედვე შუდნი ველნი მოჩისანი ნიშნავდენ შვიდთა ნათესაობათა თარგამოსიანთასა: 1) ქართლოსისა და სხვათა ექვსთა ძმათა მისთა, რომელნიცა იყვნეს ერთ სა-ზოგადოობა და კელისა ქვეშე ქართლოსისა“-თ (იქვე, 51, შენ).

თეიმურაზს კვლავ ბოჩი აგონდება, როდესაც ის პეროდოტეს კოლხთა ეკვიპტიოვან სეზოსტრისის დროს ვადმოსახლების ცნობას უარყოფს მთელი მისი საბუთიანობითურთ. თეიმურაზის აზრით ეს უარსაყოფია ქართული წარ-მართობის განსხვავების გამოც. „ქართველებს აქენდათ წესი კერბთმსახურე-ბისა სრულიად სხვითა ხატითა და ჩვეულებითა: სრულიად ივერიელთა ჰყავთ უძველესთა შინა დროთა უპირატესს ღმერთად **ბოჩი** და ტაძარი მისი იყო ფრიადითა სიმდიდრითა შემკობილ სამზღვარსა ზედა კოლხიდისა და აფხა-ზეთისასა ბიჭვინტას... **ბოჩი** ღმერთი ძველთა ივერიელთა პირველი არმაზისა თაყვანის იცემოდა მრავალთა საუკუნეთა უწინარესს არმაზისა. ხოლო ესამა ფარნავაზ პირველისა მეფისასა, ფარნავაზ ქმნა უპირველესს ღმერთად არ-მაზ დედეულთა სამშობლოთა თვსთა კერპი; ვარნა თაყვანის-იცემებოდა **ბოჩი** და პატივსა უყოფდენ მას ზოგად ზემოასა და ქვემოასა ივერიელთა ერნი“-თ (ისტორია 84).

მოქცევაჲ ქართლისაჲსა მატეიანესა და ლ. მროველს რომ აღნიშნული აქვთ ქართველთაგან ადამიანის მსხვერპლშემწირველობა და რვე მართლის დროს ამის მაგიერ პირუტყვთა მსხვერპლად შეწირვის დაწესება, თეიმურა-ზისათვის ეს ცნობა დამაჯერებელი არ იყო. „უძველესნი ერნი ქართლოსიანთა არა თუ ძეთა და ასულთა დაუკლვიდეს, არამედ პირველსა ესამა მხოლოდ შესაწირავი მათი იყო კერპთა მიმართ მფრინველთაგან წმინდათა, გარდა ქა-თისა, ხილნი ფერად-ფერადი ახალნი და ძველნი, თაფლნი ახალნი გარდაუ-მდნარნი გოლეულთა, გამტყიცულნი პურნი შოთად გამომცხვარნი ფრიად წმინდათაგან იფქლთა, რომელსაცა სახელის-დება მისვე არმაზ ღმერთად საგონ-ებლისა აქენდა. შოთთა არს არმაზ ღმერთისა სახელი. ხოლო **შოთი პურისა მისდაჲ შეწირულისა**: რვე იგი არს სახე მკლავისა, რომელსაცა მიცემისათ-ვის მკლავისა ძლიერებისა და ხრმლისა მკვეთელობისათვის შეწირვიდეს ღმერთთა“-თ (ისტ. 56—57).

უძველესი მსოფლმხედველობისა და რწმენის შესასწავლად და შეძლე-ბისამებრ სრული სურათის წარმოსადგენად ხალხში დარჩენილ თქმულებებს, ხატობათა დღესასწაულების წესებსა და წარმოსათქმელ ხუცების ლოცვა-ვედრებას, სადიდებელსა და დამწერლობასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. თვით უუძველესი კულტურული დამწერლობიანი ერების ძეგლებში მსოფლ-მხედველობისა და რწმენის შესასწავლად მაინც და მაინც ბევრი ცნობები არ მოგვეპოვება. უმოაერესად იქ დგათებათა სახელები გვხვდება ხოლმე ჩამო-თვლილი, ანდა მოწოდება-ვედრების, ფიცისა, ანდა დამრღვევთა წყევლა-კრულვის შემცველი ტექსტები ამა თუ იმ ძეგლის ნაწილებში. მათი რაობის,

ურთიერთისადმი მათთვის განკუთვნილი მსახურებისა და თავყვანისცემის გამოსარკვევად იქ, ან მეტად მცირე, ანდა სრულებით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება: უამისოდ-კი ძველი წერილობითი ძეგლებითგან ამოკრებილი ცნობები ხშირად მხოლოდ ღვთაებათა სახელების სის წარმოადგენს, რომელიც გონებასაც ბევრს ვერაფერს ამცნებს, გულსა და სულს ხომ არაფერს აგრძნობინებს ხოლმე.

ასეთ ცნობებსა და ტექსტებს ჩვეულებრივ ეთნოგრაფები ჰკრებენ ხოლმე, რომელთაც რასაკვირველია, თავიანთი მიზანი აქვთ, რომელიც ისტორიკოსის მიზნებისაგან განსხვავდება, მაგრამ, თუ ეთნოგრაფიული ცნობები და ტექსტები სათანადოდ არის შეგროვებული და შესაფერისი სისწორით არის ჩაწერილი, მაშინ ასეთი მასალების გამოყენება თავისი ამოცანებისათვის ისტორიკოსსაც შეუძლიან, რა თქმა უნდა, ჯეროვანი მეთოდების მოშველიებით. ცნობებისა და ჩაწერილი ტექსტების ღირებულება იმაზეა მთლიანად დამოკიდებული, როგორ არის ასეთი მასალა შეგროვებული და წერილობით აღბეჭდილი.

წინათ ეთნოგრაფები იმ წესით აგროვებდნენ ხოლმე ცნობებს, რომ თავიანთი დაკვირვება და შეკრებილი მასალა თითონ აქვთ ხოლმე მოთხრობილი, სიტყვა-სიტყვით-კი მხოლოდ ლოცვა-ვედრებისა და კურთხევის წარსათქმულებს, რასაკვირველია, ლექსად დაცულ მასალასაც. მაგრამ ასეთ შემთხვევებშიც ისინი მარტო იმითაც კმაყოფილდებიან, რომ აღნიშნული აქვთ მომთხრობელის, ან მთქმელის სახელ-გვარი და ჩანაწერის ადგილი. ზოგჯერ არც ასეთი ცნობა მოიპოვება ხოლმე. მაგრამ ისტორიული კვლევა-ძიებისათვის უფრო მკაცრი პირობების დაცვაა საჭირო. ჩაწერილ ცნობას, მოთხრობას, თქმულებას და სხვადასხვა დანიშნულების წარსათქმულებსა და ლექსებს რომ საბუთის მაგვარი ღირსება ჰქონდეს, ამისთვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მომთხრობელისა და მთქმელისაგან შეკრებილი ცნობა და სხვა ყოველნაირი მასალა სიტყვა-სიტყვით იყოს აღბეჭდილი. ამასთანავე მარტო ამ მასალის მიმოწოდებელის სახელ-გვარის აღნიშვნა საკმარისი არ არის, არამედ უნდა მისი წლოვანებაც, ჩვეულებრივი ხელობაც (მაგ. ხევის-ბერია, თუ კერძო პირი, თუ ხუცესია, რომელი ხატის, ადგილობრივი მკვიდრია, თუ სხვაგნითგან მოსული, მისი მამა-პაპაც ამ საქმიანობასვე მისდევდა თუ არა), იყოს შეჭმულად აღბეჭდილი ხოლმე.

თვით გარდმოცემა-წარსათქმელ-ლექსების პირენადელი და სრული სახის აღდგენისათვის, რასაკვირველია, საჭიროა, რომ ერთი და იგივე სხვადასხვა პირის მიერ იყოს, სხვადასხვა თემში და ადგილსაც მოსმენილი და ჩაწერილი.

ამ წესით შეკრებილი მასალა რომ ისტორიკოსისათვის გამოსადეგი გახდეს, ზემოაღნიშნულზე ვაცილებით მეტია საჭირო. კარგად ცნობილია, რომ დროთა განმავლობაში წერილობით აღბეჭდილი ძეგლიც თუ მისმა ნუსხადედანმა-კი არა, არამედ მხოლოდ მერმინდელმა, მოკვიანებულმა ვარდანაწერებმა მოაღწია, თხზულებისა, თუ საბუთის ტექსტი იშვიათად თუ არის ხოლმე იმ სახით დაცული, როგორც ავტორსა ჰქონდა დაწერილი: მერმინდელ გადაწერთა უნებლიეთი, თუ ნებისითი შეცდომით, შესწორებითა და ზოგჯერ ჩანართებითურთაც შეცვლილი და დამახინჯებულია ხოლმე იგი. მით უმეტეს ბუნებრივია, რომ ასეთი ცვლილებები და ჩანართები და შერთული ადგილები გვექონდეს ზეპირსიტყვაობაში.

უქველია, ხალხურს შეხსიერებასა და ზეპირსიტყვაობას უძველესი ხანის ზნე-ჩვეულებანი, მსოფლმხედველობა და რწმენა, ზღაპრები და თქმულებები, ლოცვა-სავედრებლობითი წარსათქმელები და წარმართული ხანის სიმღერა-ლექსები [შემონახული აქვს]. მაგრამ, თუ წერილობითი ძეგლებიტი დროის გველენის სიდუხჭირეს ვერ გადაურჩა, წარმოუდგენელია, რომ ზეპირსიტყვაობის სახით დაცულს გადმოცემასა და ტექსტს საუკუნეთა განმავლობაში ჩვენამდის უცვლელად მოედწია და სხვადასხვა დროისა და წრის შენაერთი ადგილების არაერთი ფენით არ იყოს აჭრელებულ-შეცვლილი.

ზემოაღნიშნული წესით შეკრებილი ზეპირსიტყვაობითი მასალა რომ ისტორიკოსისათვის გამოსადეგი გახდეს, უნდა წინასწარ იმავე ფილოლოგიური და ისტორიული კრიტიკისა და თარგმანების მეთოდებით, რომლითაც ძველი წერილობითი ძეგლების განხილვის დროს ესარგებლობთ, ასეთი ზეპირსიტყვაობითი ძეგლებიც იყოს შესწავლილი. ამ გზითა და ღონეობით საშუალება გვექნება ძველს ნაწილს მერმინდელი შენართი, როგორც სიტყვიერი მარაგი, ისევე ცნება-წარმოდგენათა ფენები ქრონოლოგიურად განსაზღვრული შრეების მსგავსად გამოვაცალკევოთ და მის თავდაპირველ შედგენილობას მივავნოთ.

ამნიარადვე თქმულებებისა და სხვა დანარჩენი სიტყვიერი ძეგლების სხვადასხვა თემში და ადგილას სხვადასხვა პირისაგან წარმოთქმულ-აღბეჭდილი და ზემოდასახელებული მეთოდებით შესწავლილი ტექსტების, სხვადასხვა რედაქციების შედარებითი ანალიზი მათი შინაარსის შეუმცდარად გაგებასაც გავეიადვილებს.

ღვთაებრივ არსებათა სახელებად გამოყენებულ მარაგში ყველაზე მეტად ანგელოზი, ხატი და ჭვარი-ა გავრცელებული გვხვდება აგრეთვე ბატონი, ბატონ-პატონი და უფრო ნაშროდ იახაული. უკანასკნელი ნევსურულ ჩანაწერებში მოიპოვება. ჩვენ ვიცით, რომ ანგელოზი, ვითარცა ქრისტიანობასთან ერთად ქართულში შეთვისებული ბერძნული სიტყვა, წარმართობის ხანის სარწმუნოებრივს ლოცვა-ვედრებასა და თქმულება-ლექსებში, რა თქმა უნდა შეუძლებელია ყოფილიყო, არამედ მერმინდელ შენართავს წარმოადგენს.

იახაული, ვითარცა მონღოლური სიტყვა, ქართულში შესაძლებელია მხოლოდ მე-13 ს. მეორე ნახევრიდან გაჩენილიყო და წარმართულ ზეპირსიტყვაობაშიც ვერ იქნება იგი შესული, არამედ საფიქრებელია, რომ ბართან შედარებით მთაში უფრო გვიანაც უნდა იყოს გავრცელებულ-გაბატონებული. ბატონი ხომ ამ საბოლოო სახით, როგორც გამორკვეული მაქვს, მე-15 საუკუნითგან ჩნდება ბარად და ამიტომაც მთიანეთის წარმართულ სიტყვიერ ძეგლებში მე-16 ს-ზე ადრე საყოველთაოდ ძნელი წარმოსადგენელია.

იმისდა მიუხედავად, რომ ქართული ხალხური სარწმუნოებრივი ზეპირსიტყვაობა მერმინდელი და უცხო ლექსიკური ელემენტებით, როგორც დერწმუნდით, ასე უხვად დატვირთული გამოდგა, თვით მისი შინაარსი უაღრესად საყურადღებოა და ძველის შთაბეჭდილებას სტოვებს მკითხველზე. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ჩაუვირდეთ თუ როგორ ეხატებოდა ღვთაება მლოცველს, შემხვეწელს, „მეხვეწურს“, როგორ ესმოდა მას ამ ღვთაების მოვალეობა ადამიანისადმი, თითონაც რა მოთხოვნილების დაკმაყოფილებას სთხოვდა ღვთაებას მვედრებელი და რა შეადგენდა მის საზრუნავს.

თი რას ამბობდა ხოლმე კარატის ხატის ხუცი თავის დაწყალობებში საკლავის დაკლვის წინ: თუ შენი მედრებელნი ღვთაებზე „უფროშიგნით ველთ გადიოდან-დ თქვენს ბედს უძახდან, დავლათ ეძახდან, — თქვენ ბედი, დავლათ დაახმარიდით, გახუციდით, გაუმარჯვიდით“, ხოლო თუ „მტერს მიწვევდან, მის წინიდიოთ, — მოსდევდას ვინ — გამა(ა)ხვეწნიდიოთ, თქვენ კაბის კალთა დაუფარიდით, შინ მშვიდობით შამახვეწნიდიოთ, ზაფხულობა მშვიდობით გადაუყრიდით, სთველ ღალიან-ბარბქიან ამაუყენიდიოთ“-ო (ვ. ბარდაველიძის სასულ. ტექსტ.: მასალ. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

ხანმატის ჯვარის ხუციც ასე ავედრებდა და შესთხოვდა ღვთაებას: „დიდება შენდა, გმირო კოპალევ, შენ გეძახიან და გეხვეწებიან ეს სამსახურის პატრონები, ქუდოსან-მანდილოსანი. დაეხმარიდი ავის დღისად, ლაღის მტრისად, მწარის სიკვდილისად. წული ვის ყავდეს, გაუზარდოს, — და თუ ვინმე გეხვეწებოდეს, ღმერთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო, სნეულ ვინ უვანდეს, უღბნიეო და ღხენის წამალი დაუყარეო, მაცილი დააშორეო, დაფარეო, ველთ ვინ გავიდეს სახლიდგანაო, მეველე, მონადირე, — გაყევი, გაუმარჯვეო. მტერზედ სახელ მიეციოთავ, ნადირზედ ვახშამიო, მავათად შემოქციულსა ლაღსა მტერსაო და მწარე სიკვდილსაო გზა უკულა უქცეთავ“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 19—20 ეგ).

თუშორი დაწყალობებაც თავისი შინაარსით არსებითად ზემოთხსენილთაგან არ განსხვავდება. ზოგი რამე აქ უფრო მკაფიოდაც-კია გამოთქმული და ხუცი საკლავის დაკლვის წინ იქაც ასე ევედრებოდა: „შორს მყოფი ახლოს დაუხდიდი, დაიცნი, დაიფარვიდი ზვავის და წყლის, სენის და სარჩელის, ლაღ-მწარე სიკვდილისა.. ზამთარ შვიდობისა წაღვეარიეთა.. აბჯარ აიღონ ვახშამისით სავნებელ მოაშორეთა, — აბჯარ აიღონ სახელ მისითა, ტერს მისდევდენ, მისწევნიითა, — მოსდევდენ, გამაჯრწივნიითა, — ტრის კელთ კმალ აღხადეთა, სიკვდილობას აუსუბუქებდითა, — ტერთან კირს ნუ დაუარავთ, სწორთან სამართალსა“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 21 ეგ).

შატლის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის დაწყალობებში უფრო გრცელი ევედრება: „შენი მედრებელნი „რასაც წყალობას გეთხოვებიან, ის წყალობა უბოძეთა. კელ-დ კმალ მტრისა აკადით, კმა სიკვდილისა მათორეთ- — ზაფხულ მშვიდობით გარმავრევინეთ, სთველ ღალიან-ბარბქიან ჩამაუყენეთა, — ჯარისა, მჯარის ნამაშვრალ ჯვარ დაუწერეთ, ბარბა დაუტანეთა. თუ ვინ გავიდოდას მაგის ყუდრ ოთაი მგზავრი, მეგზაური-დ თქვენ ბედსა, დავლათს აქსენებდას, — თქვენ ბედი, დავლათ დააჯმარეთ, გახუცივით გაუმარჯვეთ, საგარეო საქმეზე კელმაუმართეთ, .. სავნებელ გადაუგდითა“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 15 თ).

როგორც დაწყალობების სხვადასხვა ტექსტიდან ამოდებული ნაწყვეტებითგან ჩანს, ევედრების საგანი და სივრცე ყველაგან ერთი და იგივე არ არის, არამედ მარტივი და ვიწროდ შემოფარგლულითგან მოყოლებული უფრო და უფრო რთული და ფართო სავედრებელი ჩნდება. მაგრამ არსებითად მხოლოდ-დამწყალობელი ღვთაებას მიმართ სთხოვს უმთავრესად მტრის წინააღმდეგ დაცვა-დახმარებას, და მტერზე გამარჯვებას, ადამიანისა და მისი

საქონლის სიმრთელესა და გამრავლებას, ნივთიერს კეთილდღეობას, მგზავრობაში უვნებლობას, ნადირობაში ხელის გამართვას და დასასრულს, სწეულებისა და სიკვდილისაგან დაცვასაც. ცხადი ხდება, რომ მვედრებელ-დამწყალობელის ნატურა-წადილის ასე მესაქონლეობისა და ნადირობის — ვაყ-კაცური შებრძოლება-მტრობის საზრუნავს მხოლოდ იმდენად სცილდება, რამდენადაც ამას ღვთაების რისხვით გამოწვეული სენ-სასჯელისა და სიკვდილის შიშიც ერთვის. დამახასიათებელია, რომ ხენა-თესვით გამოწვეულს მოთხოვნილებაზე ვედრება მხოლოდ ზოგიერთს მცირერიცხოვანს დაწყალობებაში გვხვდება.

ამასთანავე საგულისხმო და საყურადღებოა თუ როგორ ეხატებათ მლოცავსაცა და ხუცსაც ის ღვთაებანი, რომელსაც შესავედრებელს მსხვერპლსა სწირავენ. მათ ჰგონიათ, რომ თუ ლოცვა შესმენილ იქმნა, ღვთაება მხეხვეწურს მტერთან ბრძოლაში გაჰყვებოდა, ბრძოლაში დაეხმარებოდა, ხოლო თუ მტერი შემოუტევედა და დასჯაბნიდა, თანაც დაედევნებოდა, მაშინ იგი თავის კალთას გადააფარებდა და ამრიგად მტრის ხმალსა და ხელს გადაარჩენდა, შინაც მშვიდობით მოღწევის საშუალებას მისცემდა. თუ იგი სანადიროდ წაივლიდა, ნადირისაგან დაიცავდა კიდევაც და ნადირსაც დაახოცინებდა. თუ რომელიმე ღვთაება მას და მის სახლობას სენ-სასჯელს წარმოუვლენდა, მაშინ ეს მისი ძღვენ-სავედრებელით დაკმაყოფილებული ღვთაება მხეხვეწურზე განრისხებული სხვა ღვთაების ამ სასჯელს ააცდენდა, მის ამისთვის გამოგზავნილს „ანგელოს“, ან „იასაულს“ სხვას მიუსევდა და სხვა გზასა და ალავს მიასწავლიდა. თუნდაც დამანაშავე და გამარისხებელი, ის მაინც დარწმუნებული იყო, რომ საკმარისი იყო მას განრისხებული ღვთაებისათვის დანაშაულების სამაგიეროდ ძღვენი, ზვარაკი და სხვაგვარი შესაწირავი მიერთნია, რომ ართმეულ ქრთამს გაეჭრა, რისხვა წყალობად შესცვლოდა. ფრიად დამახასიათებელია, რომ დაწყალობების ზოგიერთ ვედრების ბოლოს გულუბრყვილობითა და ბავშვური გულახდილობით ხუცი ასეთი საბუთიანობითაც-კი ცდილობდა თავისი მხეხვეწურისათვის ღვთაების გული მოეგო და რისხვა წყალობად შეეცვლინებინა: ლუდიანი კოდი საწირავად მიიღე და შემცოდეს აპატიე, „შენთა ზღვენთა, დიდებთა მამეატების“-ო (მას-საქ. ეთნ. I 17 იბ). ანდა კიდევ „შენთა ზღვენთა და ულუფად შეემატების“-ო (იქვე, I, 20 იე).

ბევრი საუბარი და დამტკიცება საჭირო არ არის იმის დასაჯერებლად, რომ ყველა ზემომოყვანილს ლოცვა-ვედრებაში ღვთაება იმავე ანთროპომორფული სახით არის ნაგულისხმევი და წარმოდგენილი, როგორცადაც გვხვატება ვბრაელთა დმერთი **მაჰევი**, „დაბადების“ პირველსა და ნაწილობრივ მეორე წიგნში და როგორიც ეგულებოდა ბერძენთა ღვთაებანი ჰომეროსს. უამჰველია ქართულს ზემოგანხილულს წარმართულს ზებირსიტყვაობაში ძველისძველი სარწმუნოებრივი მსოფლმხედველობის ნაშთი გვაქვს დაცული: არც ქრისტიანობასა და არც მახზდვიანობასთან საერთო მას არაფერი აქვს.

მაგრამ სარწმუნოებრივს ზებირსიტყვაობაში ამ მერმინდელი ჩანართი ტერმინების მართო გამოყოფვა არ კმარა. ყოველი შენართი შესაძლებელია ან მერმინდელს, მაგრამ წინანდელ ტექსტში უცნობს და მამასადაამე ახალს რამეს წარმოადგენდეს, ე. ი. უბრალო ჩანართი იყოს, ანდა წინათაც ტექსტში არსებული ძველ ტერმინის მონაცვალეს წარმოადგენდეს, რომელიც ზოგიერ

ძველთან ერთად და მის გვერდით იხმარებოდა, ზოგჯერ-კი წინანდელს მთლიანად სპობდა.

ცხადია, რომ სარწმუნოებრივი წარმართული ტექსტების პირვანდელი სახის წარმოდგენა შეუძლებელია, თუ რომ ასეთი შენართი და ჩანართი ნაწილების გამორკვევის შემდგომ, არ გვეცოდინება, თუ რის, ტექსტის რო-მელი წინანდელი ადგილის ან ტერმინის შემცვლელია თითოეული მათგანი. ამისთვის-კი საჭიროა წინასწარ ამ შენართი ნაწილებისა და სიტყვების ნამ-დვილი მნიშვნელობა [ვაირკვეს] ზოგადად-კი არა მარტო, არამედ უპირვე-ლესად სწორედ ამ სარწმუნოებრივ წარმართულ სიტყვიერ ძეგლებში. დროთა განმავლობაში ქართულ წარმართულ ზეპირსიტყვაობაში ჩართული, უცხო ენებიდან შეთვისებული, სიტყვების გამოცალკეება და ქართულში მათი გაჩენის შესაძლებლობის ხანის განსაზღვრა მარტო არ კმარა, არამედ სასურველია შეძლებისამებრ იმის გამორკვევაც, თუ რომელი ძველი სიტ-ყვებისა და გამონათქვამების მაგიერ არის გამოყენებული თითოეული ამ უცხო სიტყვათაგანი. ამის სრული საშუალება გვექნებოდა, ხალხურ წარ-მართულ ზეპირსიტყვაში უცხო ლექსიკური ჩანართებისაგან თავისუფალი რამოდენიმე დაწყალობება-სავედრებელ-სადიდებელი და მითოლოგიური ში-ნაარსის ლექსი რომ ყოფილიყო გადარჩენილი; მაგრამ სამწუხაროდ არც ერთს ჩვენამდის არ მოუღწევია- ამისდა მიუხედავად ზემოაღნიშნული მიზნის მიღწევა მაინც შეიძლება.

წარმართული ხალხური სიტყვიერების შერჩენილი მარაგის შედგენილო-ბა საბედნიეროდ ყველა მთლად ერთნაირი არ არის: ზოგში უცხო ლექსიკუ-რი მასალა სრულად არ არის გაბატონებული, ზოგს-კი ეს უცხო ელემენტი ქართულის გვერდით აქვს მოქცეული და თითქოს მას ავსებდეს და აძლიე-რებდეს. მაგ., დაწყალობება-სადიდებელთა უმრავლესობაში მხოლოდ ბარაქა და ბარაქიანი, დოვლათი და დოვლათიანი, ფათერაკი, ღალა და ღალიანი და ჭალაობა არის ხოლმე ნახმარი. ზოგში ნათქვამია: ხვავი, ანდა ხვავ-ბარაქა (მას. საქ. ეთნ. I, 14, ვ, 23 კა, 24 კბ.), ეტლიან-დავლათიანი (იქვე 25 კლ.) სახლ-ჭალაფობა (იქვე, I, 22 იმ, ით); მარცხ-ფათერაკი (იქვე, I, 23 კა, კბ).

რაკი ხვავი მარცვლეულის მოსავლის სიუხვის გამომხატველი ქართული სიტყვაა, ბარაქა-კი დაახლოებით ამავე ცნების არაბული შესატყვისობაა, ეტლიანი ძველ ქართულში ბედნიერის, მარჯვეს აღმნიშვნელია, ხოლო დავ-ლათიანი, ე. ი. დოვლათიანი შეძლებულის გამომხატველია, სახლი ძველით-განვე არსებული ქართულია, ჭალაფობა-კი გაქართულებული უცხო ხიზანი არის, ამიტომ უფლება გვაქვს [მივიჩინოთ], რომ წინათ ქართულ წარმარ-თულ ზეპირსიტყვაობაში ბარაქის მაგიერ ხვავი, დავლათიანის მაგიერ მტ-ლიანი, ჭალაფობის მაგიერ სახლი [იხმარებოდა].

ზემოვამოთქმული მოსაზრებების ცხად-საყოფელად შესაძლებელია და უნდა კიდევაც მაგალითად ასეთ ძეგლებში ყველაზე გავრცელებული ტერ-მინი ანგელოზი ავიღოთ. საკმარისი არ არის ვიცოდეთ, რომ ეს ბერძნული სიტყვა მოციქულს ნიშნავდა და რომ ანგელოზი, ებრაული და იქითგან შეთ-ვისებული ქრისტიანული წარმოდგენით, ვითომც უსხეულო არსებას წარმო-ადგენდა, რომელსაც ღმერთი თავისი დავალების ასასრულებლად გზავნიდა ხოლმე. მართალია, ასეთი მსოფლმხედველობისა და რწმენის ანარეკლიც მოგვეპოვება აქა-იქ, იხსენება მიქაელ მთავარანგელოზი და დიდი მთავარ-

ანგელოზი (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I 16 ია, 17 იკ), თავადი მთავარანგელოზი (იქვე I 16 ი, 28 ლ, 27 ა, 31 ზ), მაგრამ ამაზე უფრო ხშირად ანგელოზი სულ სხვა მნიშვნელობის მქონებელია:

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ხევსურულ დაწყალობებში, რომელიც ღვთისმშობლის ხატის ხუცესის გ. ჭინჭარაულის თქმით არის ს. შატლიში ჩაწერილი, ასეთი დამახასიათებელი ვედრება მოგვეპოვება: „დიდება და გამარჯვება შენდა კელმწიფემ ხთიშობელო, ხთის საყვარელო ანგელოზო“—ო (იქვე, I, 15 მ).

ფშაურს ერთს სადიდებელშიც ასეა ნათქვამი: „დიდება შენდა, დიდო თამარ მეფეო, ზემდგომო ანგელოზო“—ო (იქვე I, 14 ი). ან კიდევ წა გიორგიზე თუშურს დაწყალობებში მიმართვა მაგ. ასე იწყება: „დიდებულო ღმერთო, წმინდაო გიორგი, მთავარანგელოზო, გომეწრისაო“ (იქვე, I, 23 კ.). ფშაური დაწყალობებაც ასეთს თავისებურ ვედრებას შეიცავს: „დიდება შენთვის გიორგი მუხის ანგელოზს“ (იქვე, I, 24 კლ). ხოლო ხევსურულ და თუშურ დაწყალობებთან მთელი რიგი შეიცავს დიდებას მზისა და „მზის მყოლთ ანგელოზთა“ (იქვე, I, 11 ა, 13 ე, 14 მ, 19 იე, 26 ა) და ფშაურ სადიდებელშიც ასე ითქმის: „დიდება კიდევ შენა, დიდო ღვთისმშობელო და ძეო იმისავ და იმათანა ყველა თანამართლო. ყოველნო მოღე-მოძმენო და მოთანახმენო წმინდანო ანგელოზნო“—ო (იქვე, I, 34 ი).

ერთი გადაკითხვაც უმაღლეს ყველას დაარწმუნებს, რომ ზემომოყვანილს მაგალითებში ნახსენებს ანგელოზებს არც ქრისტიანობასა და არც ებრაელთა ძველი აღთქმის მსოფლმხედველობასთან საერთო არა აქვს: უცილობელად წარმართული პანთეონის სამყაროს წარმომადგენელი მოჩანან იქ მხოლოდ! მაშასადამე, ანგელოზი ასეთ ტექსტებში სულ სხვა ცნების გამომხატველად ქცეულა და თავის ბერძნულ მშობელთან ბგერითი მსგავსების გარდა აღარაფერი შერჩენია.

ქართული ხალხური წარმართული ლოცვა-ვედრება და სადიდებელი-დაწყალობება ღვთაებრივ არსებათა რამდენსავე ჯგუფის სუფევას გულისხმობს: ზოგი მათგანი უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ეკუთვნის, ზოგი უმცროს, არის მრავალრიცხოვანი მათი მხლებელთა ჯგუფიც.

უფროს ღვთაებათა ჯგუფს სათავეში ერთი უდგა, რომელსაც ყველა დანარჩენი ემორჩილებიან და რომელიც ყველა მათი გამჩენიც არის. წარმართულ ხალხურ ლოცვა-ვედრებასა და სადიდებელ-დაწყალობებში მას მორიგე ღმერთი ეწოდება. ხევსურებს ამ სახელის ა-ხმოვნა ფორმა მარიგე უფრო ემარჯვებათ და მერმინდელს ჩანაწერებში სწორედ იგი სჭარბობს. კვირიას ხატის ხუცესის ბარისახოელი გ. ჭინჭარაულის თქმით, საკლავის დაწყალობების ბოლო ნაწილში შემდეგი ვედრება მოიპოვება: „დიდება, გამარჯვება თქვენდა, წმინდაო ანგელოზნო!“ ასე იწყებს ხუცი და ასე მიჰმართავს მათვე ბოლოში: „თქვენ თქვენი გამჩენი მარიგე ღმერთი არ მაგიწყენსთ, არ მაგიძულესთ, თქვენ თქვენს მეხვეწურს ნუ მაიწყენთ, ნუ მაიძულესთ“—ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11).

პირქუშის ხატის ხუცი ს. არაბულიც ჯერ ხომ ღმერთს ასახელებს და მერმე წარმოთქმული აქვს: „დიდება მზესა, მზისმყოლთ ანგელოზთა“, ხოლო შემდეგ უშუალოდ თავის ვედრებას ასე განაგრძობს: „შენ შენი მორიგე ღმერთი გადიდებს, არ მაგიწყენს, არ მაგიძულეს“—ო (იქვე, I, 13 ე).

ხახმატის წა გიორგის ხატის ხუცის ბ. ქეთელაურის თქმითაც „ნალვარში მამურთაღ წა გიორგის „ათენგენობას“ ამნაირად ეხვეწებოდნენ: დიდება შენდა გიორგივ... ნალვარში მამურთაღო. დღეს შენი გამჩენი ღმერთი არ მაგიწყენს, შენ მეხვეწურთ ნუ მაიწყენა“-ო (იქვე, I, 12).

ს. ახიელის ხუცის სიტყვითაც, მიქაელ მთავარანგელოზის ვედრებაშიც ითქმობა: „დიდება შენდა მიქაელ მთავარ-ანგელოზო.. შენ შენს გამჩენსა მორიგესა დამრიგესა (ღმერთს) შახხვეწნო“ (იქვე I, 16 ია).

მორიგე ღმერთი „ყუდრო კრის დაბუერი ანგელოზის“ გამჩენად არის სახელდებული. დაწყალობებაში იმაზეც ნათქვამია: „შენ შენი გამჩენი მერიგე (sic) ღმერთი გადიდებს, არ მაგიწყენს, არ მაგიძულებს“ და სხვ. (იქვე, I, 14 ზ).

უფროს ღვთაებათა ჯგუფისაც ვედრება და წყალობა-სადიდებელში, მორიგე ღმერთს გარდა, განსაკუთრებული პატივისცემა მზეს, კვირიას, ანუ კვირეცსა და წმ. გიორგის ეტყობა.

თუმცა მზეც იმავე მორიგე ღმერთის გაჩენილად ითვლებოდა, მაგრამ ბევრს ხევესტრულ ვედრებაში მინც მზის ხსენება უშუალოდ ღმერთისას მისდევს ხოლმე, მაგ: „დიდება ღმერთსა მადლი ღმერთსა... დიდება მზესა“ (იქვე, მას, საქ. ეთნ. I, 11 ა და 13 ე, 14 შ, 19 იე, და 26).

მზეს თავისი „ანგელოზები“ ჰყავს, რომელნიც მზისადმი აღვლენილ ვედრებასა და სადიდებელში ყოველთვის მასთან ერთად არიან ხოლმე დასახელებულნი და რომელთაც მზის მყოლნი ანგელოზნი ქვიანთ: „დიდება მზესა და მზისმყოლთ ანგელოზთა“ ანდა „დიდება მზესა, იმის მყოლს ანგელოზს“-ო, ამბობდენ დაწყალობების დროს სხვადასხვა, მაგ. ხახმატის, პირქუშის, ღვთისმშობლის ხატის ხუცები (იქვე, I, 11 ა, 13 ე, 19 იე და 26 ა).

მზისმყოლთ ერთ-ერთი ანგელოზთაგანი უნდა პირქუში ცეცხლისხალიანი ყოფილიყო, რომელიც ამ ხატის ბაცალიგთელი ხუცის ს. არაბულის დაწყალობებაშია მოხსენებული (იქვე, I, 13 ე) და რომელსაც სადიდებელში მედარბასე ანგელოზი-ც ეწოდება, მაგ: პირქუშის ხატისაში „გაგიმარჯოს, პირქუშო მედარბასეო ანგელოზო“ (იქვე, I, 29). — შატერლის მთავარანგელოზის ხატისაში — „გაგიმარჯოს ღმერთმა, მედარბაზევ ანგელოზო, უამის მამკლებო, ღოცვა-წირვის მასმინარო“-ო (იქვე, I, 30 ე). — შატერლისავე ღვთისმშობლის ხატისაში-კი მართლად ნათქვამია — „გაგიმარჯოს ღმერთმა, მედარბასეო ანგელოზო“-ო (იქვე, I, 31 ზ).

წარმართულ ქართულ ხალხურ ღოცვა-სადიდებელ-დაწყალობებში ღვთაებრივ არსებათა ცალკეულ ჯგუფს ღვთისშვილნი შეადგენდნენ. ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში სხვათა შორის ასეთი ვედრება მოიპოვება: „წმინდაო გმირო კოპალავ!“ თუ შენს ამ შემევედრებელს „მაციღოს საქმე ეღირებოდეთ მთასად და ბარისად, მაციღს დააშორიდი, თუ სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვე, ანგელოზებს სამსახური აართვი და ღვთის კარზედ საქრთამოდ შაართვი, — სხვანი ღვთისშვილნი თუ რას უწყებოდნენ, მადლი, ხოეშანი დაუთხოვე, თითონ პირ-წალმივ და გულწალმივ დაუბრუნდი, უშველიდი“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

ღვთისშვილნი ერთგან კი არ იყვნენ, არამედ ბევრგან, ყველგანაც-კი. ეს გარემოება მკაფიოდ არის აღნიშნული იახსარისა და ღვეების ბრძოლის

მომთხრობელ იმ ლექსის ვარიანტში, რომლის ავტორობასაც რომელიღაც ალვანელი თუში ქალი თავისად იჩემებს. იქ სახელდობრ ასეა ნათქვამი:

„ხოთს კარზედ შავიყარენით ღთიშვილნი ყველა მკრისაო.
გარმოდგეს სასწორ-ჩარეჟი: „კვირაჲ, დაუგი თვალიო!“
ეუბნებოდეს ერთუცსა: „აიტანს იაკსარიო“.
გარდავყედ, ღმერთსა შავთხოვე: „ღმერთო, შენგან მაქვ ძალიო“.
მაშიავ შორი გემ ღმერთმა გარამამიშეტა სამიო.
ავსწიე სასწორ-ჩარეჟსა, ძირს გავადინე ქარიო“ (აქ. შანიძე, ხ. პოეზია I, გვ. 576).

მრავლობითად ნახმარი ფორმა ღთისშვილნი ამ ღვთაებრივ არსებათა სიმრავლეს ამქლავნებს, ამიტომ გამოსარკვევია, თუ სახელდობრ ვინ ჰყავდა ქართველ ხალხს ღვთისშვილებად მიჩნეული. მოხეურს ერთ სადიდებელში, რომელიც ხევშია ჩაწერილი 83 წ. აბა არაბულის თქმით, ნათქვამია მე-8 ადგილას „დიდება ჰქონდეს კვირე ღვთისშვილსა“-ო (იქვე, მას. ქართ. ეთნ. I, 36 ილ).

ღვთისშვილთა ვინაობისა, მათი მერმინდელი შესატყვისი სახელებისა და რიცხვის გამორკვევა ხევსურული ხალხური ლექსების საშუალებით შეიძლება. ასეთ ლექსთა შორის საყურადღებოა თამარ მეფის ხატობაში ფერკისაჲს დროს ცეკვა-სიმღერასთან დაკავშირებული წარმოსათქმელი, რომლის ბევრი სხვადასხვა ჩანაწერი რედაქცია პროფ. აქ. შანიძეს აქვს მოყვანილი „ხალხური პოეზიის“ I წიგნში (გვ. 223—224, § 542 და გვ. 575—587), სადაც შენიშვნები და ვარიანტებია თავმოყრილი.

ფერხისაჲ ასე იწყება:

„პირველად ღმერთი ვახსენოთ, მემრე ბატონი ჩვენია.
ღვთის კარზედ შავიყარენით სამოცდასამი ხვთის შვილი“ (გვ. 579).

ასევე ითქმის მეორე სტრიქონი ზემო თიანეთსა (იხ. იქვე, გვ. 581).

ზემომოყვანილისაგან განსხვავებული ტექსტია 1889 წ. გამოქვეყნებულს ჩანაწერში, რომელშიც ღვთისშვილთა რიცხვი მეტია დასახელებული:

„ღვთის კარზე შავიყარენით ღთიშვილნი სამოც და ცხრანიო.
ქვემოთ, ბოლოში ჩამოეჯე მე, ხატი იაკსარიო.
გაღმოდგეს სასწორ-ჩარეჟი: „კვირაჲ, გვიჭირე თვალიო!“
ჩამაირიგეს ღთიშვილთა, ვერვინ გავგლო ქარიო.
გადავკვ. ერთი ავწიე: „ღმერთო შენ მამე ძალიო!“
სამოც ლიტრიანს რეინასა ქვეშ გაუვლიე ქარიო“ (იქვე, გვ. 584).

თითქმის მთლად ასეთსავე რედაქციას წარმოადგენს ლუკა მაჩხოშვილის ნათქვამიც:

ღვთის კარზე შავიყარენით ღთიშვილნი სამოცდაცხრანიო.
გაღმოდგეს სასწორ-ჩარეჟი: „კვირაჲ, გვიჭირე მკარია!“
ქვემოთთ გაღმამაჲდინეს მე, ხატი იაკსარია“ (იქვე, გვ. 586).

ამ ფერხისას სიტყვების სხვადასხვა ვარიანტის შედარებითი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ, თუ ღვთისშვილის შესატყვისი სხვა ტერმინებად რა და რა სახელებს ხმარობს კიდევ ქართველი ხალხი. ალვანელ თუშის ქალს, რომელიც ამ ფერხისაის სიტყვების მალექსებლობას ტყუილად ჩემეულობს, იანსარიის ზემომოყვანილი ამბის მომთხრობელი სტრიქონები ასე აქვს გამოთქმული:

ხთის კარზე შავიყარენით ან გელოზები თავნია.
გადმოდგეს სასწორ-ჩარეჭი: კვირაჲ, დაუგო თვალი!
ეზიდებთან იმასა, ვინაც რო ძალიანია.
ქვე-ქვე ბოლოსკე მე ვზივარ, ყველას ჩემზე აქვს თვალი.
ერთმანეთს ეუბნებიან: „აიღებს იავსარია“ (იქვე, გვ. 223).

ზემომოყვანილითგან ირკვევა, რომ ღვთისშვილის მეორე შესატყვის ტერმინად თავნი ანგელოზები ჰქონია ხალხს მიჩნეული.

ღვთისშვილთა კიდევ ერთი სხვა შესატყვისი ტერმინიც გვხვდება ხალხურ სიტყვიერებაში. ამ და სხვა მხრივაც ფრიალ საყურადღებოა ზემო-მოყვანილი ლექსის ის ვარიანტი, რომელიც გრ. აფშინაშვილს ჰქონდა წარსულ საუკუნის დამლევის ჩაწერილი:

„ღვთის კარზე შავიყარენით სამოც და სამი ხატია.
დაგვიდგეს სასწორ-ჩარეჭი, ოქროდ ნაკვედი ტახტია.
სამოცსა ფუთსა რკინასა ვერვინ შუაგლო ძალია.
ქვემოთით დავჯე ტახტზედა, კვირას ჩემე აქვ თვალია.
„მაგს იავსარ აიღებს, — არავგის მკრისა არია“.
ავსწივ, ისე ავიღე, ქვეშ გაუტარე ქარია.
მაჩუქა დამბადებელმა მშვილდ-ლახტი სომარია“ (იქვე, გვ. 581).

ასეთსავე ტერმინს ამ სიმღერის გიორგი ხიმიკაურისაგან გაგონილი ვარიანტიც შეიცავს, რომელიც სხვა მხრივაც საყურადღებოა:

„ღვთის კარზე შავიყარენით სამოც და სამი ხატია.
გამოჩნდა სასწორ-ჩარეჭი. „კვირაჲ, დაგვიგე თვალია“.
მაჲ და ეზიდებოდა, ვინც უფრო ძალიანია“ და სხვა (იქვე, გვ. 577).

ამრიგად ორსავე ზემომოყვანილს ვარიანტში სამოც და სამი ღვთისშვილის მაგიერ უკვე სამოცდა სამი ხატია დასახელებული და აქეთგან ნათლად ჩანს, რომ ხატი ხალხურს სარწმუნოებრივსა და საგმირო სიტყვიერებაში ღვთისშვილის შესატყვისისავე ტერმინს წარმოადგენს.

ღვთისშვილს გარდა ქართულ ხალხურ წარმართულ დაწყალობება-სადიდებლებში ღვთისნასახნი-ც გვხვდებიან, მაგ. ხევსურთა ხუცები დაწყალობების დროს ასე ევედრებოდნენ: „დიდ კვირაჲს სხვან ხთის ნასახნთუ რას უჩიოდან, უკულმ უდგებოდან“, ვისზეც გამწყალი იყვნენ და ჩიოდნენ, იმას დაეხმარეო (ვ. ბარდაველიძე, მას. ქართ. ეთნ. I).

კვირას ხატის ხუცის დაწყალობებაში უკვე „ღვთის ნაბადნი თურაზედ უწყებოდან“, დაეხმარეო (ვ. ბარდაველიძე, სასულიერო ტექსტები: მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

ანგელოზთა შორისაც ხალხის რწმენას უფროს-უმეტროსობა ეგულებოდა: უფროსი ჯგუფის წარმომადგენლებს ხალხურ წარმართულ სიტყვიერებაში თავადნი ანგელოზნი, ანდა მთავარი მთავარანგელოზები ეწოდება. მაგ., შატილის მთავარანგელოზის ხუცის თქმით ჩაწერილს ხევსურულ დაწყალობებაში მოგვეპოვება სწორედ ასეთი ევედრება: „თავადო მთავარანგელოზო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 16 ი). ასევეა შატილის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის სადიდებელშიც (იქვე, I, 31 ზ). ბარისახოს კვირას ხატის ხუცისა და ს. ღულში ჩაწერილს სვედრებლებში-კი ზემომოყვანილის მაგიერ ნახმარია „მთავარო მთავარანგელოზო“-ო (იქვე, I, 28 და 27 ა).

„თავნი ანგელოზები იახსარის ბრძოლის მომთხრობელს ლექსშიც მოგვეპოვება: „ხვთის კარზე შავიყარენით ანგელოზებითავნია“ (აკ. შანიძე, ხ. პოეტ. I, 223).

„ანგელოზნი“ დიდ ღვთაებათა მსახურნი იყვნენ, მის კარზე სხვადასხვა მოვალეობის ასასრულებლად და გარეშე დავალებათა და ბრძანებათა ვან. სახორციელებლად. მაგ. თუშურს დაწყალობებაში სხვათა შორის ითქმებოდა: „დიდება... მუხის-წვერის ანგელოზთა... ღთის პირის მიღვინება, ღთის მესამსახურებსა“ (გ. ბარდაველიძე, სასულ. ტექსტ.: მას. საქ. ეთნ. I, 21 იწ — ს. დოჭუ, 22 ით — ს. ჯვარბოსელი).

ხალხის წარმოდგენით, მორიგე ღმერთის კარზე მოსამსახურე ანგელოზებს ბრწყინვალე პირობები ჰქონდათ. თუშურ დაწყალობებათა ცნობით, ისინი „ოქროს სკამს მჯდომარეთა“ მსახურთა ჯგუფს შეადგენდნენ (მას. საქ. ეთნ. I იწ და 22 ით).

ანგელოზები უფროს ღვთაებებს ახლდნენ, მათთან მყოფნი იყვნენ. მაგ. მზეს ჰყავდა ანგელოზები, რომელთაც სადიდებელ-სავედრებლებში მზის მყოფნი ანგელოზნი ეწოდებოთ.

ვედრებაში ისინი ყოველთვის მზესთან ერთად და უშუალოდ მის შემდგომ არიან ხოლმე დასახელებულნი. მაგ.: „დიდება მზესა და მზის მყოფთ ანგელოზთა“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა, 13 ე, 14 მ, 19 იე, 26 ა).

ღვთისმშობელსაც ჰყავს „მოდე-მოძმენი და მოთანახმენი წმინდანი ანგელოზნი“, რომელნიც ფშაურს სადიდებელში დიდი პატივსცემით არიან მოხსენებულნი: „დიდება... შენა, დიდო ღვთის-მშობელო და ძეო იმისავ და იმათთანა ყვბდანიო მოდე-მოძმენო და მოთანახმენო წმინდანიო ანგელოზნი“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ი).

წმინდა გიორგისაც ახლავს თავისი „მოძმე-მომხრე ანგელოზები“. მთიულური სადიდებელი მათ არ ივიწყებს, როდესაც მათი უფროსის მოხსენება იყო საჭირო: „ღმერთმა გაუმარჯოს ხელმწიფეს წმინდა გიორგის პირიმზე ახალციხისას, გაუმარჯოს მის მოძმე და მომხრე ანგელოზებს“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ია).

ხახმატის ჯვრის დაწყალობებაში აღნიშნულია, თუ ანგელოზნი სხვათა შორის რას აკეთებდნენ. იქ ნათქვამია: „წმინდაო გმირო კობალავ!.. თუ (შემავედრებელს) სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვე, ანგელოზებს სამსახური აართვი“ (მას. საქ. ეთნ. I, 20). ცხადი ხდება, რომ ანგელოზების მოვალეობად ხალხის რწმენას დიდ ღვთაებათა კარზე სამსახური შეადგენდა, ისინი ლაშქარსავით იდგნენ იქ და ბრძანებისა და დავალების მიღების მოლოდინში უნდა ყოფილიყვნენ.

ამიტომაც არის, რომ ხევსურულსა და ფშაურს სადიდებლებში მოწოდება მოიპოვება „ლაშქარნო ხთისანო, ხთიშობლისანო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 27 ა, 29 დ.), „ხთიშობლის ლაშქარნო... მორაზმენო ანგელოზნი“ (იქვე, I, 31 ზ).

მთავარანგელოზსაც კი თავისი მორაზმენი ჰყავდნენ, „მთავარანგელოზის ლაშქარნი“ (იქვე, I, 30 ე).

ღვთაებრივ არსებათა და ადამიანის ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ადამიანის ქცევაზე იყო დაკავშირებული: თუ ვინმე შესცოდებდა ღვთაებას, ის დამნაშავეს შენაწყენსა და შენაცოდვარს არ აბატიებდა, არამედ ამაზე გაუწყობოდა და დასჯიდა, ვადახდევინებდა. დამნაშავე ლოცვა-ვედრებითა და საწირავის მიძღვნით ცდილობდა განრისხებული ღვთაების რისხვა და სასჯელი თავითგან აეცილებინა. კარატის ხატის ხუცის ასეთი საკლავის დაწყალობებაში ამიტომაც არის რომ ნათქვამია: ვინმემ „თუ რა შეგცოდონ ან

ბნელსა (ე. ი. ღამე), ან სისკარსა, ან ფეკის ნალითა, პირისქართა (ე. ი. სიტყვით), იამან-მახვილითა, საბელ-სამხრითა, გზა-შარად ლაქვითა (ე. ი. მკვავრობაში), შანაწყენ-შანაცოდარ შაუნდევით“ და სასჯელით-კი არა, არამედ „ზღვენითა, სანთლით გადააკვივიდით“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

პირქუშის ხატის ხუცის დაწყალობებაშიც ვედრებას ასეთივე შინაარსი ექვს: „თუ (შენმა ხატის ყმამ, ან სხვამ) რა შაგცოდეს, შაგაწყინეს უცოდრობით (ე. ი. უნებლიედ, უცოდინარობით), უმეცრობით, პირისკარით, ფეკის ნალით“, შეუხდეთო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 13 ე).

ამნაირადვეა აგებული შესავედრებელი-დაწყალობება ღვთისმშობლის, მთავარ ანგელოზისა და ნახარელას ხუცისაც: „თუ რა შაგაწყინან უცოდრობითა, უმეცრობითა, პირისქართა, ფეკის ნალითა, — შანაწყენ აპატივიდი“-ო (იქვე, I, 13 ე).

თუ დიდი ღვთაება „მორიგე ღმერთი“ დამნაშავესა და შემცოდველს გაუწყრებოდა, მაშინ „ხთისკრივ გამოდოდა სასჯელ-საზიანო საქმეი“ (ბისოს ხუცის დაწყალობება: მას. საქ. ეთნ. I, 12 გ), — „სასჯელი, საზიანო საქმე კაცისა“ და „საქონისა (ე. ი. საქონლის) მავლაი“, (სანაღვლეს ხატის: იქვე I, 13 დ), — შემწყენელ-გამარისხებელის სახლში, მიავლენდა „ხენ-სასჯელს, საზიანოს, მტრის ქმალს სიკვდილს“-აკი (კარატის ხატის ხუცის: იქვე I, 11 ა).

ამიტომ არის, რომ ფშურს წარმართულ სიტყვიერებასა და დაწყალობებაში ხუცი თავის ვედრებაში ამბობს: „ღვთისკაცან გამოშვეჭულს ხედვალ-ხნეულებას“ ამოროს მლოცავი ხატის ყმა-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 25 ელ).

რასაკვირველია, ვინც ღვთაებისადმი თავის მოვალეობას ასრულებდა და ისე, როგორც მაშინ ესმოდათ, „სამსახურის მომკსენებელი“ (მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა, 13 ე და 3 და სხვაგანაც), მირთმეული ძღვენი და საკლავი, შესაწირავი და ვედრება, საერთოდ „მოკსენებული სამსახური“ (იქვე, I, 11 ა, 12 დ, 14 ზ და სხვაგანაც) არ დაეკარგებოდა და „სამსახურის შემავსებელი“ (იქვე I, 12 ბ) ყოფელთვის სასოება და იმედი ჰქონდათ, რომ თავის წყალობას არ მოაკლებდა, თანაც განსაცდელისაგან დაცვავდა და დაიფარავდა (იქვე, I, 13 ე) და რასაც შესთხოვდა, აუსრულებდა: „კაცს მოუმატებდა ღონეს, ქონებას, ორფხობს“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა და სხვაგან), „წულს“, ანუ ვაჟიშვილებს გაუმრავლებდა (იქვე I, 12 დ, 13 ვ, 15 მ და სხვაგანაც).

როგორც თავიანთი წყალობის, ისევე რისხვა-სასჯელის ასასრულებლად უფროს ღვთაებათა გჯუფს ბრძანებათა თავთავიანთი ამსრულებლები ჰყავდა, წარმართული ქართული ხალხური წარმოდგენით, რომელთაც სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ერთა გავლენით თავდაპირველი და წინანდელი სახელები ხალხის მეტყველებაში არა-ერთხელ შესცვლიათ საუკუნეთა განმავლობაში: ჯერ ქრისტიანობის გავლენითა და წაბაძულობით ანგელოზთა სახელი მიეკუთნა, მერმე მონღოლთა ბატონობის ხანითგან შერჩენილი სამოხელეო ტერმინი იასაულნი-ც კი დაერქვა.

ამ ანგელოზებად და იასაულებად დროთა განმავლობაში სახელდებულ თავიანთ კარზე მსახურთ წარავლენდნენ ზოლში უფროსი ღვთაებანი თავიან-

თი წყალობის მისაფენად, ანდა რისხვა-სასჯელის ასასრულებლად, ან კიდევ დაჩაგრულ-მიმძლავრებულის დასაცავად.

ზესთაბუნებრივ ამ არსებათა შორის, რომელთაც ბრალიანი და გამარისხებელი ადამიანისათვის ზიანის მიყენება შეეძლო ხახმატის ჯვარის ხევისრულ დაწყოლობებს მაცილი-ც აქვს დასახელებული: წმინდაო გმირო კოკალავ! (თუ შენს მვედრებელთ) მაცილის საქმე ეღირებოდეთ მთასად და ბარსად, მაცილს დააშორიდო“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

როდესაც დიდი ღვთაება თავის ურჩსა და შემოღვეულს დასასჯელად გამოიმეტებდა, იგი ხალხის წარმოდგენით თავის კართთან სათანადო დავალებით შესაფერისს სამსახურზე მყოფს წარავლენდა და მას, ვისაც ასეთი განსაცდელი მოელოდა, უნდა დროზე ან განრისხებული ღვთაების ცოდვის მონანიებითა და ვედრება-შესაწირავით მოლომობიერება მოეხერხებინა, ან არა და სხვა ძლიერი თავისი მფარველი ღვთაების დახმარება-შუამდგომლობაზე ეზრუნა და მისთვის განკუთვნილი სასჯელის სხვაზე გადატანა მოეწყო. სწორედ ამას ეხვეწებოდნენ სხვადასხვა ხატის ხუცები, როდესაც მათი მრევლის რომელიმე წევრი ღვთის რისხვის თავითგან ასაცილებლად მსხვერპლად შესაწირზე დაწყალობებს სთხოვდა..

მაგ. სანაღლეს ხატის ხუცის დაწყალობებაში ნათქვამია: „გიორგი რჯულიან-ურჯულიდ სალოცავო, ნაღვარში მებურთალო... ხთისკრით თუ რა გამოვიდოდას სასჯელი, საზიანო საქმე კაცისა, საქონისა მავლაი ნუ მახკერძვიდო, ხხვა ალაგ, ქალაქ მიასწავლიდო“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 12, გ. ჩიტაიას ჩანაწერით).

ლებისკარისა და კისტანის სამი ხატის ხუცის დაწყალობების ეს ნაწილი უფრო ვრცელია: „თუ რა გამოვიდოდას ხთისკრით ხთისიასაული კმელთაზე, კორციელთაზე, ბეგარ-ყაღან (ესე იგი გადასახდეველს) ზდევდას, — ნუ რა მახკერძვიდო. — სენი, სასჯელი, საკლო-საზიანო საქმე ეღირებოდას რა, ეკერძებოდას რა, — მარჯე დაღირებულ გადააშორიდი, ავ საქმე კაზედ მაუქციიდი“-ო (იქვე, I, 14 ვ, ის. აგრეთვე გვ. 16 ია, 17 იბ. 18 იბ, 19 იდ და 20 იე).

მოვალეობა-სამსახურის სიავკარგისდა მიხედვით ღვთაებათა მსახურებს ორი ზოგადი განმასხვავებელი სახელი ჰქონდათ, რომელთაგან ერთი სახელი წარმართულ სიტყვიერებაში დაცული გვაქვს. მსახურთა ერთ ჯგუფს, რომელთაც კეთილი დავალება და წყალობის მიფენა ჰქონდათ ხოლმე მიკუთნებული, საწარმართო ანგელოზნი და მოწარმართე ანგელოზნი ჰრქმევიათ სახელად. როდესაც მიმძლავრებულს მავედრებელს შველა-მფარველობა სჭირდებოდა, მაშინ უფროს ღვთაებათ სწორედ ისინი უნდა წარგვზავნათ. ბისოს ხუცის ათენგენობას წარმოსათქმელს დაწყალობებაში ნათქვამია: „მარჩეგ ღმერთსა და დიდს კვირაეს გახვეწებთ, თქვენ უშველიეთ თქვენს შეხვეწეთ, საწარმართო ანგელოზნი დააყოლიეთ“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 12 გ.).

ფშაური დაწყალობებაც ამბობს: „სადაც თქვენი უღური დაიძახონ, თქვენი მოწალმართე ანგელოზნი მოახმარეთ, თქვენი კახის კალთა დააფართ“-ო (იქვე, I, 25 კდ).

საწარმართო ნიშნავდა იმას, რომ სწორე გზაზე დასაყენებლად და ხელის გამართვისა და ცხოვრების კეთილად წარმართვისათვის იყო განკუთვნილი, მოწარმართე-კი იმ პირს ეწოდებოდა, რომელსაც ამ დავალება-მოვალეობისათვის უნდა ეზრუნა და ხელი შეეწყო.

უფროს ღვთაებათა ამ მსახურთა მოვალეობის სიკეთის გამო, მათ ტკბილი ანგელოზების სახელიც ეწოდებათ. ფშაურს დაწყალობებაში მაგ., „დიდს ღვთისმშობელს“, რომელიც წარმართული ხანის ღვთაების ადგილის დედის მონაცვალე სახელია, ხატის ხუცი ასე ევედრება: „წმიდის გულით მავედრებელნი ყოვლნივე თქვენ შეინახენით წყალობითა თქვენითა, ღმერთსაც თქვენ შავედრეთ და გამოუთხოეთ წყალობა თქვენი თქვენის ტკბილის ანგელოზებით“—აო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 25 კე).

შემცოდისა და დამნაშავეს დასჯის უფლება პირადად მხოლოდ უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ჰქონდათ, უმცროსებს-კი თვითონ არ შეეძლოთ, თუნდაც რომ საფუძველი ჰქონოდა ამა თუ იმ პირს გაწყობოდნენ. მათ უნდა ერთ-ერთი უფროსი ღვთაებისათვის შეეჩივლათ და მისგან დამნაშავეს დასჯის ნებართვა გამოეთხოვათ. რასაკვირველია, ასეთი პირიკთავის მხრით ცდილობდა, რომ ძლიერი მფარველი ღვთაების შევედრებინათ და გამოქომაგებით მოსალოდნელი სასჯელი თავითგან აეცილებინა. აი მაგ., რას ევედრება ხევსურეთის სამი ხატის ხუცი დაწყალობებაში: „დიდ კვირაეს სხვან ხთისნასახნ თუ რას უჩიოდან (ამ მსხვერპლის შენთვის შემომწირველსა და მვედრებელსაო). უკუღმ უდგებოდან, — მადლი, ხომშანი დაუთხოვიდი, თავად პირწაღმ, გულწაღმ დაუბრუნდი“ და განსაცდელს ააშორებდეთ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 13 ე).

ასევე კარატის ხატის ხუცის დაწყალობებაში: „სხვან ხთისნასახნ თუ რაზედ უწყრებოდან“ დაეხმარეთო (იქვე, I, 11 ა) და ხახმატის ჯვარისამიც ნათქვამია: „წმინდაო გმირო კოპალავს... თუ სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვი, ანგელოზებს (საზიანოდ და დასასჯელად წარვლენილნი იგულისხმებინან) ხამსახური აართვი და ღთის კარზედ საქრთამოდ (იგულისხმება. ვედრება და შეწირული მსხვერპლი) შაართვი, სხვანი ღთის შვილნი თუ რას უწყრებოდნენ, მადლი, ხომშანი დაუთხოვი, თითონ პირ-წაღმივ და გულ-წაღმივ დაუბრუნდი. უშვილი იდი“—ო (მას. საქ. ეთნ. I, 20 ე).

თუ რომ მძიმე დანაშაულება იყო, მაშინ დასასჯელად წარმოვლენილნი მთელ რაზმსაც შეადგენდნენ და მეთაურიც პყოლიათ მათ მიჩენილი, მაგ., ახიელის ხუცის დაწყალობება სწორედ ასეთს შესაძლებლობას გულისხმობს: „ღთის იახაუღნი გაშავიდოდან ხთისაგანა გაშავილნი, კვირაი სარდლობდან, კორციელთ“ დასასჯელად. გადაარჩინეთ, ნათქვამია დაწყალობების სავედრებელ ნაწილში (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 16 ია).

თუ ზემომოყვანილს ლოცვაში დამსჯელი მსახურნი კვირიას მეთაურობით ჩინან ღვთაებისაგან წარგზავნილნი, ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში გმირ კობლას ხელმძღვანელობაზეა უკვე საუბარი: „ხთის კრით თუ რა იახაუღი ხთის ბრძანებით გამოვიდოდეს, გმირო კოპალეთ, შენით სარდლობით ხორციელზედ ბრუნდებოდეს, ამით უუდროს ჯალაზობას, ნუ მიჰკერძიდი“—ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 ე).

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე

ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმოშობელი ტომები

1. ღმერთი

„ქართველი ერის ისტორიის“ I³-ში ქართული წარმართული სარწმუნოების განხილვის დროს უკვე გამოჩვენდა, როგორც ის, თუ შვიდეულის ცალკეული დღე რომელი ღვთაებისათვის ყოფილა მიკუთვნილი, ისევე ამ ღვთაებათა სახელები და ვინაობაც, რომელთა ძლიერებაც თუმცა ყველას სწამდა, მაგრამ რომელთაც შვიდეულში დღე მაინც მიძღვნილი არა აქვთ. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ იმ ხანაში, როდესაც შვიდეულის დღე-თა პანთეონი შეიქმნა, ასეთი ღვთაებანი ან უფროს ღვთაებათა ჯგუფს არ გკუთვნოდნენ, ან უკვე აღარ იყვნენ მიკუთვნილნი. ცხადია, ქართულ-ქართველური წარმართული პანთეონი ისევე, როგორც ზოგადი ენა და კულტურაც მხოლოდ ერთი რომელიმე ტომის შექმნილი არ უნდა იყოს. ამიტომ საგულისხმო იყო და საჭიროც არის, რომ გამოჩვენდეთ, თუ სახელდობრ რომელ ტომს რა წვლილი აქვს შეტანილი.

ზემოდასახელებული საკითხის გადასაწყვეტად ამჟამად, რასაკვირველია, რაიმე წერილობითი წყაროების ცნობებზე დამყარება შეუძლებელია. ამისთვის სხვა ღონებაა გამოსაყენებელი. ამ საყურადღებო ამოცანის გადასაჭრელად შესაძლებელია იგივე გარემოება იქმნეს გამოყენებული, რომლითაც ქართული წარმართული პანთეონისათვის გვქონდა გამოყენებული და „ქართ. ერის ისტორია“-შია დასახელებული (I³, 36), სახელდობრ, რომ ამა-თუ-იმ ერის ზოგად წარმართულ ღვთაებათა გარდა, თვითოეულ თემს თავისი საკუთარი, უმთავრესად მის მფარველად მიჩნეული, ღვთაებაც ჰყავდა. რაკი ზოგადი ქართული წარმართული პანთეონი შეძლებისამებრ უკვე გამოჩვენდა და შესწავლილია, ეხლა აწ დასახელებული მიზნის მისაღწევად საჭიროა, რომ ჩაუტკვირდეთ, თუ რომელი ამ ზოგადი პანთეონის ღვთაებათა სახელები რომელ ტომს, ან ერს ჰყავს სწორედ თავის საკუთარ ღვთაებად მიჩნეული. ამის ცოდნა ამ საკითხის გადაწყვეტას საგრძნობლად გაგვიადვილებს.

ღმერთის აღსანიშნავად ორსავე აბხაზურში, გვლენშტედტის ჩანაწერით, Antscha ანჩა ყოფილა (R II, 527), თანამედროვე აბხაზურს-კი ამ ცნების გამოსახატავად ანცუა, ანცია აქვს (უსლ., აბხ. ე.). ვაზ. „ივერია“-ში (1888 წ. № 180, გვ. 1) გამოქვეყნებულ ნაშრომში „აფხაზეთი და აფხაზნი“ პ. ჭარაია ამტკიცებდა, რომ ღვთის აბხაზური სახელის მეორე მარცვალი ცოა მრ. რ. ბოლოსართია, ან-კი დედის ქალ-ღვთაების აღმნიშვნელია. ამისდა მიხედვით, ღმერთის აბხაზური სახელი ავტორს ღმერთების ე. ი. აბხაზთა ოდინდელი პოლითეისტური მსოფლმხედველობის გამომხატველად და გამოყვანილებლად მიაჩნდა. ეს დებულება პ. ჭარაიას 1912 წ. გამოსულ გამოკვლევაშიც არის გამოჩვენებული (Об отношении абхазского языка к яфетическим, გვ. 31—33). ყველაზე საყურადღებო საბუთად მას ის მოსახარება აქვს წამოყენებული, რომ ღვთის მიზეზს აბხაზები ანცია რმეზგზ-ს უწოდებ-

ბენ, რომელშიც მგზგზ-ის წინ მყოფი რ მრ. რ. მესამე პირის თავსართიან (იქვე 32).

მაგრამ ღვთის აბხაზური სახელი რომ XVIII ს-ში ანცია-კი არა, არამედ ანჩა-ა და ასევე Antcha ანჩა აქვს კლაპროთ-საც (V. II, 424: Dien) ძნელი დასაჯერებელია ცი ვერ გაერჩიათ და ამ ბგერის მიგვიერ ჩ მოსჩვენებოდათ, რომ მაშინაც თანამედროვე ფორმა ყოფილიყო.

ღმერთის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. T'ha ტხა ყოფილა და ეს-ლაც ასევე ეწოდება (რ.-ყაბ. ლ.—ნორ), ჩერქეზებიც ტლა-ს უწოდებენ (რ.-ჩერ. ლ.).

უფალს XVIII ს. გვლდენშტედტის ცნობით, ყაბარდოულად და ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად Suchoch ჰრქმევია, სამხედრო-ავლურად-კი Sach (R II, 527).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ღმერთს ჩანურად Dale დალე ეწოდებოდა (R II, 504). თანამედროვე მეტყველებაში-კი დლე იხმარება, მაგრამ ზოგს სხვა ბრუნვებში მეორე ხმოვნად უკვე ა ჩნდება (ნათ. დვლინო, მიც. დვლა, მოქმ. დლა, ანდა დელურ). საყურადღებოა, რომ ამ სახელთან მხოლოდობითში ვუ და მრავლობითში დუ იხმარება (ჩან. ე, 170).

ღმერთის XVIII ს. ქისტური სახელი Dala დალა-დ გვაქვს აღბეჭდილი (R II, 504), თანამედროვე ქისტურად-კი დალა-ს ეძახიან, გრამ. მხ. რ. უკვე დალი-ა.

ქისტებიც ამ სიტყვასთან მხ. რ. ვ-სქესკატ. ნიშანს, მრ. რ. ბ-ს — ხმართ-ბენ (მალს., ინგ. გ. 139).

წოვურში XVIII ს. სახელად Dale დალე გვაქვს (R II, 504). ესლა ღმერთს წოვები დალ-ს უწოდებენ, დალე-კი ნათ. ბრ. ფორმაა. დალიბა უკვე ღვთაებას ნიშნავს (შიფ. 137).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით ღმერთს ღუნძურად, ანწუხურად, ქარულად და დიდოურად სწოდებია Bedsched ბეჭედ (R II, 152). ღუნძურად ესლაც თითქმის ასეთივე სახელი ბეჩედ აქვს (ლუნძ. ენ. 52), ხოლო უფალს, უწენაეს ჰქვიან ბეთერჰან (იქვე 52).

სამწუხაროდ ღმერთის თანამედროვე ანწუხური, ქარული და დიდოური სახელები წყაროებში არ მოიპოვება.

უფალს ჩანურად და ქისტურად გვლდენშტედტის ჩანაწერით Aela ალა სწოდებია, წოვებს-კი იმ ხანაშიც უკვე ქართული უფალი უხმართათ (R II, 504).

ღუმუქურად ღმერთს XVIII ს-შიც Sacl, B'saal ზაალ, ბუზაალ ჰრქმევია (R II, 520) და ესლაც ასევე ზალ (ნათ. ბ. ზანალ) ეწოდება. ზალდუ, რომელთანაც ბ და დ სქესკატ. იხმარება, უკვე პატრონს, მამასახლისსა და დიასახლისს, ზოგჯერ ქმარსაც ნიშნავს (ღუმ. ე. 268).

საყურადღებოა, რომ უფლის ღუმუქური ეს სახელი გვლდენშტედტის ჩანაწერში Usaldu უსალდუ-ს სახით არის აღბეჭდილი (R II, 520). ეს ცნობა იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ ზალდუ-ს, იმ დროს 1 სქესკატეგორ. თავსართი ჰქონია. გვლდენშტედტის ჩანაწერში ღმერთის აქუმურ სახელად Zalla ძალლა, ანდა ცალლაა მოყვანილი (R II, 520), აქუმურის მონათესავე-ქერკულურს-კი ღვთის აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა, ხტალაფჩავ. მოეპოვება. ხოლო ხტაფჩავ (მრ. რ. ხუვჩინი) პატრონს ნიშნავს (პერ. ე. 451).

რაკი ხტალა ჰურკილურად დიადსა და სიდიადეს ნიშნავს, ჩა-კი ვინ-ს (იხ. იქვე 451 და 456), ირკვევა, რომ ღმერთის ჰურკილური სახელი ხტალავ-ჩავ არსებითად დიად ვინმეს ნიშნავს. ხტალავ-ისა და ჩავ-ის ბოლოკიდური ვ საშუალო სქესკატეგორიის ჰურკილური ნიშანია, რომელიც თავსართისაცა და ბოლოსართის სახითაც ერთვის. ამრიგად ირკვევა, რომ ღმერთის სახელი ჰურკილურს საშუალო სქესკატეგორიისათვის მიუყუთნებია.

უფალსა და თავადს-კი ჰურკილურად უცუმი ჰქვიან (ჰურ. ე. 449).

ვულდენშტედტის ჩანაწერთგან ირკვევა, რომ ან[დ]იელებს XVIII ს. ღმერთის აღსანიშნავად უხმარიათ Tzow წოტ (R II, 520), თანამედროვე ან-დიურს-კი უკვე მაჰმადიანობის გავლენით არაბული ალლაჰ-ი აქვს (ანდ. ე. 144).

ღმერთს არჭულად ჰალ-ს ეძახიან, რომელსაც ად. დირი უდურსაცე ჰალ-ს ადარებს, იქ ეშმაკის აღმნიშვნელს, და ქართულ ალს (არჭ. ე. 149 და შენ. 1).

საგულისხმოა, რომ ჰალლუტ იქვე მფლობელს, პატრონს. ხოლო ვალ-ლურ უკვე მფლობელ ქალსა და დიასახლისს ეწოდება (იქვე, 149).

ღმერთისათვის წახურულს ღინიშ სახელი აქვს, რომლის ნათ. ბრ. ღინ-შენ, მოქმ. ღინშა არს (წახ. ე. 151).

საყურადღებოა, რომ ამავე დროს დღეს წახურულად იქნება ღვინა და ღინა, ხოლო ხვალ — ღიფე (იქვე). რაკი ჯა ძირი ვლას და მოხვლას ნიშნავს, ამიტომ არჭული ხვალ — ღიჯა უნდა დღე — მომავლის აღმნიშვნელი იყოს.

ამნაირადვე, რაკი ნა აოჭულში ნათ. ბრ. დაბოლოებაა, ამიტომაც დღეს-ის წახურული გამომხატველი ღმინა და ღინა არსებითად ქართულს დღეახ-ს უდრის. მაშასადამე, დღეს და ხვალ გამონათქვამების ანალიზითგან ირკვევა, რომ წახურულად დღე-ს დღე, ანუ ღი სწოდებია, ე. ი. ისევე, როგორც უდურად. ეს იმიტომ არის საყურადღებო, რომ დღის თანამედროვე არჭული სახელი არის ღიდ (არჭ. ე. 170).

ზემონათქვამის შემდგომ რომ ისევ ღმერთის წახურულ სახელს ღინიშ-ს დაეუბრუნდეთ და ჩავუკვირდეთ, ამ სიტყვების ღინიშ და ღი-ს პირველი მარცვლის იგივეობის გამო, იბადება ეჭვი, მათ შორის ნათესაობა ხომ არ არის საგულისხმებელი და აქ ღმერთისა და დღის სახელების ოდინდელი იგივეობის ანარეკლი ხომ არ არის შერჩენილი?

რუთულელნი ღმერთს უწოდებენ ღინიშ (ნათ. ბრ. ღინიშიდ, ანდა ღინჩიდ, მოქმ. ღინჩირა). დირს ამ სიტყვის სქესკატეგორია აღნიშნული არა აქვს (რუთ. ე. 148).

ღმერთის კურული სახელი არის ღუციარ, რომელიც, უსლარის ცნობით, თურმე მაშინაც იშვიათად იხმარებოდა (ჰურ. ე. 388).

როგორც ვიცით (ქართვ. ერის ისტორია I³, 115 და 124—128), სამშაბათი შვიდეულის პანთეონში არის, მახა-სთვის იყო განკუთვნილი (მეგრ. თახაშხა, სვან. თახაშ). ქართველ ტომთა შორის არც ერთი არ მოგვეპოვება, რომელსაც ასეთი სახელის მქონებელი დეთაგება გააჩნდეს. სამაგიეროდ ქედს იქით, ჩრდილოეთ კავკასიაში ადიღებს, ჩერქეზებსა და ყაბარდოელებს, ამის შესავსი სახელი არამცთუ აქვთ, არამედ იქ ეს სიტყვა ღმერთის აღმნიშვნელ ზოგად სახელადაც არის ქცეული.

უკვე გვლდე ნშტედტის ჩანაწერში ღმერთის ყაბარდოულ სახელად T'ha თხა არის აღნიშნული („Goti kabardin. T'ha“; R II, 527).

XIX ს. დამლევისა, ლოპატინსკის ცნობით, ღმერთს ყაბარდოულად ტხა ეწოდებოდა (р-к. с.л.) და ეხლაც ამავე სიტყვას ხმარობენ. ლ. ლულე-საც ღმერთის ჩერქეზულ-ადიღეურ სახელად იგივე სიტყვა „тга“ ტხა აქვს დასახელებული (И. Я. Люлье, Черкессия, историко-этнографические статьи, მეორე გამოც.: Материалы для истории Черкесского народа, вып. 4, გვ. 30).

კვირა: მზის დღე, ჭ. ბუაჩხა, მ. ყაშხ, ს. მიშლადედ

ორშაბ.: მთვარის თუთაჩხა, თუთაშხა, დოშდიშ

სამშაბ.: არიასი თახაშხა, ჭ. ტიკინაჩხა თახაშ, ერკინაჩხა

ოთხშაბათი: ერმის ტარხუ — ჯუმაშხა, ჯუმაჩხა, ჯუმაშ

ხუთშაბათი: ჰაფროდიტისა ცაშხა, ჩაჩხა, ცაშ

პარასკევი: დიოსისა ობიშხა, პარასკე, ვევიშ

შაბათი: კრონოსისა საბატონი ტეშუბ (შიბლე), საფტინ.

აფხაზურს თუ შვიდეულის დღეების წარმართული ხანის სახელები ქართულის მსგავსად დავიწყებული აქვს, ჩერქეზებსა და ყაბარდოელებს საქმიოდ კარგად დაუცავთ.

ორშაბათის ყაბარდოულ სახელად შ. ნაგომოვს ბლიეხა აქვს აღნიშნული (ისტ. 38), ლოპატინსკის ლექსიკონში-კი ბლესხეხა-ა (გვ. 122).

ორშაბათს ჩერქეზულად ბლიპკე ეწოდება (რ.-ჩერქ. ლ.), აფხაზურად კიდევ აშეტახგ ჰქვიან (უსულ.), დ. გულიას აშეტახა (ისტ. 312) უწერია. მისივე ეტიმოლოგიით ეს სიტყვა კარის აღმნიშვნელი აშეთ-ის და ან ააჯა-საგან, რომელიც დღევანდელ დღეს ნიშნავს, — ანდა წინ-ის აღმნიშვნელი არის ათჯა-საგან არის შემდგარი და შვიდეულის წინაქარს ნიშნავს (ისტ. იქვე).

ორშაბათის ყაბარდოული სახელი ბლესხეხა შედგენილია შვიდის აღმნიშვნელი ბლეს-სა და თავის გამომხატველი ხსხა-საგან და შვიდეულის თავს ე. ი. პირველ დღეს უნდა ნიშნავდეს.

ორშაბათს ჩერქეზული სახელის ბლიპკეს პირველი ბლი ნაწილი 7-თა ხოლო მეორე კპე ნაწილი იგივე ეპტ უნდა იყოს, რომელიც დასაწყისის გამოსახატვად იხმარება. ამრიგად მთელი სიტყვა თავდაპირველად შვიდეულის დასაწყისის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

სამშაბათს აფხაზურად ჰქვიან აჭაშ. დ. გულიას ანალიზით, ის აჭ-შა-სა და აშ-ისაგან შესდგება. აშ შემოკლებული ამშ-ი, დღე-აო (აბხ. ისტ. 312). უსლარის თარგმანითაც მეორე დღეს შვიდეულისას ნიშნავს (აბხ. ენა. 198).

ჩერქეზულად-კი ღუბჟე, ანდა ღუბჩე (ლულ. რ.-ჩერქ. ლ. 31), ხოლო ყაბარდოულ სახელად შ. ნაგომოვს მოყვანილი აქვს უბის (ისტ. 38), ლოპატინსკის ლექსიკონში-კი აღნიშნულია ღუბჟე (გვ. 25).

ოთხშაბათის აფხაზური სახელი ახაშა-ა ჩერქეზული — ბირასკევი (რ.-ჩერქ. ლ. 202), ყაბარდოულ სახელად-კი შ. ნაგომოვს ბორეჟია მოეპოვება (ისტ. 38), ხოლო ლოპატინსკის ბერაჟეჟა (რ.-ყაბ. ლ. 160).

ხუთშაბათს აბხაზები უწოდებენ აფშ, აშა-ს, ჩერქეზებს-კი სახელად მაჭოკე აქვთ (რ.-ჩერქ. ლ. 236).

ყაბარდოელები მახახო-ს (შ. ნაგომოვით ისტ. 38), ანუ მახაკუტ-ს ეძახიან (ლოპატინსკით ჩ.-ყაბ. ლ. 181).

პარასკევის სახელად აბხაზებს აქვთ ახუაშა, ჩერქეზებს-კი ბირასკეშხუა (ლულ. რ.-ჩერქ. ლ. 174). ყაბარდოელი სახელი ლოპატინსკით მარემ (რ.-ყაბ. ლ. 139).

შაბათის სახელი ყველა სინდურ ენებში, ჩერქეზულს გარდა, საერთოდ იმდენად გაბატონებულა, რომ ძველი წარმართული მთლიანად და უკვალოდ განუღვენია. ჩერქეზულს-კი, შებეთყ-ს გარდა, მაჭუაკუტო-ც მოეპოვება (რ.-ჩერქ. ლ. 207) (აბხაზურად — აბუჟურ კილოზე — ასსაბშა).

კვირას აბხაზურად ეწოდება ამჩაგშ (უსლ. აბხ. ე. 235). დ. გულიას ამ სიტყვის ორი ეტიმოლოგია აქვს წამოყენებული: ამჩა შესაძლებელია ამჩა-რა-საგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც „უთხრელობა“-ს, ე. ი. უქმეს ნიშნავს. ხოლო ბოლოკიდური შ დღის აღმნიშვნელი აშშ-ის ნაწილია. მისი მეორე ეტიმოლოგიით, ამჩ ნიშნავს ძალას და ეგების კვირის აბხაზური სახელი ძლიერის (იგულისხმება: ღვთის) დღეს ნიშნავდესო (ისტ. აბხ. 312).

ჩერქეზულად კვირას ეწოდება თლაუმაჭე (რ.-ჩერქ., 28), ყაბარდოულად-კი თხაშახო შ. ნაგომოვით (ისტ. 88) და ტხამახო ლოპატინსკით (რ.-ყაბ. ლ. 22).

ამასთანავე პირველის განმარტებით ეს სიტყვა „ღვთის დღეს“ უნდა ნიშნავდეს, მეორეს აზრით-კი შვიდეულის დღის აღმნიშვნელია (იქვე). უკანასკნელი განმარტება იმ გარემოებას ემყარება, რომ შვიდეულის სახელად ყაბარდოულში ეს ტხამახო სიტყვავე იხმარება, შ. ნაგომოვსაც შვიდეულის ყაბარდოულ სახელად იგივე ტხამახო აქვს მოყვანილი, რომელიც მისი განმარტებით, ვითარცა კვირის სახელი, ღვთის დღის აღმნიშვნელია.

ჩერქეზულადაც შვიდეულის აღსანიშნავად კვირა დღის სახელია გამოყენებული, ამრიგად შვიდეულის, კვირის, სახელად ჩერქეზულად და ყაბარდოულად, ქართულის მსგავსად კვირა დღის სახელივეა გამოყენებული. აბხაზურად-კი შვიდეულს ეწოდება აჩიხუ, რომელიც უსლარის მოსაზრებით დამახინჯებული უნდა იყოს და ნაწარმოები ჩანს დღის აღმნიშვნელი აშშ-ისა და შვიდის — ბუბა-საგანაო (აბხ. ე. 234—235). დ. გულიაც ასევე მსჯელობს (აბხ. ისტ. 312).

საყურადღებოა თვეების სახელდების ის წესი, რომელიც, უსლარის ცნობით, ჩაჩნებს აქვთ (ჩაჩ. ე. 163).

მზე რომ ქართ. ხალხს სწორედ ქალად და არა მამაკაცად ჰყავდა წარმოდგენილი, ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა ხალხური ლექსებითგანაც მრავლად შეიძლება. მაგ.:

„ცაზე მზე დაბნელებულა,

მთვარე აყრიდა შაქარსა.

„მთვარე, ნუ აყრი შაქარსა

არავინ მოგცემს მაგ ქალსა“ (ქართ. ხალ. პ. 8).

ამ ოთხმუხლედის უკანასკნელი სტრიქონითგან ირკვევა, რომ ცაზე დაბნელებული მზე, რომელსაც მთვარე შაქარს აყრიდა ქალი ყოფილა. ხოლო რაკი იქვე ნათქვამია, რომ „მთვარე... არავინ მოგცემს მაგ ქალსა“-ო ცხადი ხდება, რომ პირიქით მთვარე ამ ოთხმუხლედში გაუად არის ნაგულისხმევი.

მზის ღვთაების შესახებ წარმართული ხანის წარმოდგენის ანარეკლი სხვათა შორის ძეობის საგალობელს „მზე შინა“-შიც არის დაცული. „ვაჟის მამა შინ არ არის, მზეც შინ შემოდის“ (იხ. ხალხ. პ. 6). თუ მზის მშობლებთან შესვლისათვის ამ საგალობლის შემთხვეულ ხალხს საჭიროდ მიუჩნევია მზისათვის მოეხსენებინა, რომ იმ დროს ვაჟის მამა შინ არ იყო, აქეთგან საფიქრებელია, რომ ხალხის რწმენით მზე იმ შემთხვევაში თუ ვაჟის მამა შინ იქნებოდა ახალ-მოლოვინებული დედის სადგომში ჯერ შევიდოდა. მაშასადამე, ხალხს მზე მხოლოდ და მხოლოდ ქალურ ღვთაებად ჰყავდა ნაგულისხმევი და წარმოდგენილი.

აღსანიშნავია ის საჩუქარიც, რომელსაც ძეობის საგალობლის შემთხვევლი მზის ღვთაებას პირდებოდენ „მზეც, შემოდი ბაკებსაო, ... ცხვარს დაგიკლავ მაკესაო, მზეც, შინ შემოდის“ (ხალხ. პოეზ. 6). ცხადია, რომ ეს აღთქმა-დაპირება მაკე ცხვარი, სწორედ ქალური ღვთაების, მზისათვის, ბედნიერი მშობიარობისათვის სამადლობლოდ განკუთვნილს მსხვერპლს წარმოადგენს.

„მზე-შინა“-ს საგალობელში უკანასკნელი ორი სტრიქონიც არის საყურადღებო: „მზეც შემოდი ბაკებსაო ცხვარს დაგიკლავ მაკესაო, მზეც შინ შემოდის“ (ქართ. ხალხ. პ. 6).

ძნელი დასაჯერებელია, რომ აქ ბაკები რითმის გულისათვის მაკე-სთან ზგერთად შესათანხმებლად იყოს ნახმარი. უფრო ბუნებრივი იყო გვეფიქრა წინაუკმო, მაგრამ ზემოაღნიშნული ორი სიტყვა ზვირიან რითმისთვის გამოსადეგადაც-კი მისაჩნევი არ არის. ხალხური პოეზიის შემქმნელთა რომ სდომებოდათ, რა თქმა უნდა, ამაზე საუკეთესო საჩიბო მასალის მოძებნა შეეძლოთ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ორივე ზემოდასახელებული სიტყვა უმთავრესად საგალობლის შინაარსის გამოსახატავად იყო საჭირო. გართიმულობას ამ შემთხვევაში მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

თუ ზემომოყვანილი მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ირკვევა, თუ რა სადგომად უნდა ვიგულისხმოთ ის „შინა“-ი, სადაც ძეობის საგალობლის თავდაპირველი შემთხვევლი მზეც შესასვლელად ებატებოდენ. რაკი ბოლოს და ბოლოს მზეს შინ შესასვლელად ბაკებში სთხოვდენ, ცხადი ხდება, რომ დაბადებულის დედა იმ ხანაში, როდესაც ეს საგალობელი თავდაპირველად გაჩენილა, ბაკებში უნდა ვიგულისხმოთ. ამ მხრივ საყურადღებოა ის წესი, რომელიც ჩვენ მთიულებს ბოლოს დრომდის მშობიერთათვის ჰქონდათ დაცული.

შემოდგომას, 14 აგვისტოს დიწესებული სვანური დღესასწაულის სახელი ბიხობ აგრეთვე საყურადღებოა. ამ სიტყვის მეორე -ობ მარცვლი უნდა უმჯველია ქართული -ობა-ს მნიშვნელობის მქონებელი ბოლოსართი იყოს, რომელიც განყენებული სახელების სვანურში ერთი მაწარმობელთაგანია (ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა. სვ. ენა I ზმნა, გვ. 218). თვით იმ სიტყვად, რომლისგანაც განყენებული ცნების, დღესასწაულის, გამომხატველი ეს სახელია ნაწარმობები, მაშასადამე, ბიხ არის მისაჩნევი. დღესასწაულის ეს სახელი ბიხობ ისევეა ნაწარმობები, როგორც სხვა ისეთივე დღესასწაულების, მაგ. ელიობა, მარიამობა, პეტრეპავლობა, გიორგობა, თევდორობა და ბევრიც სხვა, სახელია აკებული. ამიტომაც, რაკი ყველა ზემოდასახელებულ შემთხვევაში იმ

წმინდანის, ან ღვთაების სახელია, რომელსაც თითოეულს მათგანს დღე ჰქონდა მიკუთვნებული, **ბიხომ**-შიც **ბიხ** აგრეთვე ღვთაების სახელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად მაინც. თუ იმ გარემოებას ანგარიშს ვაგუწევთ, რომ **ბიხომ** წლის დასაწყისის დღესასწაული იყო და წელიწადის დასაწყისი-კი ან მთვარის, ანდა **მზის** სრბასა და მდებარეობა-დაშორებაზე იყო [დამყარებული] უძველესი დროითგანვე მოყოლებული, მაშინ აქაც **ბიხი**-ი უპირველესად ერთ-ერთ ამ ორ დიდი მნათობთაგანის სახელად არის საგულისხმებელი. მაგრამ თანამედროვე სვანურს არც მთვარისა და არც მზისათვის ასეთი სახელი არ უჩანს. **ბიხ**-ის ახლო მსგავსი **მზის** სახელი ლეგურ ენათა ჯგუფსა აქვს, მაგ. ყაფუჩურად ჰქვიან **ბოჯ**, დიდოურად ეწოდება **ბუჯ**, ხვარულად **ბგჯ** და უღურად **ბგღ**.

2. ბარბოლ-ბარბალი

საყურადღებოა, თუ რა ღვთაებად ჰყავდა სვანეთის თითოეულ სოფელს **ბარბოლ**-ი ანუ **ბარბალ**-ი წარმოდგენილი და რა და რა სახელს, ანდა წოდებულებას ხმარობდა ხოლმე მისდამი ალვლენილ ლოცვაში.

ეს მკვლევარს ამ ღვთაების თავდაპირველი ბუნების გაგებასაც მიაგნებინებს და მის თაყვანისცემაში შექსოვილი მერმინდელი ელემენტების გამოცალკევებასაც გაუადვილებს.

ბარბოლის დღესასწაულის ორნაირი დანიშნულება ადვილად შესამჩნევია ყველა იმ ცნობებში, რომლებიც მოხუცებული და ხანში შესული სვანების მონათხრობში გვხვდება.

ერთი მხრით „ბარბოლ-ის უქმე და მისი სხვა წეს-ჩვეულებანი დაწესებული იყო საზოგადოდ საქონლის და, კერძოდ, ძროხის და წველის გამრავლებისათვის“ (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 1). ამ დღესასწაულის დროს ასასრულებელი ლოცვა-ვედრებაც „საქონლის გამრავლებასა და წველადობის მომატებას ეხებოდა“ (იქვე, 4, 57, 10).

ლახამულელი ლოცვის დროს, 85 წ. მოხუცის ფარნაოზ ჰკადუას ცნობით, **ბარბოლს** „**უთხმალლიშ ლამზგარ ღერმეთ**“-ს, **ოთხფეხის სალოცავ ღმერთსაც** უწოდებდა და **ფუსდ-საც**, ე. ი. **ბატონს**, —45 წ. ქაბახან ჰკადუას სიტყვით-კი, „**მადლიან ბარბოლ ანგლეშ**“-ს, ე. ი. **მადლიან ბარბოლ ანგელოზს** (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 1, 2).

ჩუბუბეველებიც „**ბარბოლ/ანგლეშს**“ უწოდებენ (იქვე, 1, 3,4) და „**უთხმალლიშ ლამზგარს**“ (იქვე 4), ანუ **ბარბოლ ანგელოზსა და ოთხფეხის სალოცავს**.

ყოველი ლახამულელი დისახლისი ბარბოლისადმი განკუთვნილ რძის ფაფას (ლეჭეში გაგ-ს) **შინაური საქონლის მფარველი დვთა-ე ბის სახელზე შესწირავდა**“ ხოლმე (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 1). თვით ლოცვაშიც ამავე წოდებულებით მიჰმართავდა დისახლისი: „**უთხმალლიშ ლამზგარ ღერმეთ**“ — **ოთხფეხის სალოცავო ღმერთო** (იქვე).

მესტიისშიც, 60 წ. ტარასი ნაკანის ცნობით, სახლის უფროსი რძალი, **მერბიღლი-ბარბალს** ევედრებოდა: „**ბარბალ ღერბეთ!**“ „**ბარბალი ღმერთო!**“ (იქვე, I, 11).

შემდეგ სადილის წინ სახლის უხუცესი მანდილოსანიც ლოცვის დროს ამბობდა აგრეთვე: „**ბარბალ უიბე ლგკლათხე**“ — „**ბარბალ-ო ზეაღმართული**“-ო (იქვე, I, 12).

ჩოლურშიც, სადაც ბარბალი ხველისა და გადამდებ სნეულებათა სალოცვად იყო მიჩნეული, ლოცვა, 70 წ. თეთრუბა ბაბლუანის ცნობით „დერბეთ“-ისადმი მიმართვითვე იწყებოდა (იქვე I, 19).

ს. ფარში ამ ბარბოლის სალოცავს ორმაგი და, შესაძლებელია ითქვას, სამმაგი თვისება ემჩნევა. 86 წ. ვიბლიან ვიბლიანის ცნობით დიასახლისი თავის ვედრებას ასეთი მიმართვით იწყებდა: „ლამარია მწლიდჳნ“ ე. ი. „მადლიანო ლამარია“, — და ასევე ათავებდა: „დიდჳბიშ დეჳჳედ ლამარია“, ანუ „დიდების მიმდებო ლამარია“ (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 5).

ძროხების მწველელი ქალი, მგუგალი-კი უკვე ბარბოლს ვედრებოდა და „ბარბოლ ფუსდ“-ს ე. ი. ბარბოლ ბატონს უწოდებდა (იქვე).

ხოლო საქონლას მკვებავი მამაკაცი, ე. წ. მგნნი ლოცვის თაუშიცა და ბოლოშიც მხოლოდ „მადლიან დერმეთ“, „მადლიან დმერთს“ მიმართავდა ხოლმე (იქვე I, 5 და 6).

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია აგრეთვე ის თავისებურება, რომელიც ბარბოლის დღესასწაულის შესახებ 61 წ. დემეტ გერლიანის მონათხრობში (ეცერი) ცხადად შესამჩნევია. უბირველესად აღსანიშნავია, რომ სახლის [უფროსი კაცი], „ქორა მახტუ“-ი, პატარა კერი-ს წინ ღვთაებას ასე ევედრება: „ტარ ბედნიერ ფუსდ შიბე ლკლათხე“, ე. ი. „ტარო ბედნიერო, ბატონო ზე აღმართულო“.

ზემოდასახელებული მოხუცის განმარტებით, „ტარ ბედნიერ-ი წვრილფეხა საქონლის და მათ შორის ყველაზე უფრო ცხვრების მფარველი ღვთაება იყო“ (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 6 და 7), თუმცა-კი თვით ლოცვითგან ეს არ ჩანს, რათგან იქ ზოგადად არის ნათქვამი, „ადამიანი და სულდგმული (საქონელი) ყველა გაამრავლე“-ო (იქვე 6).

ამავე დღეს აქვე ეცერში მხვრე და ძროხების მწველელი ქალი-ც ბარბოლს ვედრებოდნენ მხოლოდ და ლოცვის დროს ამბობდნენ: „ბარბოლ-ო გაამრავლე ხარი (ჯან) და ფური (ფურ) ჩვენს ოჯახში“-ო (იქვე, 7). ამრიგად, აქ უკვე ტარ-ის მაგიერ ბარბოლ-ი ჩნდება და შესავედრებელადაც ხარი და ფურია, ე. ი. სხვილფეხა საქონელია დასახელებული.

ბარბლშ-ის დღესასწაულება ლენჯერშიც ჩვეულებრივისაგან საგრძნობლად განსხვავდება. უბირველესად საყურადღებოა, რომ იგი, 70 წ. გიგო შუკვანის ცნობით, სახლთან-კი აღარ იყო დაკავშირებული, არამედ გარკვეულ ეკლესიასთან. ამ დღეს „დილით თემის მანდილოსნები მიდიოდნენ ლაშთხვერის თარინგზელ-ის ეკლესიაში“, სადაც ისინი „ვეედრებოდნენ თარინგზელ-ს უურების ტკივილისაგან დაგვიცვიო“. ამას გარდა „სოფელ ლაშთხვერში თარინგზელის მარები! უდესიანები და ჭაჭვიანები ამ დღისათვის ეკლესიის სტიფში (არეზე) აღმართავდნენ დიდ თოვლის კოშკს, რომელსაც შუაგულში ხეს დატანდნენ და მის წვერზე ხის ჭვარს დაამაგრებდნენ“. ლოცვისა და ყველიანი ლეზილების ვათავების შემდეგ მლოცავნი „მიემგზავრებოდნენ თოვლის კოშკისაკენ (მუხი მურუჭამ-ჟი): აქ ისინი გარს უვლიდნენ თოვლის კოშკს და თან კტირია-ს მღეროდნენ“. საგალობლის დამთავრების უმაღ ნიჩბებით აღქურვილი „თითოეული უზნის კაცები თავის მხრისაკენ შეუდგებოდნენ გამალბით თოვლის კოშკის ძირის გამოთხრას.

რადგან მათი რწმენით, რა მხარესაც კოშკი წაიქცეოდა, იქით კარგი მოსავალი იქნებოდა-ო“ (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 10—11).

გადამდებ სნეულებათა ბატონებად წოდებული გამონაყრიანი მოარულის სავედრებელი „ივ-ნანა“ ამ ავადმყოფობათა გამომწვევთა ვინაობის შესახებ ძველი წარმოდგენისა და რწმენის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. სამწუხაროდ ჯერ ამ ივ-ნანის ყველა ვარიანტი ჩაწერილ-გამოქვეყნებული არ არის, რომ ამ საკითხის ყოველმხრივ და მთელი სისრულით გაშუქება იყოს შესაძლებელი. აწ გამოქვეყნებული მასალისდა მიხედვით-კი შემდგის გამოკრევეთა შესაძლებელი.

თუმცა მოარულის გამომწვევთ ჩვეულებრივ ხალხი ბატონებს უწოდებს და ასე ეწოდებოდა ივ-ნანას საგალობელშიც, მაგრამ, როგორც ამ უკანასკნელ ნაწარმოებთგან ჩანს, ნამდვილად ისინი ბატონის შვილები ყოფილან.

ამ საგალობელში მკაფიოდ არის ნათქვამი: „ამ ბატონების დედასა... უდგია ოქროს აკვანი... შიგ უწევთ ბატონიშვილი“-ო (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7). მაშასადამე, მათ დედა ჰყოლიათ და მამაც, რომელიც თუმცა ამ საგალობელში ღდასახელებული არ არის, მაგრამ ბატონად იგულისხმება და გადამდები მოარულის თითოეული გამომწვევთაგანაც სწორედ ამ ბატონის შვილია. სამწუხაროდ ამ ჩაწერილ საგალობელში არც დედის სახელია მოხსენებული. რაკი სიტყვა ბატონი ქართულში შედარებით გვიან, XVI ს-ითგან ჩნდება მხოლოდ, საგალობელი და მისი მსოფლმხედველობა-კი ამაზე მრავალი საუკუნით უწინარესი და წარმართულია, ამიტომ ცხადია თავდაპირველად იმ ივ-ნანაში ბატონის მაგიერ უფლის შვილი იქმნებოდა.

თ. რაზიკაშვილის მიერ ქართლში შეკრებილს ხალხურ ლექსებს შორის §5 75 და 76 შექვევლია „ივ-ნანა“-ს საგალობლის საგულისხმო რედაქციას წარმოადგენს. მისი შინაარსი საშუალებას აძლევს მეკლევარს გამოარკვიოს, როგორც ბატონიშვილების დედისა, ისევე იმ ბატონიშვილის სახელიც რომელიც აკვანში უწევთ.

იქ ნათქვამია:

„დილით მზე ამოსულიყო,
ბარბარე გამოსულიყო,
ეზურა დიბის საბანი,
შიგ ეწვა ბატონიშვილი.
ბატონიშვილი ლევანი,
მარგალიტისა მტევანი,
ზედ ეცვა მოის პერანგი,
გაზნაოლის ახალხი,
შევარე გრებილად მოველო,
მასკვლავი ღილად ეკვრა“.

(ძველი საქართ. III, 2 განყ., გვ. 214, ლექსი § 75).

საკმარისია აღამიანმა „ივ-ნანა“-ს საგალობლის კარბული ვარიანტის სათანადო სტრიქონები ზემომოყვანილ ვარიანტს შეადაროს, რომ ამ ორივე ლექსის იგივეობა ცხადი შეიქმნეს:

... „ამ ბატონების დედას
უდგია ოქროს აკვანი
შიგ უწევთ ბატონიშვილი...
ატლასის საბანი ჰზურავს...
მოვის პერანგი უცვიათ,

მეორე გრენილათ უვლიათ,
ვარსკლავი დილაღ უბიათ... (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

თ. რაზიკაშვილის ჩანაწერი ვარიანტის ტექსტს რამდენსამე ადგილას (თავშიცა და შუაშიც) ცხადად აკლია მაგ. ჯერ ნათქვამია, რომ მზის ამოსვლისას „ბარბარე გამოსულიყო“ და ამას უშუალოდ მისდევს: „ეხურა დიბის საბანი, შიგ ეწვა ბატონიშვილი“-ო. ისე გამოდის, თითქოს დიბის საბანი ბარბარეს ეხურა, რაც უაზრობაა. მაგრამ დიბა-დახურული ვარეთ მზე-ზე გამოსული დედაკაცი რომ წარმოვიდგინოთ და დავიჯეროთ, მაინც „შიგ ეწვა ბატონიშვილი“ ხომ უცილობლად გაუგებარია. იქ მოყვანილი ლექსისა და მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ბატონიშვილი იმ დიბის საბანში იწვა, რომელიც თითქოს თვით ბარბარეს ეხურა. ამასთანავე არც ბარბარეს ვინაობა ჩანს, არც ბატონიშვილის ნათესაური დამოკიდებულება ბარბარესთან და გარკვევით არც ისაა აღნიშნული, თუ, სახელდობრ, ვის ეწვა ბატონიშვილი.

მთელი ზემოაღნიშნული შეუსაბამობა ამ ვარიანტის ტექსტის დაზიანებულიობითა და ერთი სტრიქონის ადგილ-მონაცვლეობით არის წარმომდგარი. აღწერილობის თავდაპირველი მიმდინარეობა კარბულ ვარიანტში ამ ადგილას კარგად არის დაცული და ეს დაზიანებული ადგილების გამორკვევისა და აღდგენის საშუალებას გვაძლევს.

კარბულ ვარიანტში ხომ ნათქვამია: „ამ ბატონების დედასა უდგია ოქროს აკვანი, შიგ უწევს ბატონიშვილი... ატლასის საბანი ჰხურავს,... მოვის პერანგი უცვიათ“. ამგვარად ბატონიშვილი დედას აკვანში უწევს და საბანი ჰხურავს, თითონ-კი მოვის პერანგი აცვია. ცხადია, რომ რაზიკაშვილის ჩანაწერ ვარიანტში სტრიქონების თანამიმდევრობა არეულია და „ეხურა დიბის საბანი“ თავის ადგილას არ არის. მაგრამ თავიდაჟავე ძააა, რომ „შიგ ეწვა ბატონიშვილი“-ს წინ ერთი სტრიქონია მთლიანად გამოტოვებული, რომელშიც კარბული ვარიანტის მსგავსად, ნათქვამი იქმნებოდა: „წინ ედგა ოქროს აკვანი“.

მეორე ქართლური ვარიანტის ტექსტის ამნაირად აღდგენის და კარბულთან შედარებით შესწავლის შემდგომ ირკვევა, რომ ბარბარე ბატონიშვილის დედის სახელი ყოფილა და **გადამდები მოარულის ბატონების დედას სწორედ ბარბარე რქმევია, ხოლო აკვანში მწოლიარე ძის შვილს-კი ლევანი.**

თუ მოარული „ბატონების“ მამის ვინაობა საგალობელში დასახელებული არ არის, სამაგიეროდ იქ მათ ბინადრობაზე მოგვეპოვება ცნობა. ანას. ერისთავ-ოსტარიას ჩანაწერს იაფ-ნანაში ამ ბატონებზე ნათქვამია: „თეთრი ზღვიდან წამოვიდით“-ო. ამას გარდა ამ ბატონებს ბაღიც ჰქონიათ, რომელშიც თეთრი თუთა მდგარა: „... ბატონების ბაღშიაო.. თეთრი თუთა ახსიაო“ („ბატონებმა არ დაიწუნეს“, ანასტ. ერის. ხომ. მოთბრობანი და ქართ. ხალხ. პოეზია. 202). ამისდა მიხედვით „ბატონების“ ბინადრობა თეთრი ზღვის სანაპიროსა და არეში ყოფილა ნაგულისხმევი. მათ ბაღი ჰქონიათ, რომელშიც თეთრი თუთა მდგარა. თავისდათავად ცხადია, რომ თავდაპირველად ამ საგალობელში მერმინდელი და უცხო ბაღისა და თუთის მაგიერ მტილი და ყოლა იქმნებოდა.

საგულისხმოა, რომ „ბატონებს“ მამიდაც ჰყოლიათ. ეტყობა ის ცნობილი და ძლიერი ღვთაება ყოფილა, რაკი მისი საგანგებოდ დასახელება და მისდამი განსაკუთრებული პატივისცემის გრძნობის გამოხატვა საგალობლის

შემთხვევით საჭიროდ დაუნახავთ: „ბატონების მამიდასა.. ქვეშ გავუშლით ხალიჩასა... იმასაც არ დავაჭერებთ... ზედ გაუფენო ორხოსაცა“ (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

მოარულეების ბატონები და-ძმანი ყოფილან რიცხვად სულ შვიდნი. თვითოეული მათგანი თითქოს ცალკეულ სამფლობელოს, სოფელს ეფინება. მაგრამ ლექსი აქ მთლად მკაფიო არ არის. ამის გამო მისი შინაარსის ზედმიწევნით გაგებაც ძნელია. მეორე მხრით ამავე იავ-ნანის საგალობელში ნათქვამია: „აქ ბატონები მობრძანდნენ... მობრძანდნენ და გავვახარეს“-ო (ქართ. ხალხ. პოეზ. 8). მაშინაც-კი როცა ერთ ოჯახში ერთი ავადმყოფობით იყვნენ შეპყრობილნი ამბობდნენ და გალობდნენ „აქ ბატონები მობრძანდნენ“-ო. ისე გამოდის, თითქოს ამ ბატონებს მოარული ავადმყოფობანი თავიანთ შორის განაწილებული არ ჰქონოდათ.

მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ ბატონების ანუ ბატონიშვილების ფუნქციათა განაწილების წარმოდგენა და ცნობა შემდეგში უნდა ჰქონდეს ხალხს დაიწყოებული. თვით მათი სახელითაც იავ-ნანაში ნათქვამია: „შვიდნი ბატონი და-ძმანი... მოვეფინენით“-ო (იქვე გვ. 7) და ამავე საგალობლის მეორე რედაქციაში იგივე აზრია გამომქლავებული, მაგრამ უფრო მკაფიოდ: „შვიდნი ძმანი, შვიდნი დანი შვიდ სოფელს მოვეფინებით“-ო (ან. ერისთავის და ქართ. ხალხ. პოეზ. 292). უკვე ის გარემოებაც, რომ ძმათა და დათა რიცხვის მაუწყებელი სიტყვა „შვიდნი“ ძველი ქართული გრამატიკის ნორმებისდა თანახმად მრავლობითად არის გამოთქმული, ამ რედაქციის სიძველეს ცხადყოფს.

მამასადაამე, მოარულის „ბატონები“ ორი სქესისა ყოფილან, შვიდი მათგანი და, შვიდი კიდევ ძმა იყო თურმე. „ბატონების“ მართო ვაჟებად და ქალებად დაყოფაც მათთვის მიკუთვნილ უფლებამ-მოვალეობათა ოდინდელ სწავობას გვაფიქრებინებს.

ამყამად ძნელი სათქმელია, თუ რა მოსაზრებასა და მსოფლმხედველობაზე იყო დაყარებული ამ ბატონების მამრობით, თუ მდედრობით არსებად მიჩნევა, მაგრამ უფრო ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ ზოგი ასეთი მოარული ავადმყოფობის გამომწვევად სწორედ ქალი ანუ და-„ბატონი“ იქმნებოდა ცნობილი, ზოგისა-კი ვაჟი, ძმა-„ბატონი“. ეგების მომავალში, უფრო დაწვრილებითი კვლევა-ძიების დროს გამოირკვეს კიდევაც. თუ რომელი ავადმყოფობის რომელი ბატონი იყო, მაგ. ყვავილი-ს ანდა წითელას, ან ვარდ-კოსას, რომელსაც ქუნთრუშა დაერქვა, თუ ხუნავის, რომელსაც შელ-ბატონ-ნებსაც უწოდებენ, რომელს და-ბატონი და რომელს ძმა-ბატონი ჰყავდა.

ბატონებს და მათ მშობლებს ყველაფერი არაჩვეულებრივი თვისებისა აქვთ: ბატონის შვილებს „უსხიათ ოქროს ქოჩორი“, თანაც „მოვის პერანგი უცვიათ“ და „ვარსკვლავი ღილად უბიათ“, ხოლო „ამ ბატონების დედასა... უდგია ოქროს აკვანი... შიგ უწევთ ბატონიშვილი“, რომელსაც „ატლასის საბანი ჰსურავს“ და „ზარ-ბაბთისა არტახებით“ დამაგრებულა. აკვანში ჩაწვენილი ბატონიშვილისათვის „მოვარე გრეხილად უვლიათ“ და აკვის თაგ-ზე „ლალის ჩანჩხურა უბიათ“. ამ ბატონიშვილის დედა „გადაჰკვრენ, გადაარწივენ“ და „ამოდ იტყვიან ნანასა“ (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

„ბატონებს“ თავიანთი კარვები აქვთ და სადაც ისინი მოეფინებიან, იქ თავთავიანთ კარავს დასცემენ: „შვიდნი ძმანი, შვიდნი დანი... შვიდ სოფელს მოვეფინებით... შვიდ სოფელს დავსცემთ კარავსა“-ო (იავ-ნანა ან. ერისთავის)

ვისა და ქართ. ხალხ. პოეზია 292). კარავის დაცემა, როგორც ჩანს, მოართული ავადმყოფობის გავრცელების მომასწავებელი უნდა იყოს.

იმ სმირად მრისხანე მიმდინარეობისა და საბედისწერო შედეგის გამო, რომელიც „ბატონების“ გაჩენას მოსდევდა, ყველა ცდილობდა, რომ ბატონებისათვის არაფერი ეწყენინებინათ და ყოველნაირად მოწადინებულნი იყო, რომ პირიქით ეამებინათ კიდევაც.

ამისათვის ავადმყოფი ბავშვების მახლობლებს უნდა მათთვის სასიამოვნო და საყვარელი ფერის საგან-ნივთები დაეშალდებინათ. რაკი ამ მოართულ ავადმყოფობათაგან ბევრმა სხეულზე სისხლისფერი გამოწყარო იცის, საფიქრებელია სხვათა შორის ამიტომაც იყო, რომ ამ დროს ბატონების საამებლად წითელი ფერი იყო მიჩნეული და ამის გამო ფარდებითგან მოყოლებული, მაგიდაზე გაშლილ სუფრასა და ზედ დალაგებულ კვერცხებამდე სუყველაფერი წითლად შეღებილი უნდა ყოფილიყო. წითელი ფერის ასე ქარბად გამოყენება იმ დაკვირვების შედეგიც უნდა იყოს, რომ წითელი ფერი „ბატონებიან“ ავადმყოფებს ესიამოვნებათ.

წითელიან და ყვავილიან ავადმყოფებს ღიდი სიცხისა და გამოწყარის გამო, თვალები გაღიზიანებული აქვთ ხოლმე და მზის ძლიერი შუქისაგან სტიკივით, წითელი ფერი-კი, რომელიც ამ შუქის სიძლიერეს ასუსტებს, მათი თვალებისთვისაც უფრო ადვილი ასატანიც არის და დამამებელიც.

მცენარეულთა სამეფოთგან „ბატონებისათვის“ საყვარელ ყვავილებად ია და ვარდი ყოფილა მიჩნეული. ამიტომაც არის რომ „ბატონებს“ გამოჩენისთანავე ავადმყოფების მახლობლები, ხალხური რწმენით, სწორედ ამ ყვავილებით უნდა დაჰხვედროდენ, რომ ეამებინათ. საგალობელშიც ესევე იყო კიდევ ნათქვამი: „აქ ბატონები მობრძანდნენ... მობრძანდნენ და გავგახარეს“... „ია ვკრიფე ვარდი ვშალე... წინ ბატონებს გაუშალე“-ო. მეორე რედაქციით: „ბატონებო მწყალობლებო... იასა ვკრიფე, ვარდსა ვფინავ... ჩემს ბავშვებს უშედავათეთ... როგორც მოსვლით გავგახარეთ, ისე წასვლითაო“ (ან. ხომტარია და ქართ. ხალხ. პოეზ. 8 და 292).

მეორე მხრით ბარბოლ-ისადმი აღვლენილ ლოცვა-ვედრებას ადამიანისა და წინაური პირუტყვის ავადმყოფობისა და ზიანისაგან ცუცვაც ჰქონდა მიზნად დასახული (იხ. სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 2—3, 7, 10, 12, 14, 15, 16).

აფხაზეთში ს. დალში მცხოვრები მოახალშენე იულონ ხარძიანის სიტყვით ბარბოლ-ის დღეობა ხალხის რწმენით, ... ყოველგვარი ავადმყოფობის საწინააღმდეგოდ იყო დაწესებული. მისი წეს-ჩვეულებანი ცავენ საქონელს და ადამიანს ავი სენისაგანაო.

თვით ბარბოლ-ი სოფლის დოსტაქრების სალოცავი ღვთაება იყო; თავის მძიმე ავადმყოფებს ისინი ბარბოლს შეავედრებდნენ ხოლმე და მისგან გამოითხოვდნენ თავის ხელობის მფარველობას-ო (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 17).

სვანეთის სხვა თემსა და სოფლებში ქირურგიულ ავადმყოფობას იმდენად არ ჰქონდა ეტყობა მნიშვნელობა, რამდენადაც სხვას, როგორც ჩანს, იქ უფრო გავრცელებულს ავადმყოფობას ჰქონია ყურადღება მიქცეული. მაგ., ლენჯერში ბარბოლ-ის დღეობაში ლოცვის დროს „ვეედრებოდნენ თარინგზელ-ს ყურების ტკივილისაგან დაგვიცავიო“ (იქვე, I, 10).

მულახში კიდევ ღვთაებას სთხოვდნენ „ჩვენ ქორში (სახლში) მყოფი ადამიანისა და საქონლის თვალის ტყვილი და სხეულის სენი ქვემოთ წყალს მიეცი და ზემოთ ქარსა“-ო (იქვე I, 14).

იფარშიც „სახლის უფროსი ევედრებოდა ბარბოლს — თვალების სინათლეს ნუ მოგვაკლებო“ (იქვე I, 15).

დასასრულ, ჩოლურში ეს დღესასწაული „განკუთვნილი იყო ხველისა და გადამდებ სნეულებათა საწინააღმდეგოდ“ (იქვე, I, 15).

შარომატულ ენებში ცხროს და ციებ-ცხელების სახელი მზის სახელთან არის დაკავშირებული, რათგან მზის ავადმყოფობის ცნებითა და სახელით გამოიხატება. ეს შესაძლებელია ლეგური ენოვანი მასალით უცილობლად დამტკიცდეს. მაგ., ლუნძურად ცხროს და ციებ-ცხელებას ეწოდება ბაყულ ჟნთი (ლუნ. ე. 48). ჟნთი ლუნძურადვე ავადმყოფობას ნიშნავს (იქვე, 195), ბაყ-კი, როგორც ვიცით, მზის სახელია. რაკი ულ ნათ. ბრ. ბოლოსართია, ამიტომ ცხროს ლუნძური სახელი მთლიანად მზის ავადმყოფობის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ამნიარადვეა ლუმუქურშიც, სადაც ცხროს და ციებას ჰქვიან ბურღილ წუწაბუ (ლუმუქ. ენა 250). ამავე ღროს ბურღ, როგორც ვიცით მზეს ნიშნავს და ბურღილ მისი ნათ. ბრუნვაა. ხოლო წუწაბუ ნაწარმოებია თლისა და ხვეწის გამომხატველი წუწინ ზმნისაგან (იქვე 378). აბუ ლუმუქურში განყენებულ ცნებათა მაწარმოებელი ბოლოსართია (იქვე 11), ქართული თხას შესატყვისი. ამრიგად ცხროსა და ციების ლუმუქური სახელი ბურღილ წუწაბუ-ც ამავე თვისება-აგებულების ტერმინი და თავდაპირველად მზისაგან ხვეწის გამომხატველი ყოფილა.

არქულშიც ციებ-ცხელებას უწოდებენ მერკენ აცხის-ს (არქ. ე. 133), რაც მზის ავადმყოფობას, ანუ სატკივარს ნიშნავს.

ჰვრკილურადაც ცხრო ასევე მზის სახელით გამოიხატება და ვარჰეა ეწოდება (ჰვრ. ე. 301). ეს ტერმინი-კი მზის სახელის ვარჰი-ს ნათ. ბრ. ფორმაა.

ციებ-ცხელებას, ცხროს ჩერქეზულად ტახაჟ-ს უწოდებენ (რ.-ჩერქ. ლ. 100; лихорадка და 101 ломота).

ყაბარდოულად ცხროს სახელი ტეხალო არის (რ.-ყაბ. ლ. 67), რომლის ბოლოკიდური მარცვალი ღო ნიშნავს ბუნავსა და სოროს (იქვე, გვ. 7, берлога და 88, нора).

სუმერებისაგან შეთვისებული მოძღვრების თანახმად ბაბილონელებსაც სწამდათ, რომ ყოველგვარი სნეულება ადამიანს ერთ-ერთი ავი ღვთაებისაგან ემართებოდა. ასეთ ავსულთა რიცხვიც განსაზღვრული ჰქონდათ: დარწმუნებული იყვნენ, რომ ისინი შვიდნი იყვნენ. მათ ისეთი ძალა ჰქონდათ, რომ ერთხელ მთვარის ღვთაებასაც-კი თავს დასხმიან და მისი სინათლე დაუბნელებიათ (მთვარის დაბნელება იგულისხმება). ვერცერთმა ძლიერმა. ღმერთმა ვერა გააწყო-რა და ისინი იძულებული იყვნენ მთვარის დასახსნელად ეასთვის უფსკრულში მიემართათ და დახმარება ეთხოვათ. მან ამ შვიდეულის წინააღმდეგ მარდუკი წარგზავნაო. ამ შვიდი ბოროტი ვენიის ყველაზე ავად და მავნელიც ვითომც მთიანეთში, ანდა ლელნარში ბინადრობდა. ბაბილონელთა წარმოდგენით ლაბარტუს თავი ძუ ლომისა, სხეული-კი ვირისა ჰქონდა, მაგრამ ტურასავით გაჰკიოდა და პირითგან გოგირდს აფრქვევდა. ჩვენამდის

ერთმა რელიეფურმა გამოსახულებამ მოაღწია, რომელზედაც სნეულებასთან დაკავშირებული მაშინდელი მთელი მსოფლმხედველობაა წარმოდგენილი და აღბეჭდილი.

გამოსახულება ოთხ პარალელურ დასწვრივ ზოლად არის დაყოფილი. პირველ ზოლში ღვთაებათა სიმბოლოებია გამოხატული, მათ ქვემოთ შვიდნი ავსტუნნი დგანან, იმათ ქვემოთ კიდევ ავადმყოფის საწოლის ორივე მხრითგან აქეთ-იქით თევზის სახით წარმოდგენილი ორი შემლოცველი ქურუმია, რომელთა გვერდით განწმენდელი საცეცხლურია. სულ ქვევით გამოსახულია უკვე თვით გამოდევნილი **ლაბარტუ**, რომელიც მხედრივ და ნავით ამ ადგილიდან მიილტვის (პროფ. ბ. ტურაევის *История Древ. Востока* 1935 წ. გამოცემის I, 139).

ვადამდებ სნეულებათა ღვთაების გამოხატულების შემცველ ზემოაღწერილს რელეფს იმ მხრივ აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რომ ამ „ბატონების“ შესახებ ზემომოთხრობილი ბაბილონური და ქართული თქმულებების შემოწმება და შედარება შეგვიძლიან. ბაბილონური თქმულებით ავადმყოფის გენიებს სადგომი ვითომც მთიანეთს, ანდა ლელნარში უნდა ჰქონოდათ, ქართული რწმენით **თეთრ ზღვაში**: იქითგან, „თეთრი ზღვიდან წავედით“-ო, მათი პირითვე ნათქვამია დასაამებელ იავ-ნანაში, რომელი ამ ორ რწმენათაგანი უფრო სწორე უნდა იყოს, ამის გადაწყვეტის [საშუალებას] ზემოაღწერილი რელეფი გვაძლევს.

ავადმყოფისაგან განდევნილი **ლაბარტუ** ამხედრებულა და ნავით მიილტვის. თუ ამხედრებულობა მთიანეთისათვისაც გამოსადეგი იქნებოდა, ნავი მაინც დასაბრუნებლად ხომ ვერც მთიანეთში და ვერც ლელნარში ივარგებდა. რად დასჭირდებოდა მას ნავი და რატომ გამოსახავდა ამ ძეგლის გამკეთებელი **ლაბარტუს** ნავით მიმავალს, თუ რომ ის დაწმუნებული არ იყო, რომ თავის ბინაზე დაბრუნება უნავოდ მას არ შეეძლო. ამრიგად ბაბილონური ამ რელეფითგანაც ჩანს, რომ ბაბილონური თქმულება დროთა განმავლობაში დამახინჯებული უნდა იყოს და ქართული რწმენა, რომ ვადამდებ სნეულებათა გენიებს ზღვაში, ანდა ზღვის პირას ჰქონდათ სადგომი, უფრო ძველია და სწორე, მაინცდამაინც მისი სისწორე ბაბილონურივე რელეფითაც მტკიცდება.

შესავედრებელი იავ-ნანის ერთს ნაწყვეტში როგორც დავრწმუნდით „ყვავილ-ბატონების“ დედის სახელად **ბარბარე**-ა აღნიშნული. ეს რომ სრულებით შემთხვევითი და უაზროდ, მექანიკურად ჩართული ცნობა არ არის, იქითგანაც ჩანს, რომ ყვავილითა და სხვა ვადამდები სნეულებით დაავადებულთა მშვიდობიანად განკურნების შემდეგ ძველად მშობლებს განსაცდელს გადარჩენილი შვილები ტფილისის მახლობლად აღმოსავლეთით მდებარე „წა ბარბარეს ეკლესია“-ში მიჰყავდათ ხოლმე მოარულის ბედნიერად მოხდისათვის მადლობისა და მსხვერპლის შესაწირავად. თანაც ამ მლოცველებს იმ წითელი ტანისამოსი უნდა სცმოდათ და მხოლოდ აღთქმის ასრულებისა და შესაწირავის მიძღვნის შემდეგ შეეძლოთ მათ წითელი ტანისამოსი გაეხადათ. ამ ჩვეულებითგანაც ჩანს, რომ ხალხური რწმენითაც ყვავილ-ბატონებს „**ბარბარეს** სახელთან მკიდრო კავშირი ჰქონიათ. მაგრამ, რაკი წა ბარბარეს სახელი ხალხს შეეძლო მხოლოდ ქრისტიანობასთან ერთად შეეთვისე-

ბინა, თვით მოთარულის „ბატონების“ რწმენა-კი, რა თქმა უნდა, წარმართულია, ამიტომ ცხადია, რომ ამ „ბატონების“ დედის სახელი ბარბარე უნდა ძველი წარმართული სახელის დამახინჯებას წარმოადგენდეს; იმ ძველ სახელს რაიმე შორეული ბგერითი მსგავსება მაინც უნდა ჰქონოდა ბარბარესთან, რომ ნამდვილი დაპვიწყებოდათ და ქრისტიანული სახელით შეენაცვლებინათ.

შესაძლებელია ის წარმართული სახელი სწორედ ლაბარტუ-ს მაგვარი იყო და შემდეგ რეგრესიული ასიმილაციის გზით ჯერ ბარბარტუ-დ, ხოლო შემდეგ პირდაპირ ბარბარედ იქცა.

ამნაირადვე ცხადია „ბატონი შვილი ლევანი“-ს სახელიც, ვითარცა ქრისტიანული, ძველი წარმართული სახელის უკვე დამახინჯებულს ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. თუ აქაც ვიგულისხმებთ, რომ დამახინჯება მაინც ბგერითს მსგავსებასთანაც უნდა იყოს დაკავშირებული, შესაძლებელია გვეფიქრა წინათ ხომ მლევანი არ ერქვა ამ ბატონიშვილს? ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს მ ლ ე ვ ა ნ ი -ს მნიშვნელობა, იერემიის 51^რ-ის დამოწმებით, ასე აქვს განმარტებული: „ესე არს, რომელსა გულსაგება მიეღოს ზეგარდმო შეწევნისა აწვე, გინა მეფეთაგან გულსაგვე ქმნილიყოს“ (ლექსიკ.). დამოწმებულ ადგილას-კი ნათქვამია: „არა არს ესე მ ლ ე ვ ა ნ ი ნ ა წ ი ლ ი ი ა კ ო ბ ი ს ი, რ ა მ ე თ უ რომელნი დაჰბადნა ყოველნი იგი არს ნაწილი მისსა და ისრაელსა საკუტვროს მკედრობისა მისისა“ (იერემ. 51^რ). დაბადების არც ერთს სხვა თარგმანში მ ლ ე ვ ა ნ ი -ს შესატყვისი სიტყვა არ მოიპოვება, არამედ მარტივად ნათქვამია: „ესე ნაწილი იაკობისა“.

3. ქალ-ბაბბარ-ი

მეტად საყურადღებოა ვიბლიანის, 86 წლის ფარული მახუცის მოთხრობა ფარში ზომხის დღესასწაულის წესის შესახებ. ამ აღწერილობის ყველაზე საგულისხმო ნაწილი ქალ-ბაბბარ-ის თავისებურს წესს გვისურათებს, რომელზედაც არცერთს სხვა სვანური ანდა მსგავსი დღესასწაულის აღწერილობაში არავითარი ცნობა არა ჩანს, რის გამო მით უფრო ძვირფასი ხდება ჩვენთვის.

ვიბლიანს ნათქვამი აქვს: ზომხა, ანუ აკალანდა სადამოს სახლის უფროსი („ქორწ მახუში“) დაიქერდა ხელში დიხშალ-ის! გამომცხვარ დიდი ზომის თხელსა და „რქებიან“ (მუჭუპარ-იან) ლავაშს, რომელსაც ქალ-ბაბბარ-ი ეწოდება, გარეთ გასავალ კართან ბაჩმარდგოდა და უხედევ ლოცვას წარმოხსთქვამდა „ქალბაბბარ მწლდიან, ფიშირ ბწწო ლეთ ზოჩა გუფი ენურდვინ (ე. ი. ქალბაბბარ-ი მადლიანო, მრავალ ამ ღამის ღამეს კარგ გულზე გვააყოფე), მრავალ ამ დროს კარგ გულზე [შეგვასწარი!] მშვიდობის დრო მოგვეცი, მადლიანო, კარგო წელიწადი შეგვიცვალე, მადლიანო!“ (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხალხ. დღეობ. კალენ. I, 130—131).

ზემომოყვანილ ცნობას ვიბლიანის შემდეგი საყურადღებო განმარტება მოსდევს: „ქალბაბბარ-ი ქაუშელდიან-ის «აფხნიკი იყო, ქაუშელდიან-ი მზის ყარაულია. ის მზეს დაარჯობდა — გველმეშაპა არ გადაეკაპოსო“. მზე რომ დაბნელდებოდა ხოლომე, ბაღისი ასე გაიძახოდა:

¹ დიანახლისის.

«ა-ა-ა ქალბაზარი და ქაჭშელდია იმეგ ხარი, — უნიცხ, უნიცხ!»

«ა-ა-ა ქალბაზარი და ქაჭშელდინ-ო, სად ხარ, გაიღვიძე, გაიღვიძე!»
(იქვე, I, 131).

ამ განმარტების შემდეგ ვიბლიანის მითხრობა ქალბაზარ-ის წესის შეწყვეტილი აღწერილობის გავრცელებას წარმოადგენს.

ზემომოყვანილი ლოცვის, „ლიმზირ-ის, გათავების შემდეგ, სახლის უფროსი გადააბიჯებდა კარის ზღურბლს და იქვე გაჩერდებოდა. ამ დროს ოჯახის დანარჩენი წევრნიც გარეთ გაიკრიფებოდნენ და მომზურ-ის პირდაპირ კალოზე გაჩერდებოდნენ. მომზურ-ი მოიმარჯვებდა ხელში ქალბაზარ-ს და ისროდა ოჯახის წევრებისკენ. ვინც მის დაქერას მოახერხებდა, ქალბაზარ-ს უკანვე მომზურ-ს ვადმოუგდებდა. ასე სამჯერ ესროდნენ ერთმანეთს მომზურ-ი და ოჯახის წევრები ამ ლავაშს. შემდეგ დაინაწილებდნენ მას და იქვე შეეპტეოდნენ (სვ. ხალხ. ღვთობ. კალენდ. I, 134).

ქალბაზარ-ის ლავაშის განაწილებისა და შექმნის შემდეგ, „მამაკაცი (სახლითგან გარეთ კალოზე) კულ-ს გამოიტანდნენ, მას წვერს წააჭრიდნენ და კულ-ის ამ ნაჭერს ყუვარზე შეაგდებდნენ. ამასობაში სვანის ეგოში იკრიბებოდნენ მისი ნათესავები და მეზობლები. მათგან ორი მამაკაცი გაიდებდა მხარზე მოსახლის კულ-ს, რომლის შუა ადგილზე ბავშვს მოათავსებდნენ (ეს ბავშვი, თუ ბიჭი იყო, მაშინ კულ-ს მხედრულად გადაჯდებოდა, ქალი-კი მას მუცლით გადაეკიდებოდა) და ყველანი სახლში შედიოდნენ, კერძის გარს უვლიდნენ და თან გაიძახოდნენ:

«ბო-ო-მბლა, ბო-ო-მბლა, გემიშ
ყოჩუი ხარგელია, რიჩხ!»

«ბო-ო-მბ-ლა, ბო-ო-მბლა,
ბელღის კარზე დატვირთული, რიჩხ».

კულზე შემჯდარ ბავშვს ყოველი მხრიდან ბრწყინდნენ და ჩხვლეტდნენ ისე გამეტებით, რომ ხშირად ბავშვი ატირდებოდა ხოლმე. კულ-ს რომ კერიის გარშემო შემოატარებდნენ, შემდეგ სვირ-ის აღმოსავლეთის კედლის მარჯვენა სარკმელთან მივიდოდნენ და მის წინ კულ-ის მზიდავნი უეცრად დაეცემოდნენ მიწაზე და ბავშვიც ვადმოვარდებოდა, განთავისუფლებულ კულ-ის ერთ ნაჭერს კერიაში შეუკეთებდნენ, სადაც ის ნელ-ნელა უნდა დამწვარიყო, მეორეს ლიფანალ-ისათვის შეინახავდნენ, ხოლო კულ-ის მესამე პატარა ნაჭერს მომავალ კანდა-მდე ინახავდნენ. სახლის უფროსი მივიდოდა ციხლში შეკეთებულ კულ-ის ნაჭერთან, ჩაცუცქდებოდა, კულ-ის ნაპირზე ნაჭშხუნ-ს მოათავსებდა და შეუდგებოდა დანით მის ჩხვლეტას სიგრძესა და სიგანეზე ჭვრის სახედ. ამ დროს ის გაიძახოდა: „ყველა ღმერთის წყალობა?... — დიდი ღმერთის წყალობა..., — ადამიანის მშვიდობიანობა..., — საქონლის სიმრავლე..., — ეს ხორბალი..., — ეს ხარი..., ეს ფური..., — ეს ცხვარი..., — ეს ვაჟკაცი..., — ეს ქალი..., — ეს კიდობანი... და მრავალ სხვა სიკეთეს ჩამოსთვლიდა. სვანს ეგონა, რაც უფრო მეტჯერ გაიმეორებდა თვითოეული მათგანის სახელს და რაც უფრო მეტჯერ დაჩხვლეტდა ნაჭშხუნ-ს, იმდენად მეტი რაოდენობით და სიუხვით ექნებოდა წლის განმავლობაში ჩამოსთვლილი სასურველი სიკეთე. ბოლოს ჭვარდი-ნად დაჩხვლეტითი კვერი ოთხად გაიჭრებოდა. ამას ელოდნენ მასურებლე-

1 ე. ი. მვედრბელი, მლოცველი.

2 ორ-ორჯერ არის ყველაფერი ნათქვამი, მოგვყავს თითოჯერ. ივ. ჯ.ფ

ბიძ. მაშინვე მისცივდებოდნენ და კვერის ნაკრებს დაიტაცებდნენ“-ო (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხალხ. დღეობ. კალენდ. I, 131—132).

ქალბაბარ-ის ერთი მნიშვნელობა ვ. ბარდაველიძეს ასე აქვს დასახელებული: „ღვთაება ქალბაბარ-ისათვის განკუთვნილი თხელი და მრავალქიმიანი ღვავაში“ (სვ. ხალხ. დღეობათა კალენდ. 217). ასეთი მნიშვნელობისათვის გვ. 130⁸⁵ და 131^{15, 16}-ია დამოწმებული. ხოლო ამავე წიგნის 197 ვვერდზე განმარტებულია: „ქალბაბარ (ფარ.) ციური არსებაა, ქაჭშელდიანის ამხანაგი (ქართველი ტომების უძველესი მზის ღვთაების ერთ-ერთი ეპითეთი) 131^{15, 16}“. როგორც ზემოთ დავრწმუნდით ქალბაბარ-ი „მზის უარა ულის“, ქაჭშელდიანის, „აფხნიკი“ იყო, მაშასადამე, ისიც „მზის ყარაულის“ მსგავს მოვალეობის აღმასრულებლად ყოფილა მიჩნეული. ეს რომ ხალხს მართლა ასე ჰქონია წარმოდგენილი იქითგანაც ჩანს, რომ მზის დაბნელების დროს, ხალხი თურმე გაიძახოდა: „ა-ა-ა, ქალბაბარ-ო და ქაჭშელდიან-ო, ხადა ხარ, გაიღვიძე, გაიღვიძე“-ო, ცხადია, მზისაგან განსაცდელის თავიდან ასაცილებლად და დასაცავად.

4. კვირია

თუმცა კვირია, ანუ კვირიაე, კვირაე, კვირეე უძლიერესა და უზენაეს ღვთაებას, მორიგეს, ემორჩილება, მაგრამ თითონაც უფროსი და ძლიერი ღვთაება იყო. ეს მკაფიოდ არის შეტილში ჩაწერილი ღვთისმშობლის ხატის ხუცის დაწყობებებში გამოთქმული: „შაღალღ ღმერთო, დიდო კვირეაო, მახვეწურთა სამეშ(ვ)ლო-სამწყალობნელადა დიდისა-ცოტიანსადა, კაცისა-საქონისა და ორფე-ოთხფევისადა, ქუდოსან-მანდილოსნისადა შეშველი, მწყალობელიც იქნები, მწყალობდე შენი სახელის-შაღალღ“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 15 a).

დაწყობებებთანა უმრავლეს ნაწილში კვირია ჩვეულებრივ დიდად იხსენიება, მაგ. „წყალობა უბოძვიდითა... დიდსა კვირიას გამოუთხოიდიოთა“ (იქვე 12 ბ), დიდს კვირაეს გახვეწებთ, თქვენ უშველეთ თქვენს მებვეწურთა“-აო (იქვე, 12 გ. და სხვაგანაც).

კვირიას ღვთაებრივი ძლიერების სივრცე უფრო სრულად ფშაურს სალიდებელში აღნიშნული, თუმცა მისი მოქმედების სარბიელის მთლიანი აღწერლობა არც იქ მოიპოვება. ამ ფშაურს სალიდებელში ნათქვამია: „დიდება შენდა კვირაო კარავიანო, ღვთისა და მეფის კარზედ მდგომელო, სიმართლის პასუხის გამცემელო ღმერთთანა და წყალობის გამომტანელო ხმელზე ხორციელთათვის“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ი). მაშასადამე, სამართლიანობის დამყარება და წყალობის გამოთხოვა უზენაესი ღვთაებისაგან კვირეას უფლება-მოვალეობად ყოფილა მიჩნეული.

კვირია, როგორც დავრწმუნდით, იწოდება „სიმართლის პასუხის გამცემლად ღმერთთანა და წყალობის გამომტანელად“ ადამიანებისათვის ფშაურს სალიდებელში და საერთოდაც კვირია ითვლებოდა სწორედ იმ ღვთაებად, რომელსაც სამართალი ეკითხებოდა და ებარა. მაგ. შეტილის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის დაწყობებებში აღვლენილს ვედრებაში მოიპოვება, „დიდება ძაღხთისასა, სამართალ კვირიაისასა“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 15 თ). ასევე შეტილის მთავარანგელოზის ხატის ხუცის დაწყობებებშიც (იქვე, I, 16 ი). ხანმატის ჯვარის ხუცისაში-კი ნათქვამია: „დი-

დება და გამარჯვება ძალ-ღვთისა, სამართალს კვირიას. ძალი ღთისა
გწალობდეთა და სამართალი კვირიასა“ (იქვე, I, 21 იზ).

რაკი სამართლის წარშობა კვირიას უფლებას შეადგენდა, ამიტომაც ჩივილითაც მისთვის უნდა მიემართათ თვით ზეციერი ძალის წარმომადგენ-
ლებსაც-კი. სწორედ ამიტომაც არის სამი ხატის, ღვთსმშობლის, მთავარან-
გელოზისა და ნახარელას, ხუცის დაწყალობებაში გათვალისწინებული ასე-
თი შესაძლებლობები: „დიდ კვირაეს სხვან ხთისნასახნ თუ
რას უჩიოდან შენს მვედრებელს, შენ „ყუდრო კარზე მდგომო ანგე-
ლოზო“ დახმარე და განსაცდელი ააშორე-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 13 ე). კვო-
რია ხალხურ ლექსებშიც სასწორისა და სამართლის მცველია, მაგ. იახსარის
ამბავში კვირიას პირითაა მოთხრობილი, რომ როდესაც

„ხთის კარზე შავიყარქმით ანგელთსები თავ-
ნია“, მაშინვე გარმოდგეს სასწორ-ჩარექი: „კვირაჲ, და-
უგი თვალია!“

განზრახული სამუშაოსათვის მასალის მიღებაც კვირიასთვის უნდა
ეთხოვნათ ღვთაებებს. მაგ. თავმოყრილ თავანგელოზთაგან „ეზიდებიან
იმას, ვინც რო ძალიანია“. იახსარი ამბობს: სხვებთან ერთად

„ქვე-ქვე ზოლოსვე მე ვზივარ, ყველას ჩემზე აქვ თვალია,

ერთმანეც ეუბნებიან: «აიღებს იაკსარია». თუმცა

„ხუთნი „შავ ხთხოვე კვირასა, გარმამიმეტა სამია“,
მაგრამ, როცა

„ავწიე საწონ-ჩარექსა, — «ღმერთო, შენგანა ძალია!», მაშინ-კი

„სამოც ლიტრასა რკინასა ძირს გაუარენ ქარია“-ო (აქ. შანიძე,
ს. პოეზია I, 223).

ზემომოყვანილს სადიდებლებში კვირიას ერთი მნიშვნელოვანი თვისე-
ბაა გამოტოვებული: ბედისა და წულის გამოთხოვა და მიცემაც მორიგე
ღმერთზე და დიდ კვირაზე იყო უმთავრესად დამოკიდებული. თუ ვინმე
„ბედისად მიხვეწურ იყვება, ბედი მორიგეს ღმერთს გამოუთხოიდი, დიდხ
კვირაეს გამაოუთხოიდი“-ო, ნათქვამია მაგ. შატილის მთავარ
ანგელოზის ხატის ხუცის დაწყალობებაში (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ.
ეთნ. I, 16 ი).

ხანმატის ჯვარის ხუცის დაწყალობებაშიც წულის გამოთხოვა-მიცემაზე
მათვე ევედრება მლოცავი: „წული ვის ყავდეს, გაუზარდეთ, — არ ყავდეს-
და, თუ ვინმე გეხვეწებოდეს, ღმერთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო“ (მას. საქ.
ეთნ. I, 19).

ამავე ჯვარის მეორე ხუცი თავის დაწყალობებაში თავის მრევლს კვირ-
დება: „სამართალი კვირიასა ამ ხატის მლოცავთ, ქუდოსან-მან-
დილოსანთა, პურს მოგიმატასთ, წულს მოგიმატასთ“-ო (იქვე I, 21 იზ).

ფშაური დაწყალობებაც კვირიას წულის მიმნიჭებელ ღვთაებად სივლის:
თუ „წული ვინმე გთხოვოსთ, წული ღმერთსაც გამოუთხოვეთ, კვირია-
საც“-აო (მას. საქ. ეთნ. 25 კლ).

ამრიგად, ქართული ხალხური წარმართული რწმენით, კვირია, მორი-
გესთან ერთად „წულის“ მიმნიჭებელი მთავარი ღვთაებაა. მორიგე ასეთ
მედრებაში დასახელებულია ხოლმე ვითარცა უზუნაესი ღმერთი, რომლის
დაუკითხავად ცასა და დედამიწაზე ვერაფერი გაკეთდებოდა, წულის ბო-
ძება-კი უმთავრესად სწორედ კვირიას უფლებას შეადგენდა.

თუმცა კვირია, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, მორიგეზე უმცროსი იყო, მის გაჩენილადაც-კი ითვლებოდა, მაგრამ მაინც ერთ უუძლიერეს ღვთაებათაგანად ითვლებოდა: „**ღმერთმა გაუმარჯოს კვირიეს ძლიერსა**“-ო, ნათქვამია მთიულურ სადიდებელში (I, 34 ია). ის უზენაესი ღვთაების ძალად იყო მიჩნეული; მასთან ყველაზე დაახლოვებულ ღვთაებად იყო ცნობილი, თუმცა ხალხური რწმენით კვირიას თავისი კარავი ჰქონდა და ამიტომაც კარავიანად იწოდებოდა, მაგრამ ამასთანავე მას მორიგე ღმერთის კარზე თავისუფალი მოქმედების უფლებაც ჰქონდა, შეეძლო შესულ-გასულიყო, „ღვთის კარზე მოარული“ იყო. ამაზე მეტიც-კი ითქმის: კვირია ზოგს დაწყალობებაში მაღალი ღვთის, ე. ი. მორიგეს, მეკარვედაც-კი იწოდება.

მაგ. შატლის ღვთისმშობლის [ხატის ხუცისაში ნათქვამია: „**დიდება ღმერთსა, მაღლი ღმერთსა... მზესა, მზისმყოლ ანგელოზთა, დიდს კვირიასა, ღვთის მაღლის მაკარვესა!**“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 146).

ს. ღულში ჩაწერილ სადიდებელშიც ასეა: „**დიდება ღმერთსა... მზესა, მზისმყოლ ანგელოზთა, დიდება დიდ კვირიასა, მაღლის ხთვის მოკარვეს**“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 26 ა).

ამ უკანასკნელ სავდრებლებითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ კვირია მართლ მორიგესთან-კი არ იყო დაკავშირებული, არამედ მზესთანაც, რომლის „მყოლ-ანგელოზთა“ ჯგუფს თითქოს ისიც უნდა ჰკუთნებოდა.

მთხურს სადიდებელში კვირიას წარმოშობილობაცა და მისი სიძლიერის წყაროც ირკვევა: იქ მას ღვთის შვილი ეწოდება — „**დიდება ჰქონდეს კვირე ღვთის შვილსა**“-ო (ე. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 36 იდ). ცხადია, რომ თავისი ასეთი ბუნების წყალობით მისი პიროვნება უნდა ხელუხლებელი ყოფილიყო და მართლაც მთიულურს სადიდებელში კვირიას ასეთი თვისება აღნიშნულია კიდევ: „**გაუმარჯოს კვირიას ხორციელთაგან ხელუხლებელსა**“-ო (იქვე, I, 35 იბ).

რაკი კვირიას თავისი საკუთარი კარავიც ჰქონდა, ამიტომ მას კარავიანი, ანდა საბამ-კარავიანი ეწოდებოდა. მაგ. ფშაურს დაწყალობებაში ნათქვამია: „**დიდება შენთვის კვირიას კარავიანსა**“ (მას. საქ. ეთნ. I, 24 კდ).

ახიელის ხუციც თავის სადიდებელში ამბობს: „**მე ჭიქა-ბარძიმზედა გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო ძალო ხთისაო, ხთის კარზე მაარულო, საბამ-კარავიანო**“-ო (იქვე, I, 31 ზ). თვით კვირიას ხატის ბარისახოელი ხუცის სადიდებელი ასეა: „**აემ სანთელ-ჭიქა-ბარძიმზედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაა ხთის კარზე კარავიანო**“-ო (იქვე I, 28 დ). კვირიას რომ თავისი კარავი ჰქონდა, თვით უზენაესი ღვთაების ნაბოძები ყოფილა, ეს გარემოება ხეცსურულ სადიდებელში დაცული შემდეგი ვედრებითგან ირკვევა: „**შესამე ჭიქა-ბარძიმზედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო, ხთისაგან კარავიანო**“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 26 ა).

კვირიას დღესასწაულში დაცული მოპირდაპირეთა მეთაურების სახელის ცვალებადობა „კესარი“, „ყაინი“, „ყაენი“ და „შაპი“ საშუალებას გვაძლევს ამ დღესასწაულის დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილების საფეხურები აღვადგინოთ. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ ერთი გუნდის მეთაურს ეწოდება ზემო სვანეთში „საქმისაჲ“, მეორისას „ყაინი“. ქვემო სვანეთში ორი გუნდის მეთაურს „კესარი“ ეწოდება, მაგრამ „ადრეკილაჲ“-ს ჩვეულების მიხედვით საფიქრებელია, რომ ზემოსვანური „საქმისაჲ“-ს მსგავსად, ქვემო სვანეთშიც ერთი გუნდის მეთაურს თუ საქმისაჲ არა, ადრეკილაჲ მაინც უნდა ჰქმედოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში ყვენობის ერთი გუნდის მეთაურს მეფე, მეორისას ყაენი, მეფე და შაჰი ჰქვიათ. ცხადია, რომ „კეისარი“ მოპირდაპირე გუნდის მეთაურის სახელად უფრო აღრინდელ ხანაში უნდა ყოფილიყო, ვიდრე „ყაენი“, რომელიც შეიძლება მხოლოდ მონღოლთა ხანიოვან, XIII—XIV ს-ით-გან შემოსულიყო. ამგვარადვე ცხადია, რომ „კეისარი“ არ შეიძლება I—II სს-ზე ქ. შ. იყოს მოპირდაპირე გუნდის მეთაურის სახელად შემოდებული, რათავან ეს სახელი ხომ ბიზანტიის ბატონობის განმტკიცების შემდგომი ხანის ანარეკლს წარმოადგენს. „შაჰიც“ მონღოლთა გაქრობისა და სეფევიანთა სპარსეთის პოლიტიკური ძლიერების ხანის ამოძახილსვე უნდა წარმოადგენდეს, ე. ი. XVI ს.. დასასრულისა და XVII ს. პოლიტიკური ვითარების ანარეკლის აღმბეჭდელია.

დასასრულ, რაკი მოწინააღმდეგე გუნდის მეთაური შავ-კანიანად უნდა ყოფილიყო ამ დღესასწაულში წარმოდგენილი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მას კეისარის მაგიერ შავ, ან მუქკანიანი ერის მეთაურის სახელი ექმნებოდა.

ამ დღესასწაულის მთავარი სალოცავი ღვთაება „კვირია“-დ იწოდება, რომელსაც ხალხური რწმენით „წულის მომატება“ აბარია. თავდაპირველია ღვთაების ეს სახელი, თუ, მოწინააღმდეგე გუნდის მეთაურის სახელის მსგავსად, აქაც დროთა განმავლობაში პირვანდელი სახელი უნდა შეცვლილი იყოს, გასარკვევია. კვირა დღესთან მსგავსების გამო ამ ღვთაების სახელის შეცვლილობის აზრი სრულებით ბუნებრივი და მართებულია. რაკი კვირა დღე შემოქმედი ღმერთისათვის არის განკუთვნილი და საქმისაჲს დღესასწაულიც შეილიერების ღვთაების სადიდებლად იყო დაწესებული, ამიტომ ამ ღვთაების ძველი წარმართული სახელი ქრისტიანობის ხანაში კვირიას სახელად სრულებით ადვილად შეიძლება შეცვლილიყო.

თუ ეს აზრი მკდარი არ არის, მაშინ ამ შეილიერების წარმართული სახელის გამოთრკვევის ცდაა საჭირო. ბუნებრივად იბადება აზრი, ეს წარმართული სახელი კვირიას სვანური დღესასწაულის „მელია ტელეფიაჲ“-ს წესის სახელში სახელდობრ „ტელეფიაჲ“, რომელსაც „ტულოაბა“ და „თულო“-ც ეწათესავება, ხომ ამ სახელის ნაშთი არ არის? უეჭველია, ამავე სახელთან უნდა იყოს [დაკავშირებული] კოლხეთის განთქმული ქალაქის „ტელეფისი“-ს სახელიც. ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა, რომ ბერლინში 1926 წელს გამოცემულ ხეთურ ტექსტებში ერთი ფრიად საგულისხმო და ჩვენი საკითხისათვის ვადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონებული თქმულება მოიპოვება „ღვთაება ტელეპინუს“-ის „წასვლისა და ამის გამო მოსავლისა და შეილიერების მოსპობის შესახებ და შემდეგ ამ ღვთაების კვლავ უკან დაბრუნების შესახებ“ (იხ. Keilshriftunden aus Boghazkoi, Heft XIV — XVII. Berlin. Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museen 1926 წ.)¹.

ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს სიტყვით „მაკინტლობა — ზროხთა და ყურდგელთა მძუნობა“-ს, ანუ სქესობრივ კავშირს ჰნიშნავს (ლექსიკ.). ცხადია, ამ სიტყვის პირველ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს ორსული საქონლის აღმნიშვნელი ტერმინი „მაკე“ და აქეთვან ნაწარმოები „მაკობა“.

¹ ამის შესახებ იხ. ცნობა Indogermanisches Jahrbuch XII Band, 1928 წ. გვ. 314: „besonders interessant die Sage vom Verschwinden des Gottes Telepinus dem damit verbundenen Aufhören von wachstum und Fortpflanzung und der endlichen Wiederkehr des Gottes“.

ეს ტერმინი დაბადების ქართულ თარგმანშიც არის ნახმარი. შესაქმეთა 30¹, სწერია: „მაკედონიელ ცხოვარნი მუცელქმნულნი“. ბერძნულად უდრის „*μακεδονοι εν κοιλιασιν*“. ხოლო ამავე წიგნის 31¹⁰ ნათქვამია: „იყო რაჟამს მაკედონადეს ცხოვარნი და ვიხილენ თუალითა ჩემითა იგინი ძილსა შინა და აჰა ვაცნი და ვერძნი აღმომაველნი იუჟნეს ცხოვართა მიმართ და თხათა“. აქეთგან ჩანს, რომ მაკობად იფულისხმება ვაცთა და ვერძთა ცხვრებსა და თხებზე აღმავლობა. ბერძნულ თარგმანში აქ სწერია „*ἵππων ἐν κοιλιασιν εν κοιλιασιν*“, სომხურში „*կարժամ գկծէին խաղինք*“.

სახისმეტყველების ძველი ქართული თარგმანი, რომელიც IX ს-ზე ადრინდელი უნდა იყოს, რათგან იქ ქვეყნის აღსანიშნავად ტერმინი „სოფელი“ იხმარება („სოფელსა ჰინდოეთისასა“ = *ს ზეჟიკა ტრ VI, 37 4-5*), გვაფიქრებინებს, რომ „მაკე“ ამ სიტყვის სრული ფორმა არ უნდა იყოს. იქ ერთგან ნათქვამია: „მაჰალი შეხის დედალსა... მაკნდის და დედალმან შთანთქის თესლი“-ო (იქვე, 166-6).

სომხურ თარგმანში „მაკნდის“-ს უდრის „*მყანა*“ და ბერძნულ დედნის *μακρον*-ს (იქვე, გვ. 78), რაც სქესობრივ კავშირს, ჩასახვას ჰნიშნავს. ზმნის ზემომოყვანილი ფორმის მიხედვით მახელზმნად მაკნობაა საგულისხმებელი, ან როგორმე სხვანაირად მხოლოდ „ნ“-რიც ძირეულად გამოდის. „მაკე“, „მაკენ“ და „მაკინტლობის“ პირვანდელი მნიშვნელობისა და აგებულების გასაგებად უნდა ვათვალიწინებულნი გვეჩინდეს, რომ იმერულ თქმაში იხმარება ტერმინი „*კუტუ*“ რომელიც ბავშვის, ბიჭის სასქესო ორგანოს ეწოდება (ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა, გვ. 25).

ეს სიტყვა ამავე სახით მეგრულშიც გვხვდება და ამავე მნიშვნელობით (ი. ყიფშიძე მ. გ. 263), ხოლო გურიაში ეს ტერმინი „*კუტა*“-ს სახითა და ამავე მნიშვნელობით არის გავრცელებული.

ჭანურად „*კუტუ*ლა“ ბიჭიკოს, ბავშვსა ჰნიშნავს, ხოლო „*კუტავი*“ ძაღლის ლეკვს ეწოდება (ჭ. გ. 160). იმერულ თქმასაც აქვს ამნაირივე სიტყვა და იქაც „*კუტა*“ „*კუტალია*“ პატარა ბიჭს აღნიშნავს (ვ. ბერიძის სიტყვის-კონა 25).

ბიჭის სასქესო ასოს ნოფაში, ხოლო ვიწეში დიდისასაც ჭანურად „*კუტუ*“ ეწოდება (ჭ. გ. 160).

საფიქრებელია, რომ „*კუტუ*“ უნდა იმავე ძირისა იყოს, რომლისაც „*კუნთი*“-ა, რომელიც ს ა ბ ა ს მოწმობით 1 მეფეთა 924-ში ყოფილა ნახმარი (ლექსიკ.), მაგრამ ბაქარის შიერ გამოცემულ დაბადებაში არა ჩანს.

გურიაში უკანასკნელ შვილს „*ნაკინტალია*“-ს ეძახიან, ხოლო უკანონო შვილისათვის სახელად ქვემო გურიაში ხმარობენ „*ბუშ-კუტურა*“-ს, ზემო გურიაში — კიდევ „*ბუშ-კინტრი*“-ს¹. საგულისხმოა, რომ „*ნაკუნტალია*“-ს ერთგვარს სემასიოლოგიურ პარალელს წარმოადგენს უკანასკნელი შვილის მეგრული ტერმინი „*გვაჯიში ოხვამური*“ (მ. გ. 418).

აღსანიშნავია, რომ, როგორც საცაიშლოს გამოსავლის დავთრითგან ჩანს, „*კუტუ*“ ადამიანის საკუთარ სახელადაც და გვარადაც იხმარებოდა სამეგრელოში. მაგ. იქ დასახელებულა „*კუტუ* სიხარია (ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ი ს გამ., 5),

¹ უნივერ. ლატოვ [აწ აკად. ნაშლ. წიგრის, პროფ.] ნ. ბერძენიშვილის ცნობით.

კუტუ ხაზარია (იქვე, 6), კუტუ კუტალია (იქვე, 40), მამაკუტუ კუტალია (იქვე, 6), პაპია კუტალია (იქვე, 40).

აღმათ ასეთივე სახელია ქართლშიც გავრცელებული მამაკაცის სახელი „მუტა“.

ლევკის აღმნიშვნელი ჭანური ტერმინები „ლაკობი“ და „კუტავი“ (ჭ. გ. 162 და 160), რასაკვირველია, ამავე ძირის სიტყვებია და პირველი ბოლო-შეკვეცილი, მეორე კიდევ თავსართმოცილებული ფორმებია პირვანდელი „ლაკუტავი“-სა, რომელიც თავის მხრივ „ნაკუტავი“-ს ფონეტიკურ სახენაცვალს წარმოადგენს.

ამგვარად ჩვენ გვაქვს „მაკნ-ობა“, „მაკინტლობა“ სქესობრივი დამოკიდებულების აღსანიშნავად, „კუტალა“, „კუტულა“, „კუტა“, „კუტუ“ მამაკაცის სასქესო ორგანოს ტერმინად და იმავე დროს კუტა, კუტალია, გუტა ადამიანთა სახელად და გვარად, დასასრულ „ნაკინტალა“ და „კუტარა“. ძირად აღმათ „კუნტი“ და „კუნტარი“ უნდა ყოფილიყო, ვითარცა კუნთისა და იმავე დროს მამაკაცის სასქესო ორგანოს აღმნიშვნელი ტერმინი და აქეთვან არის წარმომდგარი სახელზმნა „მაკინტლობა“, რომელიც წინანდელ „მაკუნტალა“-საგან უნდა იყოს წარმომობილი და მისი შეკვეცილი ფორმა „მაკნობა“ და სხვა ზემოდასახელებული სიტყვები.

რაკი კუტა, კუტუ, კუტალი, გუტა მამაკაცის სასქესო ორგანოსა და მამაკაცის საკუთარი სახელებია, ნაკუნტალა კიდევ ადამიანის ნაშობს აღნიშნავს, ცხადია ტერმინი „მაკინტლობა“ თავდაპირველად მართო ცხოველთა სასქესო კავშირის გამოშატეველი ტერმინი-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ადამიანთა შორის სქესობრივი დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ტერმინადაც უნდა ვიგულისხმეთ. მხოლოდ შემდეგში სოციალური ცხოვრების წარმატებასთან ერთად ეს სიტყვა ადამიანთა ურთიერთობაში ვითარცა ტლანქი და უშვერი განდევნილა და მხოლოდ ცხოველთა დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ტერმინადღა დარჩენილა. საფიქრებელია, რომ წინათ „კუტა“ ძირისაგან ნაწარმოები მამაკაცისა, მამრისა და ქმრის აღმნიშვნელი ტერმინიც უნდა არსებულებოდა იმგვარადვე, როგორც ჭანურში მიღებული ტერმინი „ყვაჯონი“, ან შემოკლებული ფორმა „ყვაჯი ცხენი“, რომელიც მამალ ცხენს, ულავს აღნიშნავს (ჭ. გ. 203), თავისი ეტიმოლოგიური მნიშვნელობით ყვერიან ცხენსა ჰნიშნავს და აქ სასქესო ორგანოს თესლწარმომშობი წყვილთა სახელი მამრობითობის აღმნიშვნელ ტერმინად არის გამოყენებული. ამ მამალი, მამრი სქესისა და ქმრის სახელისაგან ნაწარმოებ ნასახელარი სახელზმნის შთაბეჭდილებას ახდენს სწორედ ტერმინი „მაკინტლობა“.

ქართულში ამის მსგავსად ჩვენ მთელი რიგი იმ შინაარსის ნასახელარი ტერმინებისა გვაქვს, რომელნიც ან მამალი, ან დედალი ცხოველის სახელისაგან არიან ნაწარმოები. მაგ. დამამლება, ან მამლება, კერზილობა (კერი სალიტ. ქართ.: კემი (მეგ.) — კერში ტახსა ჰნიშნავს), ნერბვა (ნერბი-საგან, დედალი საქონლის სახელია), მძუნაობა (ძუნ-საგან, აგრეთვე დედალი პირუტყვის სახელია). უმკველია ტერმინი „მაკინტლობა“-ს მეორე ნაწილი „ნტლობა“, ან „ტლობა“-სთან ან მისი წინამორბედი მამაკაცისა და ქმრის აღმნიშვნელი სიტყვის ბოლო ნაწილთან უნდა იყოს დაკავშირებული ჩერქეზული და ყაბარდოული ქმრის აღმნიშვნელი ტერმინები, რომელიც აკად. გუჯღეღმუტე-დტის ჩანაწერით „ტღლე“-დ გამოითქმოდა ყაბარდოულად, ბოლო ახლა ლოპატინსკის ცნობით „ტღს“ არის, ჩერქეზულად-კი ლუჯღეღმუ-

წმობით ტლე ყოფილა. ამგვარად ჩერქეზული და ყაბარდოული ქმარის აღმნიშვნელი ტერმინი თავდაპირველად სქესობრივი კავშირის აღმსრულებლის გამომხატველი სიტყვა ყოფილა.

ჩერქეზების წარმართულ ღვთაებათა სახელებს შორის საყურადღებოა ტლევს-ის სახელიც. ლულაეს ცნობით, ის თურმე მჭედლების მფარველად ითვლებოდა. გარდმოცემით თითონაც მჭედელი იყო. ხალხს მისი ძლიერება სწამდა და მის სახელზე ფიცულობდა. იარაღით დაჭრილის განსაკურნებელად რომ სიმღერებს ამბობდნენ ხოლმე, სწორედ ამ ტლევსს შესთხოვდნენ შეეღოსა და განკურნებან.

ტლევსის სადიდებლად განკუთვნილი დღესასწაული ჩერქეზებს გაზაფხულზე ჰქონდათ. ლოცვის დროს სახნისზე და ცულზე ზედაშეს წაუქცევდნენ, შემდეგ-კი მიზნად დადებულ კვერცხს ესროდნენ ხოლმე, ყაბახის მსგავსად (ლულაეს Ворования... у черкессов; 27).

ამ ჩერქეზული ღვთაების სახელი ტლევს ძალიან მიაგავს სვანურს ტელიფია-სა და ქართულ ტელიფას.

5. კოპალა

განსაკუთრებული სიყვარულითა და სასიყვარულო იხსენიებს ხალხიცა და ხუცეებიც თავიანთ ლოცვა-ვედრებაში და სადიდებელში კოპალას, ანუ კოპალეს.

ხახმატის ჯვარში დაწყალობების დროს ხუცი ამბობდა: „დიდება მესა, იმის მყოლს ანგელოზს. შენად სამთავროდ, შენად გასამარჯოდ, ძალო დვთისაო, ძალა წმინდა გიორგი კოპალესაო! შენ გეძახიან, გეხვეწებიან, შენ ნუ მოუწყენ, ნუ მაიძულებ... ხალხსა! შენსა მლოცავსა. დიდება შენსა, გმირო კოპალე! შენ გეძახიან და გეხვეწებიან... ქუდოსან-მანდილოსანი“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 19).

თუმცა ზემომოყვანილ ვედრებაში და ზოგან სხვაგანაც (მაგ.. იხ. იქვე I, 20 იგ, 24 აგ.) კოპალე პირველად თითქოს წმინდა გიორგისთან არის დაკავშირებული, მაგრამ ჩვეულებრივ მას გმირი ეწოდება და მისდამი აღვლენილი ლოცვა და დაწყალობება-სადიდებელიც წმინდა გიორგისაგან დამოუკიდებელივ არის ხოლმე წარმოთქმული: „გმირო კოპალეო!“ ასეთია ჩვეულებრივ მისდამი მიმართვა (იხ. ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იგ, 33, 35 იგ).

გმირი კოპალე ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში მზესთან ჩანს დაკავშირებული: „იმის მყოლს ანგელოზ“-ს უწოდებს მას ხუცი (იხ. აქვე ზემოთ გვ. 209). საგულისხმო და საყურადღებოა, რომ თუშურს ერთს დაწყალობებაში ამ ღვთაების სახელი მრავლობითად არის ნახმარი: „გმირნო კოპალნო, ნერგის ანგელოზნო“-ო (იქვე, I, 24 კგ).

დამახასიათებელია, რომ ზემომოყვანილს თუშურ დაწყალობებაში კოპალნი გმირობასთან ერთად ნერგის ანგელოზებადაც არიან სახელდებულნი და მთიულურს სადიდებელშიც ნათქვამია: „გაუმარჯოს გმირსა კოპალეს ფუძის ანგელოზის მოძმე-მომხრესა“-ო (მას. საქ. ეთნოგ. I, 35 იგ), უქვევლია, გმირი კოპალეს ამავე ფუძის ანგელოზის მოძმეობისა და მომხრეობის რწმენაზე და მყარებული ხევსურული ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში ჩართული ეს ვედრებაც: „წუღი ვის ყავდეს გაუ“

ზარდო, არა ყავდეს და თუ ვინმე გეხვეწებოდეს, ღმერთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო“ (იქვე, I, 19 იე).

ამ ვედრების შინაარსი კოპალეს მეორე ხარისხიდან ზეციურ ძალად გულისხმობს, რომელსაც თვითონ პირადად წულის მიცემა არავისთვის შეეძლო, მაგრამ მას მაინც იმ დიდ ღვთაებათა წინაშე, რომელთა ნებაყოფლობაზეც შეიღიერება იყო დამოკიდებული, შუამდგომლობის უფლებაჲ ჰქონია და თითონაც, როგორც ჩანს, მოწადინებული ყოფილა ადამიანისათვის ამ მხრივ დახმარება გაეწია. მაინც და მაინც მორიგისა და კვირისაგან მინიჭებული შვილის გაზრდისათვის ხელის შეწყობა და მფარველობა, იტყობა, გმირი კოპალეს მოვალეობად ითვლებოდა.

კოპალეს ჩვეულებრივი წოდებულება გმირი ცხადყოფს, რომ ის მებრძოლ ღვთაებრივ ძალად ითვლებოდა. ამასვე ამკლავნებს ერთი ხევსურული სადიდებელი, სადაც ნათქვამია: „შენ გადიდოს, გაგმარჯოს ღმერთმა, გმირო კოპალავ ლახტიანო“—ო (მას. ეთნ. I, 33). და ასეთი შეხედულება რომ მართო ხევსურთა რწმენის კუთვნილება-თავისებურებას არ შეადგენს, ეს თუშური დაწყალობებითგანაც ჩანს. იქაც კოპალაზე ნათქვამია: „ლალო ლახტნო (sic!) გმირნო კოპალნო“—ო (იქვე, I, 24 ი).

მებრძოლს ხომ ლახტი უნდა ჰქონოდა და ლახტიანობა შეჰშვენოდა კიდევაც.

გმირი კოპალას მებრძოლის თვისება მართო პირადი მოღვაწეობით-კი არ მკლავნდებოდა, არამედ ის სხვა თანამებრძოლთა მეთაურიც, სარდალიც ყოფილა.

ეს რწმენა ხანმატის ჯვარის ხუცის დაწყალობებაშია აღბეჭდილი. იქ პირდაპირ არის ეს გარემოება აღნიშნული: „ხთის კრით თუ რა იასაული ხთის ბძანებით გამოვიდოდეს, გმირო კოპალეო. შენით სარდლობით ხორციელზედ ბრუნდებოდეს“, განსაცდელში მყოფი გადაარბინეო (მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

ამ ვედრებითგან ირკვევა, რომ გმირი კოპალე, ანუ კოპალა თუმცა შერთეხარისხიანი ღვთაებრივი ძალა იყო, მაგრამ მაინც ის „იასაულზე“ უფროსი, მათი მეთაური და ხელმძღვანელი ყოფილა.

კოპალას რომ ხელთ საგმირო ჰქონდა, ისიც უზენაესი ღვთაებისაგან ნაჩუქარი იყო. ხალხი თვით კოპალას ამბობინებს ამ ამბავს:

„მორიგემ შამამილოცა საგმირო ასლიტრიანი,
ხუთ კიდევ დავადებინე, მკლავნი ვარ იმედლიანი.
სამღთოსაც კარგა უნდოდა, არ იყვა იმედლიანი“—ო
(იქვე, შანიძე, ხ. პოეზ. I, 224—3).

ამ ლექსის ვარიანტი ზოგს რამეში განსხვავებულიც არის და უფრო სწორეცა და სრულიც, მაგ. საგმირო იქ, ასლიტრიანის მაგიერ, მხოლოდ შვილიტრიანად იწოდება და სხვაც. ზემომოყვანილი ცნობა ამ ვარიანტში ასეა მოთხრობილი:

მორიგემ მე შამილოცა საგმირო შვილიტრიანი,
უნდოდ, რომ სახშთოს ფელა, — ვერ იყვა იმედლიანი.
მიავადიდე კოპალამ, მკლავ-თითო ვარ იმედლიანი“—ო
(იქვე, I, 588 გ)

კოპალას ლახტის არსებობა ხალხურმა პოეზიამაც იცის. კოპალა ხევსურულს ზეპირსიტყვაობაში მშვენიერ, მკარ-თეთრ, გოზა-ფართო უშიშარ მე-

ბრძოლად არის მიჩნეული. ხეცსურთა რწმენით, „არ შაშინდება კობალა, თუ
ლახტი მაიმართაო“ (აქ. შანიძის ხ. პოეზ. I, 225). ვითარცა უებრო მყო-
მარს, მას შევლა-დახმარებასაც სთხოვდნენ: „კობალავ მშვენიერო, მიშველე,
მკარ-თეთრო გოზ-ფართო“ (იქვე).

კობალას ხალხური წარმოდგენით თავისი მოძმეებიც ჰყავდა. ერთი მათ-
განი პირ-ქუში ყოფილა. ამას ხეცსურული ლექსი თვით კობალასვე ათქმე-
ვინებს: „შემომეყარა მოძმეი პირ-ქუში, ნავთის წყლიანი“-ო (აქ. შანი-
ძე, ხ. პოეზ. I, 588 გ). ეს მოძმე ყოფილა ამასთანავე „შუბნური მათარჯია-
ნი“. მასაო

„კელთ ჰქონდა ოქროს კოკობნი, სავსენი ნავთის-წყლიანი,
ნისლის ფერაიც იქ ხყვანდა ფაფარო-მასკვლავიანი“-ო (იქვე, I, 225 და 588 გ).

ვგონებ კობალასა და დევებს შორის მტრობის ჩამოვარდნის ამბავს
უნდა წარმოადგენდეს იახსარის შესახებ თქმულებაში შეტანილი შემდეგი
სტრიქონები:

„აეისგორ ცინეს აგებენ ჩვენს ძირა ცხრანი მმანია,
ცხრანიც ჭვას ეზიდებიან, კარავს ვერ შასდგეს თავია.
მე-კო მარტუამ ავიდე, შუდევ კარის თავია.
ერთმანგცს ეუბნებდნენ: ეს ჩვენზე ძალიანიაა.
შაიერებიან დევები, საცა დიდ მაელანია,
ჯაარეგებენ იმასა: «ერთუც უჭირათ მკარია.
ხთიშვილთ კობალა მაუკლათ, თავში დაუცნათ ქვანიაა-ო.“

(ხ. პოეზ. I, 224 და 576, 582)

მაგრამ დევების ეს განზრახვა ღვთისშვილთ შეუტყვეით და

„ეს რო გაიგეს ხთიშვილთა, წალალეს იაკსარიო“
(იქვე I, 576), ცხადია დევების დასასჯელად. თუმცა იახსარმა ერთს თვალი
გამოსთხარა, მაგრამ იმან მაინც ტბის მორევეში ჩასვლა და თავის შეფარება
შოახერხა, იახსარი დევს ტბაშიც-კი ჩაჰყვა, მაგრამ იქითგან ამოსვლა უკვე
ვეღარ შესძლო.

მის გადასარჩენად ოთხ-რქა, ოთხ-ყურა ცხვრის მოძებნა და მსხვერ-
პლად შეწირვა მოუხდათ (იქვე I, 224 და 576, 577, 579, 581 და 584 და
სხვ.).

ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ ბრძოლის რომელ შემთხვევას ეხება
შემდეგი სამი სტრიქონი, რომლებიც კობალას ერთ-ერთ ბრძოლათაგანს
გვისურათებს:

„ჩამევეტია კობალა, ბატკნებურ ვასკრა თავია.
საყაქეს წმინდა გიორგი ყველაზე მეომარია,
თუ დევებს ჩამეეტია, ვაი მაგათი ბრალია“-ო (ხ. პოეზ. I, 582 და 583—

584 თ, სადაც ნათქვამია „ცხვრებულა ვასკრა-თავია“-ო). ეს სამი სტრიქონი
უშუალოდ მისდევს დევების იმ გადაწყვეტილებას, რომ კობალა მოეკლათ.

6. წყაროსთვალი, მთის ვეშაგი, ცვარიელი, ვეშაპი

იმ გარემოებისდა მიხედვით, რომ წყალს ქართულ მეტყველებაში, რო-
გორც ეს უკვე ილ. ჭავჭავაძემ აღნიშნა, ვსოდენ დიდი მნიშვნელობა
ჰქონია, რომ მისგან ნაწარმოებია სიტყვათა მთელი რიგი, ბუნებრივია გვე-

ფიქრა, რომ წყალსაც წარმართული ქართული უძველესი წარმოდგენითა და რწმენით თავისი მფარველი ღვთაება, ეგების არაერთიც-კი, უნდა ჰყოლოდა. მართლაც, თუშურს დაწყალობებაში იგი ნახსენებია და ვედრებაში მას ასე ეწოდება: „წმინდაო გიორგივ წყაროს თავისაო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 24 კვ).

ხევსურული სადიდებლები წყლის მფარველ ღვთაებას წყაროსთავისა-დ სახელსდებენ, მაგ. ს. ლულში ჩაწერილში ნათქვამია: „ამ ქიქა-ბარძიმზედა შენ გადიდას და შენ გაგიმარჯოს, გიორგი წყაროსთავისაო“ (იქვე I, 27 ა). კვირიას ხატის ხუცესის სადიდებელში ეს ვედრება ოდნავ განსხვავებით არის წარმოთქმული: „ამ ხანთელ-ქიქა-ბარძიმზედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, გიორგივ წყაროსთავისაო“-ო (იქვე I, 29 დ).

თუ წყაროსთავისა და წყაროსთავის მფარველი ღვთაება ზემომოყვანილს სადიდებელში წმინდა გიორგად არის უკვე მიჩნეული, არხოტის ერთ ხევსურულს სადიდებელში ვედრება უკვე ამ სახელს აღარ შეიცავს და დიდება ზულ სხვანაირად არის შედგენილი: „ამ ხეფე-ხანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა, მთის ვეშაგ წყაროსთავისაო, მოძმეც მიქეელისაო. ღმერთმა გადიდას ამ ხეფე-ხანთლით, ღმერთმა გაძრიელას. შენა სამთავროდ, გახამარჯოდ მაიქმარი ეს ხეფე-ხანთელი, ხთის კარზე შაიტანი, ღმერთი შენს ბატონობას გაუმარჯევს“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 ბ).

წყაროსთავის მფარველ ღვთაებას ზემომოყვანილ სადიდებელში მამა-სადამე მთის ვეშაგი ჰქვიან. ამ სახელის მთავარი ნაწილი ვეშაგია-ა.

შესაძლებელია აღამიანს ეჭვი შეჰპარვოდა, რომ ეგების ეს სახელი დროთა განმავლობაში სადიდებლის სიტყვების თაობითგან თაობაზე გარდმოცემის დროს დამახინჯებულიყო, მაგრამ სახელი ვეშაგი რომ მართლაც არსებობდა, ეს აღამიანის საკუთარი სახელის ვეშაგური-თაც მტკიცდება. ეს სახელი გვხვდება ერთს ხევსურულს ხალხურ ლექსში, რომლის ამბავი ბაგრატიონთა საქართველოში „დაღვედა“ და აღექსანდრე ბატონიშვილის ბრძოლის ხანას გვისურათებს. ბრძოლაში სხვათაშორის თოთია სუნხანაური დაჭრილა და იმაზე ამ ლექსში ნათქვამია:

„თოთიას ამწუხარებენ სუნხანაურის შვილსაო,
თუზე ნახურსა ჩაჩანსა ჯამ ნატყვიარი სვირსაო.
მაგას ვეშაგურს ვინ ეტყვის, ვინ ვარმავლევს პირსაო.“

ბეს. გაბუურს, რომელსაც ეს ლექსი აქვს თავის „ქეცხურულ მასა-ლებში“ მოყვანილი, ზემოთ ამოწერილი ლექსის უკანასკნელი სტრიქონის შინაარსი ასე აქვს განმარტებული: „ვითომ თოთიას დაჭრა მის ძმას ვეშაგურს ვინ ეტყვის, ვინ გაუბედავს, რომ შენი ძმა დაიჭრაუ“-ო (იხ. ქართული საენათმეცნ. საზოგ. წელიწდეული I—II, 203₁₈₋₂₀).

სახელი ვეშაგური წარმომდგარია ვეშაგი-საგან და ვეშაგის შვილსა ნიშნავს. ამით ვეშაგის სახელის ცალკეულად ოდინდელი არსებობაც მედგენდება და მტკიცდება.

მთის ვეშაგ წყაროსთავისა, ხალხური რწმენით, მოძმეც ჰყოლია, რომელსაც ხევსურულს, არხოტში ჩაწერილს, ერთ სადიდებელში მიქეელი ეწოდება: თუ ზემოთ დასახელებულს ამ ვეშაგზე ნათქვამია, რომ ის მიქეელის მოძმე იყო, თვით მიქეელს სადიდებელში მეხუთე ადგილი აქვს დათმობილი. იქ სახელდობრ მისი შემდეგი საყურადღებო შინაარსის მქონებელი სადიდე-

ბელი მოიპოვება: „ამ სეფე-სანთელზე თქვენ გადიდნასთ, განგიმარჯოსთ. ღმერთმა, მიქეელის მწევარნო, მწკალ-ხისხლიანნო, საკიდლიან(ნ)ო. თქვენა სამთავრად, გასამარჯოდ მაიკმარეთ ეს სეფე სანთელი-დ ნათელ-ბნელი. თქვენ ახიელელთად, მიქეელის ტახტის ყმათად საშველად, სახოიშნოდ, სამწუალობნელოდ მაიკმარეთ, ხთის კარზე შაიტანეთ, ეგრემც თქვენს ძალასად დიდებას მამატების“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 ა).

ისევე, როგორც მთის ვეშაგ წყაროსთავისას მოძმედ მიქეელი ჰყავდა, ამ უკანასკნელსაც მოეპოვებოდა მოძმე, რომელიც სადიდებელში ცალკეულადაც იხსენიება და სხვათან დაკავშირებითაც. მიქეელის მოძმე ამ ღვთაებას ახიელის ხუცის სადიდებელში მიქეელი ეწოდება: „მაგ. ჭიქა-ბარძიმზედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს მიქიელ წყაროსთავისაო, მოძმე(ვ) მიქეელისაო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 31 ზ).

მიქიელი არაერთი ყოფილა: მაგალ. დასახელებულნი არიან მიქიელი წყალშუისაი და მიქიელ ჭიშველისაი, როგორც ორი ცალკეული „ხატი“. ზაგულისხმოა, რომ ეს ორი მიქიელიც მიქიელის მოძმეებად ითვლებოდნენ. არსოტში ჩაწერილს სადიდებელში პირველს ამთავანზე ასეა ნათქვამი: „ამ სეფე-სანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა, მიქიელ წყალშუისაო, მოძმე მიქეელისაო“. მეორეზე კიდევ: „ამ სეფე-სანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა. მიქიელ ჭიშველისაო, მოძმე(ვ) მიქეელისაო“ (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 33 თ).

მიქიელს თავისი საკუთარი ლაშქარი ჰყოლია, რომელნიც შესაძლებელია საგანგებო დავალებით ღვთისაგან ყოფილიყვნენ გამოშვებულნი. მიქიელის ეს ლაშქარი იმდენად ძლიერად ითვლებოდნენ, რომ მათ სადიდებელში თავიანთი ცალკეული ადგილიც-კი აქვთ მიკუთვნებული: „ამ სეფე-სანთელზე თქვენ გადიდანთ, გაძრიელნასთ ღმერთმა, მიქიელის ლაშქარნო, ხთისაგან გამაშობილნო, ხთისაგან წყალობა ნაქნარნო“-ო (იქვე, 32 თ).

ამ მიქიელს „ტახტი“-ც ჰქონია, ყმანიც ჰყოლია. მიქეელისა და მიქიელის მოძმეობა იმდენად მჭიდროდ იგულებოდა წარმართულ ხალხურ რწმენას, რომ ხევსურთა აზრით, მიქეელის მწკალ-სისხლიან, საკიდლიან მწევართ თვით მიქიელის ტახტის ყმათათვისაც უნდა ეშველათ, დახმარება გაეწიათ და მათი ლოცვა-ვედრება, სადიდებელი და მსხვერპლი ღვთის კარზე უნდა მიერთშიათ. აი რასა სთხოვდნენ მათ: „მიქეელის მწევარნო მწკალ-სისხლიანნო, საკიდლიანნო... ეს სეფე-სანთელი და ნათელ-ბნელი თქვენ ახიელელთად მიქეელის ტახტის ყმათად საშველად.. სამწუალობნელად მაიკმარეთ, ხთის კარზე შაიტანეთ“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 თ).

გამოსარკვევია „ბატონი ცვარიელი“, რომელიც დასახელებულია თუშურს დაწყოლობებაში, ხომ აგრეთვე წყლის ღვთაებათა ჯგუფს არ ეკუთვნის. ამ დაწყოლობების ვედრებაში ასეა ნათქვამი: „ბატონო ცვარიელო გეხვეწებთან, მოსულან შენთან თავის დაბლით და გულის მართლით. მიეცი შენ მშვიდობა და გარეთ გამარჯვება. შენი წყალობა გაატანე ქუდოსან-მანდილოსანსა, ორფა-ოთხფეხსა. მიეცი შენ მშვიდობა და გარეთ გამარჯვება მოლაშქრე მონადირეს, ცხენს, მხედარს ჯვარი დაუწერე“ და სხვ. (მას. საქ. ეთნ. I, 23 გბ).

1909 წ. აკად. ნ. მარმა და პროფ. იაკობ სმირნოვმა, ადგილობრივი მოსახლეობის ცნობების თანახმად, გელარადის მთის წვერვალეზე, იქ, სადაც ქურთებისა და თურქების საზაფხულო საძოვრები იყო, რომელსაც ქურთები და თურქები აუღაჰა-აურტა-ს, ხოლო სომხები ვიშანერ-ს უწოდებდნენ, ქვის ვეება ქანდაკებანი იპოვეს, რომელთაც თურქ-ქურთები აუღაჰა-ს, სომხები-კი ვიშა-ებს ეძახდნენ. ორივე სიტყვა გველეშაჰაჰა ჰნიშნავს. ამა და სხვა მანლობლად მდებარე ადგილების მაშინ და შემდეგშიც დათვალიერებამ ცხადჰყო, რომ 1910 წ. დეკემბრისათვის ასეთი ძეგლების რიცხვი უკვე 23-ს აღწევდა, ხოლო აშხ. ქალნათარმა ასეთივე ვეშაჰის ქანდაკება სომხეთის სხვა მთაზე არაგაწზეც, აღმოაჩინა (იხ. Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов—Вишاپы, 1931 წ. გვ. 59—60, 87—92 და 10: Труды Гос. Акад. Ист. Материальной Культуры, том I).

როგორც უკვე ნათქვამი იყო, ეს ძეგლები ადგილობრივ სომხებს, ქურთებს და თურქებს გველეშაჰების ქანდაკებად, თუ ეგების უფრო სწორე იქმნებოდა გვეფიქრა, რომ ვაქცავებულ გველეშაჰებად ჰქონდათ მიჩნეული და ამიტომევე, რომ ამ ძეგლებს აუღაჰა-სა და ვიშანერ-ს, გველეშაჰებს, უწოდებდნენ. მაგრამ ნამდვილად თითოეული ამ ქანდაკებათაგანი ზღვის უზარმაზარი თევზის, ვეშაჰის, ანდა სიდიდით მისივე მსგავსი სხვა თევზის გამოსახულებას წარმოადგენდა და წარმოადგენს.

ამ ქანდაკებათა გარეგნული მსგავსებისდა მიუხედავად, მათ შორის თვალსაჩინო განსხვავებაც არსებობს. ყველა ამ ძეგლების საერთო თვისებას ის გარემოება შეადგენს, რომ თვითოეული მათგანი ადგილობრივი კლდის ნატეხისაგანაა გაკეთებული და მთლიანი ქვისაა. ამასთანავე თითოეული ამ ქვის ქანდაკებათაგანი დიდი. ერთს მაგ. სიგრძე 4,75 მეტრი აქვს, სიგანე-კი 0,55 მეტრი. მეორე ვეშაჰს 3,40 მეტრი სიგრძე აქვს, მაგრამ თავი თევზს გაცილებით უფრო ვიწრო აქვს (იქვე, გვ. 60 და 62).

ვეშაჰთა ყველა ცნობილი ქანდაკებანი ნ. მარს ორ მთავარ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. ქვათა ერთი ჯგუფი მხოლოდ უზარმაზარი თევზის ქანდაკებას წარმოადგენს, ძეგლთა მეორე ჯგუფი-კი ზედ ამა-თუ-იმ ცხოველის, უფრო ხშირად ხარის ანუ კამეჩის თვისა და ტყავის გამოხატულებასაც შეიცავს. ერთზე სპირალურად დახვეული რქიანი ცხვრის თავ-ტყავიც არის გამოყვანილი (იქვე, გვ. 92—93. და 62—63). ყველაზე მოზრდილ ქანდაკების ზედ წეროების გამოსახულებაც მოეპოვება (იქვე, 89).

უკანასკნელ დრომდე ნ. მარი დარწმუნებული იყო, რომ ვეშაჰების ნაქანდაკე ძეგლებს ადამიანის გამოსახულების კვალიც-კი არ უჩნდა და ეს გარემოება მათი უადრესი ხნიერების გამოძეგლავებლად მიიჩნდა (იქვე, 103—4 და 104—5). მაგრამ არაგაწზე ნაპოვნი ვეშაჰის ქანდაკებას ადამიანის გამოსახულება აღმოაჩნდა და ამის გამო მას ნ. მარი უფრო მერმინდელი ხანის ძეგლად სთვლის (იქვე, გვ. 10).

ამ ქანდაკებათა თავისებურობის გამო, იაკ. სმირნოვს მოყვანილი აქვს ის მოსაზრება, რომელიც ამ მეცნიერს აძულებდა ეს ძეგლები მხოლოდ და მხოლოდ თევზის გამოსახულებად აღიარებინა. ორსავე ქანდაკებას, რომელთა შესახებ მას ჰქონდა უპირველესად მსჯელობა, ადამიანი თუ არა თევზების სხვა ვერაფრის სახელს ვერ უწოდებს: ამას, მათს ზოგადი მოყვანილობის გარდა, ისეთი ნიშანდობლივი თავისებურებაც ცხად-ჰყოფს, რომ

გორიც ორსავე ძეგლზე გამოყვანილი თევზის ლაყუჩები და კუდიანო (იქვე, 60).

ყველა ეს ქანდაკებანი ან მიწაზე განთხმული, ანდა მიწაში სიგრძეზე ჩაფლული იყო ნაპოვნი. ამისდამიუხედავად, საკითხები, რომლებიც უნდა მკვლევარს დაჰბადებოდა, ამ თევზების უზარმაზარ ქანდაკებათა თავდაპირველი მდებარეობა და დანიშნულება უნდა ყოფილიყო. ამიტომ პროფ. ი. ა. სმირონოვი პირველ ამ საკითხთან ეხება, აკად. ნ. მარს-კი მეორე საკითხი აქვს განხილული. რაკი ეს ძეგლები თევზის ქანდაკებას წარმოადგენს, ამიტომ ი. სმირონოვს თავდაპირველად მათი ასწვრივი, სიგრძეზე ამართული მდგომარეობა, ვითარცა თევზისათვის სრულებით წმუფერებელი, დაუჯერებლად მიაჩნდა. ამას გარდა, ეს ქვეები რომ ასწვრივ ყოფილიყო ამართული, მაშინ მათ რაიმე საყრდნობის მსგავსი მიწაში ჩასასმელი ნაწილი უნდა ჰქონოდა, რაც არც ერთს მათგანს არ ეტყობათ (იქვე, 61). მეორე მხრით ეს ქანდაკებანი რომ გასწვრივ დებულყო, მაშინ მათ ქვემოთგან ან მთლიანი, ანდა ორ ალაგას მიინც საყრდნობი უნდა ჰქონოდა. ასეთი გასწვრივი მდებარეობა თევზისათვის ბუნებრივია, მაგრამ ასეთი თევზის ქვის ქანდაკების მუცელზე დება მხოლოდ ისეთ ძეგლებსათვის არის დასაჯერებელი, რომელთაც ქვედა მხარეზე არავითარი გამოსახულება არ ჰქონდათ. 3,40 მეტრ. სიგრძის მქონებელ თევზის ქვის ქანდაკებას-კი სწორედ ამ ქვედა პირზე, მუცელზე, 2,35 მეტრის სიგრძეზე უცნაური ამობორცვილი გამოსახულება აქვს. ცხადია, რომ ასეთი ძეგლის გასწვრივ და მუცლით მდებარეობის დროს ამნაირი გამოსახულება დაიფარებოდა და უჩინარი გახდებოდა. უეჭველია ამ ძეგლების გამკეთებინებლებს ზემოდასახელებული გამოსახულება სწორედ ყველას დასანახად უნდა გამოექანდაკებინა, ამიტომ ამ ვეშაპების გასწვრივ, მუცლით დადება მათი თვალსაზრისით მიზანშეწონილი არ უნდა ყოფილიყო (იქვე, 61—62).

ზემომოყვანილი ორი ერთმანეთის საწინააღმდეგო დავიკრებებისა და მსჯელობის გამოთქმის შემდგომ, ი. სმირონოვს ვეშაპების თავდაპირველი მდგომარეობისა, თუ მდებარეობის შესახებ თავისი საბოლოო დასკვნა გარკვევით გამოთქმული არა აქვს, მაგრამ თავისი ნაშრომის ამ ნაწილის დასასრული წინადადება სმირონოვს ამნაირად აქვს გამოთქმული, რომ მას ეტყობა ამ თევზების ქანდაკებათა პირქვე მიწაზე მდებარეობა მიაჩნდა ბუნებრივად და თავდაპირველად. მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: ერთი სიტყვით ქვის თევზები უტყვად მდებარეობენ, როგორც ეს მათ შეეფერებათ კიდევაც, მაღლობებზე, სადაც მათ დება თითქოს სრულებით არ შეჰშვენითო (გვ. 14)¹.

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ქვის ვეშაპების მომეტებულ ნაწილს, მეორე ზემოაღწერილი ძეგლის მსგავსად, მუცელზე და გვერდებზე სხვადასხვა გამოსახულება მოეპოვება, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ამ ქანდაკებათა თავდაპირველადვე პირქვე გასწვრივი მდებარეობა უფრო დაუჯერებელია, ვიდრე ასწვრივი.

პროფ. ი. სმირონოვის სიტყვით, ველამის მთაზე ნაპოვნი ვეშაპის ორი ქვის ზემოაღწერილი ქანდაკება ერთმანეთის მახლობლად, მაგრამ მახლობლად მდებარე ხევის წყაროების სათავეში-კი არა, არამედ მახლობლად მდებ-

¹Словом, каменные рыбы лежат, как им и подобает немymi на высотах, где лежать им, казалось бы, вовсе не место" (Вышпы, გვ. 65).

ბარე მალლობითგან გამოყვანილ რუს ორსავე, იმიერ და ამიერ ნაპირზეა. ამ ვეება თევზების ქანდაკებათა მიდამოებში ნაშენობის, ანუ საგუბარის, გინდ სხვა რაიმე ამის მაგვარი ნაგებობის არავითარი კვალი არ ჩანს (გვ. 64—65).

რა სახელი უნდა ჰქონოდა თავდაპირველად ქვისაგან გამოქანდაკებულ ამ უზარმაზარ თევზებს, ამის გამოკვლევა აკად. ნ. მარმა იკისრა. მას ნათქვამი აქვს, რომ ვიშაპი სომხურად ძალიან ხშირად გველუშაპებსა ჰნიშნავს, მაგრამ ეს სიტყვა დიდი თევზის აღმნიშვნელიც არის და ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა უმეტესად უფრო ძველია, პირველადი (გვ. 96). ნ. მარს თავისი ეს დებულება ერთის მხრით დაბადების სომხ. და ქართულ თარგმანზე აქვს დამყარებული, მეორე მხრით ეზნიკისა და მოსეხოროელი სცნობებზე.

სომხ. დაბადებაში, რომელიც თავდაპირველად ასურულითგან იყო გადმოთარგმნილი, შემდეგ-კი ბერძნულს მიხედვით შეასწორეს, ყველგან ვიშაპი *ϕιζαα* უნდა ყოფილიყო ნახშირი ზღვის დიდი თევზის, ვეშაპის, ბერძნული კეტოს-ის შესატყვისად, მაგრამ, ბერძნულთან შემოწმება-შესწორების დროს ამ სიტყვის მაგიერ ბერძნულითგან შეთვისებული კიტ-ი იქნა შეტანილი. მაგრამ ყველგან არა: ზოგჯერ, მაგ. იონას 2₁₁ *ϕιζαα ძიკს* ვიშაპ-ძუკნ, ე. ი. ვეშაპ-თევზი სწერიაო. დაბადების ქართულ თარგმანში, რომელიც სომხურიდან არის გადმოთარგმნილი, იონას წიგნში ვეშაპი-ა ნახშირი (გვ. 102—103).

აქ. ნ. მარის მიერ დამოწმებული 2₁₁ იონას სომხური ვეშაპ-თევზი მარის დებულების დასამტკიცებლად ვერ გამოდგება, რათგან ვიშაპ-თან სიტყვა თევზის დართვა ამჟღავნებს, რომ ვიშაპ-ი თავისთავად, ცალკეულად, უპ-დამატებოდ თევზად არ იგულისხმებოდა. მაგრამ სომხ. დაბადების ჩვეულებრივი გამოცემითგან ჩანს, რომ ზღვის დიდი თევზის, ვეშაპის, ბერძ. კეტოსის, ანუ კიტ-ის აღსანიშნავად უმეტეს შემთხვევაში სწორედ ვიშაპ-ია (*ϕιζαა*) ნახშირი. მაგ. სწორედ ეს სიტყვა 4-გან სწერია იობის 7₁₂-ში, ესაიას 27₇-ში (*ϕιζაა აბჩნჲ*), იონას 2₁₁-ში (*ϕიζაა ძიკს*) და 14₈, ფსალმუნშიც, ხოლო *ქსა* კეტ-ი მარტო ორგან შესაქმეთა 1₂₁ და მათეს 12₄₀-ში არის ნახშირი.

ბაქარის გამოცემით ესაიას 27₁₁-ში სწერია „ვეშაპსა ზედა გუელსა“, ხოლო იონას 2₁₁-ში: „ებრძანა უფლისა მიერ ვეშაპსა და ვანაგდო იონას ქმელსა ზედა“-ო.

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ სომხურად ვიშაპ ზოგადად საშიშ ცხოველს, ურჩხულსა, ჰნიშნავდა: როდესაც ეს სიტყვა ზღვის ვეება თევზის სახელად უნდოდათ გამოყენებინათ, მაშინ ამ სიტყვას თევზის აღმნიშვნელ სომხ. სიტყვა ძუკნ-ს უმატებდნენ, ხოლო როდესაც გველუშაპის სახელად სურდათ, მაშინ ქართულის მსგავსად, გველის აღმნიშვნელ სომხ. სიტყვას *ოძ*-ს ურთავდნენ ხოლმე. რაკი ორგან ზღვის თევზის ბერძნ. კიტოს-ის აღსანიშნავად სომხურად მარტო ვიშაპ-ია ნახშირი და თევზის სახელი არ არის დართული, ამიტომ ნ. მარისა არ იყოს, ვიშაპ-ის თავდაპირველ მნიშვნელობად სომხურშიც თითქოს მართლაც ზღვის თევზობა უნდა ვიგულისხმოთ. მაგრამ იქნება ამ ადგილას ეს (ოდ) სიტყვა გადაწერითგან არის გამოტოვებული?

საქმე ის არის, რომ ეზნიკ კოლბელს მწვალბლობათა დასარღვევად განკუთვნილს თავის ნაშრომში ნათქვამი აქვს: ამბობენ ვიშაპ-ს სხედ გადაქცევა შეუძლიანთ და ნახნავითგანა და კალოთგან მოსავლის წაღება ძალუძოთ. ეზნიკ-ი უბასუხებს: ვიშაპებს არც თავიანთი სახის გამოცვლა შეუძლიანთ და არც მოსავლის წაღება. მათ საქონელიც არ გააჩნიათ მოსავლის წასაღებათო. ამიტომ კალოზე ტყუილად გაიძახიან და ვიშაპებს მოპართავენ ხოლმე: „მოირთვი, მოირთვი“, ანდა „აიღე, აიღე“-ო (*სენსკა, ჟარ-გაყასი სიყრავლი სედი აყანაიე I § ხს* ტფილისის დუქსიანის 1914 წ. გამ. გვ. 72).

ეზნიკი განაგრძობს: ვიშაპები არც ნადირობენ და არც არავის იჭერენ, როგორც გონიათო, და არც ვინმე მეფეთა, თუ ღმერთთა შთამოვავალთაგანი ჰყავთ დატყვევებულნი და აქამომდე ცოცხლივ დაცული ჰყავთო, რათგან სხეულოვანთაგან მხოლოდ ორიოთ ცოცხალი, ენოქი და ელიათ (იქვე, გვ. 74).

ასევე შემცდარნი არიან სომხეთის დევთმსახურნი ე. ი. წარმართნი, რომელთაც ჰგონიათ, რომ ვინმე არტავაზდ-ად სახელდებული მდეგებსა ჰყავთ დამწყვედეული, დღევანდლამდე ცოცხალია და რომ ის კვლავ მოვა და ქვეყანას დაეპატრონებაო (იქვე, გვ. 74).

ყველა ზემომოყვანილის საწინააღმდეგოდ ეზნიკს შემდეგი საგულისხმო განმარტება აქვს მოყვანილი: ვიშაპი თავისი ბუნებით სხვა არაფერია, თუ არ გველი. ამ განმარტების სისწორისათვის მას საღმრთო წერილი აქვს დამოწმებული: გველს (*გობ კაყქმანყამ*), ანდა ზღვის ერთ ცხოველს (საღმრთო) წიგნები ვიშაპს უწოდებენ. ისევე, როგორც ძლევამოსილ ადამიანს გმირი ეწოდება, ასევე ხმელეთის გველსა (*გობ ყამაგაქჩს ანნიონქ*) დი ზღვის ცხოველს (მეტეს: *ყყაყან ბიქასან ქინანანქ*), — კიტ-ებსა და ზღვის ღორებზე (დელფინები) მაქვს საუბარიო, — ვიშაპებს უწოდებენო. ეზნიკი კვლავ იმეორებს თავის აზრს და ამბობს: საღმრთო წიგნები ზღვის უუდიდესს თევზებს ვიშაპს უწოდებენ და ვიშაპები სხვა არაფერია, თუ არ ან ხმელეთის უდიდესი გველები, ანდა ზღვის ვეება თევზებიო (I, § ხს, გვ. 72—73).

ამაირად, ეზნიკს ხაზგასმით აღნიშნული აქვს, რომ საღმრთო წერილის სომხ. თარგმანის მისდროინდელ ტექსტში ვიშაპ-ი როგორც ზღვის უზარმაზარი თევზის ვეშაპისა, ისევე გველშაპის სახელად იყო ნახმარი. ზემომოყვანილი დაარწმუნებდა ადამიანს, რომ ეზნიკის ამ ცნობით დაბადების სომხ. ტექსტი მთლიანად მტკიცდება. ეს გარემოება იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ვიშაპ-ის ეზნიკისდროინდელი მნიშვნელობის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. ეზნიკი V ს. მწერლად ითვლება. თუნდაც რომ ის უფრო მერმინდელი იყოს, მაინც და მაინც VI ს. მერმინდელად მას ვერ მივიჩნევთ, რათგან იქ, მის ნაშრომში წარმართობა და სპარსული მახლდიანობა ანგარიშ-გასაწყევ, მეტბოლ მოწინააღმდეგე ძალად გვევლინება. მარკიონელთაც აქტიურ მწვალბლობად არის დასახული. უკანასკნელი გარემოება ეზნიკის ზეობის ჩვეულებრივ განსაზღვრას უფრო უღებება, ვიდრე მერმინდლობის აზრს. ამიტომ შესაძლებელია ითქვას ვიშაპ-ი V ს.-ში, ეგების უფრო ადრეც, როდესაც საღმრთო წერილი დაბადება იყო პირველად სომხურად გადათარგმნილი, მართო ზღვის თევზს-კი არა ჰნიშნავდა, არამედ უფრო ზოგადი ცნების საშიშროების, ურჩხულის, გამომხატვე-

ლი იყო. ეზნიკის ნაშრომის შემომოყვანილი ცნობებითგან ჩანს, რომ ხალხური რწმენითა და გარდმოცემით ვიშაპი მხოლოდ და მხოლოდ ქართული გველეშაპის შესატყვისობაა. იმ აზრის დასამტკიცებლად, რომ ვიშაპი ზღვის ვეება თევზების მავნარს ცხოველსაც კნიშნავდა, ეზნიკს დაბადების სომხ. თარგმანის გარდა, სხვა არავითარი წყაროს ანდა საბუთის დასახელება არ შეეძლო.

ამავე გარემოებას სომეხთა მერმინდელი ისტორიკოსის, მოსე ხორენელის თხზულებაში მოყვანილი გოლთნელ მელექსეთა მიერ დაცული სომხ. ხალხური ზღაპრული სიმღერის ნაწყვეტი და თვით ისტორიკოსის განმარტებაც ამტკიცებს. მ. ხორენელის სიტყვით, მელექსენი თურმე ამზობდნენ: არტავანმა არტაშესის პატივსაცემად წვეულება მოაწყო და ვიშაპთა ტაძარში (ე. ი. სასახლეში) მას ვერაგულად მოეპყრო (*История Армянской Родины* [ქართული ტექსტი] *Հայոց I, 41. 1.* გვ. 84 აბელიანის 1913 წ. გამ.). ცხადია, რომ ამ ხალხურ ზღაპრულ ლექსში ვიშაპები გველეშაპებად არიან ნაგულისხმევი. ხოლო თვით ისტორიკოსს მ. ხორენელს თითქოს ისიც-კი დავიწყებული ჰქონია, რაც ეზნიკმა იცოდა და ნათქვამიც ჰქონდა, რომ ვიშაპი ოდესღაც მართო გველეშაპს-კი არა, არამედ ვეშაპსაც კნიშნავდა. მოსე ხორენელს თითქოს განზრახ ხაზგასმით აქვს განმარტებული, რომ არავის ეჭვიც-კი არ შეჰპარვოდა: აუღაპაკს ჩვენ ენაზე ვიშაპი ეწოდებო (იქვე). საგულისხმოა, რომ ეხლაც იმ ადგილს რომელსაც სომეხები ვიშანერ-ს, ე. ი. ვიშაპებს უწოდებენ, თურქები და ქურთი მესაქონლეები აუღაპაკ-იურტ-ს ეძახიან. მასხადაძემ ამ ორი სახელის შესატყვისობა 11 საუკუნის განმავლობაში უცვლელი დარჩენილა. მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: უკვე ეზნიკის დროს და ამაზე გაცილებით ადრეც, როგორც დავრწმუნდით, ვიშაპი უკვე მხოლოდ გველეშაპად იგულისხმებოდა.

ქართულად კი ვეშაპა უპირველესად ზღვის უზარმაზარს, თევზის მსგავსს ცხოველსაც კნიშნავდა. ეს დაბადებითგან უკვე მოყვანილი მაგალითებითაც მტკიცდება და ზღაპრული დიდი გველისთვის ცალკეული სახელის, გველეშაპი-ს არსებობითაც. XVII ს-შიც-კი იცოდნენ, რომ ვეშაპა ქართულად ზღვის თევზის სახელია. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ვეშაპი თევზის დიდი ზღუისა შინა უკიანესა, რომელმან იონა შთანთქა“-ო (ლექსიკა).

„სიღრმე ზღუხა და საძირკუენი მისნი, სიერცე ქუეყანისა და საფუძველი მისნი“ (წაწინოსი, *Опис, II, 770*).

„ოდეს შეიძრის ვეშაპი იგი დიდი, რომელ არს ზღუხა შინა, და შეიძრის უოველი ქუეყანა, ვიდრემდის დაირღუნ მთანი მუარნი და კლდენი“ (წაწინოსი, *Опис, II, 770*).

გარეჯის უღაბნოს ერთ-ერთ ქებაში „იყო ვეშაპი დიდი და საზარელი, რამეთუ აქუნდეს თუაღნი დიდნი და მსგავსნი ბრწყინვალეებისა ცეცხლი-სა და რქა დიდი აქუნდა თავსა ზედა მისსა და თმა ფრიად მსგავსი ძაგრისა საშუალ ქედისა მისისა“ (წაწინოსი, *გვ. 272*). იგივე ვეშაპი ამავე ცხოვერების სხვა რედაქციაში ცოტა სხვანაირად არის აღწერილი: „ესხნეს თვალნი სისხლის ფერნი და რქაი იყო შუბლსა და ფაჩარი ფრიად ქედსა მისსა“-ო (საისტ. კრ. 38).

აკად. ნ. მარის თეორიით ვეშაპების ძეგლები სარწყავ-სასმელი წყლის მეურნეობასა და რწმენა-ნაგებობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მისი დაკავრებით ამ ქვეყნის არც მიწისმოქმედების და არც ქალაქების არსე-

ბობა და ყოფა-ცხოვრება წყლის რუებისა, არხებისა და წყალსადენების გარეშე წარმოუდგენელია. ბუნებრივი წყარო-მდინარეების სიმცირის გამო, წყლის ნაკლებობის შესავსებად წყლის ხელოვნური საგუბრები და ტბები უნდა ყოფილიყო და ყოფილა კიდევაც-ო. ერთ-ერთი ასეთი წყლის არხთა-განის ნაშთი ეხლაც არსებობს — შვიდ ქმათა წყარო (სომხ. *სიქ აკიორ აკიორ*, ათ აღბორ აღბურ), რომლის ქვედა ნაწილი 21 ბორცვისა და [21] ხეობის აღმართ-დაღმართს მისდევდა და რომელიც წინათ სწორედ ასეთი კულტურული მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად უნდა ყოფილიყო მოწყობილიო (ვიშაპები 80—81). 1910 წ. მოგზაურობის დროს ნ. მარს გამოურკვევია, რომ გელამის მთებზე წინათ უზარმაზარი ხელოვნური საგუბრის ნაგებობა ყოფილა, რომლის ნაშთი და ნალაგევი თურმე ეხლაც მოჩანს. ამ ნაგუბარს სახელიც-ი შერჩენია: მას ტოკმაგან-გიოლი ე. ი. ტოკმაგანის ტბა ეწოდება თურქულად. სომხები აგრეთვე ვანქი-გიოლ-ს, ანუ ვანქი-ლიჭ-საც უწოდებენ, რაც ვანქის, ე. ი. მონასტრის ტბასა ჰნიშნავს, ასეთი სახელი მას იმიტომ დაჰრქმევია, რომ გელარდის მონასტრის მამასახლისს წარსული საუკუნის 80-იან წლებში ეს ხელოვნური ტბა განუახლებია. ნ. მარსის ცნობით, ამ საგუბრის აწ უკვე ხმელ ფსკერზე ვეშაპების ქვის ქანდაკებანი ყრია (იქვე 82).

ერთ ქურთს ნ. შარისათვის უამბნია, თითქოს ქვის ვეშაპის ქანდაკება, რომელზედაც წეროებიც არის გამოსახული, საგუბარში იდგა და საგუბრის წყლის დონის საზომად ჰქონოდათ. წეროების გასწვრივ განივი ხაზი იყო გავლებული და მხოლოდ მას შემდგომ, როდესაც წყლის დონე საგუბარში ამ ხაზს მიაღწევდა, საგუბრითან წყლის გამოშვებას იწყებდნო. ამ ქურთის ცნობით, ვითომც ამ საგუბარს ასეთი მოწყობილობა იმ დროს ჰქონოდაც, როდესაც იგი წარსული საუკუნის 80-იან წლებში გელარდის მონასტრის წინამძღვრმა ვართანმა გააკეთებინა. მაგრამ ამ ქურთს უთქვამს, რომ ამართული ქვის ვეშაპი საგუბარში თითონ არ უნახავს. ნ. მარს-კი ამ საგუბრის განაახლებელის ვართან წინამძღვრის თანამშრომლის ვართან ქოჩარიანცისაგან შეუტყვია, რომ საგუბრის განახლების დროს არცერთს მათგანს არც ქვის ვეშაპებისა და არც მათი ქანდაკებათა არსებობა არ შეუღმინე-ვიათ, ნაგებობისათვის მათი გამოყენება ფიქრდაც არ მოსვლიათ (ვეშაპები, გვ. 82—83). ამრიგად ცხადი ხდება, რომ ქურთის შემომოყვანილი მონათხრობი ნაწილობრივ მისი საკუთარი შენათხზი ყოფილა.

აკად. ნ. მარსი ამტკიცებს, რომ გამოქანდაკებული ქვის თევზები, ანუ ვეშაპები წყლების არეში, ტბის, ანდა მდინარის სათავეებთან არის ჭგუფ-ჭგუფად მოთავსებული ხოლმე. იმიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ქვის ვეშაპების ახალი ჭგუფები წყაროებით უხვად შემკულ ისეთ ადგილებშიც აღმოჩნდებოდა, როგორც ვარნისია, მათი მერმინდელი, რომაულ ნაშენობათა აგების დაღუპვა-განადგურება რომ საფიქრებელი არ იყოს (ვეშაპები გვ. 85). ნ. მარსს აჰგონია, რომ ვეშაპების ქვის ქანდაკებანი უცილობლად წყალთან არიან დაკავშირებული და იქ მინდვრადაც იმიტომაც იყვნენ დადგმული, რომ იმ ადგილის გარშემო მრავალი წყაროს წყალი გროვდებოდა (იქვე). აკად. ნ. მარსის აზრით, შესაძლებელია შეუშეცდარად ითქვას, რომ ტოკმაგანის ტბა, ანუ საგუბარი სომეხთა მეფეების მიერ უნდა იყოს სომეხეთის სახელმწიფოებრივობის ხანაში აგებული იმ მიზნით, რომ საგუბარში დაგროვებული წყლის მარაგი მდ. აზატს შეპრთვოდა და მთელი ამ სანახების